اقبال

سوانح و افکار

ڈاکٹر شیخ محمد ابراہیم خلیل

اقبال اکیڈمی پاکستان

اقبال

سوانح و افکار

ڈاکٹر شیخ محمد ابراہیم خلیل

اقبال اکیڈمی پاکستان

جملي حقوق محفوظ

ڇهرين ڇاپو: آگسٽ ١٩٨٦ع

قيمت: ٦٠ روپيا

ناشر:
پروفيسر محمد منوّر
ڊائريڪٽر اقبال اڪيڊمي پاڪستان

ڇپيندڙ:
هي ڪتاب سنڌ پرنٽنگ پريس، حيدرآباد

فهرست

مهاڳ — الف

سوانح حيات

باب پهريون

اقبال جي اجداد جو سلسلو — ١
خاندان — ٦
پيدائش — ٧
ننڍپڻ ۽ تعليم — ١٠
شادي — ١٤
نوڪري — ١٥
اقبال جا اساتذہ — ١٨
ٻي شادي — ٢٣
بيماري ۽ انتقال — ٢٤
تاريخون — ٢٨

شخصيت، عادات ۽ اطوار

باب ٻيو

مهانڊو — ٣١
لباس — ٣١
کاڌو — ٣٢

مڪان ٣٤
ملاقات ٣٧
اخلاق ٣٨
سادگي ٣٩
قناعت ٤١
قلب جو سڪون ٤٢
غيرت ٤٣
گوشہ نشيني ٤٤
اوليائن سان عقيدت ٤٥
استغنا ۽ خود داري ٤٦
خدا شناسي ٤٨
علمي صحبتون ٤٩
وطن جي محبت ٥٣
مشاهير سان رستو ٥٥
حق چوڻ ۽ بيباڪي ٥٨
خدمت جي لاءِ سچي محبت ٦٠
عمل بابت ٦٢
شاگردن کي نياپو ٦٣

ذاتي حالات

مذهب ٦٥
عقيدا ٧٧
توحيد ٧٧
قرآن سان حب ٧٩
حب رسول صلعم ٨١
بيعت ٨٢
صبح جو اٿڻ ٨٤
خطاب ٨٥

اسلام تي ليڪچر ٨٦
مسلم ليگ جي صدارت ٨٧
ٻي گول ميز ڪانفرنس ٨٨
افغانستان جو سفر ٩١

اقبال جون تصنيفون

باب ٽيون

علم الاقتصاد ٩٣
ايران ۾ فلسفه مابعدالطبعيات جي ارتقا ٩٤
ملت بيضا تي هڪ عمراني نظر ٩٥
اسرار خودي ٩٥
رموز بيخودي ٩٦
پيام مشرق ٩٧
بانگ درا ٩٩
زبور عجم ١٠٠
جاويد نامه ١٠١
تشڪيل جديدالاهيات اسلاميه ١٠٢
بال جبريل ١٠٣
پس چه بايد ڪرد اي اقوام شرق ١٠٥
ضرب ڪليم ١٠٦
ارمغان حجاز ١٠٧

اقبال جي شاعري

باب چوٿون

شاگرديءَ جو زمانو ١١١
اقبال لاهور ۾ ١١٢
انجمن حمايت اسلام ١١٢
شاعريءَ جا دور ١١٤

قوميت ۽ وطنيت	١١٩
اقبال جي ڪلام جون ادبي خصوصيتون	١٢٧
فلسفهٔ خودي يا وحدت‌الوجود	١٢٩
وحدت	١٣٤
اقبال جي ڪلام ۾ روحاني ماحول	١٣٥
خلوص دلي	١٣٩
رمزيت	١٤٣
رومانيت	١٤٨
ڪلاسڪيت	١٥٣
حسن‌الفاظ	١٥٦
لب و لهجه	١٦١
اقبال هڪ متڪلم	١٦٥
تقدير	١٧٢
توحيد	١٧٣
قوت ۽ دين	١٧٤
قافيه ۽ رديف جو حسن ۽ خوبي	١٧٦
تشبيهه ۽ استعارو	١٨٣
تلميحات	١٩٥
تضمينات	٢٠٥
رواني ۽ برجستگي	٢٠٩
مدح و ذم	٢١٣
تڪرار معاني	٢١٩
رفعتِ تخيل	٢٢٠
محاڪات	٢٢٣
جدت	٢٢٨
انداز بيان	٢٣١
تغزل	٢٣٤

اقبال شاعر ۽ مفڪر ٢٣٧

باب پنجون

اقبال هڪ اسلامي مفڪر ٢٥٠

اقبال جو فلسفہٴ خودي ٢٥١

توحيد (وحدت‌الوجود) ٢٥٢

وحدت وجود ۽ وحدت شهود جو فرق ٢٥٤

فلسفہٴ خودي جي تحقيق ٢٥٩

اقبال ڏکڻ ايشيا جي مسلمانن جي آزادي جو شارح

باب ڇهون ٢٧٥

اقبال شارح آزادي ٢٧٩

دين و وطن ٢٩٩

اقبال اسلامي دنيا جي اتحاد ۽ آزاديءَ جو مبلغ

باب ستون ٣٠١

مسلمان مغربي اثر هيٺ ٣١٠

اسلامي اتحاد جا مبلغ ٣١٦

عربن جو اتحاد ٣٢٠

خلافت ٣٢١

مسلمانن جي گڏيل حڪومت ٣٢٢

مغرب جون سازشون ٣٢٣

ايشيائي جمعيت اقوام ٣٢٤

مشرق جو اتحاد ٣٢٦

پئن اسلامزم ٣٢٩

حب وطن ٣٣٤

عالم اسلامي جو اتحاد ٣٣٥
پاڪستان جي ڪنهر ٣٣٩

اقبال نوآباديائي نظام ۽ ان جي رد عمل جي برخلاف ٽين دنيا جي اتحاد ۽ آزادي جو علمبردار

باب اٺون ٣٤٣
پئن اسلامزم ۽ بين الاقوامي اتحاد ٣٤٣
قوميت ۽ وطنيت جو مسئلو ٣٤٤
ٽين دنيا جي طرف اشارا ٣٤٦
پس چہ بايد ڪرد ٣٥٥

مهاڳ

مون پنهنجي ڪم عقلي ۽ قليل مطالع جي بنياد تي، حڪيم الامت فلسفيءِ اسلام علامه ڊاڪٽر سر محمد اقبال بابت جيڪي لکيو آهي، تنهنجي لاءِ منهنجي هيءَ دعوىٰ نه آهي ته آءٌ ان ۾ منفرد آهيان بلڪ حقيقت هيءَ آهي ته مون کان بهتر ماڻهن اقبال جي متعلق گهڻو ڪجهه لکيو آهي، بلڪ

سر رشتهٔ تـوارد معنی گسسته نيست
کفل به باب خانهٔ مضمون بسته نيست

۽ بقول علامه اقبال

گمان مبرکه بـه پايان رسيد کارمغان
هزار بادهٔ ناخورده در رگ تاک است

مون به ڪجهه نه ڪجهه لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ مطالعو هيءُ ظاهر ٿو ڪري ته سنڌي ٻوليءَ ۾ گهٽ ۾ گهٽ اقبال بابت ايترو مواد هڪ هنڌ ملي ڪين سگهندو جيترو مون گڏ ڪيو آهي ۽ بي حقيقت هيءَ آهي ته اقبال جي ڪلام جي جن جن نڪات تي مون جيڪي ڪي لکيو آهي، سو پين لکڻ وارن کان به قريب قريب سڀ کان الڳ آهي. البت اقبال جي سوانح حيات ان کان مستثنىٰ آهي.

اردو فارسيءَ جا به اهڙا شاعر ٿي گذريا آهن، جن جي اهميت گهڻو وڌيڪ آهي ۽ جن تي گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي، لکيو پيو وڃي ۽ اڳتي لکيو ويندو ۽ آهي به شاعر آهن غالب ۽ اقبال.

غالب پنهنجي معنیٰ آفريني، نازڪ خيالي، مشڪل پسندي ۽ لطيف ۽ عميق جذبات جي ترجماني ۾ وڏو مرتبو رکي ٿو. مشڪل پسنديءَ جو هيءُ عالم آهي جو غالب جي اردو ڪلام جا ڏهه ٻارهن شرح لکيا ويا آهن ۽ لطف جي ڳالهه هيءَ آهي ته بعض مشهور شعرن جو شرح هر شارح پنهنجي پنهنجي طريقي تي جدا جدا ڪيو آهي، جي هڪ ٻئي کان مختلف ٿي نه ٻاڪ متضاد به آهن. انهن مان سڀ کان عجيب ڪتاب به آهن. نياز فتحپوريءَ جو "حلِ مشڪلات غالب" ۽ پروفيسر سليم چشتي جو "شرح ديوانِ غالب". اهي ٻئي ڪتاب اهڙا آهن جي سڀني مستند شرحن کان الڳ آهن ۽ پنهنجي معنويت جي اعتبار کان عجيب و غريب آهن. انهن کي پڙهي عقل ڀاڪل ٿيو پوي. ٻر ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته اهلِ علم جي ويجهو غالب اڄ به هردلعزيز آهي ۽ نادان دوستن جي هٿن ۾ خراب ۽ خسته آهي.

علامه اقبال جو هيءُ عالم آهي جو هن جو فڪر فلسفه جي مشڪل کان مشڪل مسئلي کي اهڙو آسان ڪري ٿو ڇڏي جو قاريءَ کي هيءُ گمان ٿئي ٿو ته ڳويا هو ان مسئلي کي ٻهرين کان ئي ڄاڻندو هو.

اقبال تي قلم کڻڻ وارن ۾ وڏا وڏا مستند ذي علم اصحاب آهن مگر انهن مان هڪ آهي حضرت ڪليم‌الدين احمد صاحب، جنهن جي لاءِ هيءُ چئي سگهجي ٿو ته هن جي دماغ ۾ قدرت مشرقين جو ڪو خانو ٺي نه رکيو آهي جيئن آل احمد سرور ۽ پروفيسر رشيد احمد صديقي صاحب جي بعض تحريرن مان ثابت ٿئي ٿو.

مضمون جي اختصار جي خيال کان آءٌ هيءُ چوڻ گهران ٿو ته ڊاڪٽر يوسف حسن خان صاحب جو "روحِ اقبال"، عبدالرحمان طارق جو "جهانِ اقبال"، "اقبال کا تنقيدی مطالعه" مولف پروفيسر ايم جي نيازي، "مقاماتِ اقبال" ڊاڪٽر سيد عبدالله، "نقدِ اقبال" مولانا محمد علي ميڪش اڪبرآبادي ۽ ٻيا ڪيترائي

بزرگ اهڙا آهن، جيڪڏهن انهن جي ڪتابن جا نالا ڳڻ ڪيا وڃن ته هڪ طويل فهرست تيار ٿي سگهي ٿي. انهن سڀني بزرگن اقبال جي علم ۽ فڪر جو داد ڏنو آهي ۽ هن جي جنهن نڪته کي اختيار ڪيو آهي، تنهن کي ڪوشش ڪري نڀايو آهي.

مگر انهن سڀني بزرگن مان ڪي شخصيتون اهڙيون آهن، جي پنهنجي پنهنجي فڪر جي اعتبار کان بعض اهميتن جون حامل آهن. مثلاً ڊاڪٽر يوسف حسن خان صاحب، جنهن کي هاڻي ”پدم ڀوشن“ جو خطاب هندستان جي حڪومت عطا فرمايو آهي. تنهنجي خصوصيت هيءَ آهي ته ڀاڻ صاحبن پنهنجي ڪتاب ”روحِ اقبال“ کي تقريظ کان جدا ڪرڻ جي لاءِ ڪجهه اقبال جا عيب به بيان فرمايا آهن. ڊاڪٽر سيد عبدالله اهڙا حالات لکيا آهن، جن سان هو خود آمهون سامهون ٿيا آهن ۽ اقبال جي ملاقات جا تاثرات به قلمبند ڪيا آهن.

انهن سڀني ڪتابن ۾ جي حضرت حڪيم الامت ڊاڪٽر اقبال بابت لکيا ويا آهن، ”نقدِ اقبال“ کي هڪ خاص اهميت حاصل آهي ۽ اُها اهميت هيءَ آهي ته اقبال توحيد جو ڪهڙو پرجوش مبلغ آهي. اقبال جي توحيد، توحيدِ قرآني آهي. مولوي محمد علي شاهه ميڪش اڪبرآبادي سلمه. ان مسئلي کي ڪهڙو صاف ڪيو آهي ۽ ثابت ڪيو آهي ته قرآني توحيد نه ويدانتي توحيد آهي نه زرتشي يا چيني يا مصري. فلسفهٔ توحيد کان به قرآني توحيد ممتاز آهي. يوناني يا رومي توحيد هجي يا اسرائيلين يا مسيحين جي توحيد هجي، قرآني توحيد جو فلسفو انهن سڀني توحيدن جي فلسفن کان بالڪل مختلف آهي ۽ قرآني توحيد دنيا جي ڪنهن فلسفهٔ توحيد جي نه مشابه آهي نه ماخوذ ۽ اقبال انهيءَ توحيد جو مبلغِ اعظم آهي.

مولانا ميڪش اڪبرآبادي پنهنجي زماني تائين سڀني فلسفين سان بحث ڪيو آهي، خواهه اهو فلسفي جرمنيءَ جو

هجي يا روم جو يا ڪنهن ٻئي ملڪ جو. سيني جا حوالا "نقدِ اقبال" ۾ مان ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته هر هڪ فلسفه توحيد سان پيئي اقبال جي فلسفهٔ توحيد ڪي سيني ڪان ڌار ڪري ڏيکاريو آهي ته اقبال بابت هيءَ ڪهڙو ٿي اهم ۽ حقيقي نڪته آهي، جنهن جو سهرو محمد علي ميڪش جي سر آهي.

اقبال بابت جيڪي ننڍا ننڍا مختلف مضمون لکيا ويا آهن، سي به گهٽ اهم نه آهن، مگر انهن جو شمار ڪرڻ بيحد مشڪل آهي، تنهن ڪري انهن جي ذڪر ڻي تي اڪتفا ڪئي وڃي ٿي.

حرف آخر جي طور تي هيءَ بيان ڪرڻ به بي محل نه ٿيندو ته اقبال جي متڪلمانه حيثيت تي مون به هڪ مضمون لکيو آهي، جيتوڻيڪ هيءَ مضمون ڪو نئون مضمون نه آهي مگر ان جي تعبير ۽ ان جي اثبات جو طريقو جنهن حالت ۾ اقبال سان ٿي ماخوذ هي تنهن ڪري ان ۾ انفراديت ملي ٿي. هيءَ منهنجو نه بلڪ بعض ٻين ذي علم ماڻهن جو خيال آهي.

غرض هيءَ آهي ته اقبال هڪ خالص اسلامي شاعر آهي، جنهن جو فڪر قرآن حڪيم ۽ پيغمبر اسلام جي اسوهٔ حسنه ۾ پڌل آهي. اهو ئي سبب آهي جو مون پنهنجي هن مقالي ۾، پنهنجي فڪر کي اسلام جي دائري ۾ محدود رکيو آهي ۽ اقبال جي شاعريءَ جي بعض نڪتن جو شرح ڪيو آهي.

و ما توفيقي الا بالله

خليل

(ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم)

باب ٻھريون

سوانح حيات

اقبال جي اجداد جو سلسلو

سيالڪوٽ پنجاب جو هڪ مشهور ۽ قديم ننڍو شهر آهي، جو هميشه عالمن ۽ فاضلن جي جولانين جو مرڪز رهيو آهي. موجوده دور ۾ هيءُ ننڍڙو شهر پاڪستان ۽ هندستان جي ٻن جنگين جي ڪري به مشهور رهيو آهي. حڪيم الامت ڊاڪٽر سر شيخ محمد اقبال جي پيدائش جو فخر ۽ شرف ان ننڍڙي شهر کي حاصل آهي.

علامه اقبال جي تذڪره نويسن مان پهريون شخص، جنهن علامه اقبال جي بزرگن بابت اسان کي معلومات پهچائي آهي، سو منشي محمد دين فوق ڪشميري آهي، جنهن ٻنهي ڪنهن سند جي هڪ مضمون ”ڊاڪٽر شيخ اقبال“ جي نالي سان رساله نيرنگ خيال لاهور اشاعت سپٽمبر-آڪٽوبر ١٩٣٢ع ۾ سپرد قلم ڪيو هو. جناب فوق صاحب ”اخبار ڪشميري“ لاهور جو مدير هو جنهن اقبال جي اجداد ۽ گوت (ذات) جو ذڪر هيٺين نموني ۾ ڪيو آهي.

”شيخ صاحب کي ڪشميري پنڊتن جي هڪ قديم خاندان سان واسطو آهي. شيخ صاحب جو جد اعليٰ قريبا سوا ٻه سو سال ٿيا ته مسلمان ٿي ويو، ذات ان جي سپرو آهي“.

ص بحواله صحيفه اقبال نمبر (حصه اول) مجلس ترقي ادب لاهور ص١

خود علامہ اقبال ١٦- جنوري ١٩٣٤ع تي کيس خط لکيو ۽ فوق صاحب پنهنجي ڪتاب ”تاريخ اقوام ڪشمير“ ۾ مٿئين ڳالهہ ڀيهر ورجائي، اها ڳالهہ علامہ اقبال پنهنجي والد مرحوم کان ٻڌي هئي تہ ”جڏهن مسلمانن جي ڪشمير ۾ حڪومت هئي تہ ڪشمير جا برهمڻ مسلمانن جي علمن ۽ ٻوليءَ جي طرف قدامت پرستي کان يا ڪنهن ٻئي سبب کان ڌيان نہ ڏيندا هئا، تنهن ڪري جنهن ٽولي سڀ کان پهرين فارسي ٻوليءَ وغيره جي طرف ڌيان ڏنو ۽ ان ۾ امتياز حاصل ڪري، اسلامي حڪومت جو اعتماد حاصل ڪيو، سو سپرو سڏجڻ ۾ آيو، ان لفظ جي معنيٰ آهي، اهو شخص جو سڀني کان اڳي پڙهڻ شروع ڪري. ”س“ تقدم جي لاءِ ڪيترين ٻولين ۾ اچي ٿو ۽ ”پر“ جو اشتقاق اهو ٿي آهي جيڪو اسانجي مصدر، پڙهڻ جو آهي. والد مرحوم چوندو هو تہ اهو نالو ڪشميري برهمڻن پنهنجي انهن ڀائرن کي حقارت کان ڏنو جن قديم رسمن ۽ قومي ۽ مذهبي تعصبن کي ڇڏي سڀني کان اڳي اسلامي زبان ۽ علمن کي سکڻ شروع ڪيو هو، جو رفتہ رفتہ هڪ مستقل گوت (ذات) تي مشهور ٿي ويو.

”لفظ سپرو جو واسطو ايران جي قديم بادشاهہ شاپور سان آهي. سپرو حقيقت ۾ ايراني آهن جي اسلام کان گهڻو اڳي، ايران کي ڇڏي ڪشمير ۾ آباد ٿيا ۽ پنهنجي ذهانت ۽ عقلمندي جي سبب برهمڻن ۾ داخل ٿي وياہ“(١)

فوق صاحب انهيءَ خط تي تبصرو ڪندي اضافو ڪيو آهي، ”پنجاب ۾ بہ سپرو ذات جا چند هندو مسلمان خاندان مشهور آهن، جن ۾ علامہ ڊاڪٽر سر شيخ محمد اقبال گهڻو مشهور آهي. انهن جو جد اعليٰ قريبا سو بہ سو سال ٿيا (اورنگزيب عالمگير جي زماني ۾) مسلمان ٿي ويا هئاہ سندن

---

(١) تاريخ اقوام ڪشمير، جلد پيو، محمد دين فوق، صفحہ ٣٣-٣٤-٣٥، بحوالہ صحيفہ اقبال نمبر (پاڳو پهريون) مجلس ترقي ادب لاهور صفحہ ٣-٤

تالو نہ رکو ڪشمير جي لاءِ بلڪ سڄي هندستان جي لاءِ مايہ ناز آهي.“(١)

وري فوق صاحب پاڻ بہ لکي ٿو تہ ”ڊاڪٽر سر محمد اقبال صاحب جي گرامي نامہ ٢٦- جنوري ١٩٣٤ع مان معلوم ٿيو آهي تہ پنجاب ۾ ڪو بہ گهہ سپروئن جو نہ آهي.“(٢)

اقبال جي جد اعليٰ بابت وڌيڪ معلومات سندس ڀاءُ شيخ عطا محمد ڏانهن لاهور مان اقبال جي ٥- آڪٽومبر ١٩٢٥ع جي لکيل خط مان بہ معلوم ٿئي ٿي. اوهين ۽ والدمڪرم هي ٻڌي خوش ٿيندا تہ ڪيتري عرصي جي ڳولا ڪانپوءِ اڄ پنهنجن بزرگن جو سراغ ملي ويو آهي. ’حضرت بابا لوئي حج‘ ڪشمير جي مشهور مشائخ مان هئا. انهنجو ذڪر خواجہ اعظم جي ڪشمير جي تاريخ ۾ اتفاقاً ملي ويو آهي. والد مڪرم جيڪي ڪي پنهنجن بزرگن کان ٻڌو هو سو مجموعي حيثيت سان درست آهي. انهنجو اصلي ڳوٺ لوچر نہ هو، بلڪ ڳوٺ چڪو پرڳڻو آدئون هو. ٻارهن سال ڪشمير کان ٻاهر رهيا. ٻين ملڪن جي سير ۾ مصروف رهيا. زال سان انهن جا تعلقات سٺا نہ هئا، تنهن ڪري دنيا کي ترڪ ڪري ڪشمير مان نڪري ويا. موٽي اچڻ تي غيبي اشارو پائي حضرت نصرالدين جا مريد ٿيا، جي حضرت نورالدين ولي جا مريد هئا. باقي عمر انهن بابا نصرالدين جي صحبت ۾ گذاري ۽ پنهنجي مرشد جي ويجهو مدفون آهن.“(٣)

’حضرت بابا لولي حج‘ اصل ۾ علامہ اقبال جو جد اعليٰ هو، جنهنجو بيان تاريخ ڪشمير اعظمي مؤلفہ خواجہ محمد اعظم شاهہ ديده مري سن ١١٦٩هہ (مطابق ١٧٥٥ع) ۾ ريشيون جي باب ۾ درج آهي.

(١) تاريخ اقوام ڪشمير، جلد پهريون فوق ١٩٤٥ع بحوالہ صحيفہ اقبال نمبر پاڱو پهريون صفحہ ٣

(٢) (٣) صحيفہ اقبال نمبر (پاڱو پهريون) مجلس ترقي ادب لاهور صفحہ ٣٠٤

ڊاڪٽر محمد باقر لکي ٿو: ديده مري جو اهو تفصيل علامه جي خطبي جي عين مطابق آهي. اعظم ديده مري ڪان تقريباً ڏيڍ سؤ سال پوءِ ابو محمد حاجي محي الدين مسڪين سنه ۱۳۲۱هه (۱۹۰۳ع) ۾ پنهنجي مشهور تاليف ”تحايف الابرار في ذڪر الاولياءالاخيار“ (تاريخ ڪبير ڪشمير) ترتيب ڏني، جنهن ۾ وري ريشين جي باب ۾ درج آهي: ”لولي حاجي جي ولادت ڳوٺ چڪو پرڳڻو آدؤن ۾ ٿي. اک ۽ پير ٻئي قدا هئا. عام رسم موجب شادي ڪيائين. زال صورت ڏسي ڪاي. بابا کي انجي لاءِ دل ۾ نفرت پيدا ٿي. پوءِ همت ڪري حرمين شريفين جي زيارت تي ويو. جيئن زيارت مبارڪ ڪان واپس موٽيو بابا نصرالدين جو مريد ٿي مجرد رهيو. جڏهن رحلت ڪري ويو مرشد جي مقبري ۾ آرامي ٿيو. ڪن لکيو آهي ته زالرهه حي ڳوٺ پرڳڻي ڪامراج ۾ دفن آهي.“ (۱)

مسڪين جو بيان اعظم ديده مري ڪان جدا آهي. ٻنهي جي تحريرن مان پتو نٿو پوي ته انهن کي مواد ڪٿان مليو باقي اقبال جي خط مان ظاهر آهي ته هن کي اها معلومات سندس پدر بزرگوار ڪان ملي هئي ته بابا لولي حاجي سندن جد اعلى هو. البت هي معلوم نٿو ٿئي ته ڪهڙي پشت ۾ رشتو منسلڪ ٿو ٿئي.(۲)

اهو به چئي نٿو سگهجي ته شاپور جو اولاد بعد ۾ سپرو سڏجڻ ۾ آيو. باقي بابا نصرالدين جو ذڪر تواريخ ڪشمير ۾ زمره ريشيان ۾ ملي ٿو، پر ريشي اصل ۾ ڪا ذات يا گوت نه آهي، بلڪ اهو زاهدن جو هڪ طبقو هو، جنهن کي ان نالي سان سڏيو ويندو هو.

مٿئين سڄي بيان مان ان ڳالهه کي واضح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي ته اقبال جا وڏا اصل ۾ ڪشميري هئا. اهو ئي سبب آهي جو اقبال پنهنجي آبائي وطن ڪشمير کي ڏاڍو ساراهيو آهي.

---

(۱) (۲) صحيفه اقبال نمبر، ٻاڳو ٻهريون، صفحه ۵-۶

کشمیر کا چمن جو مجھے دل پذیر ہے
اس باغ جانفزا کا یہ بلبل اسیر ہے
ورثہ میں ھمکو آئی ارم کی ہے جائداد
جو ہے وطن ہمارا وہ جنت نظیر ہے

اقبال نه رڳو ڪشميري بزرگن جو اولاد هو، پر اهي بزرگ شروع ۾ ڪشميري پنڊت هئا، جنجي هڪ شاخ اڃا تائين موجود آهي. هندن ۾ پنڊت يا برهمڻ پنهنجي تقدس جي سبب عام طرح معزز سمجهيا وڃن ٿا پر ڪشمير جا برهمڻ پنهنجي عامي حيثيت جي ڪري به خاص امتيار رکندا هئا. انهيءَ ڳالهه کي سمجهندي نهايت انڪسار سان چيو اٿس:

میں اصل کا خاص سومناتی آبا مرے لاتی و مناتی
تو سید ہاشمی کی اولاد میری کف خاک برہمن زاد
ہے فلسفہ میری آب و گل میں پوشیدہ ہے ریشہ ہائے دل میں

ھن شعر ۾ اشارو آهي ته سندس وڏي برهمڻ هوندي به هڪ سيد جي هٿ تي اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ هڪ سيد زادي سان نڪاح ڪيائين (۱) ۽ زهد و تقوىٰ ۾ اهڙو نالو ڪڍيائين جو ڪيترا سندس مريد ٿي ويا(۲). انهن سڀني ڳالهين ڏانهن اقبال جابجا پنهنجي ڪلام ۾ اشارا ڪيا آهن:

مرا بنگر کہ در ہندوستان دیگر نمی بینی
برہمن زادہ ای رمز آشنائی روم و تبریز است

تنم گلے ز خیابان جنت کشمیر
دل از حریم حجاز و نواز شیراز است

میر و مرزا بہ سیاست دل و دین باختہ اند
جز برہمن پسری محرم اسرار کجاست

ڪشميري پنڊتن ۾ مختلف قسم جون ذاتيون آهن ۽ اسان متي

(۱) ذڪر اقبال صفحه ۷
(۲) صحيفه اقبال نمبر (حصه اول) مجلس ترقي ادب صفحه ۱

ڏيکاريو آهي تہ اقبال سپرو هو۔ علامہ اقبال چوٿين يا پنجين پشت مٿي، الاهہ آباد هائيڪورٽ جي مشهور وڪيل سر تيج بهادر سپرو سان مائٽي رکندو هو(١).

جڏهن اقبال جا وڏا پنهنجو مذهب بدلائي برهمڻ مان مسلمان ٿيا تہ قدرتاً انهن ۾ اٿلٿت ٿي پيئي، تنهن ڪري اهي لڏي سيالڪوٽ اچي ويا، جو ڪشمير جي علائقي سان ملحق آهي، تنهن ڪري هتي ڏادي ڪثرت سان ڪشميري خاندان آباد ٿي ويا آهن، جي مذهب جي اختلاف جي ڪري ڪيترن خاندانن جون جدا جدا شاخون هڪ ٻئي کان ڌار ٿي ويون(٢).

خاندان

عبدالمجيد سالڪ صاحب جو فرمائڻ آهي تہ معتبر ذريعن کان ٻڌڻ ۾ آيو آهي تہ ٽپهريائين پهريائين علامہ اقبال جي ڏاڏي سيالڪوٽ ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي، سندن نالو شيخ محمد رفيق هو، پر اُن زماني جي عام ڪشميري دستور موجب مٿس آل رکيائون- شيخ رفيقا ڪشميري دهسن جو واپار ڪندو هو. هنجا ٻہ پٽ هوندا هئا، هڪڙو علامہ اقبال جو پيءُ جنهنجو نالو هو شيخ نور محمد. ٻيو شيخ غلام قادر جو واهن جي کاتي ۾ نوڪر هوندو هو ۽ ضلع انبالہ جي روپر شهر ۾ گذاري ويو.

شيخ نورمحمد علامہ اقبال جو والد بزرگوار ڏاڍو ناهوڪو ۽ سهڻي شڪل جو بزرگ هو. چهري جو رنگ ڳاڙهو، ڏاڙهي اڇي، لباس سادو هوندو هوس. ڏاڍو ڳنڀير، ذي عقل، سنجيده مزاج بزرگ هوندو هو. شهر ۾ خاص عزت ۽ احترام جي نظر سان ڏٺو ويندو هو، ڇاڪاڻ جو شهر ۾ سندس مذهبي ۽ اخلاقي پاڪيزگيءَ کان هرهڪ واقف هو. شيخ نور محمد جي اڪثر صحبت عالمن ۽ درويش صفت انسانن سان رهندي هئي، تنهن ڪري هنجي رغبت ديناري ۽ مذهب جي طرف گهڻي هوندي

(١) (٢) قبال ڪامل مولانا عبدالسلام ندوي صفحہ ٢-٣

هئي، پاڻ هڪ صوفي صفت انسان هوندو هو. اقبال جي وڏن جي هميشه کان وٺي اها خصوصيت رهي آهي، جو انهن جي اسلام سان محبت ۽ اولياء ڪرام سان وڏي عقيدت هوندي هئي. پنهنجي آبائي بلڪ خانداني لاڙي جو ذڪر هن پنهنجي شاعري ۾ به ڪيو آهي.

جس گھر کا مگر چراغ ہے تو ہے اسکا مذاق عارفانہ

پيدائش

اقبال جي پيدا ٿيڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳي شيخ نورمحمد هڪ رات خواب ڏٺو ته هڪ اڇي رنگ جو پکي آسماني فضا ۾ زمين کي ويجهو اڏامي رهيو آهي. ماڻهن جا انبوهه پکيءَ جي خوبصورتي ڏسي ۽ زمين جي ويجهو هئڻ ڪري ان کي جهٽي قابو ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. شيخ نورمحمد ڏٺو ته باوجود ڏاڍي ڪوشش جي اهو پکي ماڻهن جي قابو ۾ نه پيو اچي. شيخ صاحب پاڻ به ان هجوم ۾ حاضر هو. اوچتو پکي شيخ صاحب جي هنج ۾ پاڻهي اچي ڪريو ۽ شيخ صاحب ان کي پڪڙي ورتو. پرهيزگار ۽ ديندار شيخ نورمحمد ان خواب جو اهو تعبير سمجهيو ته مونکي جيڪو ٻار ٿيندو سو ڏاڍو سعادتمند هوندو ۽ وڏو ٿي ضرور وڏو نالو ڪڍندو.

مطلب ته اهڙي مرد خدا جي آغوش ۾ اقبال رحه ٣- ذيقعد ١٢٩٤هه مطابق ٢٢- فيبروري ١٨٧٦ع جو عالم وجود ۾ آيو(١). سندس پياري امڙ منس نالو رکيو محمد اقبال.

شيخ نور محمد جي زال ۽ اقبال جي پياري ماءُ جو نالو امام بي بي هو. اهڙي نيڪ بخت خاتون جي هنج ۾ پرورش پائي اقبال وڏو ٿيو. سندس ماءُ جيتوڻيڪ علم سان سينگاريل نه هئي، پر ڏاڍي سليقي واري زال هئي ۽ ڏاڍي عقلمند ۽ حوصلي رکندڙ هئي. اوڙي پاڙي وارا بلڪ سڄي برادري جون زالون سندس

(١) روزگار فقير صفحه ٢٢٩

سمجهه ۽ عقل ڏسي ڪيس ادب ۽ عزت جي نظر سان ڏسندئون هيون. ڀلا جڏهن اهڙي سليقه مند زال جي آغوش ۾ هڪ سگهڙ ٻار تربيت پائي، نپجي وڏو ٿيو هوندو ته ڇا نه ٿيو هوندو. شيخ نور محمد پاڻ به اڻ پڙهيل هو، پر عالمن ۽ صوفين جي صحبت ڪيس نجو سون بنائي ڇڏيو هو. عالمن ۽ فاضلن جي صحبت منجهس غور ۽ فڪر ڪرڻ جو مادو پيدا ڪري ڇڏيو هو ۽ ان تي تصوف سان دلچسپي، سون تي سهاڳي جو اثر پيدا ڪيو. علم جا اڪابر جي سندس همعصر هئا سي ڪيس چوندا هئا ته ”شيخ نورمحمد صاحب اڻ پڙهيل فيلسوف آهي“.(١)

شيخ نور محمد اقبال جو پيءُ ڪو وڏو ماڻهو نه هو پنهنجن ٻارن جي پورهئي جي ڪمائي مان آل اولاد جو گذارو ڪندو هو. پهريائين پهريائين سيالڪوٽ ۾ ڊپٽي وزيرعلي بلگرامي وڏي عرصي ڪان رهندڙ هو، جنهن شيخ صاحب کي ڪپڙن سبڻ جي ڪم تي لڳايو. ان ڪم لاءِ ڪيس سنگر جي مشين به گهرائي ڏنائين. اقبال جي والده پنهنجي مڙس جي ڪمائي مان ڪجهه نه وٺندي هئي، ڇاڪاڻ ته ڪيس شڪ هو ته ڊپٽي صاحب جي ڪمائي جائز آهي يا نه؟ ٿوري عرصي ڪانپوءِ شيخ نور محمد اهو ڪم ڇڏي ڏنو (٢) ۽ پنهنجو ڪم برقعن جي ٽوپين سبڻ جو شروع ڪيائين. ڪم ايترو وڌي ويو هو جو ڪيس ٻيا درزي رکڻا پيا. شيخ صاحب جي ضعيف ٿيڻ ڪانپوءِ اهو ڪم سندس نياڻي غلام محمد کي سنڀالڻو پيو پر پوءِ اهو دڪان بند ٿي ويو.

مٿئين بيان مان هڪ ڳالهه ثابت آهي ته اقبال جا ماءُ ۽ پيءُ اسلامي اصولن جا ڏاڍا پابند هئا. انهن جو نظريو حلال جي روزي ڪمائڻ هو. سندن دليون مذهب جون پرستار هيون ۽ حب رسول سان سرشار هيون. ننڍي اقبال تي ماءُ ۽ پيءُ جي انهن ڳالهين ڏاڍو اثر ڪيو. چوندا آهن ته گهر جو ماحول

(١) ذڪر اقبال صفحه ٨
(٢) ذڪر اقبال صفحه ٩

ٻارن تي ڏاڍو اثر ڪندو آهي. اها ئي ڳالهه اقبال کي پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ وٽان ورثي ۾ ملي، جو وڏو ٿي اقبال به دين ۽ رسول جي حب سان نهايت گهڻو سرشار ٿيو. اهي ئي ڳالهيون هيون جن جو اثر اقبال جي آئنده زندگيءَ تي پيو. اقبال جي ڪلام جي هڪ وڏي خصوصيت اها بنجي وئي، جنهن هن کي ٻين شاعرن کان گهڻو بلند ۽ ممتاز ڪري ڇڏيو، جنهن ڪري هن جي شاعريءَ کي پيغمبري سان روايتي نسبت حاصل ٿي ويئي. غور جي نظر سان ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته اقبال جو قول قرآن ڪريم جو تفسير نظر ايندو ۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي حڪمن جي ترجماني آهي. انهي ڪري ئي مولانا گرامي سچ فرمايو آهي- ع

در ديده معني نگهبان حضرت اقبال
پيغمبري کرد و پيمبر نتوان گفت

اقبال جا ماءُ ۽ پيءُ اخلاق، مذهبيت، زهد ۽ تقويٰ سان سينگاريل هئا. سندس ماءُ جو اهو مشهور واقعو هو ته مڙس جي ڪمائي مان ڪاڌي خوراڪ جون يا ٻيون شيون خريد ڪري نه واپرائيندي هئي. انهن ڳالهين جي تجربي ئي کيس پنهنجي مرحوم والده جي مرثيه ۾ اهڙين ڳالهين جي طرف اشارن ڪرڻ تي تيار ڪيو.

خاک مرقد پر تری لیکر یہ فریاد آؤنگا
اب دعائے نیم شب میں کسکو میں یاد آؤنگا
تربیت سے میں تری انجم کا ہم قسمت ہوا
گھر مرے اجداد کا سرمایہ عزت ہوا
دفتر ہستی میں تھی زریں ورق تیری حیات
تھی سراپا دین و دنیا کا سبق تیری حیات

اقبال جو والد بزرگوار صابر، قانع، سادگي پسند مسلمان هو. ٻاڻ برابر اڻ پڙهيل هو پر هميشه عالمن، صوفين، زاهدن ۽ صالحن جي صحبت ۾ وهڻ ۽ پنهنجي فرصت جو وقت گذارڻ

پسند ڪندو هو. اقبال پنهنجي والد بزرگوار جي خدا ترسي، غريب نوازي ۽ دينداري جو هڪ واقعو رموز بيخودي ۾ لکيو آهي. "هڪڙو پيرو هڪ سائل جي سوال جي اصرار تي اقبال کي ڪاوڙ اچي ويئي ۽ ان کي ماريائين، جنهن تي جيڪي ٻني آندو هئائين سو ٻه ڪري پيس. هيءَ حالت ڏسي پيءُ جي اکين مان ڳوڙها وهڻ لڳا ۽ فرمايائين ته قيامت جي ڏينهن جڏهن مون کان پڇيو ويندو ته هڪڙو مسلمان بندو جڏهن تنهنجي فرزندي ۽ سنڀال ۾ ڏنو ويو هو، تنهن کي تون انسانيت به نه سيکاري سگهئين ته آءٌ ڪهڙو جواب ڏيئي سگهندس؟" پنهنجي پٽ کي تخاطب جو هي انداز، ڪيترو نه اثرائتو ۽ دل ۾ گهر ڪندڙ آهي(١).

اندکی اندیش و یاد آر اے پسر اجتماع امت خیرالبشر
باز این ریش سفید من نگر لرزه بیم و امید من نگر
بر پدر این جور نازیبا مکن پیش مولا بنده را رسوا مکن

شيخ نورمحمد کي ٻه پٽ ۽ ٽي نياڻيون هيون، وڏي پٽ جو نالو شيخ عطا محمد هو ۽ ننڍي جو نالو شيخ محمد اقبال (اسانجو ممدوح). شيخ عطا محمد کي ٻه پٽ هئا، اعجاز احمد ۽ مختار احمد. شيخ عطا محمد اقبال ڪانپور سنه ١٩٤٠ع ۾ ٨٢ سالن جو ٿي گذاري ويو. علامه اقبال جي والد شيخ نور محمد تقريباً نوي سالن جو ٿي سنه ١٩٢٩ع ۾ راه رباني ورتي، سندس والده محترمه پنهنجي گهر واري کان پندرهن سال اڳي موڪلائي ويئي.

ننڍپڻ ۽ تعليم

اقبال جو ننڍپڻ جهڙيءَ طرح عام غريب ۽ وچولي درجي جي شريف ماڻهن جو ٿيندو آهي تهڙو هو. منجهس هڪ خصوصيت ضرور هئي ته هو پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ کي ڏاڍي غور ۽ ويچار

---

(١) سيرت اقبال صفحه ٢٤

سان ڇاڇيندو هو ۽ جيڪي خوبيون هيون تن تي عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. اهائي روش هن پنهنجن استادن بابت به اختيار ڪئي. وڌو ته سندس هلت چلت وڏن جي نقش قدم تي ٿي هلڻ جهڙي هئي. اقبال کي جڏهن ان وقت جي ٻين ٻارن سان ڀيٽي ڏسڻ جي ڪوشش ٿي ڪجي ته معلوم ٿو ٿئي ته ٻين ٻارڻ کان هو وڌيڪ ذهين ۽ متين ٿو نظر اچي. ان جو اسان وٽ هي ثبوت آهي ته جڏهن هو سچ پچ اسڪول ۾ داخل ٿو ٿئي ته امتحان ۾ ٻين سطحي ٻارن کان اول ٿو اچي. اها حالت هر ڪلاس ۾ نظر ٿي اچي، جنهن جي ڪري انعام ۽ وظيفا حاصل ڪندو ٿو وڃي. ٻيو ثبوت هي آهي ته جڏهن مولانا سيد مير حسن سيالڪوٽي ننڍڙي اقبال کي مولانا غلام حسن جي مدرسي ۾ پڙهندو ڏسي ٿو ته (١) ٻئي ڏينهن سندس والد شيخ نورمحمد کي چوي ٿو ته اقبال کي هن جي اسڪول ۾ داخل ڪرايو وڃي ته اقبال کي هڪ نظر ڏسڻ سان معلوم ڪري وٺي ٿو ته هي ٻار نه رڳو هوشيار ۽ ذهين آهي، بلڪ هونهار پڻ، تنهن ڪري هن کي پاڙهڻ جو ذمو پاڻ کڻي ٿو. هڪ استاد کي جيسين شاگرد جي طرفان پوري پڪ ۽ خاطري نٿي ٿئي، هو ڪڏهن به اهڙي جوکي ۾ هٿ نه وجهندو. مولانا سيد مير حسن شاهه جو اقبال بابت جيڪو اندازو هو، سو سؤ في صدي سچ ثابت ٿيو ۽ اقبال جيڪي ڪري ڏيکاريو سو اسانجي اکيان ظاهر آهي.

ٽيون ثبوت هي آهي ته جڏهن اقبال اڃا ٻارهن سالن جو مس هو ۽ اسڪول ۾ تعليم حاصل پئي ڪيائين ته هڪڙي ڏينهن اسڪول دير سان پهتو ته ماستر پڇيس ته اقبال دير سان آيو آهين؟ ته ترت جواب ڏنائين. "ها ماستر جي اقبال دير سان ئي ايندو آهي. ماستر سندس ذهانت ۽ عقلمندي تي وائڙو ٿي ويو. انهي ۽ سلسلي ۾ شيخ سعدي به فرمايو آهي:

---

(١) ذڪر اقبال صحفو ١١

بالائي سرش ز هوشمندي مي تافت ستاره بلندي

بلنديءَ جي ان ستاري کي شمس العلماء مولوي سيد مير حسن شاهه مرحوم به تاڙي ورتو هو، تنهنڪري پنهنجي اسڪول ۾ اقبال کي گهرائي ورتو هئائين ۽ شروعات کان اقبال جي تعليم تي خاص نظر رکي هئائين. اقبال ايف۔ اي جي تعليم ختم ڪرڻ تائين مولوي سيد مير حسن شاهه وٽ عربيءَ ۽ فارسيءَ کانسواءِ اسلاميات ۽ حڪمت جي مڪمل تعليم حاصل ڪئي. مير حسن شاهه صاحب خالص زر کي پارس بڻائي ڇڏيو هو. اقبال پنهنجي هن استاد کي ڪين وساريو ۽ ولايت اُسهڻ کان اڳ دعا ڪيائين(۱).

وه شمع بارگه خاندان مرتضوی
رہے گا مثل حرم جس کا آستاں مجھکو
نفس سے جس کے کُھلی میری آرزو کی کلی
بنایا جس کی مروت نے نکتہ داں مجھکو
دعا یہ کر کہ خداوند آسمان و زمیں
کرے پھر اسکی زیارت سے شادماں مجھکو

اقبال مولوي سيد مير حسن شاهه صاحب جي قابليت جو ايترو قائل هو، جو ڪيس جڏهن سر جو خطاب ملڻ لڳو ته ان خطاب کي اوستائين قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيائين، جيستائين ڪه ڦيريائين مولوي سيد مير حسن شاهه کي شمس العلماءِ جو خطاب نه ڏنو ويو هو. هي هڪ شاگرد جي پنهنجي استاد جي عقيدتمنديءَ جو عجيب و غريب مثال آهي. اقبال جي ذهانت جي گواهه سندس ڀاچائي شيخ عطا محمد جي اهليه محترمه به آهي، جنهن جو بيان آهي ته اقبال اڃا گهٽو ننڍو هو ته ڏاڍو ذهين هوندو هو ۽ هن کي شعرن سان ڏاڍو اُنس هوندو هو، اسين رات جو بين عورتن سان گڏجي جيسين اکيون اٽڪيون هيونسين ته

(۱) سيرت اقبال صفحه ۲۹

اقبال بازار مان منظوم قصا آڻي انهن کي ترنم سان پڙهندو هو. سندس آواز ڏاڍو مٺو هوندو هو (٢).

ننڍپڻ ۾ جيئن ڪن ٻارن کي اجايو رلڻ جي عادت هوندي آهي تيئن اقبال سان نه هو، بلڪ طبعاً هن کي ان سان نفرت هوندي هئي. اهڙي فرصت جي وقت ۾ هو پنهنجو وقت ٻتير پالڻ يا ڪبوتر آڏائڻ ۾ صرف ڪندو هو. اقبال کي اکاڙي ۾ ورزش ڪرڻ جو به ڏاڍو شوق هوندو هو. انهن ڪمن ۾ سندس ساٿي هميشه مولوي سيد مير حسن شاه جو پٽ سيد محمد تقي هوندو هو. مولوي صاحب کي ان ڳالهه جي خبر هوندي هئي پر هو انهن ڳالهين کي بيضرر ونديون سمجهندو هو.

اقبال جي شروعاتي تعليم گهر کان شروع ٿي. ان کانپوءِ ابتدائي تعليم پراڻي نموني تي مڪتب ۾ حاصل ڪيائين. سندس والد شيخ نور محمد جا مولوي سيد مير حسن سان دوستانه تعلقات هئا، مولوي صاحب جي صحبت جي فيض ۽ علمي تجربي کان واقفيت هئي، تنهنڪري مير صاحب جي چوڻ تي اقبال کي سڪاچ مشن هاءِ اسڪول سيالڪوٽ ۾ داخل ڪيو ويو جتي اقبال پڙهڻ ۾ ڏاڍو نالو ڪڍيو ۽ خوب انعام ۽ اسڪالرشپون حاصل ڪيائين. اسان وٽ مئٽرڪ جنهن کي پنجاب ۾ انٽرنس چيو ويندو هو، سو اقبال سنه ١٨٩٣ع ۾ پاس ڪيو جڏهن هن جي عمر ويهه سالن جي هئي.

جڏهن اقبال ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ لڳو ته ان وقت سندس والد شيخ نورمحمد پنهنجي پٽ کان وعدو ورتو ته جڏهن هو تعليم کان فارغ ٿي ويندو ته پوءِ پنهنجي زندگي اسلام جي ڪم ڪرڻ ۾ پوري ڪري ڇڏيندو. اقبال پنهنجي پيءُ سان سچو وعدو ڪيو ۽ مرڻ گهڙي تائين پنهنجي انهيءَ وعدي تي ثابت قدم رهيو ۽ سڄي دنيا کي معلوم آهي ته ڪهڙيءَ طرح اقبال سڄي اسلامي دنيا جي خدمت ڪئي.

(٢) ذڪر اقبال صفحو ١١

شادي

جيستائين مئٽرڪ جو نتيجو نڪري ٿي نڪري اقبال جي پيءُ هن جي شادي جو بندوبست گجرات (پنجاب) جي هڪ شاهوڪار خانبهادر ڊاڪٽر عطا محمد جي وڏي نياڻيءَ سان ڪري ڇڏي. جيئن اقبال شاديءَ جي لاءِ سهرو ٻڌي، گهوڙي تي سوار، ڄڃ وٺيو سيالڪوٽ کان گجرات لاءِ وڃڻ جي اچا تياري ڪري رهيو هو ته تار جي ذريعي پاس ٿيڻ جي خوشخبري مليس. اقبال جي اها شادي بدقسمتي سان ناڪام ويئي؛ جيتوڻيڪ اقبال نباهه جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر ميلاپ جو امڪان گهٽ ٿيندو ويو. علامه اقبال جي هيءَ زال هن جي فوت ٿيڻ کانپوءِ به جيئري هئي ۽ مارچ سنه ١٩٤٧ع ۾ وفات ڪيائين. ان زال مان هن کي ٻه ٻار ٿيا. هڪ نياڻي مريم جا پوءِ علامه جي والده کان اڳي فوت ٿي ويئي. ٻيو پٽ آفتاب احمد جو بيرسٽر ٿيو ۽ اسلاميه ڪاليج لاهور ۾ بئرسٽر ٿيڻ کانپوءِ پروفيسر ٿي رهيو ۽ اڄڪلهه ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪري رهيو آهي.

اقبال جنهن اسڪول ۾ پڙهيو هو تنهن کي وڌائي ڪاليج جي انٽرميڊيئيٽ تائين ڪيو ويو ۽ ان جو نالو اسڪاچ مشن ڪاليج رکيو ويو. اقبال لاهور وڃڻ جي بدران انهيءَ ڪاليج جي ايف-اي ڪلاس ۾ داخلا ورتي، جتان سنه ١٨٩٤ع ۾ ايف-اي ۽ انٽرميڊيئيٽ پاس ڪري بي-اي ۾ داخل ٿيو. سنه ١٨٩٧ع ۾ بي-اي به ڏاڍي نمايان حيثيت سان پاس ڪيائين. انگريزي ۽ عربي ٻنهي ٻولين ۾ پهريون نمبر اچڻ جي ڪري هن کي ٻه سونا تمغا انعام ۾ حاصل ٿيا. اقبال کي ٻڌڻ ۾ آيو ته پروفيسر ٿامس آرنولڊ، جو عليگڙهه ڪاليج ۾ فلسفو پاڙهيندو هو، سو سندس ڪاليج ۾ مقرر ٿي انهيءَ موضوع پاڙهڻ لاءِ پيو اچي. اقبال جو انهيءَ موضوع لاءِ اڳيئي گهڻو طبعي رجحان هو، سو ايم-اي فلسفه جي ڪلاس ۾ داخل ٿي ويو. پروفيسر آرنولڊ جلدي اقبال جي قابليت کان ڏاڍو متاثر ٿيو. اقبال سنه ١٨٩٩ع ۾ ايم-اي ۾ به ڪاليج ۾ پهريون نمبر آيو ۽ سونو تمغو کٽيائين.

نوڪري

اقبال کي ايم-اي پاس ڪانپوءِ جلدي نوڪري ملي ويئي. پهرياڻين اورينٽل ڪاليج لاهور ۾ پروفيسر ٿي ڪم ڪيائين. ڪجهه وقت ڪانپوءِ اقبال گورنمينٽ ڪاليج لاهور ۾ فلسفہ ۽ انگريزي جو اسسٽنٽ پروفيسر مقرر ٿيو. انهيءَ زماني ۾ اقبال پهريون ڪتاب معاشيات تي لکيو، جنهن جو نالو رکيائين ”علم الاقتصاد“. جهڙيءَ طرح اقبال ننڍي هوندي پنهنجي شاگردي جي زماني ۾ عقل وارو، ذهين، هوشيار ۽ هونهار هو تهڙي طرح استاد به نهايت لائق ۽ قابل ثابت ٿيو. شاگرد سندس پاڙهڻ ۽ تقريرن جي ڏاڍي ساراهه ڪندا هئا ۽ ڪيس ڏاڍو پسند ڪندا هئا. سندس بالا آفيسر هميشه سندس مداح هئا ۽ ڏاڍي واکاڻ ڪندا هئا.

اقبال جڏهن ولايت ويو ته اتي به ڏاڍو نالو ڪڍيائين ۽ سندس استاد هن جي قابليت جا ڏاڍا قائل هئا. ولايت ۾ پڙهڻ جو ماحول بالڪل جدا هو. اتي هڪ ٻئي سان ملڻ ۾ تمام گهڻي آزادي هئي. اقبال سنہ ١٩٠٥ع ۾ روانو ٿيو ۽ ڪئمبرج يونيورسٽي جي ٽرينٽي ڪاليج ۾ داخل ٿيو، ليڪن اقبال پنهنجي خانداني روايت کي وساري نه سگهيو، جا هئي اسلام سان محبت ۽ اوليائي ڪرام سان عقيدت، جا سندس وڏن ۾ هڪ عام خصوصيت هئي، تنهن ڪري ولايت وڃڻ کان اڳي، هلي وڃي حضرت نظام الدين اولياءَ جي مزار مبارڪ تي پيرو ڪيائين ۽ هي نظم پڙهيائين، جنهن ۾ نه رڳو عقيدت جو اظهار آهي بلڪ ولايت جي سفر جو مقصد پڻ:

چمن کو چھوڑ نکلا ہوں مثل نکہت گل
ہوا ہے صبر کا منظور امتحان مجھکو
چلی ہے لیکے وطن کے نگارخانہ سے
شراب علم کی لذت کشاں مجھکو

ولايت ۾ اقبال ڪيمبرج يونيورسٽي مان فلسفہ اخلاق جي

ڊگري ورتي. ان کانپوءِ اقبال کي جرمنيءَ مان پي-ايچ-ڊي جي ڊگري حاصل ڪرڻ جو ارادو ٿيو، تنهنڪري "ميٽافزڪس آف پرشيا" يعني ايراني الاهيات تي هڪ مقالو لکي، جرمني جي ميونچ يونيورسٽي کي پيش ڪيائين ۽ اها ڊگري حاصل ڪري، ڊاڪٽر سڏجڻ ۾ آيو. اهو مقالو ايران جي فلسفه تي هڪ تحقيقي مقالو آهي، جو اردو ۾ "فلسفهٔ عجم" جي نالي سان ڇپيو ويو آهي. جرمنيءَ مان موٽي اچڻ کانپوءِ لنڊن جي اسڪول آف پوليٽيڪل سائنس ۾ داخلا ورتائين ۽ سند حاصل ڪيائين. انهيءَ سال يعني سنه١٩٠٨ع ۾ بئرسٽري جو امتحان پاس ڪري اقبال بئرسٽر ٿيو.

جڏهن اقبال جو جرمني وارو مقالو "فلسفهٔ مابعدالطبيعات" انگلنڊ ۾ شايع ٿيو ته يورپ جي فاضلن ان کي نهايت پسند ڪيو ۽ ڊاڪٽر اقبال جي قابليت جو انهن تي ڏاڍو رعب ويٺو ۽ فن جا جيڪي ماهر هئا، تن ان ڪتاب تي گهڻا عمدا تبصرا ڪيا. انهن جو اهو نتيجو نڪتو ته اقبال کي ليڪچر ڏيڻ لاءِ دعوتون ڏنيون ويون، تنهن ڪري اقبال اسلام تي ڇهه ليڪچر ڏنا، جن جي ڪري سندس مذهبي ۽ فلسفيانه معلومات جي ڌوم مچي ويئي.

انهيءَ زماني ۾ پروفيسر آرنولڊ ڇهن مهينن جي موڪل تي ويو، تنهن ڪري لنڊن يونيورسٽي ڇهن مهينن لاءِ اقبال کي عربي جو پروفيسر مقرر ڪيو(١).

اقبال جيڪو وقت پنهنجي تعليم لاءِ ولايت ۾ گذاريو تنهنجي خرچ جو تمام وڏو پاڱو سندس وڏي ڀاءُ شيخ عطا محمد کي ڪرڻو پيو. ان بابت آثار اقبال ص٣٦ تي ڊاڪٽر صاحب جي پنهنجي زباني آهي، "جڏهن آءٌ ولايت ويس ته مون وٽ ڪجهه پنهنجا پيسا هئا، پر وڏيڪ رقم منهنجي ڀاءُ مونکي ڏني هئي. پر جيترو وقت رهيس، هو مونکي وقت بوقت پئسا موڪليندو

(١) سيرت اقبال صفحه ٣٢

رهندو هو. جڏهن مون ڪيمبرج مان بي-اي ڪري ورتي ته هن مونکي لکيو ته هاڻي بيرسٽري پاس ڪري واپس موٽي اچ. پر منهنجو ارادو پي-ايچ-ڊي جي ڊگري وٺڻ جو هو، تنهنڪري مون جواب ۾ لکيو ته ڪجهه رقم اڃا موڪليو ته جرمني وڃي ڊاڪٽر جي سند به وٺي ڇڏيان. هن مونکي گهربل رقم ڏياري مڪي. انهن ٿي ڏينهن ۾ هڪڙي ڏينهن هو پنهنجن بي تڪلف دوستن ۾ ويٺو هو ته ڪنهن شخص پڇيو، ڀلا شيخ صاحب ٻڌو اٿم ته اقبال ٻي هڪ ڊگري وٺي ڇڏي آهي" ياءُ جواب ڏنو "ادا ڇا ٻڌايان هو ڊگرين تي ڊگريون اڃا وڃي وٺندو، خدا ڄاڻي تو ته انهن ڊگرين جي تعميل ڪڏهن ٿيندي."

اقبال سنه ١٩٠٥ع ۾ يورپ ويو هو ۽ سنه ١٩٠٨ع ۾ واپس موٽيو يعني پورا ٽي سال رهيو. موٽڻ وقت وري نظام الدين اولياءُ جو پيرو ڪندو آيو. اقبال جڏهن ولايت کان موٽي آيو ته ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته هو پنهنجي علم جي اُڃ لاهي آيو هو، پر ڪيس ڏسي سڀ حيران هئا ته مغرب جو ان تي ڪو اثر نه هو. سچ چيو اٿن ته جنهن جي تربيت صاحب نظر ان جي هٿ ۾ ٿي هجي تنهن کي لهر نه لوڏو. هو نمائشي ڳالهين ۽ فريب ۾ ڪڏهن تو اچي سگهي؟ حڪيمان فرنگ کان خرد جو درس ورتائين ۽ ان کي علم جي ڪسوٽي تي گهي ان جي مير دور ڪري ڇڏيائين. اقبال پنهنجي هڪ شعر ۾ کهڙي نه عمدي ڳالهه ڪئي آهي.

خرد افزود مرا درس حکیمان فرنگ
سینه افروخت مرا صحبت صاحب نظران

ولايت کان موٽي اچڻ بعد ڊاڪٽر اقبال کي هڪ ٿي وقت ۾ ڪم ڪرڻا پيا. بيرسٽري به شروع ڪيائين ۽ ان سان گڏوگڏ گورنمينٽ ڪاليج لاهور ۾ فلسفه جو پروفيسر به ٿي رهيو. پر اهي ٻئي ڪم هڪ ٻئي سان دخل انداز ٿي پيا. ڊاڪٽر صاحب مهاراجا سرڪشن پرشاد بهادر شاد کي لکي ٿو، "ولايت کان

واپس اچڻ تي مونکي گورنيمنٽ ڪاليج لاهور ۾ فلسفي جو اعليٰ پروفيسر مقرر ڪيو ويو. هيءَ ڪم مون ارڙهن مهينن تائين ڪيو ۽ هتي جي اعليٰ ترين جماعتن کي ان فن جي تعليم ڏنم. ان ڪانپوءِ هيءَ جڳهه گورنمينٽ مونکي آڇ به ڪئي، پر مون انڪار ڪري ڇڏيو. منهنجي ضرورت گورنمينٽ کي ڪ تري هئي، تنهنجو اندازو ان مان ٿي ويندو ته پروفيسريءَ جي مقرري جي سبب مان صبح جو ڪورٽ وڃي نه سگهندو هوس. هائيڪورٽ جي ججن کي گورنمينٽ جي طرفان هدايت ڪئي وئي ته منهنجا سيئي مقدما ڏينهن جي پوئين پاڱي ۾ رکيا وڃن تنهنڪري ١٨ مهنن تائين ان تي عمل ٿيندو رهيو"(١).

اقبال جا استاد

اقبال جي سڀ کان پهرين درسگاهه هن جي ماءُ جي هنج هئي. پنهنجي ماءُ جي آغوش ۾ هن پنهنجي تربيت شروع ڪئي. جيئن پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ کي هن زماني ۾ هلندو ڏٺو تيئن پاڻ به ڪيائين. سندس ماءُ جي تربيت ۽ پيءُ جي دينداري ۽ صالحن جي صحبت شروع کان اقبال کي دين جي طرف راغب ڪيو. هو هڪ سچو مسلمان پنهنجي شروعاتي زندگي کان ٿي ويو.

اقبال جڏهن اسڪول ۾ وهارڻ جي لائق ٿيو ته سندس پيءُ جو دين جي طرف گهڻو مائل هو ۽ اهل علم و فضل جي صحبتن ۾ وهڻ پسند ڪندو هو ۽ مولانا غلام حسن جي وعظن ٻڌڻ لاءِ هن جي درسگاهه ۾ ويندو هو تنهن اهو فيصلو ڪيو ته اقبال کي ل - رکو ديني تعليم ڏياريندس، سو اقبال کي مولانا غلام حسن جي مڪتب ۾ ديني تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ داخل ڪيائين. انهيءَ زماني ۾ جڏهن مڪتب ۾ مولوي سيد مير حسن شاه جي نظر اقبال تي پيئي ته هن کي پڙهڻ لاءِ پنهنجي نظر هيٺ رکيائين. سيالڪوٽ ۾ چار درسگاهون هونديون هيون،

(١) مڪاتيب شاد و اقبال، صفحه ٤٥، بحواله اقبال ڪامل صفحه ١٣.

جن مان ٿي رڳو عربي ۽ ديني تعليم ڏينديون هيون، فقط مولوي سيد مير حسن شاهه جي درسگاهه اهڙي هوندي هئي، جنهن ۾ ديني ۽ عربي سان گڏ فارسي به پاڙهي ويندي هئي. مولوي صاحب جي پاڙهڻ جو نمونو اهڙو عمدو هوندو هو جو شاگرد ۾ فارسي ۽ عربي ٻولين حاصل ڪرڻ جو طبيعت ۾ ڏاڍو ذوق ۽ شوق پيدا ٿي پوندو هو. ٻي خوبي اها هئي جو مولوي صاحب کي ٽنهي ٻولين عربي، فارسي ۽ اردو جا بيحد شعر ياد ٿي يا هئا. اقبال جڏهن مولوي صاحب وٽ پڙهڻ شروع ڪيو ته پاڻ به انهن خوبين سان مالامال ٿي ويو. اقبال مولوي صاحب جي تعليم ۽ صحبت جو ڏاڍو چڱو فائدو ورتو ۽ مولوي صاحب جي انهيءَ صحبت جو فيض ۽ اثر هو، جو اقبال کي اهڙي ننڍي وهي ۾ استادن جا ڪيترائي شعر ياد هئا. لاهور ۾ اقبال جو امتحانن ۾ پهريون نمبر ايندو رهيو ۽ سونا تمغا کٽيندو رهيو، سو مغربي نموني جي مخلوط تعليم هئي، جا هو ايف-اي تائين سيالڪوٽ ۾ مولوي سيد مير حسن شاهه کان پرائيندو رهيو. ڪاليج ۾ ايف-اي جي تعليم کانسواءِ اقبال پنهنجي فرصت جي وقت سيد مير حسن کان عربي، فارسي ۽ ديني تعليم حاصل ڪندو رهيو.

گورنمينٽ ڪاليج لاهور ۾ اقبال کي ٻيو قابل‌قدر استاد جو مليو سو پروفيسر ٿامس آرنولڊ هو، جنهن کان اقبال فلسفه جي تعليم حاصل ڪئي، اقبال جنهن ۾ اڳيئي قدرتي جوهر هئا، تنهن کي آرنولڊ جهڙي فيلسوف چارچنڊ لڳائي ڇڏيا. اقبال جي قابليت کان هو ڏاڍو متاثر ٿيو. يورپ جي گورن ماڻهن جي اڪثر هيءَ عادت هوندي آهي ته هو ڪارن ماڻهن تي پنهنجو رعب وهارڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، پر هتي اقبال ۽ آرنولڊ ۾ معاملو ئي ٻيو ٿي پيو، جو شاگردي ۽ استادي مان ڦري سندن تعلقات دوستانه ٿي پيا. آرنولڊ اڪثر چوندو هو ته ”اهڙو شاگرد استاد کي محقق ۽ محقق کي محقق کان به مٿي ٺاهي ٿو ڇڏي.“

اقبال پروفيسر آرنولڊ جي دوستي ۽ صحبت مان ڏاڍو فائدو پرايو. پروفيسر جي تعليم ۽ تربيت اقبال کي نه رڳو فلسفه ۾ ماهر بڻايو، بلڪ هن ۾ علم لاءِ ڏاڍو ذوق پيدا ڪيو. اقبال پاڻ کي نامڪمل سمجهڻ لڳو ۽ ان جي تڪميل لاءِ هن ولايت وڃڻ مناسب سمجهيو. پروفيسر آرنولڊ جي سنه ١٩٠٤ع ۾ ولايت وڃڻ اقبال جي علمي ذوق کي وڌيڪ تيز ڪيو. پروفيسر آرنولڊ جي ولايت وڃڻ تي اقبال هڪ الوداعي نظم "نالهٔ فراق" جي نالي سان لکيو، جنهن ۾ سندس علمي ذوق ڏانهن اشارا آهن:

تو کہاں ہے اے کلیم ذروۀ سینائے علم
تھی تری موج نفس باد نشاط افزائے علم
اب کہاں وہ شوق رہ پیمائی صحرائے علم
تیرے دم سے تھا ہمارے سر میں سودائے علم
شور لیلی کو کہ باز آرائش سودا کند
خاک مجنون را غبار خاطر صحرا کند

اقبال جڏهن ولايت پهچي، ڪئمبرج جي ٽرينٽي ڪاليج ۾ داخل ٿيو آهي ته هن جي ڪن مشهور ماڻهن سان ملاقاتون ٿيون، جن جي صحبتن مان هن چڱي معلومات حاصل ڪئي. پروفيسر آرنولڊ ڪان هو اڳيئي واقف هو، جو هن جو ڏاڍو مداح هو. هڪ ڀيري ڀورڻ جون سنه ١٩٠٧ع ۾ پروفيسر جي دعوت تي دريا جي ڪپ تي هڪ پڪنڪ پارٽي ٿي، جتي پروفيسر موت ۽ حيات جي مسئلي تي بحث ڪيو، جتي گهڻا ذيءِعلم ماڻهو گڏ هئا، پر مختلف خيالن جي اظهار جي ڪري مسئلو منجهي پيو، پر پڇاڙيءَ ۾ اقبال کان پڇڻ تي هن چيو ته "زندگي موت جي شروعات آهي ۽ موت زندگيءَ جو آغاز بس هتي پهچي بحث ختم ٿي ويو"(١).

٩- جون سنه ١٩٠٧ع جو ذڪر آهي ته پروفيسر آرنولڊ جي هڪ ڊنر ۾ جتي اقبال به موجود هو ته پروفيسر چيو ته

---

(١) ذڪر اقبال صفحه ٥١

جرمني ۾ ڏک نهايت عجيب مخطوطو لڌو آهي، جنهن جي تصحيح ۽ جنهن جي اقتباس جي لاءِ آءٌ اقبال کي موڪلڻ ٿو گهران، جو اهڙيءَ ذمه داري جي ڪم لاءِ هوئي موزون آهي. اقبال وراڻيو ته پنهنجي استاد جي هوندي آءٌ بالڪل طفل مڪتب آهيان. پروفيسر چيو ته "منهنجي راءِ ۾ هن معاملي ۾ شاگرد استاد کان گهڻو بهتر ثابت ٿيندو". اقبال خفيف طنزيه لهجي ۾ جواب ڏنو. "جناب عالي! جيڪڏهن اوهان انهيءَ نتيجي تي پهتا آهيو ته آءٌ پنهنجي استاد جي راءِ کي قبول ٿو ڪريان ۽ هن جي حڪمن جي تعميل ڪندس." پروفيسر آرنولڊ اقبال جو مطلب پئي سمجهو ۽ هن کي يقين هو ته اقبال هن کان بهتر قابليت رکي ٿو(١).

ولايت پهچندي شرط اقبال جي ملاقات فيلسوف منڪ ٽيگرت سان ٿي جو هيگل جي پيروي ڪندو هو ۽ ان زماني ۾ ڏاڍي شهرت حاصل ڪري چڪو هو. هن جي ليڪچرن مان اقبال فلسفيانه خيالات جي اظهار جو سائنٽيفڪ طريقو سکيو. وري ٻن فارسي ادب جي مشهور اديبن سان ملاقات ڪيائين. هڪڙو فارسي ادب جو وڏو مشهور مورخ اي. بي براؤن ۽ ٻيو سندس نظم "اسرار خودي" جو مترجم ڊاڪٽر نڪلسن. نوجواني ۾ اقبال کي فلسفي ۽ فارسي ادب سان بيحد شغف هو. پر جڏهن هن جو رجحان وطنيت ۽ قوميت جي طرف ٿيو ۽ هو انهن موضوعن تي نظم لکڻ لڳو ته اهو شوق ڏهڄي رهجي ويو. انهن ماڻهن کي ڏسندي اهو شوق وري ابري آيو ۽ انهن ماڻهن جي صحبت، تربيت ۽ اثر ان کي پختو ڪري ڇڏيو. براؤن ۽ نڪلسن جي دوستي مان اقبال کي هيءُ فائدو پهتو ته وطن ۾ جيڪو فارسيءَ جو علم حاصل ڪيو هئائين، تنهن ۾ پختگي پيدا ٿي پيئي. ڪيمبرج يونيورسٽي ۾ هن جو وڏيڪ واسطو پروفيسر وارڊ سارليءَ براؤن سان رهيو(٢).

(١) ذڪر اقبال صفحه ١٥

(٢) اقبال ڪامل صفحه ١١

جرمنيءَ ۾ اقبال کي وڏيڪ وقت هائيڊل برگ ۾ گذارڻو پيو، جو اتي جي يونيورسٽيءَ ۾ سندس ڊاڪٽريٽ جي مقالي لکڻ لاءِ وڌيڪ سهولتون موجود هيون، ڇاڪاڻ ته ان مقالي لاءِ آساني سان تحقيق تدقيق ڪري ٿي سگهيو. ٻيو ته هن شهر ۾ جرمنيءَ جي ٻين شهرن کان وڌيڪ ۽ آرام سڪون هو ۽ انسان وڌيڪ بي‌تڪلف ٿي سگهيو ٿي. پر اتي جي علمي ماحول ۽ آب و هوا اقبال کي لنڊن واري شوخيءَ، طراريءَ ۽ طنازي کي ترڪ ڪرڻ تي مجبور ڪيو ۽ هو وڌيڪ سنجيدو ٿي ويو ۽ هن کي انڪسار اختيار ڪرڻو پيو. ٻه جوان سهڻيون پروفيسر عورتون، فراؤ پروفيسر واڙناست ۽ فراؤ پروفيسر سيني شال، اقبال جون استاد هيون ۽ هن کي فسلفه جي مختلف پهلوئن تي تعليم ڏينديون هيون. يونيورسٽي هاسٽل ۾ هڪ سؤ شاگرد ۽ پروفيسر رهندا هئا. هاسٽل منتظم هڪ ستر سال بزرگ خاتون فراؤ پروفيسر هيرن هئي، جا پوري هائيڊل برگ ۾ قابل‌ترين استاد سمجهي ويندي هئي ۽ موسيقي ۾ بيحد مهارت رکندي هئي، ان يونيورسٽي ۾ استاد ۽ شاگرد جي زندگيءَ جو معيار هڪجهڙو هوندو هو ۽ هڪ نظر ڏسڻ سان پڌائي ڏکيو هو ته استاد ڪير آهي ۽ شاگرد ڪير آهي؟ رڳو تعليم ۽ تدريس جي وقتن ۾ پڌائي سگهيو ٿي ويو ته ڪير استاد آهي ۽ ڪير شاگرد ۽ انهن جي لياقت جو ڇا عالم آهي؟

سڄي ڏينهن جي رسمي تعليم جي ختم ٿيڻ ڪانپوءِ پير ۾ دريا جي ڪناري تي شاگرد ۽ استاد هڪ ڪافي هائوس ۾ وڃي وهندا ۽ اتي ٻئي خاتون پروفيسر جرمني، يوناني ۽ فرينچ فلسفه تي شاگردن سان مباحثو شروع ڪري ڏينديون هيون. اقبال انهن جي علم و فضل کان ڏاڍو متاثر ٿيندو هو ۽ هڪ هڪ لفظ کي غور سان ٻڌندو هو. خاص طرح هو فراؤ سيني شال جي علمي معلومات کان ڏاڍو مرعوب هوندو هو. جڏهن به هو اقبال جي ڪنهن غلط جواب تي هن کي ٽوڪيندي هئي ته اقبال هڪ اسڪول جي ٻار وانگر پشيمان ٿيندو هو.

هائيڊل ۾ جا استاد ۽ شاگرد اهڙي طرح پڙهندا، لکندا، کلندا ۽ راند ڪندا هئا ۽ اقبال پنهنجي علمي ۽ تفريحي خصوصيتن جي سبب انهن ۾ بلند درجو رکندو هو.

٢٨- آگسٽ جو اقبال ميونچ ويو. ان کان اڳ هن پنهنجا سبق ميونچ ۾ سکيا هئا ۽ پروفيسر ران جي سهڻي ۽ طرحدار ڌيءُ هن جي استاد ۽ اتاليق رهي هئي. جڏهن اقبال ٻين شاگردن سان گڏ پروفيسر ران سان ملڻ لاءِ ويو ته ملاقات جي وقت ان جي ڌيءُ اقبال جي امتحان وٺڻ جي خيال سان ڪجهه سوال ڪيا ۽ جيتوڻيڪ اقبال هائيڊل برگ ۾ رهي گهڻو ڪجهه سکي چڪو هو، پر تنهن هوندي به انهيءَ خوبصورت معلمه پنهنجن سوالن ۽ اعتراضن سان اقبال کي چڱو پريشان ڪيو. انهيءَ معلمه جي نگراني هيٺ اقبال پنهنجو اهو مشهور مقالو مرتب ڪيو هو، جنهن تي ميونچ يونيورسٽي هن کي پي- ايچ ڊي جي ڊگري عطا ڪئي"(١).

ٻي شادي

علامه اقبال جڏهن ولايت مان ڊاڪٽريٽ ۽ بئرسٽر ٿي موٽي آيو ته ٻي شادي لاهور جي هڪ ڪشميري خاندان مان ڪيائين. باوجود شادي ٿي وڃڻ ڪانپوءِ به رخصتي ڪانه ٿي هئي، جو ڪن سببن جي ڪري روڪيل هئي. انهيءَ وچ ۾ علامه اقبال جي هڪ دوست سيد بشير حيدر، لڌياني مان ڊاڪٽر سبحان علي، جو "نولکا" جي نالي سان مشهور هو ۽ وڏو دولتمند هو، تنهنجي ساليءَ جي ڌيءُ سان علامه اقبال جي شادي ڪرائي. هي مائي سنه ١٩٢٤ع ۾ داغ مفارقت ڏيئي ويئي. ان مان علامه اقبال کي ڪو ٻار نه ٿيو هو. اجا هيءَ مائي جيئري هئي ته لاهور واري ڪشميري خاندان جي زال جو معاملو درست ٿي ويو ۽ علامه پنهنجي هن زال کي گهر وٺي آيو. ان زال

(١) ذڪر اقبال صفحه ٥٦

مانُ علامه کي ٻه ٻار ٿيا، هڪڙو جاويد اقبال، جو بعد ۾ بئرسٽر ٿيو ۽ ٻي هڪ ڌيءَ منيره نالي، جا جاويد کان چار سال ننڍي آهي. علامه اقبال پنهنجي نظمن جي هڪ ڪتاب جو نالو پنهنجي پٽ جاويد جي نالي تي جاويد نامه رکيو. ان ۾ پنهنجي پٽ جي نالي تي پيغام به ڏنو اٿس، جو حقيقت ۾ سڀني نوجوانن لاءِ هڪ سبق ۽ پيغام آهي. جاويد جي والده، جڏهن جاويد جي عمر ٻارهن سال هئي ته وفات ڪري ويئي. اهو ۲- مئي سنه ۱۹۳۵ع هو. زال جي فوت ٿيڻ کان پوءِ علامه اقبال کي ٻارن جي تعليم ۽ تربيت جي لاءِ هڪ ماسترياڻي جي ضرورت محسوس ٿي. دوستن کي خط لکيائين ۽ اخبارن ۾ مضمون وجهارايائين پر جنهن قسم جي ماسترياڻي گهريائين ٿي سا ملي نه سگهي. مطلب ته ڪنهن مسلمان ماسترياڻي جو بندوبست نه ٿي سگهيو. لاچار سنه ۱۹۳۷ع ۾ هڪ جرمن ليڊي جو بندوبست ٿي ويو، جا علي ڳڙهه جي هڪ پروفيسر جي زال جي ڀيڻ هئي ۽ انهيءَ لاڪاپي جي ڪري هڪ عرصي تائين علي ڳڙهه ۾ رهي چڪي هئي، ملي ويئي ۽ علامه هن کي آزمائڻ لاءِ ٻارن جي سنڀال ۽ تربيت لاءِ مقرر ڪري ورتو (۱).

بيماري ۽ انتقال

افغانستان جي سفر کان موٽي اچڻ جي ٻن مهنن کانپوءِ علامه اقبال جي بيمارين جو ڊگهو سلسلو شروع ٿيو، جنهن کانپوءِ هو پيهر تندرست نه ٿي سگهيو. ان بيماري جا اجمالي حالات انهن خطن مان معلوم ٿي سگهن ٿا، جي ”اقبال نامه“ ۾ درج آهن، پر مفصل حالات سيد نذير نيازي رسالي اردو اقبال نمبر ۾ لکيا آهن. گهڻن کي هڪ ڳالهه جي خبر نه آهي ته اقبال اهان ٻن سالن جو هو ته سندس ساڄي اک ضايع ٿي ويئي هئي ۽ اقبال ڏائي اک کان ڪم وٺندو هو جو گهڻي عرصي

---

(۱) اقبال ڪامل صفحه ۵۹

ٿائين ڪنهن کي معلوم نه ٿي سگهيو. حياتيءَ جي پوين ڏينهن ۾ ڏائي اک ۾ آهسته آهسته موتيو ٿي رهيو هو. پوين ڏينهن ۾ ته اهڙي حالت ٿي وئي، جو ماڻهو سڃاڻي به نه سگهندو هو، جيستائين ڪ هو پنهنجو نالو ٻڌائي. سندس پڻ تڪليفن موقعو ئي نه ڏنو جو آپريشن ڪرائي سگهي(١).

١٠- جنوري سنه ١٩٣٤ع جو عيد جو ڏينهن هو ۽ سخت سردي هئي. ان ڪانسواءِ ڏاڍي ٿڌي هوا پئي لڳي ۽ زمين يخ ٿي پيئي هئي. بادشاهي مسجد عيد لاءِ وڃڻ ۽ موٽي اچڻ ۾ ڊاڪٽر کي ٿڌ لڳي ويئي ۽ پير به مسجد ۾ برف ٿي ويا هئا. وري جو گهر موٽي آيو ته ڏهي ۾ سيئون ملائي کاڌائين. آڪي باقي ٻئي ڏينهن گلو ويهي رهيو ۽ آواز بند ٿي ويو. گهڻو علاج ڪيو ويو پر ڪجهه فائدو نه ٿيو. نيٺ حڪيم نابينا جي علاج سان ڪجهه ٿورو آواز وريو پر هلڪائي ساڳئي هئي. ٽن سالن کان گردي ۾ پٿري هئي، جا حڪيم نابينا جي علاج سان هاڻي ٺيڪ هئي. ١٩٣٥ع ۾ ڀوپال وڃي وايوليٽ ريز جو علاج ڪرايائين پر بيماري صفا ڇڏي نه ويئي. سنه ١٩٣٦ع ۾ طبيعت وڌيڪ ڪري پيئي ۽ نيٺ اها حالت ٿي جو ڪٿ تان آئي ٿورو هلندو هو ته سهڪي ٿي پوندي هئي. سنه ١٩٣٨ع جي شروعات ۾ حالت گهڻي بگڙجي ويئي ۽ دم جا دورا پوڻ لڳا. ٣٠- مارچ سنه ١٩٣٨ع پوئين پهر رات جو قلب جي ضعف کان غشي طاري ٿي ويئي. حڪيم محمد حسن قرشي جي علاج سان ڪجهه فائدو ٿيو پر پيٽ ۾ پاڻي پرجي ويس ۽ منهن ۽ پير سڄي پياهاڻي پڻ ۾ به سخت سور پيدا ٿي پيو، پر پوءِ علاجن سان اهي علامتون گهٽ ٿيڻ شروع ٿي ويون، پر جلدي بيماري اهڙو کو زور ورتو، جو ڏاڍو پاسو وري سڄي پيو. ڊاڪٽر جمعيت سنگ اچي ڏنو ۽ گهڻي نااميدي ڏيکاريائين. سندس وڏي ڀاءُ شيخ عطا محمد اچي ڏنو ۽ گهڻي آٿت ڏنائين، ان تي ڊاڪٽر

---

(١) رساله اردو، اقبال نمبر جو اختصار

اقبال چيو ته مان مسلمان آهيان ۽ موت کان نٿو ڊڄان. پوءِ پنهنجو هي شعر پڙهيائين:

نشان مرد مومن با تو گويم   چو مرگ آيد تبسم برلب اوست

ان کانپوءِ ڊاڪٽر هڪ ٻئي پٺيان ايندا رهيا ۽ تجويزون ٿينديون رهيون، پر ڊاڪٽر اقبال صاحب نيٺ ڊاڪٽرن جي دوائن پيئڻ کان جواب ڏيئي ڇڏيو. آڌي رات جو راجه حسن اختر کيس ڏسڻ آيو، تنهن کي حڪيم محمد حسن صاحب قرشي کي سڏي اچڻ لاءِ چيائين، پر هن چيو ته "حڪيم صاحب هتان ڏاڍو دير سان ويو آهي، تنهن ڪري ان جو اٿارڻ شايد مناسب نه ٿئي." ڊاڪٽر صاحب ورائيو "ڪاش هن کي معلوم ٿئي ته مون تي ڇا گذري رهي آهي." پوءِ پنهنجو هي شعر پڙهيائين:

سرودِ رفته باز آيد که نايد   نسيمے از حجاز آيد که نايد
سرآمد روزگارے اين فقيرے   دگر داناۓ راز آيد که نايد

راجه صاحب شعر ٻڌنديئي ڊوڙندو حڪيم صاحب کي آڻڻ لاءِ روانو ٿي ويو. ڊاڪٽر عبدالقيوم جو رات جو اتي ئي هو، تنهن فروٽ سالٽ ناهي ڊاڪٽر اقبال کي پياريو ۽ علي بخش خادم ڊاڪٽر اقبال جي ڪلهن کي زور ڏيڻ لڳو. اٿين ليٽندي علامه صاحب پير ڊگهيريا ۽ دل تي هٿ رکندي چيو يا الله، پوءِ چيائين "مونکي هتي سور آهي." ان کانپوءِ مٿو هيٺ ڍرڪڻ لڳو. علي بخش اڳتي وڌي سهارو ڏنو. علامه قبله رو ٿي اکيون بند ڪري ورتيون. اهڙيءَ طرح ٢١-اپريل سنه١٩٣٨ع جو اهو آواز، جنهن سڄي دنيا ۾ پنجويهن سالن تائين شور ۽ غوغا مچائي ڇڏيو هو هميشه جي لاءِ خاموش ٿي ويو. إنا لِلّٰه وَ إنا إليه راجعون".

هيءَ دل ڏاريندڙ خبر ڏاڍي تيزي سان سڄي شهر ۾ پکڙجي ويئي ۽ سڄي اسلامي حلقن ۾ ماتم مچي ويو. شهر ۾ دڪان بند ٿي ويا، ماڻهن جي ميڙ سندس بنگلي ڏانهن رخ رکيو. قبر جي لاءِ جڳهه مقرر ڪرڻ جو مسئلو ڏاڍو اهم ٿي

ويو هو، بائيڪارن جي تدبر اهو مسئلو جلد فيصلو ڪري ورتو. چند ماڻهن جو وفد گورنر پنجاب هز ايڪسيلنسي سر هينري ڪريگ سان مليو، جنهن فوراً اجازت ڏني ۽ آثار قديم جي محڪمي جي منظوري جو به بندوبست به ٿي ويو ته اقبال کي دفن ڪرڻ لاءِ شاهي مسجد جي وڏي دروازي جي ٻاهر ڏاڪڻ جي ڏائي پاسي جو ٽڪرو قبر جي لاءِ ڏاڍو موزون ٿيندو. گورنر جو ايڊيڪانگ، چيف سيڪريٽري ۽ ڪمشنر به جنازي ۾ شامل ٿيا. ماڻهن جا انبوهه اچي گڏ ٿيا هئا. ڪٿ ۾ ڏگها ڏگها بانس لڳايا ويا هئا ته جيئن هڪ وقت ۾ گهڻا ماڻهو ڪلهو ڏيئي سگهن. ملڪ جا وڏا وڏا ماڻهو، هندو، مسلمان، سک، ڪرستان ۽ ٻين قومن جا ماڻهو ۽ انهن سان گڏ وڪيل، بئريسٽر، شاعر، اديب، اخبارنويس، ڪاليجن ۽ اسڪولن جا شاگرد، استاد، واپاري، وزير، سرڪاري آفيسر سڀ شامل هئا. اندازو هو ته سٺ ستر هزار ماڻهو رهو نماز ۾ شامل هئا.

پنجاب جي گورنر جي طرفان چيف سيڪريٽري ۽ نواب ٻاول پور جي طرفان سيڪريٽري ۽ گلن جون چادرون چاڙهيون. ٻين ماڻهن جي طرفان ته بي شمار چادرون چاڙهيون ويون. ميو روڊ تان جنازو اسلاميه ڪاليج آندو ويو، جتي فيصلو ڪيو ويو ته جنازه نماز ۾ گهڻا ماڻهو شامل ٿين، تنهن ڪري ستين بجي جنازو شاهي مسجد پهتو ۽ قريباً اٺين بجي حضوري باغ جي ڪنڊ تي عالمگير جي مينار جي سايه ۾ دفن ڪيو ويو.

هي لاهور جو حال هو. عام طرح جڏهن هيءَ وحشتناڪ خبر پهتي ته سڄي ملڪ بنان دين ۽ ملت جي فرق جي، ڊاڪٽر اقبال جو ماتم ڪيو. ملڪ ۽ ملت جي مشاهير پنهنجا بيان شايع ڪيا، جن ۾ ڊاڪٽر ٽيگور، پنڊت جواهر لال نهرو، سر سلطان احمد، مسٽر محمد يونس وزيراعظم بهار، نواب بهادر يارجنگ، سوڀاش چندر بوس صدر ڪانگريس، محمد علي صدر مسلم ليگ ۽ ڊاڪٽر سر تيج بهادر سپرو وغيره جا بيان سب رس اقبال نمبر ۾ آيل آهن.

حيدرآباد دکن ۾ سڀ کان وڏو تعزيتي جلسو سروجني نائيڊو جي صدارت ۾ ٿيو، جنهن ۾ هزهائينس وليعهد بهادر، شهزاده برار يوالاشان نواب معظم جاه بهادر، رائيٽ آنربل سر اڪبر حيدري، سر مرزا اسماعيل ديوان ميسور، سر سڪندر حيات خان وزيراعظم پنجاب، سر غلام حسين هدايت الله، راجه صاحب محمودآباد، ڊاڪٽر سيد محمود، محمد علي جناح، مرزا يارجنگ بهادر، ڊاڪٽر سيد محي الدين زور قادري، جا بيان پڙهيا ويا ۽ نواب مهدي يارجنگ بهادر، راجه پرتاب گيرجي، ڊاڪٽر يوسف حسين خان، ڊاڪٽر خليفه عبدالحڪيم ۽ نواب ڪيقباد جنگ بهادر تقريرون ڪيون، جن مان راجه پرتاب گيرجي هندن جي ۽ نواب ڪيقباد جنگ بهادر پارسين جي نمائندگي ڪئي. انهن کانسواءِ ٻيا ڪيترا جلسا ٿيا، ڪي ملڪ ۾ ڪي ملڪ کان ٻاهر(١).

تاريخون

علامه اقبال فوت ٿيو ته سڄي ملڪ ۾ قيامت اچي ويئي. اصحاب قلم علامه جي زندگيءَ ۽ پيغام تي مضمون لکيا، شاعرن قطعات ۽ نظم لکيا ۽ تاريخي مادا ڏاڍي ڪثرت سان ڪڍيا، هنڌ هنڌ تي انجمنون، بزمون ۽ ادارا قائم ٿيا ۽ ايترو ادب اقبال بابت پيدا ڪيو، جو اهو پوءِ اقباليات جي نالي سان سڏجڻ ۾ آيو. الحاج مولانا حامد حسين قادري مرحوم پروفيسر سينٽ جانس ڪاليج آگره سڀ کان وڌيڪ تاريخون علامه اقبال تي ڪڍيون آهن. علامه جي مشهور قطعه جي چوٿين مصرع مان ”دگر دانائے راز آيد کہ نايد“ تي هڪ مصرع وڌائي تاريخ ڪڍي آهي:

(١) مولانا حامد حسين قادري جون ڪڍيل تاريخون:

برفت اقبال و رفت از دين بهارے
نسيمے از حجاز آيد کہ نايد

---

(١) سب رس اقبال نمبر

برفت اقبال و رفت از شعر نغمہ
سرود رفتہ باز آید کہ نایـد
برفت اقبال آن عرفان نوائے
٦٠٣ ١٣٣٥
دگر دانائے راز آید کہ نایـد
١٩٣٨ع
سرآمد روز آن علامۂ هند
١٣٥٧ ٧٧٤
دگر دانائے راز آید نہ نایـد
١٣٥٧هـ

قادري صاحب هجري ۽ عيسوي ماده ڏاڍي خوبي سان ڪڍيا آهن، جي هڪڙي مصرع مان آهن:

يگانہ باخدا و با خودی وزخیش بیگانہ
زهی اقبال فرزانہ خوشا اقبال دیوانہ
بر آمد سال رحلت هم زهجری وز ملادی
چو افزودم بر "المغفور" انا الله برهانہ
٥٨١ + ١٣٥٧
١٩٣٨ع

(حامد حسن قادري)

باد رحمت هائے حق بر تربتش
آمد المغفور سال رحلتش
هم ز روئے داد دم وحیٔ کریم
گفت هاتف "عنده اجر عظیم"
١٣٥٧هـ
سال دیگر هم ز قرآن مبین
گفت حامد "لذة للشاربین"

(٢) حفيظ هشيارپوري ٻه گهڻيون تاريخون ڪڍيون آهن:
"ڊاڪٽر سر محمد اقبال بمرد" "آه مفڪر اعظم" مان اقبال

جي وفات جي هجري تاريخ ۱۳۵۷ھ نڪري ٿي. "پيغمبر دين خودي" جا ۱۹۳۸ عدد آهن. علامہ اقبال جي هڪ مصرع مان هجري تاريخ نڪري ٿي. "صدق و اخلاص و وفا باقي نہ ماند"

(۳) راحل هشيارپوري مادي "خضر راه اسلام" مان عيسوي تاريخ ڪڍي آهي.

(۴) خواجہ دل محمد بہ عيسوي ۽ هجري تاريخون ڏاڍي خوبي سان ڪڍيون آهن.

"شمع خاموش" سال هجري ہے

۱۳۵۷ھ

عيسوي "شمع شاعری خاموش"

۱۹۳۸ع

(۵) مولانا احسن مارهروي سال وفات هجري ۾ ائين ڪڍيو آهي.

"ہے زوال علم و حکمت مرگ سر اقبال کی"

(۶) ڊاڪٽر سيد عابد حسين.

"ملت اسلام میں اقبال کا ماتم ہے آج"

(۷) بشیرالنسا بيگم بشير.

"عزت قوم ہے مردہ اگر اقبال نہیں" ۱۳۵۷ھ.

(۸) سيد هاشمي فريد آبادي:

"جگر میں قوم کے ناسور غم رہیگا یہ" ۱۳۵۷ھ.

باب ٻيو

شخصيت، عادات ۽ اطوار (١)

مهانڊو:

قوم جوانيءَ ۾ جسم ٿلهو، چهري جو رنگ ڳاڙهو ۽ اڇو، ڳٽا گوشت سان ڀريل هوندا هئا، جنهن جي ڪري اکيون اڌ کليل لڳنديون هيون. اعضا واجبي ۽ مضبوط هئا. ورزشيءَ ۽ نسل جو ڪشميري هئڻ جي ڪري خوبصورت ۽ سهڻي شڪل وارو هو. ڊگهائي وچولي، ڇاتي ويڪري طاقتور، چهرو رعبدار ۽ گنڀير، ڏاڙهي ڪوڙيل رکندو هو، مڇون ننڍيون هونديون هيون. پوئين وهي ۾ بيمارين نهوڙي وڌو هو. ڦڦڙ، دل ۽ جيرو خراب ٿي ويا هئا. گهڻي مدت تائين ڳلي جي خرابيءَ ڪان ڳالهائي نه سگهندو هو. انهن سڀني جي ڪري بدن ڪمزور ۽ هيٺو ٿي پيو هو. خوراڪ گهٽو گهٽجي ويئي هئي. گوشت ڳري وڃڻ جي ڪري، ڇاڙي جي هيٺ ۽ ڪنڌ جي پٺيان ڇاتي، پيٽ، ران، پنيون سيني هنڌن تان کل لڙڪي پيئي هئي. اکيون ڏرا ڏيئي آيون هيون ۽ ننڍيون ننڍيون معلوم پئي ٿيون. ڳاڙهاڻ تقريباً غائب ٿي چڪي هئي، پر چهري جو رعب، وقار ۽ سنجيدگي آخري دم تائين قائم هئي.

لباس:

علامه اقبال جو لباس سدائين بالڪل سادو ۽ معمولي هوندو هو. لباس جي لاءِ ڪڏهن ڪو اهتمام نه ڪندو هو.

(١) هي سڄو مضمون سيرت اقبال تان ورتل آهي.

گهر ۾ عام طور شلوار ۽ قميص پائيندو هو. ڪورٽ ۾ وڃڻ مهل ڪوٽ پتلون ۽ ڳاڙهي رنگ جي سخت ترڪي ٽوپي پائيندو هو. ڪڏهن ڪاري رنگ جي ڪلپاڪ ڪتب آڻيندو هو. گرمين ۾ گهر تي پنجن گزن جي ڪناري دار اڇي ڌوتي، جنهن کي پٺي ڪري گوڏ وانگر ٻڌندو هو. بدن تي رڳو هڪ گنجي پهريل هوندو هو. سياري ۾ شلوار ۽ قميص ڍڪيندو هو ۽ ٽنگن تي ڪمبل وجهي رکندو هو. جڏهن جلسن ۾ يا عام مجلسن ۾ شريڪ ٿيندو هو ته عام طرح شلوار ۽ هڪ ننڍو ڪوٽ پائيندو هو ۽ مٿي تي ترڪي ٽوپي يا ڪلپاڪ هوندي هئي.

مرزا جلال الدين صاحب "ملفوظات اقبال" ۾ لکي ٿو:

"ساده پسنديءَ سبب غيرملڪي لباس کان ڌڪار هوندي هيس، جيتوڻيڪ هائيڪورٽ ۾ هن کي ڪوٽ پتلون پائي وڃڻو پوندو هو ۽ گهڻو ڪري سماجي ڪمن جي سلسلي ۾ هو انگريزي ڪپڙا ڏاڍي مجبوريءَ سان پائي ويندو هو، پر تڪلف جو سبب سمجهي ان کي طبيعت تي بار سمجهندو هو. هو گهڻو ڪري شلوار ۽ ننڍو ڪوٽ پائيندو هو. عيد جي نمازن جي موقعي تي ڪڏهن ڪڏهن بند ڳچي جو ڪوٽ پائي ويندو هو. ساڳيءَ طرح هو ديسي جتي ۽ رومي ٽوپي کي پسند ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن پڳڙي به ٻڌي ويندو هو".

کاڌو:

علامه اقبال خوش ذائقه شين پسند ڪندو هو، چاڪاڻ ته نفيس مزاج ۽ لطافت مزاج واقع ٿيو هو، تنهن ڪري کاڌو به عمدو ۽ خوش ذائقه پسند ڪندو هو. گهڻن سالن کان وٺي ٻپهر جو کاڌو فقط هڪ وقت ئي کائيندو هو. رات جو گهڻو ڪري ڪجهه نه کائيندو هو. جيڪڏهن خواهش ٿيندي هئي ته هلڪو کاڌو کائڻ پسند ڪندو هو جهڙوڪ کير ۾ ڏارو وجهي کائيندو هو. سياري ۾ رات جي وقت ساٽي چانهه ۾ لوڻ ملائي ضرور پيئندو هو.

حڪيم محمد حسن صاحب قرشي، پرنسيپال طبيه ڪاليج لاهور جو چوڻ هو ته علامه اقبال کي پلاءُ ۽ ڪباب ڏاڍا پسند ايندا هئا، جن کي هو اسلامي غذا جي نالي سان سڏيندو هو. جڏهن مرڻ جي ويجهو هو ته انهن شين لاءِ ڏاڍو زور ڀريندو هو. هڪ ڀيري راولپنڊي وڃڻ کان اڳي ڏاڍو زور ڪيائين ته هڪ ڏينهن اوهانجي (حڪيم صاحب جي) هتي دعوت ڪجي ۽ اوهين منهنجي سامهون ويهي پلاءُ کائو ته گهٽ ۾ گهٽ جيڪڏهن آءٌ پلاءُ کائي نٿو سگهان ته اوهان کي ته کائيندو ڏسي سگهان."

حڪيم صاحب جو لکڻ آهي ته مرڻ کان اڳي يا انهن ڏينهن ۾ کاڌي بابت هن جي حس وڌيڪ لطيف ٿي چڪي هئي. ٻئي ٽئين ڏينهن تقاضا ڪندو هو ته منهنجي کاڌي کي هاڻي ڪجهه وڌائڻ گهرجي جيڪڏهن پلاءُ کائڻ جي موڪل نٿا ڏيو ته نهيو پر کچڙي کائڻ ۾ ڇا کو نقصان آهي؟ هيءَ ته بالڪل سادي خوراڪ آهي. ٻن ٽن ڏينهن لاءِ کچڙي کائڻ جي اجازت ڏيڻ ۾ ايندي هئي ته ضد ڪندو هو ته کچڙي ٻيجي ڏيڻ گهرجي، جنهن ۾ گيهه به ڪافي هئڻ گهرجي ته کيس سمجهايو ويندو هو ته گيهه گهٽ هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته جگر وڌي ويو آهي، ته چوندو هو ته پوءِ کچڙي ۾ ڪهڙي لذت باقي هوندي. ڇڱو ڀلا گهٽ ۾ گهٽ ان ۾ ڏونرو ته وڌو وڃي ته چئبو هوس ته اوهان کي جا ڪنگهه آهي، سا بلغم گهڻو پيدا ڪندي، تنهن ڪري ڏونرو اوهانجي لاءِ نقصانڪار ثابت ٿيندو ته چوندو هو ته پوءِ اهڙي کچڙي کان اوئين ڀلو آهي.

علامه اقبال صاحب اهڙو نفيس مزاج هو، جو دوا جيڪڏهن ٿورو بدمزه هوندي هئي ته پيئڻ کان انڪار ڪندو هو. دوائن بابت سندس خيال هو ته پيئڻ ۾ مقدار گهٽ هئڻ گهرجي، خوش ذائقه کانسواءِ جلدي اثر ڪندڙ هجي. انهيءَ ڪري ڊاڪٽر انصاريءَ جي ٻاڃ حڪيم نابينا جون دوائون گهڻو پسند ڪندو

هو. جناب مولانا غلام رسول صاحب مهر جو چوڻ هو ته ”ڊاڪٽر اقبال صاحب ائين به ڊاڪٽرن جون دوائون پسند ڪين ڪندو هو جو چوندو هو ته ڊاڪٽرن جي دوائن جو مزو گهڻو ڪري سٺو نه ٿيندو آهي.

ميون ۾ علامه اقبال شاعر ’غالب‘ وانگر انن کي ڏاڍو پسند ڪندو هو. انگور به انبن کانپوءِ ڪيس وڌيڪ پسند هئا، جيتوڻيڪ علامه صاحب هر موسم جو ميوو خوشيءَ سان کائيندو هو. انبن جي مند ۾ دوست ۽ احباب پارسلن جا پارسل ٻاهريان انب موڪليندا هئا، مقامي دوست خاص طرح انبن کائڻ جي دعوت جو اهتمام ڪندا هئا ۽ علامه انهن دعوتن ۾ ڏاڍي خوشي سان شامل ٿيندو هو ۽ جيڪي انبن جا تحفا موڪليا ويندا هئا تن کي ڏاڍي خوشيءَ سان قبول ڪرڻ فرمائيندو هو. پاڻ چوندو هو ته ميوا ترقي ڪندي انگور جي درجي کي پهتا ۽ وري جيڪا ڪمي انهن ۾ باقي رهجي ويئي هئي، سا وچي انبن پوري ڪري ڇڏي. هيءُ اتفاق قابل داد آهي جو هندستان جو ٻيو هڪ مشهور شاعر ’غالب‘ ٿي گذريو آهي، جو پڻ انبن جو ڏاڍو گهڻو عاشق هوندو هو ۽ جنهن به قيمت تي ڪيس انب ملي سگهندا هئا ته انهن کي حاصل ڪرڻ ۽ خريد ڪرڻ جي ڪوشش ڪان ڪين گهٽائيندو هو. غالب کي به سندس دوست ڇا پر وڏن وڏن نوابن ۽ بادشاهن وٽان گهڻا ئي انبن جا تحفا موڪليا ويندا هئا.

مڪان:

اقبال جڏهن سيالڪوٽ کان لاهور، وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ جي خيال کان آيو ته پنهنجي شاگرديءَ جو سمورو وقت گورنمينٽ ڪاليج لاهور جي هاسٽل ۾ گذاريائين. ڪيس هاسٽل ۾ ڪمرو نمبر١ مليو، جو ”ڪواڊرينگل“ جي نالي سان مشهور هو. هيءُ ڪمرو شعر پڙهڻ ۽ ڪاليج جي شاعرانه مجلسن جو

هڪ وڏو مرڪز بنجي ويو ۽ هميشه دوستن جي پيڙ سان پريل رهندو هو. هيٺين ڪلاسن جا شاگرد، جن کي هن ڪمري ۾ داخل ٿي شامل ٿيڻ ۽ ڏسڻ ته اندر ڇا وهي واپري ٿو، تن کي وارو ئي نه ملندو هو، سي پري کان ڏاڍي سڪ ۽ حسرت سان ان ڪمري جي گوڙ جو آواز ٻڌندا هئا ۽ ان جي رونقن کي تڪيندا رهندا هئا. جڏهن اقبال ڪاليج جي تعليم کان صفا واندو ٿيو ته هن کي نيٺ هاسٽل کي ڇڏڻو پيو ۽ جنهن حالت ۾ هن کي هڪ ڊگهو عرصو لاهور ۾ رهڻ جو موقعو مليو هو، تنهن ڪري مختلف هنڌن تي رهائش اختيار ڪرڻي پيئي هئي. ڪاليج جي تعليم کان فارغ ٿيندي شرط، هن کي شروع شروع اورينٽل ڪاليج لاهور ۾ نوڪري ملي ۽ ان کانپوءِ هو گورنمينٽ ڪاليج لاهور ۾ پروفيسر مقرر ٿيو ته ان وقت هن جو رهڻ ان مشهور ۽ معروف تاريخي گهر ۾ ٿيو، جنهن ۾ علامه ”شبلي نعماني“ جي استاد ۽ مشهور فاضل ”مولانا فيضل الحسن“ سهارنپوري ڊگهي عرصي تائين ٽڪيو پيو هو. اهو مڪان ڀاٽي دروازي جي اندر سڙڪ جي ڪناري تي هو.

جڏهن ڊاڪٽر اقبال ٢٣- جولاءِ سنه ١٩٠٨ع جو ولايت مان پي- ايڇ- ڊي جي ڊگري ۽ بئرسٽري پاس ڪري پنهنجي وطن واپس پهتو هو ته ان مڪان ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي هئائين، جيڪو انارڪلي بازار ۾ آهي، جنهن ۾ لاهور جي مشهور بئرسٽر ميان سر محمد شفيع مرحوم پنهنجي وڪالت جو ڪم پهرين اچي شروع ڪيو هو. علامه اقبال ان گهر ۾ ١٥ سال کن رهيو ان کانپوءِ سنه ١٩٢٢ع ۾ اهو مڪان بدلائي مئڪليوڊ روڊ جي هڪ بنگلي ۾ اچي رهيو. اتي به ڏهه سال کن رهيو پيو هو. ان بنگلي مان به پوءِ علامه اقبال اسٽيشن ويندي ڏائي پاسي جي طرف ميو روڊ تي زمين جو ٽڪرو خريد ڪري پنهنجي ڏانءَ جو هڪ بنگلو آرام جي لحاظ کان سنه ١٩٣٣ع ۾ تعمير ڪرايو ۽ پنهنجي پٽ جاويد جي نالي تي ان کي جاويد منزل جي نالي سان سڏ يائين.

پنهنجي سڄي حياتي علامه اقبال پوءِ اتي ئي گذاري ڇڏي. جاويد منزل جي تيار ٿيڻ ۽ اُتي اچي رهڻ کانپوءِ سنه ١٩٣٥ع ۾ علامه اقبال جي اهليه، والده جاويد جو انتقال ٿي ويو، جنهن جو هن کي سخت صدمو ٿيو. پاڻ به انهيءَ بنگلي ۾ سنه ١٩٣٨ع ۾ گذاري ويو.

علامه اقبال جاويد جي ماءُ بابت ٢- مئي ١٩٣٥ع جو هڪ خط ۾ سر راس مسعود کي لکيو ته "منهنجي زال کي هڪ آپريشن ڪرائڻو پيو، جيتوڻيڪ هيءُ وڏو خوفناڪ ۽ برداشت جي ناقابل منظر هو، پر ظاهر ۾ ائين معلوم ٿو ٿئي ته هن جي زندگي بچي ويئي"(١).

پر علامه اقبال جي اها اميد پوري نه ٿي، بلڪ زال جي حالت ڏينهون ڏينهن خطرناڪ ٿيندي ويئي. تنهن ڪري ٢٣- مئي سنه ١٩٣٥ع جي هڪ خط ۾ سر راس مسعود کي لکيائين، "منهنجي زال خطرناڪ طور تي بيمار آهي، شايد هي هن جون آخري گهڙيون آهن." پوءِ انهيءَ خط جي پڇاڙيءَ ۾ لکيو اٿس ته "سادي پنجين بجي منهنجي زال جو انتقال ٿي ويو"(١).

هڪ عجيب واقعو هيءُ آهي ته جاويد منزل پنهنجي ننڍپڻ جاويد جي ملڪيت ڪئي هئائين، جنهن جي ڪري ان جو اهو نالو رکيو ويو. ان بنگلي جا ٽي ڪمرا پاڻ استعمال ڪندو هو، تنهن ڪري تنهي ڪمرن جي مسواڙ اڳواٽ هر مهيني جي ٢١- تاريخ بئنڪ ۾ پياري ڇڏيندو هو. اپريل ٢١- تاريخ صبح جو سنه ١٩٣٨ع ۾ علامه اقبال جو وصال ٿي ويو. اهڙيءَ طرح پنهنجي ڏاهپ فرض کان آجو ٿي راهِ رباني ورتائين. سندس حياتي جو ٻيو عجيب واقعو هيءُ آهي جو علامه جو وڏو ڀاءُ شيخ عطا محمد بيان ٿو ڪري ته اسانجو ڏاڏو ۽ ٻيءُ ڀاءُ هئي جا هڪ هڪ ننڍا پاٿر گذاري وياه شيخ عطا محمد کي ه شه انديشو

(١) اقبال نامه صفحه ٣٥٩

(١) اقبال نامه صفحه ٣٦٠.

رهندو هو ته ڪٿي ٽينءَ پشت ۾ به ائين نه ٿئي. پر خدا جي قدرت ٿيو به ائين، جو علامه اقبال ننڍو ياهه پنهنجي وڏي ياءُ کان اڳ گذاري ويو.

ملاقات:

علامه اقبال سان ملاقات ڪرڻ بالڪل آسان هو. ان ۾ شڪ نه آهي ته ولايت مان ٿي آيو هو ۽ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري سان گڏ بئرسٽر به ٿي آيو هو، پر تڪلفات کان صفا پري هو. ڪيس ملڻ لاءِ نڪو لکي وقت وٺي، پوري موقعي تي پهچڻو پوندو هو، نڪو ڪارڊ موڪلي ملڻ لاءِ انتظار ڪرڻو پوندو هو. هن جو دروازو امير هجي توڙي غريب هرڪنهن جي لاءِ سدائين کليو پيو هوندو هو. ڪنهن کي به سائس ملڻ لاءِ روڪ ٽوڪ نه هوندي هئي. شاگرد هجي چاهي ڪيترو به وڏو ماڻهو ڇو نه هجي اطلاع ڪرڻ جي ضرورت ئي نه هوندي هئي، رکو اندر لنگهي وڃڻ جي دير هئي. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته ڪنهن وڏي ماڻهوءَ جي لاءِ جدا ڪمرو هوندو آهي، جتي هن سان ملاقات ڪئي ويندي آهي. علامه وٽ اهڙي ڪا ڳالهه نه هوندي هئي. ڪنهن به وڏي ماڻهو جي لاءِ ملاقات جو ڪو خاص اهتمام نه هوندو هو. عمر جي پڇاڙي وارن ڏينهن ۾ جڏهن وڪالت جو ڌنڌو ڇڏي ڏنو هئائين ته صبح کان شام تائين سندس معتقدن ۽ دوستن جي اچ وڃ جو سلسلو سدائين جاري رهندو آيو. پنهنجو حقو ڪڏهن ڪرسي تي، ڪڏهن پلنگ تي ته ڪڏهن صوفي تي. نهايت سادي حالت ۾ ويٺو هوندو هو ۽ ملاقاتين سان ملندو رهندو هو. جڏهن به ڪيس ڪو ملڻ جي ارادي سان ايندو هو ته سندس جهونو وفادار خادم علي‌بخش ڪيس خبر ڏيندو هو ته ڪو ملاقاتي گڏجڻ لاءِ آيو آهي ۽ پوءِ اوتريون ڪرسيون پلنگ جي اڳيان رکي ڇڏيندو هو. ايندڙ کي ڏاڍي آدرڀاءُ سان ۽ خنده پيشانيءَ سان ملندو هو.

علامہ اقبال وٽ هر قسم جا ملاقاتي ايندا هئا، تنهن ڪري ملڪ جي عام رواج موجب خير و عافيت پڇندو هو پر انهن کان ڪڏهن ذاتي ۽ خانداني احوال بابت اجايا سوال نہ ڪندو هو جو ڪنهن قسم جي بدمزگي پيدا ٿيڻ جو امڪان ٿئي. ملاقاتين جي اڳيان ڪڏهن تہ هو پاڻ ڪنهن موضوع تي گفتگو شروع ڪندو هو، ڪڏهن ڪنهن سوال جي جواب ۾ تقرير ڪرڻ شروع ڪندو هو. سندس تقرير اهڙي پرمغز ۽ دلچسپ هوندي هئي، جو ٻڌڻ وارو ڪڏهن ڪڪ نہ ٿيندو هو. عام طرح گهٽ ڳالهائيندو هو، پر جڏهن گفتگو ڪندو هو تہ ڏاڍي موقعي ۽ محل تي پوري هوندي هئي. بالڪل مدلل ۽ ٻڌڻ واري جي سمجهہ جي مطابق هوندي هئي. هر شخص سان ان جي حيثيت، علميت، مزاج ۽ مرتبي جي مطابق گفتگو ڪرڻ جو عادي هو. شاگردن سان هن جي ڳالهائڻ جو نمونو ناصحانہ، مشفقانہ، بزرگانہ ۽ بعض وقتن تي معلمانہ هوندو هو. ملاقاتين ۽ مشتاقن سان ڏاڍو سنجيده ۽ متانت سان پيش ايندو هو. انهن جي سڀني ڳالهين جو مسڪت ۽ شافي جواب ڏيندو ويندو هو. بيتڪلف دوستن سان سندس ڳالهائڻ جو انداز ۽ ورتاءُ جدا هوندو هو. انهن سان خوش طبعي، ظرافت ۽ مسخري ڪندو هو، ۽ بيتڪلفانہ انداز سان کلندو هو ۽ کلائيندو هو. اجنبين ۽ غيرن سان ڏاڍي آدرڀاءُ، خوش اخلاقي ۽ خوش خلقي سان پيش ايندو هو. هر شخص جي جذبات جو خيال رکندو هو. ڪڏهن وڏائي جي اظهار جي خيال کان گفتگو نہ ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ملاقات جي دوران فڪر جي دريا ۾ غوطہ زن ٿي ويندو هو.

اخلاق:

علامہ اقبال اخلاق جو هڪ تمام سٺو مثال هو. ڏاڍو خليق ۽ رلڻو ملڻو هوندو هو. ملڻ وارن کي هن جي دروازي تي دير تائين ترسڻو نہ پوندو هو. هرڪنهن ماڻهو سان غريب

توڙي امير هجي بي تڪلف ۽ مشڪندي ملاقات ڪندو هو. علامه اقبال جي دوستن جي زباني آهي ته پاڻ ڏاڍو ڪل مک نظر ايندو هو. اسان ڪيس ڪڏهن ڪاوڙ ڪندي نه ڏٺو. ڪا اڻ وڻندڙ ڳالهه ٿيندي هئي ته پاڻ ضبط کان ڪم وٺندو هو. ڌيرج ۽ نفس کي ضابطي ۾ رکڻ جي ڏاڍي عادت هوندي هيس. عزم، حوصلي، ثابت قدمي ۽ مستقل مزاجي جو مالڪ هوندو هو. جنهن ڪم ڪرڻ جي نيت ڪندو هو، تنهن کي توڙ تائين پهچائڻ کانسواءِ باز نه رهندو هو. ڪوڙ ڳالهائڻ سان هن کي ڏاڍي نفرت هوندي هئي. صداقت ۽ حق گوئي کي پسند ڪندو هو ۽ پاڻ به حق جي وات کان ۽ سچائي جي رستي تان پنتي نه هٽيو. تسليم و رضا جو پتلو نظر ايندو هو. غرور، ريا، وڏائي پسندي ۽ دنيا جو هوس نالي ماتر به منجهس ڪونه هو. تواضع ۽ انڪسار سندس عادت هوندي هئي ۽ نمود و نمائش کان پري ڀڄندو هو. بزرگن سان عقيدت سان ملندو هو ۽ ننڍن سان پيار ۽ محبت سان پيش ايندو هو. پنهنجي والد بزرگوار ۽ وڏي ڀاءُ جي بيحد عزت ۽ ادب ڪندو هو ۽ انهن جي آرام ۽ سک جو گهڻو خيال رکندو هو. نوڪرن سان مساوات جو سلوڪ ڪندو هو. جڏهن ولايت کان موٽي آيو ۽ سندس جهونو نوڪر علي بخش گڏيو ته سائس هٿ ڏيئي گڏيو. جڏهن پاڻ ولايت هو ته هڪ ڀيرو علي بخش جا سڀ ٽپڙ چوري ٿي ويا ته اقبال کي پنهنجي درد دل جو احوال لکي موڪليائين. اقبال کيس دلداري ڏني، اهڙن لفظن ۾ سندس دل ورتائين ۽ تسلي ڏنائين جو هن جي پريشاني وينديرهي(١).

سادگي:

علامه اقبال جي زندگي سادگيءَ جو هڪ مجسم نمونو هوندي هئي، جيتوڻيڪ وڏا وڏا آفيسر ۽ حاڪم ۽ ارباب علم

---

(١) اقبال نامو، بحواله سيرت اقبال

و فن وٽس ملڻ لاءِ ايندا رهندا هئا، تنهن هوندي به وٽس ڪو ساز ۽ سامان يا شان ۽ شوڪت نه هوندي هئي. گهڻو ڪري واڻ جي کٽ تي وهاڻو لڳائي حقو ڇڪيندو نظر ايندو هو. اڪثر جسم تي رڳو گنجي ۽ گوڏ پيل هوندا هئا. انهيءَ حالت ۾ مغرب ۽ مشرق جي عالمن، فاضلن، آفيسرن ۽ اميرن سان ملاقات ڪندو هو. ساڻس ملڻ نهايت آسان هوندو هو، چاڪاڻ ته نه دروازي تي ڪو دربان هوندو هو، نه سجاڳ لاءِ ڪنهن ڪارڊ جي ضرورت هوندي هئي ۽ نه ملڻ لاءِ وقت مقرر هوندو هو. هرڪو شخص ساڻس ملڻ لاءِ آزاديءَ سان جڏهن ڪيس ڏهن ملاقات ڪري سگهندو هو. ڪڏهن پالٿي ماري ويهي ڳالهائيندو هو ته ڪڏهن وهاڻي جي سهاري ليٽي ڳالهائيندو هو. مرزا جلال الدين صاحب بيرسٽر لکي ٿو، ”سماجي بحثن ۾ هو هميشه سادي زندگي اختيار ڪرڻ جي تعليم ڏيندو هو، بلڪ حضور رسالت مآب صلعم جي سادي زندگيءَ کي پنهنجو طريقو ناهڻ گهرندو هو. جڏهن هو منهنجي عرض تي انارڪلي مان مڪليوڊ روڊ تي اچي رهيو ته مون ان کي مڪان جي سينگارڻ لاءِ چيو ته مردن واري ڪمرن کي ڊرائنگ ۽ ڊائيننگ ڪمرن جي شڪل ۾ وراهي ڇڏڻ لاءِ چيم، پر ان تي هن اهوئي چيو ته هو ڪنهن قسم جي بي معنيٰ تڪلفات ۾ ڦاسڻ نٿو گهري، تنهن ڪري بنگلي ۾ رهائش اختيار ڪرڻ جي باوجود هن پنهنجو سماجي طريقو ساڳيو رکيو جيڪو انارڪلي بازار جي رهڻ وقت هو“(١).

جنهن شخص ۾ ايتري سادگي هجي، سو ڪيترو نه منڪسرالمزاج هوندو. علامه صاحب جي شخصيت جو ڇا چئجي؟ هيٺين واقعي مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ميجر سعيد محمد خان صاحب رئيس جمال پور علامه اقبال کان خط جي ذريعي پڇيو هو ته هڪ ملٽري اسڪول قائم ڪرڻ جو ارادو آهي،

(١) ملفوظات اقبال، بحواله سيرت اقبال

جنهن جو ذالو اوهانجي نالي تي اقبال اسڪول سڏڻ جو ارادو آهي، جنهن جي جواب ۾ اقبال لکيو هو، اهو خط اقبال جو محمد خان جي نالي خورجه مسلم لائبرري جي تعزيتي جلسي ۾ پڙهي ٻڌايو ويو.

محترمي ميجر صاحب،

هڪڙي معمولي شاعر جي نالي تي فوجي اسڪول کي موسوم ڪرڻ ڪجهه گهڻو موزون معلوم نٿو ٿئي. آءٌ تجويز ڪريان ٿو ته اوهين فوجي اسڪول جو نالو "ٽيپو فوجي" اسڪول رکو. ٽيپو هندستان جو آخري مسلمان سپاهي هو، جنهن کي هندستان جي مسلمانن ايترو جلد وساري ڇڏڻ ۾ نا انصافي کان ڪم ورتو آهي. ڏکڻ هندستان ۾ جيئن مون خود مشاهدو ڪيو آهي. ان عالمي مرتبي رکندڙ مسلمان سپاهي جي قبر وڏيڪ زندگي ٿي رکي، اسان جهڙن ماڻهن جي مقابلي ۾، جي ظاهر ۾ زنده آهن يا پاڻ کي زنده ظاهر ڪري ماڻهن کي دوکو ڏيندا رهيا آهن.

قناعت:

علامه اقبال کي پنهنجي ذات جي لاءِ ڪنهن شيءِ جي ضرورت نه هوندي هئي. هميشه قانع رهيو. سندس خصوصيت هئي بي نيازي، قناعت ۽ توڪل، جيتوڻيڪ سندس مزاج ۾ نفاست پسندي تمام گهڻي هئي. ڪيس پاڪيزه ۽ خوش ذائقه کاڌو ڏاڍو وڻندو هو. علامه جو باوفا خادم علي بخش جو چوڻ آهي ته خدا جي مهرباني ءَ سان هاڻي سٺو بورچي آهيان، پر ڊاڪٽر اقبال جي ابتدائي زماني ۾ واجبي کاڌو پچائڻ ايندو هو. ڊاڪٽر اقبال صاحب جي اڳيان جيڪي ايندو هو سو پچائي آڻي رکندو هوس ته صبر ۽ شڪر ڪري ڊاڪٽر صاحب کائي وٺندو هو.

هڪڙو وقت اهڙو به هو جو ڊاڪٽر صاحب جي دوستن جي مرضي ۽ ڪوشش هوندي هئي ته علامه اقبال کي آصفيه

حڪومت ۾ ڪو مناسب عهدو ملي وڃي. سندس پنهنجي مرضي ٻه هئي ته حيدرآباد دکن وڃان، پر قناعت ۽ خود داريءَ جي اها حالت هئي ته ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪڏهن ڊوڙ ڊڪ نه ڪيائين. ۱۸- مارچ ۱۹۱۷ع ۾ مهاراجه سر ڪشن پرشاد صاحب کي لکيائين، "مون اڄ تائين پنهنجي معاملي ۾ ذاتي ڪوشش کي گهٽو گهٽ دخل ڏنو آهي. هميشه پاڻ کي حالتن تي ڇڏي ڏنو آهي ۽ نتيجي کي خواه اهو ڪهڙي به قسم جو هجي، خدا جي فضل و ڪرم کان ڪين گهٻرايو اٿم. هن وقت به قلب جي حالت اهائي آهي ته جتي هن جي رضا وٺي ويندي اتي ويندس. دل ۾ هي ضرور آهي ته جيڪڏهن خدا جي نگاه انتخاب مون کي حيدرآباد جي لاءِ چونڊيو آهي ته اتفاق سان هي انتخاب منهنجي مرضي جي به عين مطابق آهي. گويا پنهنجي لفظن ۾ بندي ۽ آقا جي مرضي ان معاملي ۾ ڪلي طور تي هڪ آهي (۱).

سر راس مسعود کي هڪ خط ۾ لکيو اٿس، "آءٌ ڪجهه اميرانه زندگيءَ جو عادي نه آهيان. بهترين مسلمانن سادي ۽ درويشانه زندگي گذاري آهي. ضرورت کان وڌيڪ جو هوس ڪرڻ پئسي جي لالچ آهي، جا ڪنهن طرح به ڪنهن مسلمان جي شان وٽان نه آهي. اوهان کي منهنجي خط مان يقين آهي، ڪو تعجب نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته جن بزرگن جو اوهين اولاد آهيو ۽ جي اسان سڀني جي لاءِ زندگيءَ جو هڪ نمونو آهن، انهن جو دستور هميشه سادگيءَ ۽ قناعت رهيو آهي(۲).

قلب جو سڪون:

علامه اقبال جي خادم عليبخش جي زباني اقبال نامه ۾ سندس قلب جي تسلي جو هڪ عجيب ۽ دلچسپ واقعو داخل

(۱) شادو اقبال بحواله سيرت اقبال
(۲) مڪاتيب اقبال

آهي. عليبخش جو بيان آهي تہ ”ڪانگڙي“ جي زلزلي ۾ لاهور تي بہ وڏي آفت آئي، شهر ۾ ڪيتريون جايون ڪري پيون. چوطرف واويلا مچي ويئي. منهنجو حال ڏاڍو بيچيني ۾ مبتلا هو. ڪڏهن گهبرائڻ ۾ گهر جي مٿان چڙهي ٿي ويس تہ ڪڏهن هيٺ لهي پئي آيس. جڏهن زلزلو آيو تہ علامہ صاحب پنهنجي ڪمري ۾ پلنگ تي ليٽيو پيو هو ۽ ڪو ڪتاب پڙهي رهيو هو، بس جهڙيءَ طرح ليٽيو پيو هو اهڙيءَ طرح ليٽيو رهيو، ذرو بہ ڪو نہ چريو، البت منهنجي بي چيني ڏسي هڪڙو پيرو ڪتاب پڙهندي پڙهندي مٿو مٿي ڪڻي ڏسندي چيائين، ”عليبخش هيتي هٽي پيچندو نہ وت ڏاڪڻ تي بيهي رہ“. ايترو چئي وري اطمينان سان ڪتاب جي مطالعي ۾ لڳي ويو.

علامہ اقبال مهاراجہ سر ڪشن پرشاد کي بہ اها ئي تعليم ڏي آهي ۽ هي شعر لکيو آهي:

اے کہ در زندان غم باشی اسیر
از نبی تعلیم تحزن بگیر
این سبق صدیق را صدیق کرد
سرخوش از پیمانۂ تحقیق کرد
گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیال بیش و کم آزاد شو (۱).

غيرت:

محمد طاهر فاروقي صاحب لکي ٿو تہ مسلمان جو شان ”فقر غيور“ آيو آهي. پنهنجي ڪلام ۾ علامہ اقبال بہ ان بابت جابجا اشارا ڪيا آهن، جيتوڻيڪ سندس سڄي حياتي فڪر معاش ۾ گذري ويئي، پر علامہ ۾ غيرتمنديءَ جو مادو ڪمال جي حد تائين ڀريل هو، تنهن ڪري ان کي ڪڏهن مجروح ٿيڻ نہ ڏنائين. ”فقر غيور“ سان گڏ ”فقر مستغني“ جو عمدو نمونو بہ

(۱) شادو اقبال

هٿن مان نہ ڇڏيائين۔ ۷- مارچ سنہ ۱۹۱۷ع جو مهاراجہ سر ڪشن پرشاد کي، جنهن سان دوستانہ لاڳاپا هئا هڪ خط ۾ لکيو اٿس، ”انشاءالله‌العزيز اقبال کي اوهين حاضر و غائب ۾ پنهنجو مخلص پائيندا۔ خدا هن کي بلند نگاہ ۽ غيور دل عطا ڪئي آهي، جو خدمت جو طالب آهي ۽ دوستن جي خدمت لاءِ هميشہ حاضر آهي“(۱)۔

سر اڪبر حيدري، حيدرآباد دکن جو صدر اعظم هو، جنهن هڪ ڀيرو اقبال کي توشہ خاني مان هڪ هزار رپين جو چيڪ موڪلي ڏنو، هي ڪنهن دوست وٽان تحفو نہ هو، بلڪ هڪ اهڙي فنڊ مان هو، جنهن کي قبول ڪرڻ علامہ صاحب جي غيرت ڪنهن طرح بہ گوارا ڪري نٿي سگهي، تنهن ڪري اهو چيڪ واپس ڪيو ويو ۽ هيٺيون شعر لکي موڪليو ويو۔

تھا یہ فرمان الٰہی کہ شکوہ پرویز
دو قلندر کو کہ ہیں اس میں ملوکانہ صفات
مجھ سے فرمایا کہ لے اور شہنشاہی کر
حسن تدبیر سے دے آنی و فانی کو ثبات
میں تو اس بار امانت کو اٹھاتا سر دوش
کام درویش میں ہر تلخ ہے مانند نبات
غیرت فقر مگر کر نہ سکی اس کو قبول
جب کہا اس نے یہ ہے میری خدائی کی زکات

گوشہ نشيني:

علامہ اقبال ان زماني کان ٻاهر نڪرڻ گهٽ ڪري ڇڏيو هو جڏهن کان وڪالت جو ڪم گهٽ ڪري ڇڏيو هئائين۔ ڪڏهن ڪو مقدمو هوندو هو تہ هائيڪورٽ هليو ويندو هو نہ تہ عام طرح ڪورٽ وڃڻ بند ڪري ڇڏيو هئائين۔ جڏهن سخت ضرورت جي حالت هوندي هئي تہ گهر کان ٻاهر نڪرندو هو۔

(۱) شادو اقبال مرتبہ ڊاڪٽر زور

سنه ١٩٣٨ع ۾ جڏهن نواب صاحب ڀاولپور لاهور آيو ۽ علامه صاحب سان ملڻ جي خواهش ڏيکاريائين، تڏهن پاڻ وٽس وڃي هن کي گڏيا. ان وقت نواب صاحب کي قيام دارالافتا بابت مشورو ڪرڻو هو. هن واقع ڪانپوءِ وري جاويد منزل جي حدن کان ٻاهر نڪرڻ جي نوبت نه آئي.

اوليائن سان عقيدت:

علامه اقبال خدا جي خاص بندن سان ۽ اهل الله سان گهڻي عقيدت رکندا هئا ۽ انهن جي گهڻي عزت ۽ احترام ڪندا هئا. مگر شرڪ جي ڳالهين کان هميشه پرهيز ڪندا هئا. پاڻ جڏهن اعليٰ تعليم ڪاڻ ولايت جو ارادو ڪيائين ته پهريائين دهلي وڃي نظام الدين اولياءَ تي حاضري ڀريائون ۽ هڪ نظم پڙهيائون. جڏهن علامه اقبال ولايت کان واپس وريو ته ٻه حضرت محبوب الٰهي نظام الدين اولياءَ جي دربار مان حاضري ڏيندو آيو، جنهن مان ظاهر آهي ته هن کي اوليائن سان ڪيتري نه عقيدت هئي. لاهور جي سڪونت جي زماني ۾ علامه اقبال اڪثر داتا گنج بخش (حضرت علي هجويري رحه) جي آستاني تي ويندو رهندو هو. هڪ دفعي جو واقعو آهي ته لاهور جي هڪ وڏي جلسي ۾ علامه اقبال دير سان پهتو، سڀ ڪرسيون ڀرجي ويون هيون، حتيٰڪ ڪيترا ماڻهو زمين تي ويٺا هئا. هڪڙي پاسي پير جماعت علي شاه صاحب محدث علي پور مدظلهالعالي ڪرسي تي ويٺا هئا، پاڻ هن جي اڳيان فرش تي ويهي رهيو ۽ چوڻ لڳو، ”اولياءَالله جي قدمن ۾ جڳهه لهڻ ٻه فخر جو سبب آهي.“ حضرت پير صاحب مشڪيو ۽ چيائين ”اقبال جنهن جي قدمن ۾ اچي وڃي ان جي فخر جو ڇا نڪاڻو“. سنه ١٩٣٧ع جو هڪ ٻيو واقعو آهي ته حضرت پير جماعت علي شاه صاحب علامه کي چيو ته ”اوهانجو هڪڙو شعر ته اسان کي ٻه ياد رهجي ويو آهي ايترو چئي اهو شعر پڙهيائين:

کوئی اندازہ کر سکتا ہے اسکے زور بازو کا
نگاہ مرد مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں

علامہ اقبال پنهنجو هي شعر پير صاحب کان ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته "منهنجي چوٽڪاري جي لاءِ ايتروئي ڪافي آهي." سرهند شريف ۾ انهي عقيدت مندي جي اثر هيٺ ويا هئا، بلڪ جڏهن جاويد پيدا ٿيو هو ته وعدو ڪيو هئائين ته بزرگن جي زيارت تي جڏهن هو وڏو ٿيندو ته وٺي ويندس.

استغنا ۽ خودداري:

علامہ اقبال کي درويشانه ۽ حڪيمانه زندگي ڏاڍو مستغني، بي‌نياز ۽ خوددار بنائي ڇڏيو هو. هڪڙي دفعي پنجاب ۾ هيءَ تحريڪ شروع ڪئي ويئي ته ٻن لکن رپين جي رقم چندو ڪري علامہ اقبال جي خدمت ۾ پيش ڪجي تا ته هو فڪرمعاش کان آزاد ٿي سڄو ڌيان شعر ۽ سخن جي طرف ڏيئي سگهي. علامہ ان تحريڪ جي سخت مخالفت ڪئي ۽ چيائين "پهريائين ته منهنجي خودداري ان جي اجازت نٿي ڏئي جو غريب قوم تي ان رقم جو بار وجهان. ٻيو هر شاعر، اديب ۽ فنڪار جو فن ان وقت تائين جيئرو رهي ٿو جيستائين هو زندگيءَ جي ڏک ڏوڙ ۾ شريڪ آهي، جيڪي ماڻهو دنيا جي هنگامي کان ڪنڌجي عافيت جي ڪنڊ اختيار ڪن ٿا يا بنان محنت جي آرام ۽ راحت جي زندگي گهارڻ شروع ڪن ٿا، سي ان الهام کان محروم رهجي وڃن ٿا، جيڪو رڳو زندگيءَ جي لاءِ چاڙهه ۾ براه راست شامل ٿيڻ سان حاصل ٿي سگهي ٿو. فنڪار ۽ عوام جي نقطهٔ نظر ۽ نصب‌العين ۾ فرق هوندو آهي. انهي ندرت ۽ ذوق نظر جي ڪري فرد ۽ سماج ۾ تصادم ناگزير ٿي وڃي ٿو. بعض وقتن تي ان تصادم مان اهڙيون چڻنگون نڪرن ٿيون، جن کان فنڪار جو فن تازي حياتي حاصل ڪري وٺي ٿو. اهو صحيح آهي ته منهنجي وقت جو وڏو حصو فڪر معاش ۽ دنيا جي مڪروهات

۾ ضايع ٿي وڃي ٿو، ليڪن هي به درست آهي ته جيڪڏهن آءٌ زندگيءَ جي ڪشمڪش کان جدا ٿي وڃان ته منهنجي شاعري به ان بي قراريءَ کان محروم ٿي ويندي جنهن جو سڀ کان وڏو چشمو خود زندگي آهي(۱).

علامہ اقبال جي خودداري جي امتحان ۽ آزمائش جو سڀ کان وڏيڪ سخت وقت هن جي پوئين زندگيءَ ۾ پيش آيو، جنهن ۾ ڏکهي بيماري جي سبب هن کي پنهنجو معمولي ڌنڌو وڪالت ڇڏڻو پيو. سيد نذير نيازي لکي ٿو ”هي زمانو حضرت علامہ جي لاءِ وڏي پريشاني جو هو، وڪالت جو سلسلو بند ٿئي، ٿي چار سال گذري چڪا هئا. هن جي زندگيءَ ۾ دولت ڪمائڻ ۽ منصب حاصل ڪرڻ جون هزارين صورتون پيدا ٿيون پر هن جي استغنا پسند ۽ فقيرانہ طبيعت، غيرت ۽ خودداري کان اک کڻي به انهن جي طرف نہ ڏٺو. هو ڪنهن قسم جي احسان ۽ منت پذيري يا غرض‌جوئي کي تصور ۾ به برداشت ڪري نٿي سگهيو. حقيقت ۾ اها ملت جي وڏي خوش‌قسمتي هئي جو ان نازڪ موقعي تي اعليٰ حضرت نواب صاحب ڀوپال رڳو پنهنجي تعلق جي لحاظ ۽ اسلامي خدمت جي جذبي کان خود پنهنجي کيسي مان علامہ جو ماهوار وظيفو مقرر ڪري ڇڏيو تہ تہ پنهنجي مرضي جي موافق قرآن مجيد جي حقائق ۾ معارف تي قلم کڻي سگهن. ان کانپوءِ جيتوڻيڪ گهڻن ذريعن سان ڪوششون ٿيون تہ علامہ صاحب وڌيڪ وظيفہ قبول ڪن، پر انهن هميشہ انڪار ڪري ڇڏيو ۽ اهو ٿي چيو تہ آءٌ هڪ فقير ماڻهو آهيان مون کي جيڪي ڪي اعليٰ حضرت ڏئي پيو منهنجين ضرورتن جي لاءِ ڪافي آهي(۲).

علامہ پاڻ هڪ خط ۾ سر راس مسعود کي لکي ٿو ”اعليٰ حضرت نواب صاحب ڀوپال جي پنشن قبول ڪرڻ کانپوءِ

---

(۱) رسالہ ادبي دنيا، آگسٽ ۱۹۴۴ع بحوالہ اقبال ڪامل صفحہ ۸۱

(۲) رسالہ اردو اقبال نمبر صفحو ۱۰۴

ڪنهن ٻئي طرف نگاهه ڪرڻ آئين جوانمردي نه آهي"(۱).

علامه پاڻ هڪ ٻئي خط ۾ سر راس مسعود کي لکي ٿو ته "اعليٰ حضرت نواب ڀوپال جيڪا رقم منهنجي لاءِ مقرر فرمائي آهي سا منهنجي لاءِ ڪافي آهي ۽ جيڪڏهن ڪافي نه به هجي ته آءٌ ڪو اميرانه زندگي جو عادي نه آهيان. بهترين مسلمانن سادي ۽ درويشانه زندگي بسر ڪئي آهي(۲).

خدا شناسي:

هڪڙي ڀيري هڪ درويش علامه اقبال وٽ آيو، پاڻ ان کي دعا لاءِ عرض ڪيائين، درويش پڇيس، دولت گهرين ٿو؟ علامه جواب ڏنس، "آءٌ درويش آهيان دولت جي تمنا نٿو رکان". درويش پڇيس عزت ۽ جاه گهرين ٿو؟ علامه وراڻيو "اهي به خدا ڪافي ڏنا آهن". درويش پڇيس، ڇا خدا سان ملڻ ٿو گهرين؟ علامه جواب ڏنس، "سائين جي ڇا پيا چئو. آءٌ بندو، هو خدا، بندو خدا سان ڪيئن ٿو ملي سگهي؟ قطرو دريا سان ملي وڃي ته قطرو نٿو رهي. آءٌ قطري جي حيثيت ۾ قائم رهي دريا بنجڻ گهران ٿو." اهو ٻڌي درويش تي هڪ خاص ڪيفيت طاري ٿي ۽ چيائين بابا جهڙو ٻڌو هوم تهڙو ئي پاتم تون ته خود راز ڪان آگاهه آهين، تو کي ڪنهن جي دعا جي ڪهڙي ضرورت آهي. هتي هڪ ڳالهه قطره ۽ دريا جي ياد آئي آهي. غالب ٿو چوي:

قطره دريا ميں جو گرجائے تو دريا ہوجائے
کام اچھا ہے وہ جسکا کہ مآل اچھا ہے

اهڙو فارسي جو به هڪ شعر آهي، صائب چوي ٿو:

وصل جاويد حجاب نظر آگاه است
قطرهٔ مسافرے نه زور يا مى کرد

(۱) اقبال نامه صفحه ۳۶۸
(۲) اقبال نامه صفحه ۳۴۷

علمي صحبتون:

علامہ اقبال شڪ نہ آهي تہ شاعر ۽ فيلسوف هوندي تنهائي پسند ۽ خلوت نشين نہ هو. جيسين هن جي صحت سٺي هئي تيسين سندس دوست، احباب ۽ نيازمند سندس مڪان تي ڏهاڙي ملندا رهندا هئا ۽ حڪيمانہ ۽ عالمانہ تقريرن مان فائدو حاصل ڪندا رهندا هئا. صحت خراب ٿي وڃڻ ڪانپوءِ بہ اهي صحبتون جاري هيون ۽ هر مذاق جا ماڻهو شريڪ ٿيندا هئا. رکو ٻپهر ڪان ڇئين بجي سانجهين تائين آرام جو وقت مقرر هو پر ان ۾ بہ علامہ صاحب آڀائڪائي محسوس ڪندو هو. باقي اهڙين ڳالهين ڪرڻ ڪان ڊاڪٽرن ۽ حڪيمن منع ڪري ڇڏي هئي، جن جي ڪري علامہ صاحب تي بار پوڻ جو امڪان هو. علامہ مرحوم جي عادت هوندي هئي تہ معمولي ڳالهين مان حڪيمانہ ۽ عارفانہ نڪتا پيدا ڪندو هو ۽ علم و فن جا موتي ورڇڻ ڪان باز نہ رهندو هو. سندس قابليت جو هي حال هو جو هرڪنهن موضوع تي خواه اهو ڪهڙي بہ علم ۽ فن سان لاڳاپو رکندو هو بيتڪلف ۽ تامل اهڙي مدلل ۽ ڪشادي تقرير ڪرڻ فرمائيندا هئا جو ٻڌڻ وارن تي اهي مسئلا روز روشن وانگر واضح ٿي ويندا هئا. پڇاڙي وارن ڏينهن تائين علامہ انهن علمي بحثن ۾ ڪو فرق اچڻ نہ ڏنو. انهن صحبتن ۽ ملاقاتن جو حال ڪيترن ماڻهن لکيو آهي، جن جي پڙهڻ سان علامہ صاحب جي خوبين اخلاق، طبيعت جي ذوق، سير ۽ ڪردار جي ڪيترن گوشن تي روشني پوي ٿي.

سيد نذير نيازي لکي ٿو تہ ”علامہ صاحب جو دروازو هرڪنهن جي لاءِ کليل هوندو هو، هن جي سادگي پسند ۽ بيرِيا طبيعت امير غريب، پنهنجو، پرائو سڀني کي هڪ نظر سان ڏٺو. هن جي تڏي تي مرتبي جو فرق يا امتياز جو سوال ئي پيدا نہ ٿيو. الائي ماڻهو ڪٿان ايندا هئا ۽ ڪهڙا ڪهڙا خيالات کڻي

يندا هئا. انهن ۾ عام ماڻهو به هوندا هئا ته جاهل به ۽ انهن سان پڙهيل لکيل کي به شريڪ محفل ٿيڻو پوندو هو، پر علامه صاحب جنهن سان ملندو هو، بنان ڪنهن تڪلف ۽ عظمت جي احساس ڪان ملندو هو. ڪيترن وقتن تي هو پنهنجن ملاقاتين سان هڪ طرح جو ذاتي لاڳاپو پيدا ڪري وٺندو هو، تنهن ڪري علامه جي صحبت مان جيڪو شخص اٿندو هو. هن جي انڪسار، رواداري، وسعت ۽ ڪشاده دلي جو اونهو نقش دل تي ويهاري اٿندو هو(١).

بيماري جي پوين ڏينهن ۾ جڏهن هن کي زندگيءَ کان مايوسي تي چڪي، هن جي عاليٰ اخلاق ۽ ڪمال وضعداري جو هن جي معمول ۽ روزانه زندگي ۾ بيحد تڪليف جي باوجود ڪو فرق نه آيو. هو پنهنجن ملڻ وارن سان مرڪندڙ چهري ۽ اخلاص سان ملندو هو جهڙيءَ طرح تندرستيءَ ۾ هن جو دستور هوندو هو. بلڪ هاڻي هن ان ڳالهه جو اجا به وڌيڪ خيال رکڻ شروع ڪيو هو ته هن جي تواضع ۽ خاطرداري ۾ ڪا ڪمي نظر نه اچي(٢).

علامه جي گفتگو جو طريقو هميشه دل کي وٺندڙ هوندو هو. هر شخص جي مذاق مطابق گفتگو ڪرڻ جو عادي هوندو هو ۽ هر موضوع تي لس ڳالهائي ويندو هو. ٻي گول ميز ڪانفرنس تي لنڊن وڃي رهيو هو ته واٽ تي ساڻس ڊاڪٽر عبدالحميد صاحب جي ملاقات ٿي. هر موضوع تي گفتگو ٿيندي رهي. ڊاڪٽر قاضي صاحب علامه سان گفتگو ۽ صحبت جا کي واقعا لکيا آهن ته "دنيا جو ڪو اهڙو مسئلو نه هو، جنهن تي علامه صاحب گفتگو نه ڪئي هجي. معمولي کان معمولي ڪاٺڻ پيٽڻ جي مسئلن کان وٺي مشڪل ما بعدالطبيعاتي مسئلن تائين بحث هيٺ اچي ويا. هر شيءَ تي علامه صاحب جي وسيع معلومات ۽ خاص زاويه نگاه ڏسي، ڊاڪٽر قاضي حيرت ۾ پئجي ويندو

(١) (٢) رساله اردو اقبال نمبر صفحه ١٠٥١

هو. هڪڙو پيرو ڪاڏن جو ذڪر آيو تہ علامہ صاحب ٻارهين صدي هجري ۾ وچ ايشيا ۾ جيڪي ڪاڏا رائج هئا ۽ آتي جيڪي جدا جدا قسمن جا ميوا هوندا هئا، تن جو ذڪر ڪيو ۽ بي‌انداز ڪاڏن جا نالا ڳڻائي ويو، جنهن ڳالهہ ڊاڪٽر قاضي کي ڏاڍي تعجب ۾ وڌو. علامہ جي گفتگو ۾ ڏاڍي سادگي هئي ۽ ائين ڪين پئي ظاهر ٿيو تہ هو ڪو وڏو عالم فاضل آهي، بلڪ ڪنهن ڪنهن وقت پنهنجي مخاطب تي پنهنجي خاڪساري ظاهر ڪرڻ لاءِ، هو ان ڪان اهڙا سوال پڇندو هو، جنهن مان ظاهر پئي ٿيو تہ هو ان ڪان ڇڻ استفادو پيو ڪري(١).

ظرافت علامہ جي جيتوڻيڪ طبعي شيءِ هئي، پر ان ۾ بي ڍنگائي ۽ هلڪڙائي اصل نہ هوندي هئي، بلڪ هڪ خاص ندرت، ذهانت ۽ لطافت ڏسڻ ۾ ايندي هئي ۽ علامہ ان جي ذريعي گهڻن اهم مسئلن کي بہ حل ڪري ڇڏيندو هو. گفتگو ڪندي ڊاڪٽر قاضي کي ڪيمبرج جو هڪ واقعو ٻڌايائين تہ هڪ شخص پڇيو تہ ”مسٽر اقبال ڇا ڳالهہ آهي تہ جيترا پيغمبر ۽ مذهب جا باني دنيا ۾ آيا سي بنان استثنا ايشيا ۾ مبعوث ٿيا، يورپ ۾ هڪ بہ پيدا نہ ٿيو. اقبال پڇندڙ کي ڪلي جواب ڏنو تہ شروع ۾ الله سائين ۽ شيطان پنهنجو پنهنجو قدم ڄمايو. الله سائين ايشيا کي پسند ڪيو ۽ شيطان يورپ کي، تنهن ڪري پيغمبر جي الله سائين جي طرفان آيا آهن ايشيا ۾ مبعوث ٿيا. هن شخص چيو تہ ”پوءِ شيطان جا پيغمبر ڇا ٿيا؟“ اقبال جواب ڏنو ”هي اوهانجا ميڪاؤلي ۽ مشهور اهل سياست ان جا رسول آهن“ ان تي سيئي ٽهڪ ڏيئي کليا(٢).

اهڙن واقعن مان ثابت ٿو ٿئي تہ علامہ اقبال ظريف، زنده دل ۽ شريف انسان هو. هن پنهنجن ڪن نظمن ۾ بہ پنهنجي اخلاق جي خوبين جي طرف اشارا ڪيا آهن، جنهن مان هن جي

(١) رسالہ اردو اقبال نمبر صفحہ ٩٣٥ کان ٩٣٧

(٢) آثار اقبال صفحہ ٥٩، ٦٠

شريفاڻه ڪردار جو اندازو ٿئي ٿو(١).

پرسوز و نظرباز و نکوبين و کم‌آزار
آزاد و گرفتار تهی کیسه و خورسند
ہر حال میں میرا دل بی قید ہے خورم
کیا چھینیگا غنچه سے کوئی ذوق شکرخند
کہاں سے تونے اے اقبال سیکھی ہے درویشی
که چرچا بادشاهوں میں ہے تیری بےنیازی کا

اهڙي قسم جا گهڻائي شعر هن جي ڪلام ۾ ملي سگهن ٿا، جن مان هن جي اخلاق و عادات تي روشني پوي ٿي. علامه صاحب جي اخلاق ۽ عادتن جي ڏاڍي عمدي تصوير حيات اقبال جي ڇهين باب ۾ چٽي ويئي آهي(٢).

يورپ جي فتنه‌گرن جي تيز نگاه جي زد ڪان گهڻا گهٽ ماڻهو يورپ ۾ محفوظ رهن ٿا، پر علامه اقبال پنهنجن شعرن ۾ صاف صاف تصريح ڪري ڇڏي آهي ته هو هندستاني عورتن کي انهن کان بهتر سمجهي ٿو، تنهن ڪري انهن جي عشوه طرازين جو هن تي ڪو اثر نه پيو ۽ هن وچ دريا ۾ به پنهنجي دامن کي پسڻ نه ڏنو(٣).

ڊاڪٽر سعيدالله صاحب جو چوڻ آهي ته جيڪي ماڻهو علامه صاحب کي هن جي شاعريءَ جي ڪري ڄاڻندا هئا، انهن کي ان ڳالهه جي خبر نه آهي ته علامه اقبال جي طبيعت، ظرافت ۽ خوش طبعي ڪيتري شدت جي هئي. ڪهڙي به قسم جو موضوع هجي، مگر هو ظرافت جو پهلو ڪڍي وٺندو هو. بذله سنجي، لطيفه گوئي ۽ حڪايتون ٻڌائڻ ۾ هن کي اهڙو ئي ڪمال حاصل هو جهڙيءَ طرح فلسفي جا مسئلا بيان ڪرڻ ۾(٤).

ڊاڪٽر سعيدالله لکي ٿو ته نادر خان سان جڏهن پهريون

---

(١) (٢) (٣) اقبال ڪامل صفحه ٩٢—٩٣

(٤) . ملفوظات اقبال بحواله سيرت اقبال صفحه ٨١

پهرو ملاقات ٿي ته هو ڪابل ويندي لاهور ۾ ترسي پيو هو. علامه اقبال جي شڪل ڏسي ڏاڍو حيران ٿيو ۽ اقبال کي ڏسي چوڻ لڳو ته اوهين اقبال آهيو؟ آءٌ ته سمجهندو هوس ته اوهين ڊگهي ڏاڙهي وارا بزرگ صورت هوندا“. اقبال جواب ڏنو ”اوهان کان وڌيڪ مون کي حيرت آهي. اوهين ته جرنيل آهيو؟ آءٌ سمجهندو هوس ته اوهين ديو شڪل هوندا، اوهان ۾ جرنيلي جو ڪو شان نه آهي ايترو ضعيف ۽ سنها(١).

وطن جي محبت:

وطن جي محبت جو هڪ ته سياسي نظريو آهي، جو ٻين ملڪن ۽ ٻين قومن سان بغض، نفرت، رشڪ ۽ رقابت جو جذبو پيدا ڪري ٿو، جيئن مغربي قومون مشرقي قومن سان پيش اچن ٿيون. علامه اقبال پنهنجن پوين ڏينهن ۾ ٻين خيالن جو ٿي ويو هو، پر علامه اقبال مغربي قسم جي وطنيت جي سخت مخالف هو، پر ان سان گڏ هر شخص جي هڪ خاص جاءِ پيدائش ۽ ارادو هوندو آهي جنهن جو هڪ محدود زمين جي ٽڪري سان واسطو هوندو آهي ۽ ان سان هن کي قدرتي لاڳاپو هوندو آهي. اهڙيءَ قدرتي لاڳاپي جو نالو وطن جي محبت هوندي آهي، جو هڪ شريفاڻو اخلاقي بلڪ فطري جذبو آهي، جنهن کان ڪنهن شريف ماڻهو جي دل خالي نه هوندي آهي. حضرت بلال رض. مڪي ۾ ايترو ستايا ويا هئا، تنهن هوندي به جڏهن هن کي مڪو ياد ايندو هو ته رُئندا هئا(٢).

علامه اقبال جو آبائي وطن ڪشمير هو ۽ هو ڪشمير جي محبت جو اهو پاڪ جذبو پنهنجي دل ۾ رکندو هو ۽ جدا جدا نمونن سان ان جو اظهار ڪندا هئا. جڏهن ولايت مان موٽي آيو ته پهريائين ڪشميري انجمن ۽ ان ڪانپوءِ آل انڊيا مسلم ڪشميري ڪانفرنس جو سيڪريٽري مقرر ٿيو(٣).

---

(١) ملفوظات اقبال بحواله سيرت اقبال صفحه ٢٨

(٢) (٣) اقبال ڪامل صفحه ٨٤–٨٥

انهيءَ محبت جي تقاضي ڪان ڪشمير جي علمي ۽ تاريخي حيثيت کي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش کي پسند ڪندو هو. منشي محمدالدين فوق اخبار ڪشميري لاهور جي ايڊيٽر جيڪي ڪتاب ڪشمير بابت لکيا هئا، تنهن کي علامه اقبال ڏاڍو پسند ڪندو هو ۽ هن کي مجددالڪشامره جو خطاب ڏنائين(۱).

علامه اقبال جا شروعاتي نظم گهڻو ڪري ڪشمير سان ئي واسطو رکن ٿا. محمد الدين فوق نيرنگ خيال اقبال نمبرصفحه ۲۵ ۾ ڪجهه نظم شايع ڪرايا آهن. اهي مطبوعه ڪلام ۾ درج نه آهن.

کہکشاں میں آکے اختر مل گئے
اک لڑی میں آکے گوہر مل گئے
واہ وا کیا محفل احباب ہے
ہموطن غربت میں آکر مل گئے
موتی عدن سے لعل ہوا ہے وطن سے دور
یا نافہ غزال ہوا ہے ختن سے دور
ہندوستاں میں آئے ہیں کشمیر چھوڑ کر
بلبل نے آشیانہ بنایا چمن سے دور
سامنے ایسے گلستاں کے کبھی گر نکلے
جیب خجلت سے سرطور نہ باہر نکلے
ہے جو ہرلحظہ تجلی کہ مولائے جلیل
عرش و کشمیر کے اعداد برابر نکلے

ڪشمير جي زبون حال تي هن جي دل سڙندي هئي ۽ ان جي غربت ۽ مفلسي تي لڙڪ وهائيندو هو. هڪ ڀيرو ڪشمير ويو ته نشاط باغ ۾ نشاط آثاريندڙ حالتون ڏسي ڪشمير جي غمناڪ حالت جو نقشو اکين اڳيان ڦري ويو ۽ درد آثاريندڙ شعر هن جي قلم مان نڪتا:

کشمیری کہ با بندگی خوگرفتہ بتے می تراشد ز سنگ مزارے
ضمیرش تہی از خیال بلندے خودے ناشناسے زخود شرمسارے

(۱) نيرنگ خيال اقبال نمبر صفحه ۴۹—۵۰.

بريشم قبا خواجه از محنت او   نصيب تنش جامهٔ تاتارے
نه در ديدهٔ او فروغ نگاهے   نه در سينهٔ او دل بيقرارے

ارمغان حجاز ۾ به ڪيترا نظم ڪشمير بابت آهن. هڪ درد سان پريل شعر آهي:

سرما کی ہواؤں میں ہے عریاں بدن اسکا
دیتا ہے ہنر جسکا امیروں کو دوشالا(١)

سيالڪوٽ ۾ هن جا وڏا هجرت ڪري آيا هئا، تنهن ڪري علامه اقبال جي پيدائش اتي ٿي هئي. هو سيالڪوٽ جي علمي حيثيت تي به فخر ڪندو هو، گويا پنجاب سان به هن کي بيحد محبت هوندي هئي. سيالڪوٽ کي ملا عبدالحڪيم جي نالي تي غرور ۽ فخر هوندو هو، پر علامه اقبال رکو انهي نالي تي قناعت نه ڪئي، بلڪ ڪيترا پيا نالا کولي ڪيڊيائين.

جيتوڻيڪ پئن اسلامزم جي هن گهڻي تبليغ ڪئي ۽ هن جو عقيدو هو ته "مسلم ہیں ہم وطن ہے سارا جہاں ہمارا" پر ان جو مطلب اهو نه هو ته هندوستان جو هن جو پيدائشي ملڪ هو تنهن سان محبت نه هئس. هن "شعاع اميد" جي نالي سان جيڪو نظم لکيو آهي، تنهن ۾ خاص طرح هندستان سان محبت جو اظهار آهي(٢).

مشاهير سان رستو:

علامه اقبال کي شبلي نعماني، مولانا الطاف حسين حالي ۽ اڪبر الهه آبادي سان خط و ڪتابت جي رستي دوستانه لاڳاپا هوندا هئا.

ٽيئي بزرگ سندس بيحد مداح هوندا هئا، چاڪاڻ ته علامه اقبال کي انهن بزرگن جي اصلاحي پروگرام سان عملي اتفاق هو، تنهن ڪري اقبال جي ڪارنامن کي خاص عزت ۽

(١) (٢) اقبال ڪامل صفحه ٨٧–٨٨

وقعت جي نظر سان ڏسندا هئا. علامہ اقبال جي سبق ۽ نياپي کي موجوده صدي جا مشاهير ۽ اهل نظر ڏاڍي احترام سان ڏسندا هئا. جهڙوڪ جناب سر شيخ عبدالقادر، نواب سر ذوالفقار علي خان، جناب مهاراجہ سر ڪشن پرشاد صاحب اڳيون صدر اعظم آصفيہ حڪومت، نواب مسعود يارجنگ بهادر، سر راس مسعود، علامہ سيد سليمان ندوي، جناب ميان سر محمد شفيع ۽ ميان سر فضل حسين. انهن سڀني سان علامہ اقبال جا مخصوص لاڳاپا هوندا هئا ۽ اهي سڀئي هن جي صحيح مرتبي کي سمجهندي هن جو قدر ۽ عزت ڪندا هئا. مولانا گرامي، جو اعلي حضرت نظام دکن جو استاد ۽ يگانہ روزگار هو، تنهن جا علامہ اقبال سان خاص مراسم هوندا هئا. علامہ جي فضيلات ۽ ڪمال جو ان ڳالهہ مان اندازو ڪري سگهجي ٿو جو هو هن کي هميشہ مجدد عصر جي لفظن سان مخاطب ٿيندو هو(١).

شيرازه لاهور لسان العصراڪبر الهآبادي جا ٻہ خط علامہ اقبال ڇاپيا هئا، تنهن جا ڪجهہ اقتباس ڏجن ٿا، جنهن مان اندازو ٿيندو تہ اهڙا صاحب ڪمال مصلحين علامہ بابت ڇا خيالات رکندا هئا. لسان العصر رقمطراز آهي.... هلال عيد جي عنوان سان اوهان جو نظم پڙهيم، ماشاءالله چشم بد دور.... ڪي ٻيا بزرگ بہ حاضر هئا. سڀني ڏاڍي تعريف ڪئي. منشي صاحب تہ نقل گهريو آهي. ليڪن مون تي گهڻو اثر ٿيو، اهو اثر دل جي قرار جو سبب آهي. مون افسوس تي ڪيو ۽ رڳو هڪڙو اوهان جي هجڻ سان اهو افسوس گهٽ نہ ٿيو تہ قوم ڇو بي بصيرت ٿي وئي آهي. جيڪڏهن جان کي قوت نٿي پهچائي سگهي تہ تدبير هلاڪت جي ڇو مددگار آهي....... الله تعالى اوهان کي چشم بصيرت عطا فرمائي آهي تہ ان عمر ۾ دنيا جي تجربي کان سواء اوهان جي دل جي نظر گهٽ ۾ گهٽ اخلاقي حقيقتن جي طرف آهي:

(١) سيرت اقبال صفحہ ٦٢

کافروں کی مسلم آئینی کا نظارہ بھی کر

ڪيتري بليغ، صحيح ۽ لبريز معنيٰ آهي. جيتوڻيڪ هي لطيف، خوبصورت ۽ بليغ ترڪيب لفظ اوهان جي علمي قابليت ۽ خاص شاعرانه سليقي جو نتيجو آهي، ليڪن هي خيال مرتب ۽ باوقعت ٿي ڪنهن جي دماغ کي نصيب ٿيو ٿئي. ”گرم گفتاري ۽ خود داري“ جا قافيانه حقيقتن جي مضمونن سان سينگاريل آهن. ”شڪسته رشته تسبيح“ ۽ ”پخته زناري“ اوهان جو حصو آهي. الغرض سڀئي شعر لاجواب آهن. منهنجي مدح کانسواءِ ان جي جو اوهين خوش ٿيو پيو ڪجهه ٿيڻو نه آهي، جيتوڻيڪ هي به گهڻو آهي، پر ڪڏهن اوهان سان ملاقات ٿئي ۽ زباني گفتگو انهن شعرن جي معنيٰ تي ٿئي ته گوناگون فائدا حاصل ٿي سگهن ٿا، جي آئينده طريق عمل تي ڪارائتا ٿين(۱).

ٻئي خط ۾ لکي ٿو: ”........ آهٔ نه ڪيئي جو مشتاق آهيان نه وڏن ماڻهن جو هاڻي ته شڪسته حالي؛ هاڻي جا هميشه دل جي لاءِ شڪسته حالي چڱي رهي آهي- ”آب روان“، ”املی کا درخت“، ”قمری کی آواز“، ”جنگل کا سماں“ ۽ ”مسجد کا صحن“ گهڻو وڏيڪ دلڪش آهن، نصيب نٿو ٿئي. ها! اوهان سان ملڻ جو گهڻو آرزومند آهيان.

امانت عشق کی بعد اپنے کیا جانیں ملے کسکو
نہیں معلوم جائے کسکے سر یہ درد سر اپنا

ڪنهن جو پراڻو شعر آهي. ڏنائين ته اهو بار غم جيڪو منهنجي دل تي غالب هو، اوهان جي دل کڻي ورتي. اهو ئي درد هو، اها ئي سمجهه ۽ بصيرت هئي، جنهن اوهان جي قلم کان قوم فروشي جو طعنو گهڙايو. اڃين ته هر شخص جا خيالات جدا ٿين ٿا ۽ اوهين ته ماشاءالله اڃا گهٽ عمر جا آهيو. اوهان کي گهڻو ڪجهه ڪرڻو آهي. سوسائٽي سڀ هجي يا بري خواهه مخواهه

---

(۱) شيرت اقبال صفحه ۱۰۶

ان جو ميمبر ٿي، جيستائين ٿي سگهي زندگيءَ کي شيرين ڪرڻو آهي.... جنهن جا اشارات گهڻو تفصيل ٿا گهرن. اوهين ڪڏهن ملو ته مون کي يقيناً وڏي روحاني خوشي ٿيندي ليڪن اوهان کي به گهڻين ڳالهين تي ڏيان ڏيڻو پوندو. حسن نظامي جي تحرير ۽ ان اوهان جي مصروفيت، عبادت ۽ قرآن خواني جو ذڪر دريافت ڪري خوش ٿيس. و كذالك جعلناكم امةً وسطاً لتكونوا شهداء على الناس و يكون الرسول عليكم شهيدا. بس اوهين شهدا على الناس ۾ داخل آهيو، يا انشاءالله داخل ٿي ويندا. منهنجي حق ۾ به دعا فرمائيندا رهو.... جڏهن قوم هئي ته سڀ چئي سگهيا ٿي، خير جيڪي ٿيو هائي اوهان جي سپرد چارج آهي. اسين ته اوهان جي ملاقات جي خوشيءَ کي خريد ڪرڻ تي تيار آهيون.

اوهانجي مصرع:

در گره هنگامه داری چون سپند

اسان کي هميشه ياد رهي ٿي. بيدل چيو آهي:

ستم است اگر هوست کشد که به سیر سرو سمن درآ
تو ز غنچه کم نه دمیده در دل کشا به چمن درآ

پر اهو اوهان جو مصرع بليغ تر آهي. اوهين نه مڃو ته آءٌ توضيح ڪري ڇڏيندس(١).

حق چوڻ ۾ بيباڪي:(٢)

دنيا سان واسطه داري ۾ ڏيکاءَ جا گهڻا موقعا علامه اقبال کي پنهنجي حياتي ۾ ملندا رهندا هئا، پر علامه ان ۾ پاڻ کي ڦاسڻ کان هميشه بچائيندو رهيو. پر علامه راستبازي ۾ حق چوڻ کان ڪڏهن نه گسو ۽ ڏاڍي بيباڪي سان پنهنجي عمل جو پيغام دنيا ۾ ملت جي اڳيان وقت بوقت پيش ڪندو رهيو.

(١) (٢) سيرت اقبال صفحه ١٠٦

عرض مندن ني شڪايت جو ـ وقعو مليو، عيب ڳوليندڙن کي الزام مڙهڻ ۽ نڪته چينن کي تهمتون لڳائڻ جو وارو هٿ اچي پر هن بيباڪ، حق چوندڙ ۽ حق ڪان واقف مرد جي ثابت قدمي کي ڪڏهن لغرش نه آئي. هڪ هنڌ چئو ائس:

کہتا ہوں وہی بات سمجھتا ہوں جسے حق
نے ابلہ مسجد ہوں نہ تہذیب کا فرزند
اپنے بھی خفا مجھ سے بیگانے بھی ناخوش
میں زہر ہلاہل کو کبھی کہہ نہ سکا قند
مشکل ہے کہ اک بندہ حق بین و حق اندیش
خاشاک کے تودے کو کہے کوہ دماوند

ان ڳالهه ۾ ڪيس مشڪلن کي منهن ڏيڻو پيو پر پاڻ ڪڏهن دل شڪسته نه ٿيو:

پر سوز و نظرباز و نکوبین و کم آزاد
آزاد و گرفتار تہی کیسہ و خورسند
ہر حال میں میرا دل بے قید ہے خرم
کیا چھینیگا غنچہ سے کوئی ذوق شکر خند

جڏهن علامه اقبال کي سر جو خطاب مليو ته عام طرح ائين سمجهڻ ۾ ٿي آيو ته هي؛ مرد آگاه هاڻي پنهنجي حق چوڻ ۽ بيباڪي ۾ ڪمي آڻي ڇڏيندو پر معاملو سراسر ان جي برعڪس نظر آيو جو عام جلسي ۾ ان وقت پنهنجو مشهور انقلابي نظم "طلوع اسلام" گورنمينٽ جي نمائندن جي اڳيان ڏاڍي بيباڪي سان پڙهي پنهنجي حق گوئي جو عملي ثبوت ڏنائين ته "زهر هلاهل" کي پاڻ ڪڏهن "قند" نه چئي سگهندو. سندس اها جسارت ڏسي ميڙ حيران رهجي ويو ۽ دل ۾ علامه جي تعريف ڪرڻ لڳو.

اهو ئي جذبو خلوص ۽ جوش عمل جو هو، جنهن اقبال جي نياپي کي صور اسرافيل جو اثر بخشيو ۽ خود اقبال کي "چشم جهان" ۾ معزز ۽ بلند بنايو، پاڻ لکي ٿو:

ہے تیری بساط کیا جہاں میں   بس ایک فغان زیر بامی
اک صدق مقال ہے کہ جس سے   میں چشم جہاں میں ہوں گرامی

خدمت جي لاءِ سچي محبت:

علامہ اقبال جون سيئي تصنيفون ڏيکارين ٿيون تہ کيس قوم جي حب ۽ ان جي خدمت ڪرڻ جي لاءِ سچو عشق هوندو هو. انهيءَ جذبي ۾ ڪيترو جوش ۽ خلوص هو جناب حڪيم محمد حسن صاحب قرشي جي هڪ بيان مان ثابت آهي. حڪيم صاحب فرمائين ٿا تہ ”هن عشق ۾ مدهوشي جو اندازو ڪرڻ ڏکيو آهي، جو هن کي اسلام ۽ حضرت پيغمبر اسلام عليہ الصلواة والسلام سان هو. هڪڙي رات آءٌ هن کي ڏاڍي سٺي حالت ۾ ڇڏي آيو هوس. نبض جي حالت اميد افزا هئي، پر جڏهن ٻئي ڏينهن صبح جو نبض ڏٺم تہ ڏاڍي خفيف هئي. آءٌ ڏاڍو پريشان ٿيس. سندس ماڻهو کي جدا پڇڻ مان خبر پيئي تہ هو رات مسلمانن لاءِ گهڻو سوچيندو رهيو هو ۽ ڏاڍي شدت سان روئيندو رهيو. ان وقت هن تي دير تائين موت جهڙي حالت طاري هئي ۽ خطرو هو تہ ڪٿي هن جي قلب جي حرڪت بند نہ ٿي وڃي(١).

خود علامہ، سر سيد راس مسعود کي لکيو، ”چراغ سحر آهيان، اجهامڻ تي آهيان تمنا اٿم تہ مرڻ کان اڳي قرآن حڪيم بابت پنهنجا افڪار لکي وڃان. جيڪا ٿوري همت ۽ طاقت آهي، تنهن کي انهيءَ خدمت جي لاءِ وقف ڪري ڇڏڻ گهرانئو ٿا تہ قيامت جي ڏينهن اوهانجي جد امجد، حضور نبي ڪريم صلعم جي زيارت مون کي قلب جي ان اطمينان سان ميسر ٿئي تہ ان عظيم الشان دين جي، جيڪو حضور صلعم اسان تائين پهچايو، ڪا خدمت بجا آڻي سگهيس(٢).

---

(١) سيرت اقبال صحفہ ١٠٨

(٢) مڪاتيب اقبال

بي پناهہ خدمت جي جوش ۽ ان جي روشن نتيجن جي باوجود علامہ اقبال جي خلوص ۽ انڪسار جو هي حال هو تہ "نہ ستايش جي تمنا" رکندو هو ۽ "نہ صلي جي پرواهہ". عشرت رحماني صاحب کي هڪ خط ۾ تحرير ڪيو اٿس.

"رهي هيءَ ڳالهہ تہ موجوده بيداريءَ جو سهرو منهنجي سر تي آهي يا ٻين ڪهڙي ان بابت ڇا عرض ڪريان. مقصد تہ بيداري سان هو. جيڪڏهن هندستان جي بيداريءَ جي تاريخ ۾ منهنجي نالي تائين بہ نہ اچي تہ مون کي بالڪل ان جو ڏک ناهي. پر اوهان جي ان ريمارڪ تي مون کي ڏاڍو تعجب ٿيو، ڇاڪاڻ تہ منهنجو خيال هو تہ ان ڳالهہ جو شايد ڪنهن کي احساس نہ آهي. مولوي ابوالڪلام صاحب آزاد جي تذڪري جو ديباچي لکڻ واري بزرگ، جن لفظن ۾ محمدعلي، شوڪت‌علي ۽ منهنجي طرف اشارو ڪيو آهي، تنهن سان منهنجي ان خيال کي ٻي تقويت ٿي وئي، پر جيڪڏهن ڪنهن کي بہ ان جو احساس نہ هجي تہ مون کي ان جو رنج ناهي، ڇاڪاڻ تہ ان معاملي ۾ خدا جي فضل و ڪرم سان بالڪل بي‌غرض آهيان(١).

دنيا ۾ نالو ٿئي، تنهن کان علامہ اقبال کي ايتري حد تائين بي‌غرضي هئي، جو ميان بشير احمد لکي ٿو تہ: "هڪڙي ڏينهن مون چيو تہ افسوس آهي تہ قوم اوهان جو پورو قدر نہ ڪيو. بانگ درا يا ٻيا ڪتاب لکڻ جي تعداد ۾ وڪامي وڃن. منهنجي ٻئي جملي کي هن پسند نہ ڪيو. چيائين تہ قوم غريب آهي ۽ ناقدري جو هيءُ جواب ڏنائين تہ جڏهن ڪو غريب ساڻهو شهر مان اچي منهنجي منٿ پيرڙي ٿو تہ آءٌ سمجهان ٿو تہ سچي دنيا منهنجو قدر ڪري رهي آهي. هڪڙي ڀيري مون ڪن سياسي ليڊرن جو ذڪر ڪيو جوش ۾ اچي چوڻ لڳو تہ هيءَ سڀ خود غرض آهن ۽ ايثار ڪري نٿا سگهن. ليڊر اميرن جي جماعت ۾ موجود آهن ئي ڪين. مسلمانن جا ليڊر عوام

١) مڪاتيب اقبال

سان پيدا ٿيندا، تون ڏسي وٺ ائين ٻي ٿي رهندو، پوءِ هو ساڳهو رهنمائي ڪري سگهندا" (١).

عمل بابت:

هڪڙو ڀيرو هڪ نوجوان بيروزگار شخص علامہ اقبال وٽ اچي نڪتو ۽ پنهنجي ناڪامي، نامرادي، بدقسمتي ۽ بيروزگاري جو ڏک اچي روئڻ لڳو پاڻ هن کي تسلي ۽ تسڪين ڏيندو رهيو ۽ ثابت قدم رهڻ ۽ حوصلہ مندي ڏيکارڻ جو سبق سيکاريندو رهيو ۽ فرمايائونس "انسان دنيا ۾ عمل جي لاءِ پيدا ڪيو ويو آهي، قرآن شريف ۾ جتي هي آيو آهي تہ جن وانس عبادت جي لاءِ پيدا ڪيا ويا آهن، اتي عبادت سان مطلب بہ عمل ئي آهي، هر انسان معمولي پيماني تي پاڻ هڪ خالق آهي ۽ انهن تخليقي قوتن کي وڃائي ڇڏڻ جو نالو گناهہ آهي، تون ڪاميابي ۽ ناڪامي تي نظر نہ ڪر، پنهنجي تخليق جي مقصد کي ڇاڻ ۽ جدوجهد ڪندو اچ"(٢).

انهيءَ فلسفہ سان علامہ جون سڀئي تصنيفون پريون پيون آهن:

عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جهنم بھی،
یہ خاکی اپنی فطرت میں نہ نوری ہے نہ ناری ہے۔

بلوچن جو هڪ وفد هڪ ڀيرو علامہ جي خدمت ۾ آيو، گهڻي دير تائين مختلف سياسي معاملن تي ڳالهيون ٻولهيون ٿينديون رهيون، وفد جي هڪ ميمبر چيو "اوهانجي تعليمات مدت کان ستل قوم کي بيدار ڪيو آهي ۽ اوهان انسانيت ۽ اسلام جا سڀئي اسرار ۽ رموز اسان کي سيکاري ڇڏيا آهن، پر اسان کي شڪايت آهي تہ اوهان پاڻ عمل جو ڪو نمونو پيش نہ ڪيو آهي." علامہ اقبال جواب ڏنو "ڇا هي منهنجو عمل نہ آهي تہ مون قوم کي بيدار ڪيو آهي ۽ توهان جي اڳيان "عمل" جي

(١) ملفوظات اقبال
(٢) شيرزاه لاهور، اقبال نمبر

شاهراه پيش ڪري ڇڏي آهي. منهنجو ڪم آهي درس ڏيڻ اڳتي هي اوهانجو ذمو آهي ته انهن تعميلات تي عمل ڪريو ۽ زندگي جي ميدان ۾ جهاد ڪندا رهو". وري فرمايائون "دنيا ۾ ڪو اهڙو مثال نه آهي ته ڪنهن شخص پاڻهي ڪو اصولي نظريو قائم ڪيو هجي ۽ پاڻهي ان تي عمل ڪري ڏيکاريو هجي. ڇا اوهين دنيا جي تاريخ مان ڪو اهڙو مثال پيش ڪري سگهو ٿا؟" ان ڪانپوءِ ڪجهه دير ماٺ ڪري پاڻهي پنهنجي سوال جو جواب ڏنائون ۽ فرمائڻ لڳا، "البت دنيا ۾ رڳي هڪڙي ئي اهڙي هستي گذري آهي، جنهن هڪ درس ۽ پيغام پيش ڪيو ۽ پوءِ خود ئي ان تي عمل ڪري به ڏيکاريو اوهان ماڻهو ڄاڻو ٿا ته اها شخصيت ڪير آهي؟ اها ذات محمد عربي صلعم جي هئي، يا وري مثال ۾ حضرت موسىٰ جو ٿالو وٺي سگهجي ٿو(١).

شاگردن کي نياپو:

جناب پروفيسر عظيم الحق صاحب جنيدي ايم. اي. بي. ٽي عليگ فرمائين ٿا ته آءٌ سنه ١٩٣٣-٣٤ع ۾ عليگڙه مسلم يونيورسٽي ۾ تعليم حاصل ڪري رهيو هوس ته ڊسمبر سنه ١٩٣٢ع جي پهرين هفتي ۾ يونيورسٽي ٽريننگ ڪاليج جا شاگرد تعليمي تجربات جي مطالعي جي لاءِ لاهور ويا هئاسين. انهيءَ سلسلي ۾ شاعر مشرق ترجمان حقيقت علامه ڊاڪٽر سر محمد اقبال رحه جي قدم بوسي جي سعادت به نصيب ٿي. اسلاميه ڪاليج جي بورڊنگ مان جنهن وقت اسين علامه سان شرف نياز حاصل ڪرڻ جي لاءِ روانا ٿياسين ته اسانجن قلبن ۾ متضاد جذبات لهريون ڏيئي رهيا هئا. اسان کي هي چيو ويو هو ته هيءَ سعادت هر ڪس و ناڪس کي حاصل نٿي ٿئي ۽ گهڻو ڪري نگاه شوق ناڪام ٿي واپس ٿي اچي. انهيءَ جو تصور ڪري جڏهن پنهنجي گهٽ لياقتي تي غور ڪيوسين ته ان جو يقين پي ٿيو ته اسانجا نصيب اهڙا ڪٿي جو حاضري جو شرف حاصل ٿئي."

(١) سيرت اقبال صفحه ١١١

بهرحال اميد ۽ دپ جو هي تڪليف ڏيندڙ احساس دل ۾ کنيو روانا ٿياسين. نگاهون بيقراريءَ ۾ سڙڪ جي ٻنهي طرف منزل مقصود جي ڳولا ۾ هيون خيال هو ته ڪو عاليشان بنگلو هوندو. خوش نما چمن، ان ۾ سرسبز رستا، نظر فريب باغ جا حصا ۽ رنگارنگي گل ان جي زينت هوندا.“

هڪ دفعو جو ساڄي پاسي تي نگاهه اٿي ته هڪ پراڻي ڦاٽڪ تي ”محمد اقبال بئرسٽر“ جو سائن بورڊ ٽنگيل نظر آيو ۽ ان سان قريب هڪ لوهار جو دڪان هو. دڪان ۽ ان جي غير شاعرانه ماحول ڪي ڏسي هڪ ڪيفيت طاري ٿي ويئي. بنگلي جي اندر ٻه ڳاڙها ۽ اڇا ٻار سرن جي وڪيٽ ٺاهي بئٽبال سان راند ڪرڻ ۾ مصروف هئا، جن پنهنجي راند جي مشغوليت ۾ اسان جي طرف ڌيان به ڪين ڏنو. بنگلو اندران پنهنجي رهندڙ جي بي‌نيازي جي زبان حال سان گلا ڪري رهيو هو. هڪڙي نوڪر کي تعارف جو خط ڏنو ويو، جنهن کي کڻي هو علامه جي ڪمري ۾ ويو. هن جي وڃڻ ڪانپوءِ اسانجي اها ٿي حالت هئي، جو نامه شوق ڏيئي نامه بر جي رخصت جي وقت هڪ هجران نصيب بدبخت عاشق جي ٿئي ٿي. اڃا اسين انهيءَ ڪشمڪش ۾ مبتلا هئاسين ته ماڻهو واپس آيو ۽ هي جانفزا خوشخبري آندي ته علامه ملاقات جي لاءِ تيار آهن. اسان علامه جي ڊرائنگ روم ۾ داخل ٿياسين. هڪ سهڻو ڳاڙهو ۽ اڇو فلسفي شاعر، جنهن جي صورت مان ظاهر پئي ٿيو ته هو قوم جي تباهه حالت ۽ انسانيت جي پستي کي ڏسي بيقرار آهي، چادر پايو هڪ ڪرسي تي ويٺو هو. سلام ڪيو ۽ مصافحه شروع ٿيو. علامه جنهن جوش ۽ خلوص سان مصافحه ڪيو، تنهن مان اسلامي اخوت جو شان پئي جهلڪيو. اسان سڀ خاموش هئاسين. اسان ڪمري تي نگاهه وڌي ته جابجا ڪتابن جا ڍير هئا. ڪجهه ڪتاب کليل هئا، ڪجهه بي‌ترتيبي سان پيل هئا. فرش جو غاليچو، ڪرسيون، ڪمري جون ڀتيون ۽ رکيو به تصويرون (هن سان

هڪ خود علامہ جي هٿي) ان جو گواهہ هيون تہ انهن جو مالڪ ظاهر پرستيءَ کان بيزار آهي ۽ ڪوڙن ننگن جي ريزه ڪاري جو قائل نہ آهي. علامہ خود ماٺ جي مهر کي ڀڳو ۽ دريافت فرمايو تہ اسان تعليمي ڪم ڇو پسند ڪيو آهي. علامہ جهڙي شخص کي ان جو جواب ڏيندي هر شخص سوچڻ لڳو. نيٺ علامہ پاڻ هندستان جي تعليم جي طريقي ۽ ان جا نقصان رسائيندڙ اثرات تي روشني وڌي جنهن جو نتيجو هيءُ آهي تہ اسان جي تعليم دماغي ترقي جي لاءِ ڪو ذريعو تيار نٿي ڪري ۽ نہ وسيع‌النظر بنائي ٿي. هر علم جي تعليم ايتري ناقص ڏني وڃي ٿي جو اسين ان علم سان متعارف بہ نٿا ٿي سگهون. روحانيت جي طرف شوق تہ ڇا تو ٿئي، جو اسين ان علم سان متعارف بہ نٿا ٿي سگهون. روحانيت جي طرف شوق تہ ڇا تو ٿئي، مذهب وڌيڪ اسان کان پري ٿي وڃي ٿو." ايتري گفتگو اسانجي همٿن کي بلند ڪري ڇڏيو هو. علامہ کي عرض ڪيو ويو تہ هو اسان کي اردو ۾ پنهنجو پيغام ڏئي ۽ هڪ بياض ۽ قلم اڳيان ڪيا ويا. پاڻ مشڪندي ڪٺي ورتائين ۽ فڪر ۾ سرنگون ٿي ويا ۽ ٿورن منٽن کانپوءِ هيٺ لکيل شعر بياض ۾ تحرير ڪيائون:

صحبت پير روم سے مجهہ پہ هوا يہ راز فاش
لاکهہ حکيم نکتہ رس ايک کليم سربکف

وقت گهڻو گذري چڪو هو، تنهن ڪري اجازت گهري وئي. انهيءَ مختصر صحبت ۾ اسان مان هر شخص تي هڪ بيخوديءَ جهڙي ڪيفيت طاري رهي. هڪ جادو هو جنهن اسان کي بيخود بنائي رکيو هو. زندگي جا چند لمحات اهڙي جليل‌القدر هستيءَ جي صحبت ۾ گذريا. حد فخر ۽ خوشيءَ جي قابل آهن.

ذاتي حالات

مذهب:

اقبال جڏهن ننڍي هوندي هوش سنڀاليو تہ هن پنهنجي

گهر جو ماحول بالڪل اسلامي هو. هن جا ماءُ پيءُ صوم ۽ صلواة جا ڏاڍا پابند هئا، تنهن ڪري هن جي طبيعت تي به انهي ماحول جو چڱو اثر پيو. هن جو پيءُ صوفيانه خيالن جو ماڻهو هو ۽ پنهنجي پٽ تي نندي هوندي کان اسلامي خيالن جو زوردار اثر ويهاريو هئائين. انهن ڳالهين سندس حياتي جي پچاڙي ۾ ڪيس مذهبي خيالن جو بنائي ڇڏيو هو. تنهن هوندي به انهي منزل تي هو درجي بدرجي پهتو، جاڪاڻ ته ٻيون ڪيتريون ڳالهيون هن جي ۽ مذهب جي وچ ۾ دخل انداز ٿينديون رهنديون هيون، مثلاً هن ايم-اي فلسفه ۾ پاس ڪيو هو. ان ڪانسواءِ قومي اتحاد جو به هن تي ڪافي اثر ٿيو ۽ صوفيانه عقيدي کان به رهي نه سگهيو. انهن سڀني ڳالهين هن جي طبيعت کي گهڻو مشڪوڪ ڪري ڇڏيو هو. انهي ڳالهه جو اظهار هن پنهنجي مثنوي رموز بيخودي ۾ چٽيءَ طرح ڪيو آهي.

عقل آذرپيشه ام زنـار بست　　نقش او در کشور جانم نشست
سالها بـودم گـرفـتار شکے　　از دماغ خشک من لا ينفکے
حرفے از علم اليقين ناخوانده　　در گمان آباد حکمت مانده

فلسفه ڪانسواءِ شروع شروع ۾ جڏهن شاعري ۾ قدم رکيائين ته قومي اتحاد جي گرمجوشيءَ سان تبليغ ڪيائين.

سنتا هوں کہ کافر نہيں ہندو کو سمجھتا
ہے ايسا عقيده اثـر فلسفه دانی

هيءَ اثر ته منجهس فلسفه دانيءَ جو هو، پر شاعريءَ جي شروعاتي دور ۾ آئين و ملت جي فرق کان بيقراري ڏيکاري ٿو:

اجاڑا ہے تميز ملت و آئين نے قوموں کو
اہل وطن کے دل ميں کچھ فکر وطن بھی ہے

هو نهايت مايوسيءَ سان سمجهائي گهري ٿو:

واں بھی انسان اپنی اصليت سے بيگانے ہيں کيا
امتياز ملت و آئين کے ديوانے ہيں کيا؟

انهيءَ دور ۾ خاڪ وطن جو هر ذرو هن کي خدا نظر ٿو اچي:

پتھر کی مورتوں میں سمجھا ہے تو خدا ہے
خاک وطن کا مجھ کو ہر ذرہ دیوتا ہے

انهن ڏينهن ۾ اقبال جي مرضي هئي ته اهڙو مذهب هڻڻ گهرجي جنهن جو بنياد ٿي هڪ ٻئي جي صحبت ۽ پيار تي هجي، تنهن ڪري هندن تي طنز ڪندي انهيءَ خيال کي ظاهر ڪيو اٿس:

سچ کہدوں اے برہمن گر تو برا نہ مانے
تیرے صنم کدے کے بت ہوگئے پرانے
اپنوں سے بیر رکھنا تونے بتوں سے سیکھا
جنگ و جدل سکھایا واعظ کو بھی خدا نے
آ غیریت کے پردے اک بار پھر اٹھادیں
بچھڑوں کو پھر ملادین نقش دوئی مٹادیں
سونی پڑی ہوئی ہے مدت سے دل کی بستی
آ اک نیا شوالہ اس دیس میں بنادیں
دنیا کی تیرتھوں سے اونچا ہو اپنا تیرتھ
دامان آسمان سے اسکا کلس ملادیں
شکتی بھی شانتی بھی بھگتوں کے گیت میں ہے
دھرتی کے باسیوں کی مکتی پریت میں ہے

پر جڏهن علامہ اقبال ولايت ويو ته هن کي پنهنجي تعليم جي زماني ۾ ۽ موٽڻ کانپوءِ گهڻين ڳالهين جي واقفيت ٿي. هو ولايت ۾ وطنيت جي خطرناڪ نتيجن کان واقف ٿيو ۽ هن کي پتو پيو ته وطنيت پنهنجي جاءِ تي هڪ وڏو بت آهي، جنهن کي فقط روحاني طاقت سان ٿي ٽوڙي سگهجي ٿو، تنهن ڪري يورپ کان موٽڻ بعد هن مذهب جي تبليغ شروع ڪري ڏني. هن سمجهي ورتو ته اسلام جو مذهب فرقہ بندي کان آزاد آهي، جنهن جي دعوت خود قرآن حڪيم ڏني آهي(١).

(١) اقبال ڪامل صفحہ ٥٥

گر تو مي خواهي مسلمان زيستن   نيست ممکن جز بقرآن زيستن

ان ۾ ذرو به شڪ نه آهي ته اقبال هڪ مفڪر هو، جنهن جي نظرين کان ڏوڪو نه ڪاڍڻ لاءِ بلڪ انهن کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ هن جي تعليم ۽ جنهن زماني ۾ هو موجود هو، تنهن کي ۽ ان کان اڳي زماني جون حالتون سمجهڻ ۽ انهن جو ايندڙ زماني تي عڪس سمجهڻ کي پوري طرح چاڻ جي سخت ضرورت آهي، تاڪ مفڪر جي نظرين کي سمجهڻ ۾ آساني پيدا ٿئي، تنهن ڪري علامه اقبال جي نظرين کي سمجهڻ لاءِ اسان کي اوڻيهن ۽ ويهين صدي جي حالت ۽ خصوصيت سان دنياء اسلام جي حالتن تي مختصر طريقي سان نظر وجهڻي پوندي.“ ارڙهين صدي ۾ يورپ صنعتي انقلاب سان واقف ٿي چڪو هو، تنهن ڪري دنيا جي ٻين قومن کان وڌيڪ ترقي ڪري چڪو هو. انهيءَ مادي ۽ ذهني ترقي جو ڪو اعليٰ مقصد نه هو. يورپ جي قومن پنهنجي عالمگير عيسائي تعليم کي وساري ڇڏيو هو ۽ قوميت ۽ وطنيت جي محدود دائري ۾ پاڻ کي قيد رکي ڇڏيو هو، تنهن ڪري انسانيت کي اڳتي وڌائي ڪين سگهيا. ارڙهين صدي جي پڇاڙي ۾ فرانس اعليٰ اصولن هيٺ ملوڪيت کي ختم ڪري ڇڏيو، پر نپولين انهن اصولن جو جنازو ڪڍي ڇڏيو. انهن طاقتن فرانس جي انقلاب کي بهانو بنائي يورپ کي سياسي طرح تنزل جي طرف گهليو، تنهن ڪري يورپ جون اڪثر قومون قوميت جي جذبي ۾ قابو ٿي ويون. بسمارڪ جرمني کي متحد ڪيو ۽ گيري بالڊي اٽليءَ کي طاقتور بنايو. انگلنڊ اڳيئي وڏي طاقت هئي. صنعتي انقلاب انهن قومن کي خام مال حاصل ڪرڻ ۽ تيار ٿيل مال کي نيڪال ڪرڻ جي لاءِ نيون آباديون قائم ڪرڻ تي مجبور ڪيو. جنهن جو هي نتيجو نڪتو جو جنگيون لڳيون. دنيا کي ٻن وڏين جنگين سان واسطو پيو، جي تباهي آڻڻ ۾ پنهنجو مثال پاڻ آهن. قوميت ۽ وطنيت جي انهي مصيبت ۽ آفت کان بچڻ جي لاءِ دنيا جي ڪن اعليٰ دماغن عالمگير

انسانيت جي تبليغ شروع ڪئي". "اشتراڪيت جي تحريڪ قوميت تي هڪ نئين زاويہ کان حملو ڪيو ۽ مذهبي تحريڪن بہ ٻئي رخ کان. قوميت پنهنجي بچاءُ جي لاءِ فاشزم ۽ نازي ازم اختيار ڪيو، پر يورپ جي ٻين طاقتن پنهنجي حفاظت ۾ انهن تحريڪن کي ختم ڪري ڇڏيو، پر ڪنهن اهڙي نظام تي اڃا تائين متفق نہ ٿي سگهيا، جو انسانيت جي اعليٰ قدرن جو علمبردار هجي."

"ايشيا ۽ افريڪا جي قومن زنده رهڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪري ڏني، ڇاڪاڻ تہ انهن ڪنڊن يورپ جي قومن جي ظلمن کان تنگ اچي، پنهنجي بچاءَ لاءِ ڪيتريون تحريڪون شروع ڪري ڏنيون. اسلامي ملڪن پري تائين پهچڻ جهڙا نتيجا پيدا ڪيا ۽ دنيا جي مسلمانن کي ظلمت جي اونهاين مان ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي. اهي تحريڪون ٻن جدا قسمن جون هيون. پهرين اها جنهن جو بنياد اسلام جا سڌا سادا ۽ صاف اصول هئا، جن جو مقصد اسلام جي اصل شڪل کي وري زنده ڪرڻو هو. ٻيون اهي تحريڪون جي مغربي خيالن کان متاثر هيون. پاڻ کي ظلم ۽ ستم کان بچائڻ جي لاءِ اڪثر ملڪن قوميت جي دامن ۾ پناهہ ورتي ۽ انهن ملڪن ۾ جذبہ قوميت کي رونق ملڻ شروع ٿي تا تہ يورپ جي ظلم جو يورپ جي ئي ذهني هٿيارن سان مقابلو ڪري سگهجي."

"اسلام جي نشاة ثانيہ تہ ارڙهين صديءَ ۾ محمد بن عبدالوهاب ۽ شاه وليالله جي تحريڪن سان شروع ٿي چڪي هئي، پر انهن جو اهڙو خاص اثر نہ ٿيو هو، جيتوڻيڪ انهن جو بنياد اسلام ۽ ان جا سادا اصول هئا. اهي تحريڪون بنيادي طور تي مذهبي هيون ۽ سياست سان رڳو بالواسطہ لاڳاپو هو. انهن جي پيٺ ۾ اوڻهين صديءَ جي پوئين اڌ جون تحريڪون اڪثر پهرين تہ سياسي هيون ۽ انهن جو اصل مقصد طاقتن ۽ خود حڪمرانن جي ظلم ۽ ستم کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ جو هو."

جمال‌الدين افغاني جي پئن اسلامزم جي تحريڪ جي صورت ڪي متاثي عبدالحميد ثاني دنيا جي مسلمانن کي پاڻ سان شامل ڪرڻ تي گهريو پر نوجوان ترڪ هن جي برخلاف هئا. ٻئي پاسي انگريز قوميت ۽ وطنيت جا جذبات عربن ۾ بيدار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا ۽ ترڪي جي برخلاف عربن کي بغاوت ڪرڻ تي اڀاريو. پهرين عظيم جنگ کانپوءِ عرب ترڪن کان آزاد ٿي ويا. ترڪيءَ ۾ وري ڪمال پاشا جي هيٺ اهڙو انقلاب آيو جو ترڪيءَ جي ڪايا پلٽجي ويئي."

مصري نئپولين جي حملي کانپوءِ مغرب جي خيالن کان واقف ٿيا. سئيز واهه جي ڪري مغربي طاقتون مصر جي معاملي ۾ وڌيڪ دلچسپي وٺڻ لڳيون. اسماعيل جي فضول خرچين انگريزن کي مصر ۾ پير ڄمائڻ جو موقعو ڏنو. اعرابي پاشا جي قوميت ۽ وطنيت جي بنيادن تي آزاديءَ جي تحريڪ ۽ مصطفيٰ ڪمال جي تحريڪ، ٻئي تحريڪون جمال‌الدين افغاني ۽ هن جي شاگرد محمد عبده جون نيم مذهبي نيم سياسي تحريڪون سيني گڏجي مصرين کي خواب خرگوش مان بيدار ڪيو. هاڻي زاغلول پاشا ۽ وفد پارٽي جي قيادت هيٺ مصرين جدوجهد شروع ڪئي ۽ ويهين صدي جي وچ ڌاري پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿي ويا(١).

"ارڙهين صديءَ ۾ محمد عبدالوهاب عربستان ۾ مذهبي تحريڪ شروع ڪئي ۽ عربن ۾ ڪافي بيداري پيدا ٿي. اوڻيهن صديءَ ۾ مصر جي والي ان تحريڪ دٻائڻ جي ڪوشش ڪئي. ويهين صديءَ ۾ عرب ملڪن ۾ تحريڪ آزادي شروع ٿي. انهيءَ سياسي تحريڪ جو اصل سبب قوميت جو اهو جذبو هو، جنهن جو بنياد وطنيت تي ٻڌل هو، جنهن ۾ يورپ جي قومن جو هٿ هو، جن ان جذبي کي گهڻي هوا ڏني. انهن جو اصل مقصد هو ته عربن کي ڌار ڪري پنهنجي قبضي ۾ آڻين تا ته تيل جي ذخيرن کي به پنهنجي قبضي ۾ آڻي ڇڏين."

---

(١) اقبال کا نظریہ اخلاق صحفہ ٤٠ کان ٥

”پهرين عظيم جنگ کانپوءِ عرب ملڪ ترڪيءَ کان آزاد ٿي انگلنڊ يا فرانس جي قبضي ۾ اچي ويا، پر هاڻي هو انهن کان به آزاد ٿي چڪا آهن.“

”نيپولين جي عروج ايران کي بين‌الاقوامي اهميت ڏني، جو هن ايران جي رستي هندستان اچڻ تي گهريو. تنهن ڪري انگريزن هتي پنهنجو اثر قائم ڪرڻ تي گهريو ۽ روس جي نگاهه اترين ايران تي هئي. فرانس جلدي ميدان مان هٽي ويو. ايران جي اهميت مسلم ٿي ويئي. تيل جي حاصل ٿيڻ ايران جي اهميت کي ٻوڻائي ڇڏيو. شاهه ناصرالدين خرچ پوري ڪرڻ لاءِ مغربي حڪومتن کان قرض ورتو. اهڙيءَ طرح انهن قومن کي پنهنجا قدم مضبوط ڪرڻ جو موقعو ملي ويو. هڪڙي پاسي انهن قومن جي لٽ، ٻئي پاسي باب ازم، بهائي ازم ۽ ان کانپوءِ جمال‌الدين افغاني تحريڪ ايرانين ۾ قوميت جو جذبو پيدا ڪيو. ويهين صديءَ ۾ مذهبي طبقي ان تحريڪ ۾ قوم جو ساٿ ڏنو. ايراني پارليامينٽ قائم ڪئي ويئي. پر روس ۽ انگريزن پارليامينٽ کي ڪجهه ڪرڻ نه ڏنو. روس جي انقلاب روس کي ايران کان بي‌تعلق ڪري ڇڏيو. ايران جي قومي تحريڪ جا باني ضياءالدين ۽ پوءِ رضا خان هئا. ملڪ جمهوريت جي لاءِ تيار نه هو، تنهن ڪري رضا شاهه جي بادشاهت جو اعلان ٿيو. رضا شاهه مصطفيٰ ڪمال وانگر پنهنجي ملڪ کي مغربي طرز تي هلائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو.“

برصغير هندوستان ۽ پاڪستان سورهين صديءَ ۾ مغربي قومن کان واقف ٿي چڪو هو. ارڙهين صديءَ جي شروع تائين مغل شهنشاهن جي طاقت اڳيان پاڻ کي رکيو واپار تائين محدود رکيو. ان کانپوءِ انهن کي سياسي برتري حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪرڻي پيئي. نيٺ هڪ صديءَ جي اندر انگريز ٻين مغربي قومن ۽ هندستاني طاقتن کي ڪنهن نه ڪنهن طرح شڪست ڏيئي هندستان ۾ برتري حاصل ڪري ويا. ٽيپو سلطان جان جي

بازي لڳائي ان طاقت کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر پنهنجن غداري ڪئي ۽ هن کي ڪامياب ٿيڻ نه ڏنو.

سنه ١٨٥٧ع جي ناڪام جنگ آزادي جي بعد انگريزن جڏهن مضبوطيءَ سان پنهنجا پير کوڙيا ته ان عظيم انقلاب جو سڀ ڪان عميق ۽ اونهو اثر هندستان جي مسلمانن تي پيو جن انقلاب جو شديد اثر محسوس ڪيو. ان انقلاب جو غمناڪ اثر مسلمانن جو ذهني ۽ دماغي زوال هو. مذهبي طبقو جمود جي گهري ننڊ ۾ ستو پيو هو. انهن کي پنهنجين مسجدن ۽ خانقاهن کان ٻاهر ڪنهن ڳالهه جي خبر نه هئي. سنه١٨٥٧ع تائين جيڪي تحريڪون اڀريون، سي مغرب کان بالڪل متاثر نه ٿيون پر ان کانپوءِ جيڪي تحريڪون اڀريون سي ستوسنئون ۽ اڻسڌيءَ طرح مغرب کان بالڪل متاثر هيون. سر سيد جي تحريڪ مغرب جي اثر جو نتيجو هئي، جنهن جو ردعمل مذهبي قسم جون تحريڪون هيون. انهن ۾ هي جي آميزش ندوه جي تحريڪ هئي. انگريزي حاصل ڪندڙ طبقو مذهب کان پري ٿيندو ويو ۽ انهن کي مذهب کان نفرت هئي. فرنگي تهذيب، فرنگي معاشرت ۽ فرنگي رهڻ-سهڻ جو طريقو انهن وٽ ترقي جو وسيلو ۽ عروج جو ذريعو هو. اسلاميت ۽ اسلامي قوميت جو تصور به انهن جي ترقيءَ جي احساس جي واٽ ۾ هڪ وڏي رنڊڪ هئي. هي دور سرسيد ۽ حاليءَ جو زمانو هو. انهن جي نظر مستقبل تي هئي. هو مغربي تهذيب ۽ تمدن کي پنهنجي زندگيءَ جو جزو بنائي وٺڻ جا خواهشمند هئا. ان روش تي آڻڻ لاءِ حالي قوم جي مرثيه خواني شروع ڪئي. اهو ڏيکاريو ته مرض ڪهڙين بي اعتدالين کان پيدا ٿيو، پر وقت جي مصلحت، دوراند يشي ۽ ڪجهه سياسي پامالي‌ءَ کان مرعوب ٿي اهو نه ڏيکاريائين ته مسلمانن جي زبونيءَ جو ڪير ذميدار هو. سر سيد ۽ حالي انهي نظريه جا هئا ته ڪابه محڪوم قوم حڪمران قوم سان نفرت ڪري ترقي نٿي ڪري سگهي. انهن جو نظريو ”زمانه باتونسازد تو با

زمانہ بساز" هو. سر سيد جو اهو نسخو عارضي هو، اصل علاج نہ هو، جو قوم مرض کان ڇٽي وڃي."

شبليءَ جي زماني ۾ ان تحريڪ آزاد خياليءَ جي طرف اڳتي قدم وڌايو. اڪبر الہ آبادي بہ اهو ئي رستو اختيار ڪيو ۽ قديم روايتن کي برقرار رکڻ لاءِ فرنگي تهذيب جي مخالفت ڪئي. شبلي رکو شريعت ۽ اڪبر شريعت ۽ تصوف ٻنهي سان محبت رکندو هو. اڪبر جي شاعري حزن ۽ ياس سان ڀرپور هئي:

تمھی کو ناز ھو اے نوجوانو اس طریقے پر
میری امید تو نغمہ خوشی کا گا نہیں سکتی

مسلمانن جي مغلوب قوم اڳيئي پست همت ۽ بي حوصلو ٿي چڪي هئي، تنهن کي حزنيہ شاعري تنازع البقا ۾ ڪٿي مدد ڏيئي ٿي سگهي. اصل مرض جي لاءِ اهڙي حاذق حڪيم جي ضرورت هئي، جو صحت لاءِ اهڙو نسخو تجويز ڪري، جنهن جي ڪتب آڻڻ سان دماغ ۽ طاقت، ذهن ۾ بيداري، اعضا ۾ چستي ۽ روح ۾ قوت ۽ لطافت پيدا ٿي وڃي. نيٺ اسان جي هڪ مرد حاذق ۽ جادو بيان، پنهنجو اهڙو ترانو ڇيڙيو ۽ اهڙي انداز سان زمزمہ سنجي ڪئي جو مرده قوم جو روح ڦٿڪي اٿيو ۽ هڪ بي هوش قوم جاڳي اٿي. حڪيم اسلام، فيلسوف مشرق ڊاڪٽر سر محمد اقبال اسان کي صاف لفظن ۾ ٻڌايو تہ مغربي تعليم اسان جي مشڪلن جو ڪامياب حل نہ آهي، جيسين ان سان گڏ مذهبي تربيت جو خيال نہ رکيو ويندو، نہ تہ اهڙي تعليم مرض کي هٽائڻ جي بدران وڌائي ڇڏيندي. هن جو خيال آهي تہ ان کان وڌيڪ پختو ايمان، عمل جو ذوق قوميت ۽ پنهنجي خوديءَ جو احساس تمام ضروري آهن.

اپنی ملت پر قیاس اقوام مغرب سے نہ کر
خاص ہے ترکیب میں قوم رسول ہاشمی
انکی جمعیت کا ہے ملک و نسب پر انحصار

قوت مذہب سے مستحکم ہے جمعیت تیری
دامن دین ہاتھ سے چھوٹا تو جمعیت کہاں
اور جمعیت ہوئی رخصت تو ملت بھی گئی

علامه اقبال جو هيءُ خيال آهي ته مذهب جي سنڀال هيٺ جديد علم حاصل ڪبا ته ترقي ٿيندي نه ته گمراهي۔

تسلیم پیر فلسفۂ مغربی ہے یہ
نادان ہیں جنکو ہستی غالب کی ہے تلاش
پیکر اگر نظر سے نہ ہو آشنا تو کیا
ہے شیخ بھی مثال برہمن صنم تلاش
محسوس پر بنا ہے علوم جدید کی
اس دور میں ہے شیشہ عقائد کا پاش پاش
مذہب ہے جسکا نام وہ ہے اک جنون خام
ہے جس سے آدمی کی تخیل کو ارتعاش
کہتا مگر ہے فلسفۂ زندگی کچھ اور
مجھ پر کیا یہ مرشد کامل نے راز فاش
با ہرکمال اندکے آشفتگی خوش است
ہرچند عقل کل شدهٔ بے جنون مباش

مغربي تعليم حاصل ڪرڻ سان ان جو جيڪو نتيجو نڪري ٿو سو اقبال جي لفظن ۾ سمجهڻ جي اسان لاءِ گهڻي ضرورت آهي. رات ڏينهن اسين پيا ڏسون پر اسانجون اکيون نه کليون آهن:

خوش تو ہیں ہم بھی جوانوں کی ترقی سے مگر
لب خندان سے نکل جاتی ہے فریاد بھی ساتھ
ہم سمجھتے تھے کہ لائیگی فراغت تعلیم
کیا خبر تھی کہ چلا آئیگا الحاد بھی ساتھ

اقبال ڪيترن هنڌن تي فرنگ جي ماده پرستي ۽ جديد تهذيب جي خطرناڪين جو ذڪر ڏاڍي دردانگيز ۽ عبرت خيز پيرايه ۾ ڪيو آهي.

اقبال مشرق ۽ مغرب جي پيٽ ڪندي ڏيکاريو آهي ته مشرق جي قومن جي جمود ۽ بيهوشيءَ جي ننڊ طاري آهي ۽ مغرب جي ملڪن جي بازار ۾ جيتوڻيڪ فلسفہ ۽ سائنس جي گرمي ۽ عقلي و مادي ترقيءَ جي وڏي چرپر نظر اچي ٿي، پر انهن ۾ روحانيت جي ان لطيف عنصر جي کمي آهي، جو زندگي جو اصل جوهر ۽ بقاء حيات جو واقعي تفسير آهي. روح جيڪڏهن مثل آهي ته جسم ڪيترو ئي ٿلهو چو نہ هجي بيڪار آهي. هي آهو نڪتو آهي جو اسانجي مغرب زده نوجوانن جي لاءِ بلڪل اجنبي آهي(١). علامہ اقبال اڏين فرمائي ٿو:

جس نے سورج کی شعاعوں کو گرفتار کیا
زندگی کی شب تاریک سحر کر نہ سکا
ڈھونڈنے والا ستاروں کی گذرگاہوں کا
اپنے افکار کی دنیا میں سفر کر نہ سکا

مشرق ۽ مغرب جي موجوده حالت فلسفہ ترقي ۽ منزل جو نقشو ڪهڙي نہ حڪيمانہ انداز ۾ چِڪي ٿو:

مردہ بے دینیٔ افکار سے افرنگ میں عشق
عقل بے ربطیٔ افکار سے مشرق میں غلام

پر هڪ ڳالهہ ياد رکڻ جي قابل آهي تہ اقبال وٽ مذهب جو مطلب رڳو ظاهري ۽ رسميءَ طرح عبادت ڪرڻ نہ آهي، بلڪ هو وري ڏسڻ گهري ٿو، "ابوبڪر رضہ جي صداقت"، "عمر رضہ جو ولولو"، "عثمان رضہ جي پاڪبازي"، "علي رضہ جو حوصلو ۽ همت"، "بوذر رضہ جو فقر"، "سلمان رضہ جي راستي"، "طلحہ رضہ جي جان نثاري" ۽ "خالد رضہ جي شجاعت" جن چند ورهن ۾ دنيا جي تاريخ کي پلٽائي ڇڏيو. هن کي يقين آهي تہ مسلمانن جي مرض جي ڪامياب دوا رڳو "شفاخانہ حجاز" کان دستياب ٿي سگهي ٿي. ان جو اصل مطلب آهي تہ اسين

(١) جوهر اقبال صفحہ ٢٣١

پڪا مسلمان بڻجي وڃون. هو نئو گهري ته يورپ جي انڌي تقليد ۾ پنهنجي خوديءَ کي وساري ڇڏيون. پنهنجي پٽ جاويد کي چوي ٿو:

میرا طریق امیری نہیں فقیری ہے
خودی نہ بیچ غریبی میں نام پیدا کر

اقبال رياڪاري کان پري رهڻ گهري ٿو. رياڪارانه نماز جي هن وٽ ڪا وقعت ڪانه آهي. جنهن قسم جي هو نماز گهري ٿو هيٺين شعر مان ظاهر آهي:

سجده تو بر آورد از دل کافران خروش
ایکه درازتر کنی کسان نماز را

محمود غزنوي تي ڪهڙو نه عمدو اعتراض ورتو اٿس:

برہمن بہ غزنوی گفت کرامتم نگر
تو کہ صنم شکستہ بنده شدی ایاز را

انسان جي انفرادي ۽ اجتماعي زندگي ۾ اقبال جي شاعريءَ جو چٽو پهلو مذهب ۽ روحانيت جو عمل ۽ دخل آهي. هن حقيقت کي علامه اقبال گهڙي گهڙي مختلف پيرايه بيان ۾ موقعي به موقعي بيان ڪيو آهي. وري دنيا جي مذهبن ۾ علامه رڳو اسلام کي حق ٿو سمجهي، بلڪ دل ۽ جان سان ان جو عاشق آهي. هو هر انهيءَ ترقيءَ کي لبيڪ چوڻ لاءِ تيار آهي، جا مسلمان رهي ڪري سگهجي. جيڪڏهن ائين نه آهي ته هو ان کي ترقي ئي نٿو سمجهي. بلڪ فريب، ڌوڪو، گلٽ ڪيل باطل نقش ۽ اهو ئي مقام آهي، جتي پهچي اسان اقبال کي جديد عهد جو زبردست اسلامي مفڪر، ملت جو مجدد ۽ اسلامي انقلاب جو سڀ کان وڏو داعي چئون ٿا.

اقبال هر شيءِ تي اسلامي فيلسوف جي حيثيت سان نظر وجهندو هو. انهيءَ جذبه مذهبيت کان مجبور ٿي هندستان جي نامور عالم، محدث ۽ مفسر کي طعنو ڏنو هئائين، ”چه بي خبر

زمقام محمد عرميست“ اقبال جو نزع جي حالت ۾ چوڻ ته ”آءٌ مسلمان آهيان، تنهن ڪري موت کان نٿو ڊڄان“، هن جي پختہ ايماني جو محڪم دليل آهي. ڀلا جنهن هيٺيون شعر چيو هجي، سو ڀلا ڪيئن ڊڄندو؟

در دشت جنون من جبريل زبون صيدے
يزدان بکمند آور اے همت مردانه

هڪ بنده شرمسار جي عذر خواهي جو لطيف طريقو ذرو ملاحظہ فرمايو:

تو غنی از هر دو عالم من فقير   روز محشر عذر هائے من پذير
يا اگر بينی حسابم ناگزير   از نگاه مصطفی پنهان بگير(١)

عقيدا:

عام طرح ڏسڻ ۾ آيو آهي ته ڪيترا ماڻهو لنڊن يا يورپ ۾ تعليم حاصل ڪرڻ يا گهمڻ لاءِ وڃڻ کان پوءِ صفا بدلجيو اچن ٿا. ڪي ماڻهو ته يورپ وڃي اسلام ۽ ان جي عقيدن کان سرڪش ٿي وڃن ٿا، عجيب ڳالهه آهي ته جڏهن اقبال ولايت ويو ته پڪو مسلمان ٿي موٽيو. مغرب جي تعليمي سمنڊ جي وچ سير ۾ جيترو غوطہ زن ٿيو اوترو قرآن ۾ گم ٿيندو ويو. انهيءَ بنياد تي هن پنهنجن عقيدن کي قرآن حڪيم تي پرکيو هڪ موقع تي خود فرمايو اٿن ته ”آءٌ اعتقادي ڳالهين ۾ رکو قرآن تي دارومدار ٿو رکان“ (٢).

توحيد:

عقيدن ۾ سڀ کان اهم عقيدو توحيد جو آهي. علامہ اقبال جو عقيدو آهي ته آسماني ڪتابن ۾ قرآن مجيد ئي آهي، جنهن توحيد جو ايترو بلند معيار قائم ڪيو آهي، ٻيو ڪتي به اهو نظر نٿو اچي. هڪ هنڌ فرمايو اٿن ”قرآن کان اڳي ڪنهن ارضي

---

(١) جوهر اقبال صفحہ ٢٣٥
(٢) البيان اقبال نمبر، ڊسمبر سنہ ١٩٤٩ع

يا سماوي ڪتاب انسان کي ان بلند مقام تي ڪونه پهچايو آهي، جنهن جي قرآن خبر ڏني آهي. اهي لفظ قرآن ڪانسواءِ ٻيو ڪٿي ڪين ملندا. ”سخر لکم ما في السموات والارض“ جن ارضي ۽ سماوي خوفناڪ يا فائدي واري هستين کي اڄ تائين توهان پنهنجو معبود سمجهندا رهيا آهيون. آهي سڀ ۽ سڄي ٻي ڪائنات توهان جي خدمت جي لاءِ پيدا ڪئي وئي آهي، توحيد جو هيءُ مرتبو اعلى ماسوا کان بي پرواه ڪري ڇڏڻ وارو، هيءُ انساني خوديءَ جو حقيقي عرفان قرآن کان اڳي ڪٿي نظر نٿو اچي(١).

انهيءَ جو قدرتي نتيجو اهو آهي، جو علامہ اقبال شرڪ، بدعت ۽ قبر پرستي وغيره کان سخت بيزار آهي:

رميدی از خداوندان افرنگ   والے برگور و گنبد سجدہ پاشی
بہ لالائی چنان عادت گرفتی   ز سنگ راہ مولائے تراشی

علامہ اقبال صاحب، جيڪا توحيد جي حقيقت ٻڌائي آهي، سا ڏاڍي دلنشين فلسفيانہ طريقو آهي تہ وجود عدم مان پيدا ٿئي ٿو جيئن تہ جيڪو داڻو زمين ۾ پوکيو وڃي ٿو جڏهن اهو فنا ٿي وڃي ٿو تڏهن ان ۾ ڦٽڻ ۽ نشونما جي صلاحيت پيدا ٿئي ٿي، بعينہ اهو ئي حال توحيد جو آهي تہ جڏهن دنيا جي هر شيءِ جي نفي ڪئي وڃي ٿي تہ ان مان خدا جي وجود، خدا جي وڏائي ۽ خدا جي وحدانيت جو عقيدو پيدا ٿئي ٿو(٢).

فضائے نور میں کرتا نہ شاخ و برگ و بر پیدا
سفر خاکی شبستان سے نہ کرسکتا اگر دانہ
نہاد زندگی میں ابتدا لا انتہا اِلا
پیام موت ہے جب ہو الا سے ہے بیگانہ
وہ ملت جسکی لا سے آگے بڑھ نہیں سکتی
یقین جانو ہوا لبریز اس ملت کا پیمانہ

---

(١) البيان اقبال نمبر ڊسمبر سنہ ١٩٣٩ع
(٢) اقبال ڪامل صحفہ ٦٢

پر علامه اقبال جي اڳيان جينوئيڪ توحيد هڪ فلسفيانه حقيقت آهي جا رکو دل ۽ دماغ سان لاڳاپو رکي ٿي، تنهن هوندي به اسلامي توحيد فقط فلسفيانه شيء نه آهي، بلڪ اها هڪ اتفاق رکندڙ عملي نظام آهي ۽ رسالت جي زماني ۽ اصحابن جي زماني ۾ ايمان ۽ عمل ٻنهي جي مجموعي جو نالو توحيد هو. ضرب کليم ۾ لکيو اٿس ته:

زنده قوت تهی جہاں میں یہی توحید کبھی
آج کیا ہے فقط اک مسئلہ علم کلام
روشن اس ضو سے اگر ظلمت کردار نہ ہو
خود مسلماں سے ہے پوشیدہ مسلماں کا مقام
میں نے اے میر سپہ تیری سپہ دیکھی ہے
قل ھو اللہ کی شمشیر سے خالی ہے نیام
آہ اس راز سے واقف ہے نہ ملا نہ فقیہ
وحدت افکار کی بے وحدت کردار ہے خام
قوم کیا چیز ہے قوموں کی امامت کیا ہے
اسکو کیا سمجھیں یہ بیچارے دو رکعت کے امام

انهيء بنياد تي علامه اقبال جو مسلڪ محدثين جي مسلڪ سان ملي ٿو، جو اعمال کي ايمان جو جز سمجهي ٿو(١).

قرآن سان حب:

علامه اقبال جي مذهبي زندگيء جي عملن ۽ شغلن مان هڪ نهايت اثرکندڙ شيء قرآن شريف جي تلاوت هئي. ننڍي هوندي کان وڏي آواز سان قرآن شريف پڙهندو هو. هميشه ڏاڍي پابندي سان قرآن پڙهڻ جو عادي هوندو هو. قرآن مجيد جي تلاوت جي وقت وجد ۾ اچي ويندو هو. مولوي ابو مصلح جو چوڻ آهي ته "اقبال جڏهن پنهنجن نظمن کي ترنم سان پڙهندو هو ته پوء هي ڪيئن ٿي سگهيو ٿي ته خدا جي ڪلام

(١) اقبال ڪامل صفحه ٦٢-٦٣

ڪي سينگاري نہ پڙهي ها. وڏي آواز سان پڙهڻ ۾ ئي هن جو قلبي جوش ظاهر آهي. هي وقت هو جو قال حال بنجي ويندو هو."

سندس طبيب خاص حڪيم محمد حسن قرشي بيان ٿو ڪري تہ "علامہ اقبال ڪي پنهنجي آواز ويهي وڃڻ جو ڏاڍو افسوس ۽ ڏک انهيءَ ڪري هو تہ هو قرآن مجيد جيئن وڏي آواز سان هميشه پڙهندو هو، هاڻي پڙهڻ جي قابل نہ هو. بيماري جي ڏينهن ۾ جڏهن ڪنهن کي قرآن حڪيم خوش الحاني سان پڙهندي ٻڌندو هو تہ اکين مان لڙڪ جاري ٿي ويندا هئا ۽ ڏڪڻي ۽ لڏڻ جي ڪيفيت طاري ٿي ويندي هئي"(١).

علامہ اقبال ڏاڍو رقيق القلب هوندو هو. جو ڏاڍي دلسوزي سان قرآن پڙهندو ويندو هو ۽ اکين مان نير وهائيندو ويندو هو. ايترو جو مصحف جا ورق ڳوڙهن جي ڪري پسي تر ٿي ويندا هئس تہ تلاوت ختم ڪرڻ کانپوءِ انهن کي اُس ۾ سڪائيندو هو تہ خشڪ ٿي وڃن. علامہ جي فوت ٿي وڃڻ کانپوءِ هن جي وصيت جي مطابق هن جا ڪتاب اسلاميہ ڪاليج لاهور جي ڪتبخانہ کي ڏنا ويا جتي اهي ڪتاب اڃا تائين محفوظ آهن ۽ ان روايت جو عيني ثبوت آهن تہ سندن ڳوڙهن سان مصحف سڄورو تر ٿي ويندو هو(٢).

مرزا جلال الدين بئرسٽر جو چوڻ آهي تہ "علامہ اقبال جي نظر هميشه قرآن جي معنيٰ تي هوندي هئي. ڪلام پاڪ کي پڙهندا هئا تہ ان جي هڪ هڪ لفظ تي غور ۽ خوض ڪندا هئا، بلڪہ جڏهن نماز پڙهڻ ۾ هو بلند آواز سان پڙهندا هئا تہ قرآن جي آيتن تي فڪر ڪندا هئا ۽ انهن کان متاثر ٿي روئي ڏيندا هئا. علامہ صاحب جي آواز ۾ عجيب ڪشش هوندي هئي، جڏهن هو قرآن پاڪ کي بلند آواز سان پڙهندا هئا تہ ٻڌڻ وارن جون دليون پگهرجي وينديون هيون(٣).

---

(١) (٢) سيرت اقبال صفحہ ٩٣

(٣) ملفوظات اقبال

حب رسول صلعم:

علامہ صاحب جي حب رسول صلعم جو ڪهڙو ذڪر ڪجي. ڪيس رسول الله صلي الله عليہ وسلم سان نہ رڳو اعتقاد هو بلڪہ حد درجي جو عشق هو. مولانا اسلم جيراجپوري هڪڙي ڏينهن ڪيس ماڻ ويو تہ ڳالهہ ڪيائين تہ هن سال حج تي وڃڻ جو ارادو آهي، حالانڪ بيماري ۽ ضعف جي هيءَ حالت هئي تہ بنگلي کان ٻاهر نڪرڻ بہ مشڪل هو. سفر حج بابت شعر بہ لکي ڇڏيا هئائين. انهن مان ڪجهہ مولانا کي ٻڌايائين بہ. مڪہ کان مديني وڃڻ لاءِ هڪ غزل بہ لکيو هئائين، جنهن جو هڪ شعر آهي:

تو باش اينجا و با خاصان بيامیز
کہ من دارم هوائے منزل دوست

هيءُ شعر ٻڌائيندي آواز بند ٿي ويو ۽ اکين مان لڙڪ وهڻ لڳا(١).

وسيع مطالعہ ڪانپوءِ علامہ اقبال ان نتيجي تي پهتو هو تہ سرور دو عالم جي ذات پاڪ ظاهر ۽ باطن جي تمام ڪمالات جو مجمع ۽ سرچشمو آهي، حقيقت ۽ مجاز جي تمام مظهرن جو. انهيءَ ڳالهہ جو اعلان هو جڳهہ جڳهہ ڪري ٿو:

بمصطفیٰ برسان خويش را کہ دين همہ اوست
اگر باو نرسيدی تمام بولهبی ست

حب رسول کان ايترو سرشار هو جو بي‌تابي کان روئڻ لڳندو هو(٢).

مرزا جلال الدين بئرسٽر لکي ٿو تہ: "علامہ اقبال مسدس حالي ڏاڍو پسند ڪندو هو خصوصاً اهو ٽڪرو "وہ نبيوں ميں رحمت لقب پانے والا"، مرزا صاحب وٽ رياست ٽونڪ جو هڪ نوڪر هو، جو وڄائڻ جو ڏاڍو هشيار هو ۽ هڪ خاص طرح ۾ مسدس حالي ٻڌائيندو هو؛ علامہ ٻئي ٽئين ڏينهن ان مسدس ٻڌڻ جي خواهش ڪندو هو ۽ پڇاڙيءَ ۾ روئي ڏيندو هو(٣).

(١) (٢) آثار اقبال صفحہ ١٩٥-١٩٤٠٩
(٣) سيرت اقبال صفحہ ٩٥، ملفوظات اقبال

هر کہ از سر نبی گیرد نصیب
هم بہ جبریل امین گردد قریب
در دل مسلم مقام مصطفیٰ است
آبروئی ما ز نام مصطفیٰ است
بستی مسلم تجلی گاہ او
طورها بالہ ز گرد راہ او
می ندانی عشق و مستی از کجاست
این شعاع آفتاب مصطفیٰ است
زندہ تا سوز او در جان تست
این نگہ دارندۂ ایمان تست

بيعت:

ڪيتري مدت تائين اها خبر ڪنهن کي به نه هئي ته علامه اقبال تصوف جي ڪهڙي سلسلي سان لاڳو آهي يا نه. عام طرح اهو خيال هو ته پاڻ سان اهڙو ڪو لاڳاپو نٿا رکن. پر انهي راز کي پهرين پهرين امير ملت حضرت پير جماعت علي شاه صاحب محدث علي پور سنه ١٩٣٥ع ۾ ظاهر ڪيو ته اقبال ڪيس رازداري ۾ چيو هو ته پاڻ پنهنجي بزرگوار پيءُ سان بيعت هو. علامه اقبال جو چوڻ هو ته سندس پيءُ وٽ هڪ مجذوب صفت درويش ايندو هو، جنهن سان سندس پيءُ بيعت هو. انهن جو سلسلو قادريه هو.

مولانا سيد سليمان ندوي کي به علامه اقبال هڪ خط ۾ لکيو هو، جو مڪاتيب اقبال ۾ به ڇپيل آهي ته ”اهو حال سلسله قادريه جو آهي، جنهن ۾ مان خود بيعت رکان ٿو (١).

عطيه فيضي پنهنجي انگريزي ڪتاب اقبال ۾ لکيو آهي ته ”اقبال جي پيءُ هڪ ولي الله جي سکيا مطابق رياضتون ڪيون آهن ۽ چاليها ڪديا اٿس ۽ اقبال کي ننڍپڻ ۾ باطني

(١) مڪاتيب اقبال نمبر ٣٥

علمن جي سکيا ڏني اٿس.“ عطيه فيضي جو چوڻ آهي ته اقبال پنهنجي پيءُ جي ڪشف ۽ ڪرامت بابت خود اها ڳالهه ڪيس ٻڌائي هئي. علامه اقبال ٻين سلسلن جي مشائخ سان به عقيدا رکندو هو جهڙوڪ حضرت مجدد الف ثاني رح، حضرت داتا گنج بخش، حضرت سلطان المشائخ ۽ ٻيا ڪامل رهبر جن جو ذڪر هن جي لکڻين ۾ ملي ٿو ۽ اهڙن بزرگن جي اتباع جي تعليم هو زوردار لفظن ۾ ڏئي ٿو. اقبال جي بيعت جي اهميت جو قائل ۽ معترف هجڻ جو ثبوت ان خط مان به ملي ٿو، جو هن ٧- مارچ ١٩١٧ع ۾ مهاراجه سر ڪشن پرشاد کي پنهنجي ٻهرين زال مان پٽ آفتاب احمد بابت لکيو هو ته ”ڇوڪرو دهلي ڪاليج ۾ پڙهي ٿو. ڏاڍو تيز فهم ۽ ذڪي آهي پر رانڊين جي طرف وڌيڪ ڌيان ڏئي ٿو. اڄڪلهه اهو خيال پيو ڪريان ته هن کي ڪنهن جو مريد ڪري وٺان يا ڪٿي پرڻائي ڇڏيان ته ناز ۾ نياز پيدا ٿي پوي“(١).

جاويد اقبال کي به جيڪي نصيحتون ڪيون اٿس تن مان به اهو ٿي ثابت ٿو ٿئي ته مردان خدا جو دامن وٺڻ گهرجي. اهڙا ڪيترا اشارا جاويد نامه ۾ به نظر اچن ٿا. جاويد نامه جي پڇاڙيءَ ۾ ”خطاب به جاويد“، ”سخني به نژادنو“ ۽ ”مردان خدا“ جي لکل هجڻ ۽ انهن جي ڳولا ۾ سرگرم رهڻ لاء چٽي طرح لکيو اٿس:

ترسم اين عصرے که تو زادی دران
در بدن غرق است و کم داند ز جان
چون بدن از قحط جان ارزان شود
مرد حق در خويشتن پنهان شود
در نيابد جستجو آن مرد را
گرچه بيند روبرو آن مرد را
تو مگر ذوق طلب از کف مده
گرچه در کار تو افتد صد گره

---

(١) شادو اقبال

وڏيڪ لکيو اٿس:

همت هو اگر تو ڈهونڈ وه فقر جس فقر کی اصل هے حجازی
اس فقر سے آدمی میں پیدا الله کی شان بے نیازی
یه فقر غیور جس نے پایا بے تیغ و سناں هے مرد غازی

صبح جو اُٿڻ:

اقبال جي عادت هوندي هئي ته آڌي رات جو اٿندو هو ۽ عبادت ڪندو هو ولايت ۾ به جتي ٿڌ گهڻي هوندي هئي ته اٿڻ کان نه ڊڄندو هو. تهجد پڙهندو هو ۽ قرآن شريف جي تلاوت ڪندو هو. اها ڳالهه اسان کي ٽن ذريعن سان معلوم ٿئي ٿي، هڪڙو ته سندس خادم علي بخش جو بيان آهي ته "جڏهن ڀاٽي گيٽ ۾ رهندا هئاسين ته هڪ پيري پورا ٻه مهينا لاڳيتو تهجد پڙهندو رهيو. قرآن اهڙي خوش الحاني سان پڙهندو هو جو طبيعت گهرندي هئي ته جيڪر ويهي ٻڌندو رهجي. ٻيو ته سندس پاڙيسري جنهن جو بنگلو آمهون سامهون هو ڪيس راتين جو نمازون پڙهندي ڏسندو هو. ٽيون ته آهي خط جي علامه دوستن کي لکيا هئا، جن ۾ انهن ڳالهين جو ذڪر اچي ويو آهي.

٣١- آڪٽوبر سنه ١٩١٣ع ۾ مهاراجه سر ڪشن پرشاد کي هڪ خط ۾ لکيو اٿس، "لاهور جون حالتون ساڳيون آهن. سردي پئي اچي، جو ڪڏهن ڇهين بجي ڪڏهن ٽين بجي اُٿان ٿو. ان کانپوءِ ننڊ سمهان سواءِ ان جي جو ڪڏهن مصلي تي پنڪيون ڪائي وٺان."

١١- جون سنه ١٩١٨ع واري خط ۾ رقمطراز آهي، "انشاءالله سڀاڻي صبح جو نماز کانپوءِ دعا گهرندس. ڪالهه رمضان جو چنڊ ڏسڻ ۾ آيو. اڄ پهرين تاريخ رمضان جي آهي. بنده روسياه ڪڏهن ڪڏهن تهجد جي لاءِ اٿندو آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن سڄي رات جاڳندي گذري وڃي ٿي، تنهن ڪري خدا

جي فضل سان تهجد کان اڳي ۽ بعد ۾ دعا گهرندس. اهڙي وقت ۾ خدا جي عبادت ۾ لذت پيدا ٿيندي آهي. عجب نہ آهي تہ دعا قبول ٿي وڃي(١).

خطاب:

اسڪول ۽ ڪاليج جي زماني ۾ اقبال تعليم ۾ چڱو نالو ڪڍيو ۽ ايم-اي فلسفہ ۽ انگريزي ۾ پهرئين نمبر ۾ پاس ڪري ولايت ۾ بہ فلسفہ ۾ چڱو نالو ڪڍيائين ۽ جرمنيءَ مان بہ فلسفہ ۾ ڊاڪٽوريٽ حاصل ڪيائين، جنهن جي ڪري ولايت جي وڏن فيلسوفن ۾ هن جو نالو پڌجڻ ۾ آيو. سنہ ١٩١٥ع ۾ ڊاڪٽر صاحب هڪ فلسفيانہ مثنوي اسرار خودي جي نالي سان شايع ڪرائي. پروفيسر نڪلسن ان جو ترجمو انگريزي ۾ شايع ڪرايو، جنهن جي ڪري ڊاڪٽر اقبال جو نالو يورپ ۾ ڏاڍو مشهور ٿيو. سندس انهيءَ ڪتاب تي گهڻو ڪجهہ لکيو ويو هو ۽ تعريف ڪئي ويئي- برطانيہ گورنميںٽ تي بہ ان جو ڏاڍو سٺو اثر ٿيو، تنهن ڪري جنوري ١٩٢٣ع ۾ برٽش حڪومت کيس سر جي خطاب سان نوازيو. ڊاڪٽر صاحب ٢٤- جنوري ١٩٢٣ع ۾ مهاراجہ سر ڪشن پرشاد کي لکيو ته، ”سرڪار منهنجي خطاب بابت جيڪي پڌو آهي، سو صحيح آهي. هيءَ اسرار خودي جو انگريزي ترجمو ٿيڻ ۽ ان تي يورپ ۽ امريڪا ۾ گهڻا تبصرا ڇپجڻ جو نتيجو آهي“.

ڊاڪٽر اقبال جي انهي اعزاز تي لاهور جي هندن، سکن ۽ مسلمانن هن کي جهانگير جي مقبري ۾ هڪ وڏي پارٽي ڏني، جنهن ۾ پنجاب جي جدا جدا شهرن مان وڏا اڪابر ۽ اهل علم ۽ پنجاب جو گورنر بہ آيو، جتي ڊاڪٽر اقبال پنهنجي تقرير ۾ ٻڌايو تہ هو پنهنجي تصنيف پيام مشرق جرمن شاعر گوئٽي جي

(١) سيرت اقبال صفحہ ١٠

جواب ۾ لکي رهيو آهي. دوستن جي زور ڪرڻ تي سنه ١٩٢٦ع ۾ ڊاڪٽر اقبال صاحب ڪائونسل جي ممبري لاءِ بيٺو. ماڻهن ڏاڍي مدد ڪئي ۽ بنان ڪنهن خرچ جي چونڊجي ويو. ڪائونسل ۾ وڃي ڊاڪٽر اقبال مسلمانن جي سياسي، قومي ۽ تعليمي مدد ڏاڍي چڱي ڪئي ۽ اتي به پنهنجو نالو ڪڍيو.

اسلام تي ليڪچر:

چند سالن کان مدراس ۾ هڪ امريڪن عيسائي جي مدد سان مدراس يونيورسٽي ۾ شاگردن کي حضرت مسيح عليہ السلام جي سوانح تي عيسائي مذهب بابت ليڪچرن جو بندوبست ڪيو ويو هو. ان کي ڏسي مسلمانن به همت ڪئي. پهرياڻين مولانا سيد سليمان ندوي سنه ١٩٢٥ع ۾ سيرت نبوي تي اٺ ليڪچر ڏنا، جي خطبات مدراس جي نالي سان ڇپجي چڪا آهن. پوءِ ڊاڪٽر اقبال سنه ١٩٢٨ع ۾ اسلام تي ڇهه فلسفيانہ ليڪچر ڏنا جي ”ريڪنسٽرڪشن آف ريليجيس ٿاٽ ان اسلام“ جي نالي سان سنه ١٩٣٠ع ۾ شايع ڪيا ويا. مدراس ۾ ڊاڪٽر صاحب جي ڏاڍي آجيان ڪئي ويئي. هن کي ڪيترائي سپاسناما ۽ دعوتون ڏنيون ويون.

مدراس کانپوءِ ڊاڪٽر صاحب ميسور ويو. جتي گورنمينٽ جو مهمان ٿي رهيو. ميسور، بنگلور ۽ سرنگاپٽم جو سير ڪيائين. ميسور يونيورسٽي ۽ ٽائون هال ۾ ليڪچر ڪيائين. ميسور کان ٿيندو، ڊاڪٽر اقبال حيدرآباد دکن ۾ نظام سرڪار جو مهمان ٿي رهيو. ١٨- جنوري سنه ١٩٢٩ع ۾ اعليٰ حضرت نظام دکن سان باريابي جو شرف حاصل ڪيائين ۽ اعليٰ حضرت وٽ قيمتي چمڪندڙ هيري ڏسڻ جي خواهش ظاهر ڪيائين، جنهن ان هيري ڏسڻ جي کيس اجازت ڏني. مهاراجه سرڪشن پرشاد بهادر ڊاڪٽر صاحب جي اعزاز ۾ بزم سخن منعقد ڪئي. ڊاڪٽر صاحب پوءِ ان مشهور هيري جي ڏاڍي جوش سان تعريف ڪئي آهي.

مسلم ليگ جي صدارت:

ڊاڪٽر اقبال ڏاڍو دير سان سنه ١٩٢٦ع ۾ سياست ۾ ڀرو ورتو هو، پر ٿن سالن جي اندر هن سياست ۾ ڏاڍي محنت ڪئي، جنهن مان هن جي قابليت سڀني تي واضح ٿي ويئي ۽ ٿورن ڏينهن ۾ هن پنهنجي لاءِ شهرت حاصل ڪري ورتي، اهڙيءَ طرح ٿوري عرصي ۾ سياسي وقار حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ هن کي ڊسمبر سنه ١٩٣٠ع ۾ الھ آباد مسلم ليگ جي صدارت سان نوازيو ويو. ان ڪانفرنس ۾ ڊاڪٽر اقبال جو سڀ ڪان وڏو ڪارنامو هي هو ته هن پنهنجي خطبہ صدارت ۾ پاڪستان جو نظريو پيش ڪيو، جنهن تي پهريائين قومي ۽ سياسي حيثيت سان گهڻا اعتراض ٿيا ۽ ان کي شاعر جو هڪ تخيل سمجهيو ويو، پر گهڻن مرحلن طئي ڪرڻ ڪان پوءِ مسلمانن جو متفق نظريو مقرر ڪيو ويو. ٢٢- مارچ سنه ١٩٤٠ع قائداعظم محمدعلي جناح جي صدارت ۾ جيڪو مسلم ليگ جو جلسو لاهور ۾ ٿيو تنهن ۾ پاڪستان جي هن نظريه تي سر شاهنواز خان پٽو، نواب ممدوت ۽ قائداعظم محمد علي جناح ڏاڍيون مدلل ۽ زوردار تقريرون ڪيون. پٺي ڏينهن بنگال جي وزيراعظم مولوي فضل الحق هن نظريه کي ريزوليوشن جي شڪل ۾ پيش ڪيو، جنهن تي سڀني صوبن جي نمائندن ان جي فائدي ۾ تقريرون ڪيون ۽ اهو ريزوليوشن اتفاق راءِ سان پاس ٿي ويو. پوءِ قائداعظم هدايت ڪئي ته ١٩- اپريل سنه ١٩٤٠ع تي هرهنڌ انهيءَ ريزوليوشن جي تائيد ڪئي وڃي، تنهن ڪري ساري هندستان ۾ ان جي ڏاڍي زور ۽ شور سان تائيد ڪئي ويئي. اهڙي طرح ڊاڪٽر اقبال جو پاڪستان جو خواب سنه ١٩٣٠ع ۾ ڏٺو هو، تنهن جي تعبير ڏهن سالن ڪانپوءِ نڪتي. انهيءَ خواب جو نتيجو هو جو پوءِ مسلمانن ۾ سياسي جوش پيدا ٿيو. هاڻي هي خواب واقعو بنجي چڪو آهي ۽ پاڪستان قائم ٿي ويو آهي.

ٻي گول ميز ڪانفرنس:

ڊاڪٽر اقبال ڪافي سياسي شهرت حاصل ڪري چڪو هو. مسلم ليگ جي صدارت ڪانپوءِ ڪيس ٻيو سياسي اعزاز هيءُ مليو جو هو ٻي گول ميز ڪانفرنس لاءِ ميمبر چونڊيو ويو. هيءَ ڪانفرنس ١٧- سيپٽمبر سنه ١٩٣١ع کان شروع ٿي. ١- ڊسمبر ١٩٣١ع جو ختم ٿي. ان ڪانفرنس ۾ شامل ٿيڻ سان ڊاڪٽر صاحب کي گهڻن فاضلن ۽ اڪابرن سان ملڻ جو ۽ تبادلهٔ خيالات ڪرڻ ۽ ملاقات جو موقعو مليو. موٽندي وقت هو فرانس جي مشهور فيلسوف پروفيسر برگسان سان ملندو آيو. برگسان جي نظريي ”واقعيت زمان“ کي ڊاڪٽر اقبال اسلامي نقطهٔ نگاهه کان گهڻو وڌيڪ ويجهو سمجهندو هو. ٻنهي جو ان نظريہ تي بحث ٿيو. ڊاڪٽر صاحب برگسان کي هيءَ حديث ٻڌائي ته ”زماني کي برو نہ چئو جو زمانو خود خدا آهي“. برگسان ڪرسيءَ تان ٽپ ڏيئي اٿيو ۽ اکين وڌندي پڇيو، ”ڇا هيءَ سچ آهي؟“ ان کان وڌيڪ اهم مسوليني سان ملاقات آهي، جا روم ۾ ٿي ڊاڪٽر صاحب مسوليني جو حسن اخلاق ۽ هن جو ظاهري شان ۽ شوڪت، ڪشادي ڇاتي ۽ مضبوط جسم ڏسي ڏاڍو متاثر ٿيو. مسوليني اسرار خودي جو انگريزي ترجمو پڙهيو هو ۽ ڊاڪٽر صاحب جي خيالات کان متاثر هو، تنهن ڪري گهريائين ٿي ته اٽليءَ جي نوجوانن لاءِ ڪجهه نصيحت ڪري. ڊاڪٽر اقبال مادي قوت جو برابر معترف هو پر هن جو هيءُ نظريو بہ هو تہ ان سان گڏ روحاني قوت جي بہ آميزش هئڻ گهرجي پر اها ٻي قوت يورپ ۾ مفقود هئي، تنهن ڪري جواب ڏنائين تہ ”اٽلي هڪ نوجوان قوم آهي ۽ جيڪڏهن صحيح واٽ اختيار ڪرڻ گهري ٿي تہ ان کي مغرب جي زوال آيل تهذيب کان منهن موڙي مشرق جي روحاني ۽ زندگي بخشيندڙ تهذيب جي طرف ڌيان ڏيڻ گهرجي(١).

(١) اقبال ڪامل صفحہ ٣٧

ان ملاقات ۾ سڀ کان اهم گفتگو مذهب ۽ قوميت تي ٿي. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته اٽليءَ جي موجوده حالت بالڪل اسلام کان اڳي وانگر ايران جي هئي. ايران جي تهذيب پراڻي ۽ قوم جي طاقت سست ٿي چڪي هئي. انهن کي تازي رت جي ضرورت هئي. خوش قسمتي سان ايران جي ويجهو عرب جي بهادر ۽ جري قوم هئي، جنهن ايران کي پنهنجو تازو ۽ خالص خون ڏنو، جنهن جو هي نتيجو ٿيو ته ايران ۾ حياتيءَ جي هڪ لهر ڊوڙي ويئي ۽ هيءَ قوم شان سان، پر تهذيب جي حامل ۽ علم بردار ٿي. عربي خون جي ڪري ان ۾ بهترين اهل فن، اهل سياست ۽ اهل شمشير پيدا ٿيا. ساڳيءَ طرح روم جي زوال کانپوءِ گاٿ ۽ جرمن قومن اٽليءَ کي پنهنجو رت ڏنو، جنهن جي ڪري وچولي عهد ۾ ان کي نشاة ثانيه نصيب ٿي. هاڻي وري ايران ۽ اٽلي کي تازي رت جي ضرورت آهي. انهيءَ لحاظ کان ايران اڃا خوش نصيب آهي، جو ان جي اتر ۾ بهادر ۽ نيم مهذب ترڪمان موجود آهن ۽ مغرب ۾ عرب جا اندريان جري قبيلا. اهي قومون پنهنجو رت ڏيئي ايران کي زنده ۽ طاقتور ڪري ڇڏينديون. پر موجوده اٽليءَ جي چوڌاري انهيءَ جهڙيون مهذب قومون آباد آهن، جن ۾ صحرائي وحشت ۽ تازگي ذالي ماتر موجود نه آهي. اٽلي تازو خون ڪٿان آڻيندي؟ مسوليني ان انوکي خيال کان متاثر ٿيو(١).

ڊاڪٽر صاحب تي مسوليني جي شخصيت ۽ روم جي قديم عظمت جو خاص اثر پيو جو چوي ٿو:

سواد رومۃالکبریٰ میں دلی یاد آتی ہے
وہی عزت وہی عظمت وہی شان دلآویزی

روم اڪيڊمي ڊاڪٽر صاحب کي تقرير ڪرڻ جي دعوت ڏني ۽ هن جي بعض ڪلام جو اٽلي جي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرايو ويو. ڊاڪٽر صاحب اسپين جو به سفر ڪيو، ڇاڪاڻ ته هن کي

(١) آثار اقبال صفحه ٧٤—٧٥

قديم عربي تهذيب سان دلچسپي هئي ۽ اسپين قديم زماني ۾ عربي تهذيب جو مرڪز هو، اتي مسجد قرطبه جي تعمير جو هڪ نادر ۽ اسلام جي زماني جو هڪ جهونو روحاني يادگار آهي. اسپين مان مسلمانن جي نڪري وڃڻ ڪانپوءِ عيسائي راهبن جي هٿ ۾ قرطبه جي مسجد آئي ته انهن قرآني آيتن کي جي سونن حرفن سان پتين ۽ محرابن تي لکيل هيون، پلاسٽر سان ڍڪي ڇڏيو هو. پوءِ اسپين ۾ اهو زمانو آيو، جنهن کي قوميت ۽ وطنيت جو زمانو ٿو چئجي. اهڙا نوجوان فاضل پيدا ٿيا جي ستين صدي جي اسپين جي حڪومت جي فخر سان تعريف ڪرڻ لڳا ۽ انهيءَ حڪومت کي بهترين حڪومت سمجهڻ لڳا. اها حڪومت اسلامي دور جي حڪومت هئي. انهن نوجوانن جي زماني ۾ اها مسجد آثار قديمه جي محڪمي جي سپرد ٿي، جن پلاسٽر هٽايو ته پراڻا نقش پنهنجي اڳئين شان سان نڪري آيا. اسپين ۾ پهچي ڊاڪٽر اقبال جنهن هوٽل ۾ لٿو هو، تنهنجو مئنيجر مورا ڪونسل جي ماٿهن مان هو. ڊاڪٽر صاحب کي پرائين عمارتن ڏيکارڻ لاءِ جيڪو سونهون مليو هو، سو به مورا ڪونسل جي ماٿهن مان هو. ان پرگهلي ۾ ماٿهن جي چهرن جي ساخت ۾ عربي موراڪي اثر ڊاڪٽر صاحب کي گهڻو نظر آيو. ڊاڪٽر صاحب قرطبه جي مسجد تي جيڪو نظم لکيو آهي تنهن ۾ اهو اشارو ڪيو اٿس:

آج بھی اس دیس میں عام ہے چشم غزال
اور نگاھوں کے تیر آج بھی دلنشین
بوئے یمن آج بھی اس کی ھوائوں میں ہے
رنگ حجاز آج بھی اسکی نوائوں میں ہے

اسپين جي سفر ۾ ڊاڪٽر اقبال پروفيسر ”آسين“ سان گڏيو، جنهن پنهنجي پُرزور تصنيف ۾ ثابت ڪيو آهي ته اٽلي جي شاعر ”دانتي“ تي عربي، خاص طرح انهن حديثن ۾ روايتن جو اثر به آهي جي ”معراج نبوي صلعم ۽ عذاب دوزخ“ سان لاڳاپو

رکن ٿيون. دانتي جي جڳ مشهور تصنيف "ڊيانياڪاموڊيا" ۾ اهو اثر صفحه صفحه تي نظر اچي ٿو. پروفيسر آسين، ڊاڪٽر صاحب کي اها خواهش ڏيکاري ته هندستان جا مسلمان شاگرد اسپين ۾ اچي انهيءَ ملڪ جي ٻولي سکي اسڪوريال ۾ ٻين ڪتبخانن ۾ بند پيل مخطوطن جو مطالعو ڪري تحقيق ڪن. ڊاڪٽر صاحب اسپين ۾ ڏسڻ جي قابل جاين کي ڏسي ۽ سير ڪري سنه ١٩٣٢ع ۾ واپس ٿيندي. موتمر اسلاميه ۾ شامل ٿيڻ لاءِ بيت المقدس ويو (١).

افغانستان جو سفر:

افغانستان جي بادشاهه نادر شاهه کي هندستان جي عالمن، فاضلن ۽ تعليم جي ماهرن سان صلاح مصلحت ڪرڻ جو ارادو هو، تنهن ڪري هن مولانا سيد سليمان ندوي، ڊاڪٽر سر محمد اقبال ۽ سر راس مسعود کي دعوت ڏيئي افغانستان گهرايو. پاسپورٽ دير سان ملڻ جي سبب علامه سيد سليمان ندوي، سر محمد اقبال ۽ سر راس مسعود ڪانپوءِ افغانستان پهتو. تنهي جي رهڻ جو بندوبست ڪابل جي شاهي مهمان خاني ۾ ڪيو ويو هو. جابجا دعوتون ۽ پارٽيون ڪيون ويون. مثنوي مسافر ۾ ڊاڪٽر اقبال افغانستان جي بادشاهه نادرشاهه سان ملاقات جو احوال لکيو آهي. سڀ کان اهم دعوت ڪابل جي ادبي انجمن ڏني هئي، جنهن ۾ افغانستان جي مشهور شاعر جناب قاري عبدالله خان خيرمقدم جي عنوان سان هڪ نظم تنهي مهمانن جي شان ۾ پڙهيو. ان نظم کانپوءِ مهمانن تقريرون ڪيون. ڊاڪٽر اقبال پڇاڙيءَ ۾ پُر اثر فلسفيانه تقرير ڪئي جا ڏاڍي پسند ڪئي ويئي. موٽڻ وقت غزنين ۽ قندهار مان ٿيندا آيا، جو ڊاڪٽر صاحب کي غزنين ڏسڻ جو ڏاڍو شوق هو. بازار غزنين ڏسڻ کانپوءِ شام جو ملا قربان جي رهبري ۾ پراڻي غزنين جو سير ڪيائون.

(١) رسالو اردو اقبال نمبر صفحه ١٠٥٦

آتي ٽن درگاهن جي زيارت ڪيائون، حڪيم سنائي، سلطان محمود غزنوي ۽ حضرت داتا گنج بخش جي پيءُ جي درگاهه، پوءِ حڪيم سنائي جو مطب ڏٺائون جو هڪ تنگ ۽ اونداهي گهٽيءَ ۾ هو. جڏهن قنڌار پهتا ته اتي خرقه شريف جي زيارت ڪيائون. مثنوي مسافر ۾ ڊاڪٽر صاحب خرقه جو ذڪر ڪيو آهي:

خرق آن برزخ لايبغيان   ديد مش در نڪته لي‌خرقتان

هي مصرع ۾ ان حديث جي طرف اشارو ڪيل آهي- لي خرقتان الفقر و الجهاد، يعني منهنجا ٻه خرقا هڪ فقر ٻيو جهاد.

باب ڏهون

اقبال جون تصنيفون

علامه اقبال جي تصنيفن کي چئن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:-

١- اردو ۾: (١) علم الاقتصاد، (٢) بانگ درا، (٣) بال جبريل، (۴) ضرب کليم

٢- فارسي ۾: (٥) اسرار خودی، (٦) رموز بيخودی، (٧) پيام مشرق، (٨) زبور عجم، (٩) گلشن راز جديد، (١٠) (بندگي نامه) سان، (١١) جاويد نامه، (١٢) پس چه بايد کرد اي اقوام شرق، (١٣) (مسافر) سان، (١۴) ارمغان حجاز (اُن ۾ ضرب کليم ۽ اقوام شرق و مسافر جي بعد جو فارسي ۽ اردو ڪلام گڏ آهي)

٣- انگريزي ۾: (١٥) ملت بيضا تي هڪ عمراني نظر، (١٦) ايران ۾ فلسفه مابعدالطبعيات جي ارتقا، (١٧) اسلام جو مذهبي تخئيل

۴- اڻڇاپيل ڪلام: (١٨) دنيا جي تاريخ (جرمني ٻوليءَ ۾)

هاڻي اقبال جي تصنيفن تي هيٺ زماني جي حيثيت کان هڪ نظر وجهون ٿا.

علم الاقتصاد:

هيءَ ڪتاب اقتصاديات (Economics) تي لکيل آهي. اقبال جي شروعاتي زماني جي تصنيف آهي. اقبال جڏهن لاهور

۾ پروفيسر هو ۽ اڃا ولايت ڪين اسهيو هو تڏهن جي تصنيف آهي. علم الاقتصاد تي اردو ۾ سڀ کان پهريون مستند ڪتاب آهي. آثار اقبال ۾ ”اقبال ۽ معاشيات“ جي عنوان سان ان جو جيڪو ديباچو لکيل آهي- تنهن جي پڑهڻ مان اٿين معلوم ٿو ٿئي ته اهو ڪتاب پروفيسر آرنولڊ جي تحريڪ سان لکيو ويو. لالا جيارام گورنمينٽ ڪاليج لاهور ۽ فضل حسين بئريسٽر ان ڪتاب لکڻ لاءِ پنهنجي ڪتبخانن مان ڪتاب ڏنا. زمان متعلق علامه شبلي ان ڪتاب جا ڪجهه ڀاڱا نظر مان ڪڍيا (١).

ايران ۾ فلسفه مابعد الطبعيات جي ارتقا:

اقبال کي پي-ايچ-ڊي جي ڊگري جي لاءِ اهو مقالو لکڻو پيو هو. سنه ١٩٠٨ع ۾ انگريزي ڪتاب ڇپيو ۽ ان جو ترجمو اردو ۾ ”فلسفه عجم“ جي نالي سان شايع ڪيو ويو. مير حسن الدين بي-اي، ايل ايل-بي (عثمانيه) ڪتاب جي ديباچي ۾ لکيو آهي ته سنه ١٩٢٧ع ۾ هن ڊاڪٽر اقبال جي اجازت سان ڪتاب جو ترجمو ڪيو. ڪتاب بابت ڊاڪٽر اقبال فرمايو هو ته ارڙهن سال اڳي جو آهي، انهيءَ وچ ۾ ڪيترين ڳالهين جو انڪشاف ٿيو آهي ۽ منهنجن خيالن ۾ به ڦيرو اچي چڪو آهي. جرمن زبان ۾ غزالي ۽ طوسي وغيره تي ڪتاب لکجي چڪا آهن، جي ان زماني ۾ اڃا نه ڇپيا هئا.

ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب جي ٻن ڳالهين ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي. هڪڙو ايراني تفڪر جي منطقي سلسلي جي ڳولا لاءِ ان کي جديد فلسفي جي زبان ۾ پيش ڪرڻ. ٻيو تصوف جي عنوان تي سائنس جي طريقي تي بحث ڪرڻ تاڪ ثابت ٿي وڃي ته تصوف انهن جدا جدا عقلي ۽ اخلاقي طاقتن جو پاڻ ۾ عمل اثر جو لازمي نتيجو آهي، جو هڪ ستل روح کي بيدار ڪري ٿو ۽ زندگي جي اعليٰ کان اعليٰ نصب العين جي طرف

(١) سيرت اقبال صفحه ٢٣٩

رهنمائي ڪري ٿو. ڪتاب ڪي تاريخي اهميت آهي ۽ موجوده دور جا مستشرقين ان ڪتاب جا حوالا ۽ اقتباس اڃا تائين پيش ڪن ٿا.

ملت بيضا تي هڪ عمراني نظر:

علامه اقبال ان عنوان سان سنه ١٩١٠ع ۾ سياري جي شروعات ۾ علي ڳڙهه ڪاليج جي اسٽريچي هال ۾ انگريزي ۾ ليڪچر ڏنو هو. نالي مان ئي معلوم ٿو ٿئي ته اهو اسلام تي مجلسي ۽ معاشي نقطه نظر ڪان هڪ بحث آهي. ان کي متئين نالي سان مولانا ظفر علي خان صاحب مئي سنه ١٩١١ع ۾ ترجمو ڪيو ۽ لاهور جي برڪت علي هال ۾ خود هڪ جلسي ۾ پڙهي ٻڌايو، جنهن ۾ علامه اقبال به حاضر هو. هي ترجمو بعد ۾ ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرڻ ۾ آيو.

اسرار خودي:

هيءَ ڪتاب فارسي ٻوليءَ ۾ اقبال جو پهريون ڪتاب آهي، جو خودي جي فلسفه تي لکيو ويو آهي. سنه ١٩١٤ع ۾ علامه اقبال ان جا ڪجهه ٽڪرا ٻڌايا هئا، پر سنه ١٩١٥ع ۾ هي ڪتاب پورو ڇاپجي ويو. يورپ ۽ امريڪا ۾ جو ڊاڪٽر صاحب جي شهرت ٿي، سا انهي ڪتاب جي ڪري هئي. ڊاڪٽر نڪلسن ان جو ترجمو انگريزيءَ ۾ ڪيو ۽ يورپ ۾ ۽ امريڪا ۾ ان تي تبصرا ڪيا ويا ۽ اهڙيءَ طرح مغربي دنيا ڊاڪٽر صاحب جي فڪر ڪان واقف ٿي. هي ڪتاب سر سيد علي امام جي نالي تي معنون ڪيل آهي ۽ ان جو ديباچو ڊاڪٽر صاحب پاڻ لکيو آهي.

لفظ خوديءَ ڊاڪٽر صاحب عام طرح غرور جي معنيٰ نه ورتي آهي، بلڪ ان جو مفهوم ”نفس جو احساس“ يا ”ذات جي تعين“ جي آهي. بيخودي جو مرڪب لفظ آهي

تنهن ۾ به ان لفظ جي اها ئي معنيٰ آهي. ان تصنيف ۾ جدا جدا نمونن سان علامه صاحب ثابت ڪيو آهي ته سڄي ڪائنات خوديءَ جي حڪم هيٺ آهي. جڏهن خودي سان عشق جي آميزش ٿئي ٿي ته خودي سڄي دنيا ۾ ماورائي دنيا تي ڇانئجي وڃي ٿي. اقبال جو چوڻ آهي ته خود شڪني يعني پاڻ کي ٽوڙڻ وڏو گناهه آهي ۽ خودگري ۽ خودشناسي يعني خود کي ڳولهڻ ۽ خود کي سڃاڻڻ زندگيءَ جو مقصد آهي. ٻچاڙيءَ ۾ علامه خوديءَ جي عرفان جي واٽ ڏسي آهي ۽ ان جي مرتبي کان واقف ڪيو آهي، جن مان گذري خودي تڪميل جو معراج پائي سگهي ٿي ۽ خودي جي عارف کي خليفه الله في الارض جو اهل بنائي ٿي.

رموز بيخودي:

حقيقت ۾ هيءَ اسرار خودي جو ٻيو ڀاڱو سمجهڻ گهرجي، جو سنه ١٩١٨ع ۾ شايع ٿيو. ملت اسلاميه کي علامه اقبال هڪ تحفو پيش ڪيو آهي ۽ ان تي هڪ ننڍڙو ديباچو لکيو آهي. جنهن ۾ اها ڳالهه ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جنهن جي لاءِ دليل پيش ڪيا ويا آهن ته ملي زندگيءَ جي لاءِ سڀ کان سٺو ضابطو اسلام جو ٺاهيل زندگيءَ جو قانون آهي. اهڙيءَ طرح جدا جدا اسلامي اصولن تي تبصرو ڪري پنهنجي پيش ڪيل نظريه کي طاقت پهچائي اٿس. اقبال اهو ڏيکاريو آهي ته فردن جي لاءِ ضروري آهي ته اهي هڪ خاص حد تائين انا جي انفرادي حيثيت کي قائم ۽ محفوظ رکن ۽ ان کانپوءِ ملت جي ڀلائيءَ ۾ بهتري تي پنهنجي انفراديت کي قربان ڪري ڇڏين. ڏسڻ ۾ اهي ٻئي مثنويون مسلمان قوم جي لاءِ لکيل نظر اچن ٿيون، پر حقيقت جي نظر سان جاچي ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته ان جو مخاطب نه رڳو مسلمان قوم آهي، بلڪ سڄي دنيا جون قومون. انهن مثنوين جي ذريعي علامه اقبال

موجوده زماني جي انهن سيني غلط نظرين کي باطل ڪري ڇڏيو آهي، جيڪي هن افراد ۽ ملت بابت قائم ڪيا هئا ۽ انهن جي بقا جي حفاظت، تسلسل ۽ ترقيءَ جي لاءِ صحيح رهنمائي ڪئي. تنهن کانپوءِ انهن ٻنهي مثنوين ۾ جيڪي لکيائين تنهن ۾ اڃا ڪجهه رهجي تو وڃي، تنهن جي لاءِ بعد ۾ جيڪي ڪي تصنيف ڪيائين، تن انهيءَ کوٽ جي پورائي ڪري ڇڏي. اها کوٽ هيءَ هئي ته اهڙي مخصوص شڪلين جي جماعت جو زوال ٻري ڪرڻ ۽ ان جي زندگي مضبوط ۽ محڪم ڪرڻ جا عملي اصول ڪهڙا آهن؟

بعد جي تصنيفن ۾ انهيءَ سوال جو جواب ڏاڍي ڪشادگيءَ سان ڏنو ويو آهي.

پيام مشرق:

هيءَ علامه جي فارسي تصنيف آهي، جا سنه ١٩٢٢ع ۾ شايع ٿي آهي ۽ ڪتاب امير امان‌الله خان جي نذر ڪيو آهي. ڪتاب ۾ ١- لالهٔ طور جي نالي سان قطعه نما رباعيون آهن، جن ۾ لطف زبان سان گڏ خوديءَ جا وجد آفرين رموز بيان ڪيا ويا آهن ، ٢- پوءِ افڪار جي عنوان سان جدا نظم آهن، جي مختلف موضوعن تي لکيل آهن. فصل بهار ڪشمير ۽ ساقي نامه جي عنوان سان نظم قابل داد آهن ۽ فارسي زبان جو رنگين تخئيل آهن، ٣- ان ۾ ’مئي باقي‘ جي عنوان سان غزل آهن. ”مئي باقي“ حافظ شيرازيءَ جي مصرع مان (بدهه ساقي مئي باقي) جو هڪ ٽڪرو آهي ۽ حافظ جي رنگ ۾ مستانه غزل لکيل آهن ، ٤- نقش فرنگ جي عنوان سان مغرب جي حڪما ۽ مشاهير جهڙوڪ: نطشي، برگسان، هيگل، ٽالسٽائي ۽ هائنا وغيره تي شاعرانه انداز ۾ پرلطف تبصرا آهن. هيءَ ڪتاب جرمنيءَ جي مشهور شاعر گوئٽي جي ”مغربي ديوان“ جي جواب ۾ لکيو ويو هو. علامه اقبال، سيد سليمان ندوي کي هڪ خط جو ١٠-آڪٽومبر ١٩١٩ع

۾ لکيائين ته ”في الحال آءٌ هڪ مغربي شاعر جي ديوان جي جواب ۾ ڪجهه لکي رهيو آهيان، جنهن جو قريباً اڌ ڀاڱو لکجي چڪو آهي. ڪجهه نظم فارسيءَ ۾ هوندا ڪجهه اردو ۾(١).

پر پيام مشرق جو جيڪو نسخو اسان وٽ آهي، تنهن ۾ اردو جو نظم نظر نٿو اچي. گوئٽي جي ”مغربي ديوان“ جي لاءِ جرمن اسرائيلي شاعر هائينا لکي ٿو ”هيءَ هڪ عقيدي جو گلدستو آهي جو مغرب مشرق کي موڪليو آهي.... ان ديوان مان ان ڳالهه جي شاهدي ملي ٿي ته مغرب پنهنجي ڪمزور ۽ سرد روحانيت کان بيزار ٿي مشرق جي سيني مان حرارت جو ڳولائو آهي“(٢).

علامه اقبال ان تحريڪ تي نظر وڌي آهي، جنهن کي الماني ادب جي تاريخ ۾ تحريڪ مشرقي جي نالي سان سڏيو ويو آهي، علامه اقبال لکي ٿو، ”پيام مشرق“ بابت، جو ”مغربي ديوان“ کان سو سال بعد لکيو ويو آهي، مون کي ڪجهه عرض ڪرڻ جي ضرورت نه آهي. ناظرين خود اندازو ڪري وٺندا ته ان جو مقصد گهڻو ڪري انهن اخلاقي، مذهبي ۽ ملي حقيقتن کي پيش نظر آڻڻو آهي، جن جو واسطو فردن ۽ قومن جي باطني ترتيب سان آهي.... مشرق ۽ خاص طرح اسلامي مشرق صدين جي مسلسل ننڊ کانپوءِ اک پٽي آهي، پر مشرقي قومن کي هي محسوس ڪري وٺڻ گهرجي ته زندگي پنهنجي آس پاس ڪنهن قسم جو انقلاب پيدا ڪري نٿي سگهي جيسين ان جو وجود پهرين انسانن جي ضمير ۾ شڪل اختيار نٿو ڪري، زندگيءَ جو اهو اٽل قانون زندگيءَ جي فردي ۽ اجتماعي ٻنهي پهلوئن تي حاوي آهي ۽ مون پنهنجي فارسي تصنيفن ۾ انهيءَ صداقت کي مدنظر رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي(٣).

(١) اقبال نامه صفحه ١٠٧

(٢) سيرت اقبال صفحه ٢٥٢

(٣) سيرت اقبال صفحه ٢٥٣

گوئٽي پنهنجي ديوان ۾ مغرب جي روحانيت جي گم هجڻ جو ماتم ڪيو هو ۽ مغرب کان ان پيغام جو اميدوار هو. اقبال جي زبان سان سو سالن کانپوءِ اهو پيغام ملڪن جي نالي پورو ٿيو. تنهن ڪري پيام مشرق ۾ اخلاق، مذهب ۽ معاشرت جا اهي سبق ملن ٿا، جي افراد ۽ ملت جي زندگيءَ جي تشڪيل جا ذمه دار بنجي سگهن ٿا. يورپ جي تصوير انهن تخيلات جي هيٺ ڪئي ويئي آهي جي مشرق مغرب بابت قائم ڪيا آهن، تنهن ڪري مغربي عقيدن ۽ نظرن جا نقص ڏيکاري اقبال ٻڌايو آهي ته يورپ جي لاءِ صحيح شاهراه ڪهڙي آهي، علامه پنهنجي هن پيغام ۾ ثابت ڪيو آهي ته مغرب جي ماديت جوش ۽ زندگيءَ کان خالي آهي ۽ احساس، جوش، حرڪت، عمل ۽ عشق جي جذبات پيدا ڪرڻ تي زور ڏنو آهي ۽ يورپ کي چتائي ڇڏيو آهي ته بنان روحانيت جي درس حاصل ڪرڻ جي زندگي اعلىٰ درجي تي پهچي نٿي سگهي"(١).

بانگ درا:

اِن ڪتاب ۾ اقبال جي شاعريءَ جي ٽن دورن جو اردو ڪلام آهي، هيءُ ڪتاب سنه ١٩٢٤ع ۾ شايع ڪيو ويو. ابتدائي نظم، جي مخزن وغيره ۾ ڇاپيا يا انجمن حمايت اسلام جي جلسن ۾ پڙهيا ويا هئا، سي ان مجموعي ۾ شامل نه آهن. فرياد امت ۽ تصوير درد جا سڀ ٽڪڙا شامل نه آهن پر جدا ڪتابي صورت ۾ اڳي ڇاپيل آهن. نالهٔ يتيم، شڪوه، شمع و شاعر، جواب شڪوه، خضر راه ۽ طلوع اسلام جي ڪتابي صورت ۾ مقبول هئا، هائي به ان ڪتاب ۾ داخل آهن، هر دور جا غزل به ان ۾ شامل آهن، ليڪن زماني جي شروعات جي گهڻن غزلن کي شامل ڪرڻ مناسب نه سمجهيو ويو. پڇاڙيءَ ۾ ڪجهه اڪبر الهٰ آبادي جي رنگ ۾ ظريفانه ڪلام به شامل ڪيو ويو

(١) سيرت اقبال صفحه ٢٥٣

آهي. سر شيخ عبدالقادر ٻئريسٽر هڪ نهايت عمدو ديباچو لکيو آهي ۽ تبصرو ڪيو اٿس ته اقبال قومي، وطني ۽ اسلامي شاعر جي حيثيت ۾ اسان کي نظر اچي ٿو. فطرت جي مطالع ۽ قدرت جي مشاهدي جي وقت جيڪي مشاهدا، تاثرات ۽ ڪيفيات شاعر تي ٿيا آهن ان مجموعي ڪلام ۾ نظر اچن ٿا. فطرت نگاري، منظر نگاري، حسن و عشق جو تفسير، تصوف جا نڪتا، طعن ۽ طنز، اخلاق جي تعظيم مطلب ته سڀ ڪتاب زندگيءَ جي آثار سان پريل نظر ايندو.

زبور عجم:

پيام مشرق ۽ بانگ درا کانپوءِ زبور عجم سنه ١٩٢٧ع ۾ شايع ٿيو. هيءُ ڪتاب چئن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. ١- پهرئين ڀاڱي ۾ ٦٦ نغما آهن، جن جو ظاهري روپ غزل جو آهي پر اصل ۾ جوش وارا ترانا آهن. علامه اقبال پاڻ ٿو فرمائي ته:

غزل سرائے و نواهائے رفته باز آور
باين فسرده دلان حرف دلنواز آور

انهن ترانن جي ذريعي هندستان جي فسرده دلان جي دلين ۾ زندگيءَ جي حرارت پيدا ڪرڻ ٿو گهري. ٢- ٻئي ڀاڱي ۾ ٧٥ نغما يا غزل آهن ۽ پهرين ڀاڱي وانگر جوش ۽ مستي سان پريل آهن. خواجه حافظ جي ڪلام ۾ جيڪو جوش ۽ مستي ڏسڻ ۾ تي اچي، تنهنجي پيٽ ۾ علامه اقبال جا متيان نغمه رکيو پيش ڪري سگهجن ٿا. ٣- ٽئين ڀاڱي جو عنوان "گلشن راز جديد" آهي جو شيخ سعدالدين محمود شبتري جي "گلشن راز" جو جديد طرز ۾ جواب آهي، علامه اقبال پاڻ تمهيد ۾ فرمايو آهي:

بطرز ديگر از مقصود گفتم   جواب نامهٔ محمود گفتم

محمود شبتري نو سوال قائم ڪري انهن جا جواب ڏنا هئا. علامه پاڻ به ائين ڪيو آهي ۽ ماورائيات جي بعض اهم مسئلن

ڪي جديد علمن جي روشنيءَ ۾ حل ڪري علمي دنيا تي ان جو اثر ۽ لاڳاپو ظاهر ڪيو آهي. ٣- ڇوٿون هڪ تمام ننڍي مثنوي "بندگي نامہ" آهي، جنهن ۾ غلامن جي فنون لطيفہ جهڙوڪ: موسيقي، مصوري ۽ مذهب تي بحث ڪيل آهي ۽ هيءَ ڏيکاريو اٿس تہ غلامن جي فنون لطيفہ ۾ روح بالڪل نٿو ملي. انهن ڇئن ڀاڱن ۾ اصل شيءِ پهريون ۽ ٻيو ڀاڱو آهي ۽ اهي ٻئي ڀاڱا زبور عجم جي جان سڏائي سگهجن ٿا.

جاويد نامہ:

ان ڪتاب جي ابتدا سنہ ١٩٢٩ع ۾ ڪئي هئائين ۽ ٽن سالن ۾ ان کي پورو ڪيائين. سنہ ١٩٣٢ع ۾ اهو شايع ٿي ويو. جاويد نامہ ۾ هن مغرب جي ٻئي هڪ وڏي شاعر ڊانٽي جو جواب ڏنو آهي.

ان ڪتاب ۾ اقبال آسمانن جو سير ڪري ٿو. انهيءَ رنگ ۾ جدا جدا مصنفن پنهنجن ڪتابن ۾ پنهنجن طريقن تي لکيو آهي، جهڙوڪ ڊانٽي اٽلي جو مشهور شاعر جنهن پنهنجو ڪتاب "ڊيوائين ڪاميڊي" نالي لکيو. ان ڪتاب تي يورپ ۾ ڏاڍيون گهڻيون ۽ اهم تنقيدون ٿيون آهن ۽ ان حقيقت کي پايہ ثبوت تي پهچايو ويو آهي تہ ان ڪتاب جي آسماني ڊرامي جو پلاٽ بلڪ ان جا گهڻا تفصيلي منظر انهن واقعن تي مبني آهن جي اسلام ۾ معراج محمديہ بابت بعض حديثن ۽ روايتن ۾ ذڪر ٿيل آهن يا بعد ۾ ڪن مشهور صوفين يا اديبن جي ڪتابن ۾ آهن(١).

بعض صوفين جهڙوڪ شيخ محي‌الدين ابن عربي پنهنجي مشهور ڪتاب "فتوحات مڪہ" ۾، ۽ بعض اديب جهڙوڪ "ابوالعلاء معري" الغفران رسالي ۾ خود پنهنجي سياست علوي ۽ مشاهدهٔ تجليات جو ذڪر ڪيو آهي. ابن عربي انهيءَ سياحت

(١) اقبال ڪامل صحفہ ١٠١

علوي ۾ ٻن ڇڙن کي جن ۾ هڪڙو فيلسوف ٻيو عالم دين ٻنهي کي پنهنجو ساٿي ۽ رهنما بنايو آهي ۽ انهن جي وات مان سڄي دنيا جا علم ۽ فن، مسئلا ۽ بحث بابت اهڙي نموني سان اظهار خيال ڪيو آهي جڻ اهي سڀئي خيالات اُهي انڪشافات آهن جي پاڻ ان جي قلب تي ان معراج ۾ القا ڪيا ويا(١).

ابوالعلاء معري پنهنجي هڪ دوست شاعر جي جواب ۾ لکيو آهي، جنهن ۾ ان طنز جي نموني انهن شاعرن ۽ اديبن کي خدا جو مورد ڪتاب ٺهرايو آهي، جن گنهگارن جي زندگي بسر ڪئي هئي. معري رسالہ الغفران ۾ ادبي رنگ ۾ پنهنجي بهشت ۽ دوزخ جو سير ڏيکاريو آهي ۽ خدا جي رحمت جي وسعت کي واضع ڪرڻ جي لاءِ بدڪارن، گنهگارن ۽ جاهليت جي زماني جي شاعرن کي جن نيٺ مرڻ کان اڳي توبه ڪري ورتي هئي مغفرت ۽ رحمت جي لائق ۽ جنت ۾ داخل ٿيندي ڏيکاريو آهي. حيات ما بعدالموت جي حقيقتن جي کولا ۾ ابن عربي ۽ دانتي ٻنهي ستن ستارن (ڪن حالتن ۾ نو) جي سير مان گذري بهشت ۽ دوزخ ۽ اعراف جي فضائن جا نقشا چِٽيا آهن(٢).

انهن سڀني ڳالهين کي سامهون رکي جيڪڏهن جاويد نامہ جو مطالعو ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ علامہ اقبال جي ترتيب بہ اهڙي آهي جهڙي ٻين جي، فقط ڪٿي ڪٿي ڪجهہ فرق ضرور نظر ٿو اچي(٣).

تشڪيل جديد الاهيات اسلاميہ:

هيءَ ڪتاب مجموعو آهي، انهن ڇهن خطبن جو، جي علامہ اقبال مدراس، حيدرآباد ۽ ميسور ۾ ڏنا هئا. ان جو انگريزي اصل نالو هو، ”سڪس ليڪچرس آن دي ريڪنسٽرڪشن آف

---

(١) اقبال ڪامل صفحہ ١٠١

(٢) (٣) ايضاً صفحہ ١٠٢

ريليجيس ٿاٽ اِن اسلام“، پر ان ٽالي مان ڇهن ليڪچرس جا لفظ ڪڍيا ويا ۽ رکيو ”دي ريڪنسٽرڪشن آف ريليجيس ٿاٽ اِن اسلام“ نالو رکيو ويو ۽ ٻئي نسخي ۾ ڇهن جي بدران ست ليڪچر ڪيا ويا. تشڪيل جديد الاهيات اسلاميه جو عنوان به علامه اقبال جو رکيل آهي. ان ۾ آيل ستن ليڪچرن جا نالا آهن: ١- علم ۽ مذهبي مشاهدات، ٢- مذهبي مشاهدات جا فلسفيانه معيار، ٣- ذات الٰهيه جو تصور ۽ حقيقت دعا، ٤- خودي، جبر و قدر، حيات بعد الموت، ٥- اسلامي ثقافت جو روح، ٦- الاجتهاد في الاسلام، ٧- ڇا مذهب جو امڪان آهي؟ مٿي ذڪر ڪيل مسئلن تي علامه اقبال اسلام ۽ فلسفه جي نقطهٔ نظر سان بحث ڪيو آهي، تنهن ڪري ان ڪتاب کي اسلامي علم ڪلام جي تاليف چوڻ نامناسب نه ٿيندو. ان ڪتاب جو ترجمو اردو ۾ سيد نذير نيازي علامه اقبال جي حياتيءَ ۾ ئي ڪندو رهيو، جنهن کي علامه خود پنهنجي نظر سان ڏسندو رهيو ۽ ترميمون ڪندو رهيو. اهي ترجما مولانا سيد سليمان ندوي جي نظر مان به نڪتل آهن. مولانا جي انتقال ڪانپوءِ اهي ائين پيا رهيا. جڏهن اهو بزم اقبال جي هٿ ۾ آيو ته وري به ڪم سيد نذير نيازي کي سونپيو ويو، جنهن ان کي پورو ڪري بزم اقبال کي ڏنو، جنهن ان کي شايع ڪرائي ڇڏيو.

بال جبريل:

هيءَ اردو ڪلام جو هڪ مجموعو آهي، جو سنه ١٩٣٥ع ۾ شايع ٿيو. بال جبريل ۾ شروعات ۾ اردو غزل آهن، پوءِ رباعيون ۽ قطعات ۽ سڀ کان پڇاڙيءَ ۾ جدا جدا عنوان جي هيٺ نظم آيل آهن. بانگ درا جي گهڻي عرصي ڪانپوءِ ماڻهن جي هٿ ۾ جڏهن بال جبريل آيو تڏهن معلوم ٿيو ته علامه اقبال اردو ۾ لکڻ صفا ڪونه ڇڏيو آهي، جيئن عام طرح ماڻهن کي خيال هو. پنهي ڪتابن بانگ درا ۽ بال جبريل ۾ زمين ۽ آسمان

جو فرق آهي. خيال جي ارتقا جو وڏو حصو بال جبريل ۾ نظر اچي ٿو. جوش، بلندي ۽ رنگيني سان ڪلام ڀرپور آهي. ان ۾ اهو نظم به آهي جو هن حڪيم سنائي جي مزار تان ٿي اچڻ ڪانپوءِ، هن جي مشهور قصيدي جي تتبع ۾ لکيو هو. ڪن ماڻهن جو اهو خيال غلط آهي ته بال جبريل، بانگ درا کان وڌيڪ بلند نه آهي. حقيقت ۾ انهن جواهرن جي ٽڪرن جو ان ۾ اضافو ٿيل آهي جن کان اڃا تائين اردو ادب خالي پيو هو. اردو جي ڀي ڪا تصنيف تخئيل ۽ فڪر جي حيثيت کان ان جي ويجهو نٿي پهچي. ان ۾ آهي نظم به آهن، جي اسپين جي عمارتن ۽ جاين جي سير ڪانپوءِ علامه ڀي گول ميز ڪانفرنس بعد لکيا هئا. هڪ طويل نظم ذوق و شوق جي عنوان سان به ان ۾ شامل آهي، جنهن جا اڪثر شعر فلسطين ۾ لکيا ويا هئا. ان ۾ سڀ کان وڌيڪ مقبول ۽ شهرت يافته نظم ”ساقي نامه“ آهي، جنهن ۾ جوش، رنگيني ۽ سرمستي گهٽي ملي ڏي ٿي. بال جبريل ۾ جيڪو ڪلام درج آهي، سو انهي پايه جو آهي، جيڪو مولانائے روم جي مثنوي يا گلستان سعدي رحه جو آهي. بال جبريل ۾ ڇا آهي؟ سو ان جي شروعات جي صفحه تي جيڪي لکيل آهي، تنهن جي پڙهڻ سان واضح ٿي وڃي ٿو. اهو شعر هي آهي:

اٹھ کہ خورشيد کا سامان سفر تازہ کريں
نفس سوختہ شام و سحر تازہ کريں

سڄو ڪتاب علم و عرفان سان ڀريو پيو آهي، جنهن ۾ مسلمان ليڊرن جي ابتي روش، مسلمانن جي دلين جو خلوص ۽ يقين کان خالي هجڻ جي شڪايت، مغرب جي فريب جو شڪار ٿي قائل رهڻ. انهن سڀني تي علامه اقبال زوردار لفظن ۾ ڇڙٻيو ۽ ملامت ڪئي آهي ۽ ”مرد مومن“ ۽ ”عرفان خودي“ جو پيغام ڏنو آهي ۽ امت کي تعليم ڏني آهي ته سڄي امت هڪ مرڪز وحدت تي گڏ ٿي وڃن ۽ آزادي، عزم، همت ۽ عمل پيدا ڪن ۽ نيابت خداوندي جا مستحق ۽ اهل ثابت ٿين.

پس چہ باید کرد اے اقوام شرق:

هيءَ مثنوي سنہ١٩٣٦ع مهيني سيپٽمبر ۾ شايع ٿي. ان جي نازل ٿيڻ جو شان ائين آهي تہ رياست ڀوپال ۾ هڪ رات خواب ۾ علامہ اقبال سر سيد احمد کي ڏٺو، جو کيس صلاح ڏيئي رهيو هو تہ تون پنهنجي بيماري جو حال ڇو حضور سرور ڪائنات صلى الله عليہ وسلم جي خدمت ۾ بيان نٿو ڪرين؟ اک کلي تہ هيءُ شعر زبان تي هو:

با پرستاران شب دارم ستيز باز روغن در چراغ من بريز

پوءِ ڪجھ شعر حضور صلى الله عليہ وسلم کي عرض ڪيا ويا. آهستي آهستي هندستان ۽ ان کان ٻاهر جي سياسي ۽ اجتماعي حادثن علامہ کي ايترو متاثر ڪيو جو انهن شعرن هڪ مستقل مثنوي جي صورت اختيار ڪئي(١).

ان مثنويءَ ۾ اقبال پير رومي جي واتان هيءَ خوشخبري ٻڌائي ٿو تہ "خاور از خوابگران بيدار شده" پوءِ روم اقبال کي صلاح ٿو ڏئي تہ وري اهل مشرق کي دين ۽ سياست ٻڌائي. ان تمهيد کانپوءِ اقبال اهو پيغام مشرق جي اڳيان تفصيل سان رکي ٿو. ڦهريائين ڪليمي حڪمت فرعوني حڪمت جون عادتون ڏيکاري ٿو، پوءِ انهن جي پاڙ ۾ پيٽ ڪري ٿو. ان کانپوءِ توحيد جو سبق ڏئي ٿو ۽ نفي ۽ اثبات کي "ساز و برگ امتان" ثابت ڪري ٿو. پوءِ فقر ۽ مرد حر جو ايمان افروز ۽ روح پرور تفصيل بيان ڪري ٿو. ان کانپوءِ شريعت ۽ طريقت جي اسرار ۽ رموز سان بحث ڪيو آهي. پوءِ هندستانين جي نفاق تي افسوس ڪري ٿو ۽ اتحاد جو سبق سيکاري ٿو. ان کان پوءِ موجوده سياست تي تبصرو ڪري ٿو ۽ عربن کي خطاب ڪندي، انهن کي سندن ماضي جو زمانو ياد ڏياري ٿو. پوءِ مشرق جي سڀني قومن کي خطاب ڪري، معلوم ڪرڻ ٿو گهري تہ هاڻي

---

(١) اقبال ڪامل صفحہ ١٠٥–١٠٦

ڇا ڪرڻ گهرجي؟ خودئي ان جو جواب ڏئي ٿو ۽ افرنگ جي سياست جو جادو ٽوڙي ايشيا جي قومن کي بيداريءَ جو نياپو پهچائي ٿو. پڇاڙيءَ ۾ سر سيد رحه جي هدايت موجب حضرت صلعم جي حضور ۾ فرياد ڪري ٿو.

ٻي مثنوي مسافر آهي، جا مٿين مثنوي کان اڳي جي لکيل آهي جا افغانستان جي سفر بابت چيل هئي. تمهيد ۾ نادر شاهه شهيد جي حمايت دين جي تعريف ڪيل آهي. پوءِ سرحد جي قومن کي خطاب ۽ نصيحت آهي ته ”مصطفىٰ جي دين جي رمز سمجهن ۽ پنهنجي اندر خودي جي تعمير ڪن“. جڏهن افغانستان پهچي ٿو ته شاعر بادشاهه نادر شاهه وٽ حاضر ٿئي ٿو پوءِ بابر، حڪيم سنائي ۽ محمود غزنوي جي درگاهن جي زيارت ڪري ٿو. سيني هنڌن تي هن کي پيغام ملن ٿا، جي دنيا کي پهچائي ٿو. خرقه مبارڪ جي زيارت ۾ دل ۾ طوفان اٿي ٿو ۽ وحشت طاري ٿي ٿئي، جنهن کي روڪڻ جي تعليم ملي ٿي، پر اٿين چٽي ٽاري ٿو ڇڏي، ”مستی و وارفتگی کاردان است“. احمد شاهه بابا جي مزار تي حاضري ڏئي ٿو ته کيس حڪم ملي ٿو ته ظاهر شاهه کي ملڪ ۽ دين جا اسرار ٻڌايو، جو ڪتاب جي پڇاڙي ۾ هن کي ٻڌايا وڃن ٿا ۽ مثنوي جو اٿين خاتمو ٿئي ٿو.

ضرب کليم:

هيءُ ڪتاب جولائي سنه ١٩٣٦ع ۾ شايع ٿيو. پهرين ان جو نالو صور اسرافيل رکڻ ٿي گهريائين، پر پوءِ موجوده نالو رکيائين شايد بال جبريل جي هڪ شعر جي ڪري هجي جو آهي:

رشی کے فاقوں سے ٹوٹا نہ برہمن کا طلسم
عصا نہ ہو تو کلیمی ہے کار بے بنیاد

ان ڪتاب کي علامه اقبال نواب ڀوپال سر حميد الله خان جي

خدمت ۾ پيش ڪيو. تمهيد ڪانپوءِ ڪتاب جي ڪلام کي ڇهن عنوانن ۾ ورهايو ويو آهي. ١- اسلام ۽ مسلمان، ٢- تعليم ۽ تربيت، ٣- عورت، ٤- ادبيات فنون لطيفه، ٥- مشرق ۽ مغرب جي سياسيات، ٦- محراب گل افغان جا فڪر. بال جبريل جي تعليمات جو هيءُ ڪتاب ضميمو سڏي سگهجي ٿو. مٿي ڏيکاريل عنوانن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته سياسي، مذهبي، ملي ۽ معاشرتي مسئلن بابت علامه جا جواهرن سان ڀريل فڪر قول فيصل جو حڪم رکن ٿا. منجهيل بحثن تي علامه صاحب ڏاڍي خوش اسلوبي سان پنهنجا فيصلا ڏنا آهن ۽ ان ۾ جيڪو انداز بيان استعمال ڪيو اٿس، سو علامه جي لاءِ ئي مخصوص آهي. محراب گل افغان جو هڪ فرضي نالو آهي، تنهن ۾ جيڪي ذڪر ڏنل آهن، افغان قوم جي لاءِ درس ۽ پيغام جي حيثيت رکن ٿا. اهو ان قوم جي ڇوٽڪاري جو واحد رستو آهي، بلڪ سڄي قوم ۽ ملت تي هڪجهڙو حاوي ۽ موافق آهي. بال جبريل سان گڏ ان ڪتاب جو مطالعو به نهايت ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته اهو ڪتاب به پنهنجن حقيقن ۽ نڪتن جي لحاظ کان اهميت ۽ مرتبو رکي ٿو.

ارمغان حجاز:

علامه اقبال جي سڀ کان پوئين تصنيف ڪتاب ارمغان حجاز آهي. اهو ڪتاب علامه جي وفات ڪانپوءِ نومبر سنه١٩٣٨ع ۾ شايع ٿيو. هڪ ساڪ جذبو ان تصنيف جو سبب بڻيو. سنه١٩٣٧ع ۾ علامه اقبال کي حج وڃڻ جو ارادو ٿيو، حج جي شوق ۽ جذبي هن جي دل ۾ جوش ۽ مستي پيدا ڪئي، تنهن ڪري زبان ترنم ريز ٿي ۽ طبيعت ۾ آمد جو زور پيدا ٿيڻ لڳو ۽ رباعين تي رباعيون چوڻ شروع ڪري ڇڏيائين، ٿورن ڏينهن ۾ ڪتاب تيار ٿي ويو. مسودي کي ترتيب ڏيڻ به شروع ٿي. رباعيات ۽ قطعات کانسواءِ پڇاڙيءَ ۾ ڪجهه اردو نظم به

ڏنل آهن، جن ۾ ڪشمير ۽ اهل ڪشمير بابت مضمون آهن، "ابليس جي مجلس شوريٰ" جي موضوع تي هڪ ڏکهو نظم آهي جو علامه جو سڀ کان پويون نظم آهي، جو فيبروري سنه ١٩٣٨ع تائين لکيو ويو. هڪ ڇهن شعرن جو قطعه، جنهن جو عنوان حضرت انسان آهي. اهو به ان ۾ داخل ڪيو ويو آهي.

حضرت اقبال باوجود ڪتاب ترتيب ڏيڻ جي ان کي ڇاپائي نه سگهيو، جو سندس وفات کانپوءِ ڇپيو.

غور سان ڏسبو ته هيءُ ڪتاب ٻن ڀاڱن ۾ نظر ايندو. پهريون ڀاڱو فارسي ڪلام سان سينگاريل نظر ايندو. جنهن جا عنوان آهن. ١- حضور حق، ٢- حضور رسالت، ٣- حضور ملت، ٤- حضور عالم انساني، ٥- به ياران طريق. حضور ملت ۽ حضور عالم انساني کي اڃا ڪيترن ڀاڱن ۾ تعليمات جي اعتبار کان ورهائي سگهجي ٿو.

اردو نظمن کي ٽيرهن عنوانن ۾ ورهائي سگهجي ٿو، جن ۾ معاني ۽ بحث جا قيمتي خزانه لڪا پيا آهن. سياست ۽ معاشرت جا سربسته راز ۽ مذهب ۽ ملت جي مسئلن بابت اٽل فيصلا اسان جي رهنمائي ڪن ٿا. انهن کانسواءِ علامه اقبال جي ذهن ۾ پيون ڪيتريون ڳالهيون هيون، جي پايهء تڪميل کي پهچائڻ ٿي گهريائين پر ضعف بصارت ۽ بيمارين جي سبب لکي ڪين سگهيو يا تڪميل تي پهچائي نه سگهيو. انهن ڳالهين جو خود علامه جي خطن ذريعي يا سندن دوستن ۽ معتقدن جي تحريرن مان سراغ ملي ٿو جيڪي علامه تصنيف ڪرڻ ٿي گهريون. ڪن رسالن به ان جي تصديق ڪئي هئي.

١- مثنوي رموز بيخودي کانپوءِ هڪ نئون منطق الطير جنهن جو آغاز به ڪيو هئائين پر نامڪمل رهجي ويو هو (١).

٢- جهانگير جي زماني ۾ ملا مسيح پاڻيپتي فارسيءَ ۾ رامائڻ لکيو هو. ان جي تتبع تي پاڻ لکڻ ٿي گهريائين، جيڪو

---

(١) مڪاتيب شاد و اقبال صفحه٦، بحواله اقبال ڪامل صفحه١٠٦.

نسخو مهاراجہ سر ڪشن پرشاد ڪان اڌارو گھريائين پر هن جي ڪتبخاني ۾ ڪونہ هو (١).
نثر ۾ بہ ڪي ڪتاب لکڻ گھريائين تي پر ڪامياب نہ ٿي سگھيو.

٣- فراموش شده پيغمبر جو ڪتاب، لکڻ گھريائين تي پر موت فرصت ئي نہ ڏني(٢).
سيد نذير نيازي لکيو آهي تہ ڪيترا ڏينهن هو ڊاڪٽر اقبال کي عهدنامہ عتيق يا اناجيل جو ڪو ٽڪرو ڪيترن ڏينهن تائين پڙهي ٻڌائيندو هو(٣).
سندن خيال هو تہ نطشي جي ڪتاب ”آلسو اسپوڪ زوراسٽر“ وانگر هڪ ڪتاب ”واٽ ائن ان انون پرافيٽ سيڊ يا بڪ آف ائن ان نون پرافيٽ“ جي نالي سان مرتب ڪري ۽ ڪنهن مناسب ادبي اسلوب جي ڳولا ۾ هو(٤).

٤- هن پنهنجي سڀ کان آخري ڪتاب قرآن مجيد تي لکڻ تي گھريو، جنهن تي گھڻي عرصي تائين غور ۽ فڪر ڪيو هوائين. ان لاءِ هن بہ خط سر راس مسعود کي اکيا هئا(٥).
اهو ڪتاب انگريزي ۾ لکڻ تي گھريائين، جنهن جو وعدو هن نواب ڀوپال سان ڪيو هو. ان جو اطلاع هن مولانا سيد سليمان ندوي کي ٧- آگسٽ سنہ١٩٣٧ع واري خط ۾ بہ ڪيو هو(٦).

٥- ”ريڪنسٽرڪشن آف اسلامڪ جورسپروڊنس“ جي عنوان سان ڪتاب لکڻ شروع ڪري ڏنو هئائين، پر موت مهلت نہ ڏني. ان ڪتاب اسلامي اصول فقہ جي تجديد لاءِ محمد اقبال سلماني لکي تو تہ الازهر يونيورسٽي مصر مان گھڻا عربي ڪتاب گھرائي رکيائين(٧).

---

(١) ايضاً ١٠٢-١٠٣ بحوالہ اقبال ڪامل صفحہ ١٠٦
(٢) اقبال اينڊ هز آرٽ ۽ ٿاٽ صفحہ١٣، بحوالہ اقبال ڪامل صفحہ ١٠٧
(٣) اقبال ڪامل صفحہ١٠٧
(٤) رسالہ اردو اقبال نمبر بحوالہ اقبال ڪامل صفحہ١٠٧
(٥) اقبال نامہ بحوالہ اقبال ڪامل صفحہ١٠٨
(٦) ايضاً صفحہ١٠٩
(٧) البيان مڪاتيب شادو اقبال ڊسمبر سنہ١٩٣٩ع صفحہ٧٩ بحوالہ اقبال ڪامل صفحہ١٠٨

٦. تصوف جي تاريخ جا ٻه باب لکيل رهجي ويا(١).

٧. اسلام ميرے نقطهٔ نظر سے يعني اسلام ائز آءِ انڊرِاسٽئڊ. اهو پهريائين سنه ١٩٢٥ع ۾ اجتهاد جي نالي سان لکيو هئائين، جنهن کي شايع نه ڪيائين چاڪاڻ ته ان کي هڪ ڪتاب جي صورت ۾ آڻڻ لاءِ وڌائي لکڻ تي گهريائين ۽ متيون ڏنل نالو رکڻ تي گهريائين. ان جو ذڪر هن هڪ خط ۾ جو هن مولانا سيد سليمان ندوي کي لکيو هو ڪيو اٿس(٢).

٨. پنهنجي ذهني ارتقا جي سرگذشت، جنهن جي لاءِ علامه اقبال پاڻ لکيو آهي ته "آءٌ پنهنجي دل ۽ دماغ جي سرگذشت به مختصر طرح لکڻ تو گهران ۽ هيءَ سرگذشت ڪلام تي روشني وجهڻ لاءِ نهايت ضروري آهي"(٣). اهو هو هڪ خط مولانا سيد سليمان ندوي جي لاءِ ۽ هڪ خط عشرت رحماني جي لاءِ به لکيو هئائين(٤).

٩. لنڊن ۾ جيڪي ليڪچر علامه اقبال ڏنا هئا ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيل نه آهن.

١٠. علامه جون بيون اڪثر تحريرون، جي رسالن ۽ اخبارن ۾ ڇپيون هيون ڪن هڪ هنڌ گڏ ڪري ورتيون آهن. انهن ۾ اسرار ۽ رموز پهرين ايڊيشن جا ديباچه به آهن، خطبات صدارت به ڪائونسل جون تقريرون بہ ۽ اهي مضمون به جي سياسي يا مذهبي مسئلن تي ڪتابچن جي صورتن ۾ شايع ٿيا هئا. اهڙا مجموعا چار آهن. ١. اقبال جا مضمون، ٢. حرف اقبال، ٣. خطبات اقبال، ٤. اسپيچز ائنڊ اسٽيٽمينٽس آف اقبال.

١١. علامه جي خطن جا ٻه ٽي مجموعا شايع ٿيا آهن. ١. شادو اقبال، ٢. مڪاتيب اقبال، ٣. خطوط اقبال بنام جناح (اصل ۾ انگريزي ۾ پر ان جا اردو ترجما پڻ).

(١) اقبال نامه صفحه ٤٥ بحواله اقبال ڪامل ٩-١٠٨

(٢) اقبال نامه صفحه ٤٩-٤٧ بحواله اقبال ڪامل صفحه ١٠٩

(٣) (٤) اقبال نامه صفحه ١٤٣ بحواله اقبال ڪامل صفحه ١٠٩

باب چوٿون

اقبال جي شاعري

شاگرديءَ جو زمانو:

اقبال کي ننڍي هوندي کان شاعريءَ جو شوق هوندو هو، جو پنهنجي ياچائي کي بازار مان ننڍڙا منظوم قصا خريد ڪري ترنم سان پڙهي ٻڌائيندو هو. چون ٿا ته ننڍي هوندي پنجابيءَ ۾ شاعري ڪندو هو پر سندس استاد مولوي سيد مير حسن ڪيس اردو جي طرف رغبت ڏياري. اقبال سيالڪوٽ ۾ شاگرديءَ جي زماني ۾ شاعري شروع ڪري ڇڏي هئي. انهيءَ زماني ۾ سيالڪوٽ ۾ هڪ ننڍڙو مشاعرو منعقد ٿيندو هو. ان ۾ اقبال شامل ٿيندو هو ۽ غزل لکي ويندو هو. مولوي مير حسن جي داد ڏيڻ تي اقبال جو حوصلو وڌيو. جڏهن اقبال تعليم لاءِ لاهور پهتو ته هن شاعريءَ لاءِ ميدان ڏاڍو سازگار پاتو. هڪ پاسي ڪواڊرينگل ڪمري ۾ شعرن پڙهڻ جي ڌوم هوندي هئي ته ٻئي پاسي انجمن حمايت‌اسلام جي ساليانه مشاعرن ۽ مجلسن ۾ استاد شاعر پنهنجا نظم پڙهندا هئا ته ٽئين پاسي بازار حڪيمان جي مجلس ۾ مشاعرا ٿيندا هئا. سندس ڪاليج جي دوستن ڪيس انهن مجلسن ۾ بهرو وٺڻ لاءِ مجبور ڪيو. اهڙيءَ طرح هن شاعريءَ ۾ اڳتي قدم وڌايو.

اقبال لاهور ۾:

انهيءَ زماني ۾ وڏا وڏا استاد شاعر بہ بهرو وٺندا هئا،

جهڙوڪ شهزادو مرزا ارشدگورگاني، مولانا حالي، حافظ نظير احمد، مير نظام لکنوي وغيره. انهن استادن جو اقبال تي سٺو اثر ٿيو ۽ اقبال استاد داغ دهلوي جي شاگرد ٿيڻ کان اڳي مرزا ارشد جي صحبت مان گهڻو فيض حاصل ڪيو ۽ ان کان اصلاح وٺڻ شروع ڪيائين. هڪڙي مشاعري ۾ جنهن جي صدارت مرزا ارشد گورگاني پئي ڪئي ته اقبال هڪ غزل پڙهڻ تي ڏاڍو داد حاصل ڪيو. هڪ شعر آهي:

موتی سمجھ کے شان کریمی نے چن لئے
قطرے جو تھے مرے عرق انفعال کے

مرزا ارشد چيو "اقبال هن عمر ۾ اهڙو شعر"، اهڙيءَ طرح اقبال جي شهرت جو دائرو وڌڻ لڳو. سنه ۱۸۹۶ع ۾ فوق ڪشميري جي چوڻ تي، جو داغ جو شاگرد هو، اقبال ڪشميري انجمن ۾ هڪ زوردار نظم پڙهيو جنهن جو مقطع هو:

دشمن ہو اس زمانے میں
اسے بھی باندھ لے اقبال صورت مضمون

انجمن حمايت اسلام:

سنه ۱۸۹۹ع ۾ انجمن حمايت الاسلام جي سالانه جلسي ۾ اقبال ترنم سان هڪ نظم "نالهء يتيم" جي نالي سان پڙهيو جو سڀني پسند ڪيو. ڪيترن ته رنو پئي. سنه ۱۹۰۱ع ڌاري حمايت اسلام جي انجمن ۾ وري هڪ دل گذار نظم "ايک يتيم کا خطاب هلال عيد سے" پڙهيو، جنهن جو آخري شعر هو:

پیام عیش و مسرت ہمیں سناتا ہے
ہلال عید ہماری ہنسی اڑاتا ہے

اقبال هڪڙي ادبي محفل ۾ پنهنجو نظم "هماله" پڙهي ٻڌايو. ماڻهن ان نظم کي ڏاڍو پسند ڪيو. آن وقت شيخ عبدالقادر سنه ۱۹۰۱ع ۾ پنهنجو مشهور ادبي رسالو "مخزن" جي نالي

سان پڌريائين جاري ڪيو هو. تنهن ۾ اقبال اهو نظم ڏاڍي اصرار ڪانپوءِ شايع ڪرايو. ان نظم جي اها خوبي آهي ته ان جا خيالات انگريزي جا آهن، پر منجهس بندشون فارسيءَ جون آهن. وڌيڪ اضافو ان نظم ۾ اهو آهي ته ان ۾ حب وطن جي شيريني آهي، جنهن جي ڪري ان نظم کي عام طرح ڏاڍو پسند ڪيو ويو هو. اهڙيءَ طرح اقبال رسالي مخزن جي هر اشاعت ۾ پنهنجا نظم ڇاپڻ لاءِ موڪليندو رهيو. جڏهن اقبال مرزا خان داغ دهلوي جي شاگردي ورتي ۽ خط و ڪتابت جي رستي اصلاح ورتي ته قابل استاد صحيح ڪري ويو ته اقبال جي غزل چوڻ جو انداز جداگانه آهي ۽ سندس شاعريءَ ڪرڻ جو ڪو پيو مقصد آهي، تنهن ڪري لکي موڪليائين ته اصلاح ڪرڻ جي گنجايش اقبال جي ڪلام ۾ نظر نٿي اچي. ان هوندي به اقبال کي ۽ داغ کي هڪ ٻئي جي شاگرديءَ ۽ استاديءَ تي ناز هوندو هو. اقبال ٿو چوي:

نسيم و تشنہ ھی اقبال کچھ اس پر نہیں نازاں
مجھے بھی فخر ہے شاگردی داغ سخنداں کا

اهو غزل بانگ درا ۾ شامل نه ڪيو ويو آهي. اقبال جي ڇاپيل ڪلام ۾ داغ جي رنگ جا غزل تمام ٿورا هٿ ايندا. ممڪن آهي ته هن اهڙا غزل شامل نه ڪيا هجن. داغ جي رنگ جو سندس هڪ غزل ڏسو:

نہ آتے ہمیں اس میں تکرار کیا تھی
مگر وعدہ کرتے ہوئے عار کیا تھی

اقبال سخن جي مشق، شڪ نه آهي ته غزل لکڻ سان ٿي ڪئي آهي، پر جلدي هن جو ڌيان ملڪ، وطن ۽ قوم جي طرف ڦري ويو ۽ هو غزل جي طرف وڌيڪ مائل ٿيڻ جي بدران نظمن جي طرف ڌيان ڏيڻ لڳو. شيخ عبدالقادر جو چوڻ آهي ته جڏهن هو حيدرآباد دکن ويو هو ته اقبال جي شاعريءَ تي داغ کي

ناز ڪندو هو ويو ته اقبال جهڙي مقبول شاعر ڪي به هن اصلاح ڏني آهي(١).

اقبال مشاعرن کان نڪري جڏهن وڌيڪ اڳتي قدم وڌايو ته قومي محفلن ۾ شامل ٿيڻ لڳو ۽ اهڙيءَ شاعريءَ جو بنياد وڌائين جو حياتيءَ جو پيغام ۽ درس عمل ثابت ٿيو. هڪ هنڌ لکي ٿو:

سو تدابیر کی اے قوم یہ ہے اک تدبیر
چشم اغیار میں بڑھتی ہے اسی سے توقیر
در مطلب ہے اخوت کے صدف میں پنہاں
مل کے دنیا میں رہو مثل حروف کشمیر

شاعريءَ جا دور:

اقبال ننڍپڻ ۾ اسڪول جي زماني کان وٺي شاعري شروع ڪري چڏي هئي، جا اسان مٿي پڌائي آيا آهيون. اقبال جو انهيءَ زماني جو ڪلام ڪتابي صورت ۾ هٿ نه ايندو، بلڪ جدا جدا رسالن ۾ ڇاپيل نظر ايندو. اقبال جي شاعريءَ جو پهريون دور سنه١٨٩٨ع کان وٺي سنه١٩٠٥ع تائين شمار ڪرڻ گهرجي. سنه١٩٠٥ع ۾ شيخ محمد اقبال وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ جي خيال سان بئرسٽري پاس ڪرڻ لاءِ ولايت روانو ٿيو، جتي سنه١٩٠٨ع تائين رهيو ۽ برابر شاعري ڪندو آيو. ولايت پهچڻ کان اڳ جو ڪلام يعني سنه١٩٠٥ع تائين جو ڪلام اقبال جي شاعريءَ جو پهريون دور شمار ڪري سگهجي ٿو. ان کي اقبال جي وطن دوستيءَ جو دور به سڏي سگهجي ٿو. ان دور جي ابتدا حالي کئي، جنهن کانپوءِ محمد حسين آزاد، اسماعيل ميرٺي، مولانا شبلي ۽ اڪبر الهه آبادي به شامل ڪري سگهجن ٿا، تنهن ڪري اقبال حالي دور جي پيدائش سڏي سگهجي ٿو. انهن شاعرن جي شاعريءَ کان اقبال برابر متاثر ٿيو آهي، پر حقيقت ۾ اقبال پنهنجو مثال پاڻ آهي.

---

(١) سيرت اقبال صفحه ١٣٦

جنگ آزاديءَ جي شڪست کانپوءِ جڏهن شاعرن کي هوش آيو ته حڪمرانن جي تمدن جي قدرن کي جاچ ڪري سمجهڻ لڳا. مولانا حالي کي ان وقت به ڳالهيون سمجهه ۾ آيون. هڪڙي هيءَ ته حڪمران قوم جي تمدن جي خوبين جو پتو لڳائڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ ته اهو يورپي قوم جي عروج جو راز هو. ٻيو هيءَ ته ان قوم جو دماغي يا فولادي هٿيارن سان مقابلو ممڪن نه آهي. انگريز ۽ يورپ جي قومن جي عروج جي راز جو پتو لڳائينديءَ، حالي ۽ آزاد کي قوميت جي ان قدر جو پتو پيو، جنهن کي انهن پنهي چڱن حب وطن جو نالو ڏنو. انهن پنهنجي نموني تي حب وطن تي مثنويون لکيون، پر حقيقت ۾ لفظ حب وطن فارسيءَ جي هن مصرع نان ورتل آهي "حب وطن از ملک سليمان خوشتر است" حالي جو حب وطن سان مطلب اصل وطن هو. اهڙي طرح حب وطن جو تصور اڃا وڏيڪ عام تي ويو. هڪ طرح اهو حقوق العباد ۽ عام انسانيت جو ٻيو نالو بڻجي ويجي ٿو. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ان ۾ فرقيوارانہ اتفاق جي تعليم ملي ٿي، جو چوي ٿو:

تم اگر چاہتے ہو ملک کی خیر نہ کسی ہم وطن کو سمجھو غیر
جو مسلمان اس میں یا ھندو بوده مذہب ہو یا کہ برہمو
قوم جب اتفاق کھو بیٹھی اپنی پونجی سے ہاتھ دھو بیٹھی

حالي جيڪا حب وطن تي مثنوي لکي آهي، تنهن ۾ ڏسبو ته انسانيت جو جزو وڌيڪ ملندو. آزاد جي مثنوي "حب وطن" جا رنگ ڍنگ ساڳيا آهن، پر ان ۾ سرڪاري امن بندي ۽ امن پسنديءَ جو ذڪر آڻڻ هن ضروري سمجهيو. ان زماني ۾ اردو شاعريءَ ۾ حب وطن جي روايت ڪجهه انهي نموني جي هئي. پر اقبال ٻي پهريون شاعر آهي، جنهن حب وطن جي نظمن ۾ پهريون ڀيرو جاگرافيائي ۽ خالص هندوستاني تصور پنهنجي شاعريءَ ۾ پيش ڪيو آهي.

نظم هماله ۾ جيڪو خطاب هماله کي ڪيو اٿس، تنهن ۾ هن هماله جي پراچين هجڻ ۽ منظر جي دلڪش هجڻ کي پس منظر بنائي اصل ۾ جاگرافيائي وطن دوستي ۽ وطن جي جاگرافيائي وحدت جي جذبي کي اپاريو آهي. حب وطن جي جذبي جي ڪري ئي هماله جو مرتبو ڪوهه سينا کان به وڌي تو وڃي:

ایک جلوہ تھا کلیم طور سینا کے لئے
تو تجلی ہے سراپا چشم بینا کے لئے

فقط وطن دوستي جي ڪري دلڪش منظرن جي عزت ظاهر آهي:

امتحان دیدۂ ظاہر میں کوہستان ہے تو
پاسباں اپنا ہے تو دیوار ہندستاں ہے تو

هندستان جي جاگرافيائي وحدت مقرر ڪرڻ جو ڪهڙو نه عمدو طريقو اختيار ڪيو ويو آهي. ساڳئي نموني هماله جي پراڻي هجڻ جي سڄي بزرگي هندستان جي جهوني تاريخ جي عزت سان ڳنڍيل آهي:

اے ہمالہ داستاں اس وقت کی کوئی سنا
مسکن آبائے انساں جب بنا دامن ترا
کچھ بتا اُس سیدھی سادی زندگی کا ماجرا
داغ جس پر غازۂ رنگ تکلف کا نہ تھا

ان زماني ۾ ہارن لاءِ اقبال جيڪي نظم لکيا هئا سي جاگرافيائي وطنيت جي جذبي جي انداز سان ڀريل آهن:

پربت وہ سب سے اونچا ہمسایہ آسماں کا
وہ سنتری ہمارا، وہ پاسباں ہمارا
گودی میں کھیلتی ہیں اسکی ہزاروں ندیاں
گلشن ہے جسکے دم سے رشک جناں ہمارا
اے آب رود گنگا وہ دن ہے یاد تجھکو
اترا ترے کنارے جب کارواں ہمارا

اقبال ان زماني ۾ هندستاني ٻارن کي نفاق ڪان پري رهڻ ۽ قومي اتحاد جي طرف مائل رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ هي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته باوجود ملڪ ۾ گهڻن فرقن ۽ مذهبن هجڻ جي اهي جدا نه آهن بلڪ انهن ۾ تمدني وحدت ملي ٿي ۽ رنگارنگي پيدا ڪن ٿا تنهنڪري وطن جي وحدت جي تصور تي ڪو اثر نٿو پوي، بلڪ قومي اتحاد پيدا ڪري سگهي ٿو:

چشتی نے جس زمین میں پیغام حق سنایا
نانک نے جس چمن میں وحدت کا گیت گایا
تاتاریوں نے جسکو اپنا وطن بنایا
جس نے حجازیوں سے اپنا وطن چھڑایا
میرا وطن وہی ہے، میرا وطن وہی ہے

سامراجي حڪمت عملي ڏاڍي چالاڪي سان هن قومن کي ڌار رکندي آئي. اقبال کي ان نفاق جو احساس هو. انهيءَ زماني ۾ هن محسوس ڪري ورتو هو ته وطنيت جي تصور جو ٻيڙو نفاق جي ڇپ سان ٽڪرائجي پاش پاش ٿي ويندو. انهيءَ خوف کي پنهنجي نظم "صدائے درد" ۾ موضوع بنايو اٿس:

سر زمین اپنی قیامت کی نفاق‌انگیز ہے
وصل کیا یاں تو اک قرب فراق‌آمیز ہے

اقبال کي اهو به محسوس ٿيو ته سامراجي اٽڪلون مذهبي فرقن ۾ به گهڙي رهيون آهن. هن سمجهي ورتو ته متحده قوميت جي تعمير نه ٿي سگهندي جو چوي ٿو:

لذت قرب حقیقی پر مٹا جاتا ہوں میں
اختلاف موجۂ ساحل سے گھبراتا ہوں میں

نظم "صدائے درد" ۾ ڦهريون پيرو هندستان جي نااتفاقي ڪان گريز ۽ هڪ جدا اسلامي مرڪز جي ڳولا جي طرف اشارو ملي ٿو. اهي شعر جن ۾ اهڙو اشارو ملي ٿو، بانگ دار ۾ شامل نه ڪيا ويا آهن، بلڪ اهي ڪليات اقبال صفحه ١٤٥ تي ملن ٿا:

پھر بلا لے مجھکو اے صحرائے وسط ایشیا
آہ اس مستی میں اب میرا گذارا ہوچکا
پار لےچل مجھکو پھر اے کشتی موج اٹک
اب نہیں بھاتی یہاں کے بوستانونکی مہک
الوداع اے سیرگاہ شیخ شیراز الوداع
اے دیار بالمیک نکتہ پرواز الوداع
الوداع اے مدفن ہجویری اعجاز دم
رخصت اے آرامگاہ شنکر جادو رقم
بدلے یک رنگی کے یہ نا آشنائی ہے غضب
ایک ہی خرمن کے دانوں میں جدائی ہے غضب

انهن خيالن کي دل ۾ رکي اقبال ولايت ويو.

اقبال جي شاعريءَ جو ٻيو دور سنه۱۹۰۵ع کان ۱۹۰۸ع تائين رهيو. يورپ ۾ هو اردو ۾ ٿي لکندو رهيو، جي فقط ٻه غزل هئا. ان دور ۾ نظم گهٽ لکيائين. اهو دور هو هن جي علمي تجربن جو. ان زماني ۾ هن بئرسٽري پاس ڪري ورتي ۽ ايران جي فلسفي تي هڪ مضمون لکڻ ۾ مشغول رهيو، جو هن کي فلسفي ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪرڻي هئي. فلسفہ الاهيات تي هن جيڪا محنت ڪئي، تنهن مان هن کي خبر پئي ته هن جيڪو صوفيانہ شاعريءَ جو فارسيءَ ۾ مطالعو ڪيو آهي، تنهن مان صاف ظاهر آهي ته جدوجهد جي موجوده دور لاءِ ايراني شاعري بالڪل موزون نه آهي، ڇاڪاڻ ته اها رهبانيت، قناعت ۽ گوشہ نشيني جي تعليم ڏئي ٿي.

شاعريءَ بابت اقبال جي طبيعت ۾ اهو پهريون ڦيرو هو جو يورپ ۾ پيدا ٿيو هو. ٻيو تغير هو، جو هن کي پنهنجي مقالي لکڻ لاءِ فارسي ٻوليءَ جي طرف گهڻو ڌيان ڏيڻو پيو، تنهن ڪري هندستان پهچي هن فارسي تي پنهنجي طبع جو زور ڏيکاريو. حقيقت ۾ اهو لکڻ هن جي پهرين نظمن جو مقابلو نٿو ڪري سگهي. ايترو البت ٿيو، جو هن جو زاويہ نگاہ بدلجي ويو، جو هن شاعر جي بدران پيامبر جي حيثيت اختيار ڪئي.

قوميت ۽ وطنيت:

اقبال جڏهن هندستان مان ولايت پهتو ته هندو مسلم نفاق جو مسئلو به هن جي اڳيان هو ۽ جيئن مسئلن تي غور پئي ڪيو ته هي مسئلو به هن جي اڳيان هو، جنهن تي هن ويچار ڪيو. علامه ڏٺو ته يورپ جون جدا جدا قومون پاڻ ۾ رشڪ ۽ رقابت رکن ٿيون. علامه ڏٺو ته انهيءَ تنگ ۽ محدود نظريي جي ڪري قوميت جو ڏکيو ۽ ويڪرو سمنڊ پيدا نٿو ٿئي، بلڪ ننڍيون نهرون وجود ۾ اچن ٿيون، تنهن ڪري فرد ۽ قوم جي ميلاپ ۽ آميزش سان جيڪو فائدو ملي سگهيو ٿي، سو حاصل نٿي ٿي سگهيو بلڪ اخوت، محبت ۽ انسانيت جو بالڪل خاتمو ٿي وڃي ٿو ۽ قوميت جو پڃرو ئي پڃرو باقي رهجي ٿو وڃي، جنهن ۾ روح نٿو ٿئي:

از فريب عصرنو هشيار باش	ره فتد اے راهرو هشيار باش
آن چنان قطع اخوت کرده اند	بر وطن تعمير ملت کرده اند
تا وطن را شمع محفل ساختند	نوع انسان را قبائل ساختند
مردمی اندر جهان افسانه شد	آدمی از آدمی بيگانه شد
روح از تن رفت و هفت اندام ماند	آدميت گم شد و اقوام ماند

تنهن ڪري جيڪڏهن دنيا جي قومن ۾ اخوت ۽ محبت جو جذبو پيدا ڪري پيهر انسانيت جي روح کي زنده ڪرڻ مقصد آهي ته ماديت جي بجاءِ قوميت جو بنياد روحانيت تي رکڻ گهرجي. علامه اقبال جون قومي نظمون پڙهي ڪيترا ڄڻا ڌوکي ۾ پئجي ويا آهن ۽ اقبال کي وطن پرست جي نالي سان سڏڻ لڳا، حالانڪ اقبال وطن دوست آهي، جنهن ۾ ڪو گناهه نه آهي. اسلام اسان کي منع ڪئي آهي ته وطني عصبيت، رنگ، نسل، زبان، تعصب ۽ تهذيب جي عصبيت ڪنهن طرح به اسلام ۾ جائز نه آهي، تنهن ڪري انهن کي نه رکڻ گهرجي. اقبال جي تحقيق ۽ تدقيق ظاهر ڪري ڇڏيو هو ته اسلام جا ڏيکاريل

اصول ٿي اها صراط المستقيم آهن، جنهن تي هلي ڇوٽڪارو حاصل ٿي سگهي ٿو. يورپ جي سر زمين قوميت ۽ وطنيت جو سرچشمو هئي جنهن مان ڪڍي اقبال اسان کي بين الاقوامي انساني برادري جي شاهراهه تي آڻي بيهاريو آهي. اقبال قوميت کي شرڪ ۽ بت پرستي جي برابر سمجهي ٿو. اقبال کي اسلام ۽ قوم پرستي ۾ تضاد نظر اچي ٿو، تنهن ڪري ان کي غارتگردين ۽ ان جي پيرهن کي مذهب جو ڪفن ٿو سمجهي. اقبال ڪڏهن به قوميت ۽ وطنيت جو قائل نه هو. گهڻن کي اقبال کي سمجهڻ ۾ غلطي ٿي آهي. اقبال منڍ کان وٺي وطن دوست هوندي به ملت ۽ اسلام جي آفاقيت جو قائل رهيو آهي. سنه ١٩٠٨ع ڪانپور جي ڪلام تي غور ڪيو ته اهو نڪتو حل ٿي ويندو:

نرالا سارے جہاں سے اس کو عرب کے معمار نے بنایا
بنا ہمارے حصار ملت کی اتحاد وطن نہیں ہے
کہاں کا آنا کہاں کا جانا فریب ہے امتیاز عقبیٰ
نمود ہر شی میں ہے ہماری کہیں ہمارا وطن نہیں ہے

حقيقت ۾ اسانجن اديبن وطن پرستي يا دوستي ۽ وطنيت جي نظريه جي فرق تي ڌيان نه ڏنو آهي. انهن ٻنهي ڳالهين ۾ زمين ۽ آسمان جو فرق آهي. اقبال وطن کي جاگرافي جو هڪ اصطلاح ڪري ورتو آهي، تنهن ڪري ان حيثيت ۾ اسلام سان ٽڪر نٿو کائي ڇاڪاڻ ته ان جون حدون اڄ ڪجهه آهن ته سڀاڻي ڪجهه ٿينديون. پاڪستان اڄ ڪجهه يعني آزاد آهي ۽ پنجاهه سال اڳي ان جو وجود ئي نه هو يا برما جو مثال وٺو. برما اڳي هندستان سان لاڳو هو، تنهن ڪري هندستاني سڏڻ ۾ آيو پر هاڻي جدا آهي تنهن ڪري برما. اقبال کي دنيا جي تاريخ ۽ مغرب جي سياست جي مطالعي ڏيکاريو ته مغرب جي پيدا ڪيل ”وطنيت ۽ قوميت جو تصور“ ان جاگرافيائي وطن دوستي کان صفا جدا آهي، جا اقبال جي خيال ۾ آهي. مغرب

وطنيت کي اجتماعي زندگيءَ جو هڪ نظريو ٺاهيو ۽ ان کي ضروري سمجهيو. ان ڪانسواءِ مغرب دين ۽ سياست کي ڌار رکيو ۽ اسلام، دين ۽ سياست کي هڪ ڪيو. مغرب جي عيسائي ملڪن جو بنياد رهبانيت هو، تنهن ڪري فقيري ۽ اميري انهن وٽ گڏ ٿي نه ٿي سگهي. اقبال فرمايو آهي:

کليسا کی بنياد رهبانيت تهی
سماتی کهاں اس فقيری ميں ميری
خصومت تهی سلطانی و راهبی ميں
کہ وه سر بلندی ہے يہ سر بريزی
سياست نے مذهب سے پيچها چهڑايا
چلی کچهہ نہ پير کليسا کی پيری
هوئی دين و دولت کی جسدم جدائی
هوس کی اميری هوس کی وزيری
دوئی ملک و ديں کے لئے نامرادی
دوئی چشم تهذيب کی نابصيری

مغرب وٽ جڏهن باقي ڪجهه نه بچيو ته ان وقت وطنيت کي ان بنياد ٺهرايو، ڇاڪاڻ ته جيڪو خال پيدا ٿي ويو هو تنهن کي ان طرح پريو ويو هو. پر انهيءَ سياسي گروه بندي جو اهو نتيجو ٿيو، جو عيسائي ملڪ ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو ۽ ان ۾ نسلي ۽ وطني اختلاف پيدا ٿي پيا. علامه اقبال انهيءَ وطنيت جي نظريي کان اختلاف ڪيو ته، وطن کي سياسي نڪته کان ڏسبو ته اهو اسلامي نظريي سان ٽڪر کائيندو.

عربن ۽ ترڪن جڏهن ملڪ کي قوميت جي نقطهءِ نظر کان ڏٺو ته پاڻ ۾ ٽڪرائجي ڌار ٿي پيا ۽ ننڍن ننڍن ملڪن ۾ ورهائجي ڪمزور ٿي پيا. قوميت جي نظريي يورپ کي ڇا ڏنو سو سڄي دنيا ملاحظه ڪيو ۽ ڪري رهي آهي. لوٿر جي اصلاح، غير مسلم اقليت جو دور، دين جي اصولن جو ملڪ

جي اصولن سان نفاق بلڪ جنگ. انهن سڀني شين يورپ کي ٽڪي، لاديني، دهريت ۽ اقتصادي جنگين جي هنج ۾ اڇلي ڇڏيو. انهي ڪري اقبال چيو آهي:

اس دور میں مئي اور ہے جم اور
ساقی نے بنا کی روش لطف و ستم اور
مسلم نے تعمیر کیا اپنا حرم اور
تہذیب کے آذر نے ترشوائے صنم اور
ان تازہ خدائوں میں بڑا سب سے وطن ہے
جو پیرہن اسکا ہے وہ مذہب کا کفن ہے
یہ بت کہ تراشیدۂ تہذیب نوی ہے
غارتگر کاشانۂ دین نبوی ہے
بازو تیرا توحید کی قوت سے قوی ہے
اسلام تیرا دیس ہے تو مصطفوی ہے
نظارۂ دیرینہ زمانے کو دکھادے
اے مصطفوی خاک میں اس بت کو ملادے

اقبال پنهنجو نقطهٔ نظر بانگ درا ۾ چٽي طرح ڏيکاريو آهي ته اسلامي ملت جي طاقت ڪنهن به وطن سان نه آهي بلڪ توحيد ۽ وحدت ملت ڪان آهي. انهيءَ نقطهٔ نظر کي هن طرح سان سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اسلامي ملت جو بنياد ايمان، عقيدي ۽ رسالت محمدي جي ابديت ۽ آفاقيت تي آهي ۽ ان جي قوت جو سرچشمو مذهب سان دلچسپي، ملي اتحاد ۽ اعتماد آهي، ان جو مذهب هر مقام ۽ هر زماني جي لاءِ آهي. اها ڳالهه تفصيل سان اسرار خودي ۾ ڏيکاريل آهي. اقبال ڏاڍي وضاحت سان هي به ڏيکاريو آهي ته اسلام ۽ مسلمان ڪنهن سرزمين يا ملڪ تي دارومدار نٿا رکن، تنهن ڪري ملڪ جي حدن جو ڦري وڃڻ، عروج ۽ زوال کان يا فتح ۽ شڪست کان متاثر نٿا ٿين، جهڙيءَ طرح ملڪ ۽ نسب تي دارومدار رکڻ واريون قومون ٿينديون:

پاک ہے گرد وطن سے سر داماں تیرا
تو وہ یوسف ہے کہ مصر ہے کنعاں تیرا
تو نہ مٹ جائیگا ایران کے مٹ جانے سے
نشہ مئی کو تعلق نہیں پیمانے سے
اپنی ملت پر قیاس اقوام مغرب سے نہ کر
خاص ہے ترکیب میں قوم رسول ہاشمی
ان کی جمعیت کا ہے ملک و نسب پر انحصار
قوت مذہب سے مستحکم ہے جمعیت تیری
دامن دیں ہاتھ سے چھوٹا تو جمعیت کہاں
اور جمعیت ہوئی رخصت تو ملت گئی

نظم "طلوع اسلام" ۾ فرمايو ويو آهي:

بتان رنگ و بو کو توڑ کر ملت میں گم ہو جا
نہ ایرانی رہے باقی نہ تورانی نہ افغانی

اقبال مسلمانن کي پنهنجي ڪلام سان ثابت ڪري ڏيکاريو تہ وطنيت جو هيءُ سياسي تصور مغرب جو آهي، مسلمانن جو نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو مذهب يعني دين اسلام سان هڪ هنڌ گڏ نٿو ٿي سگهي، جنهن مان ثابت آهي تہ هو اسلامي نظريا رکي ٿو ۽ تنهن ڪري هو اسلامي شاعر آهي. اقبال جي يورپ جي قيام ان ئي هي ڳالهہ ظاهر ڪري ڇڏي تہ يورپ جون قومون گهرن ٿيون تہ اسلام جي ديني وحدت ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ لاءِ سڀ کان سٺو حربو هيءُ ٿيندو تہ اسلامي ملڪن ۾ قوميت ۽ وطنيت جي سياسي نظرين جي اشاعت ڪجي، خلافت جي ٽٽڻ ڪري عرب جا ملڪ جدا جدا ٽڪرا ٿي ويا. اسانجين اکين ڏٺو ۽ انهيءَ نظريي کي پوکڻ مان مغربي قومن بہ جيڪي لٽيو سو ظاهر آهي. اهو نياپو جيڪو اقبال پنهنجي ملڪ ۽ قوم کي ڏنو تنهن جو هيءُ اختصار آهي تہ زندگي مسلسل جدوجهد، مسلسل حرڪت ۽ ڊڪ ڊوڙ آهي. انهيءَ مسلسل حرڪت

جو نالو ناتمام يعني اڻ پوري ڪوشش به آهي، ڇاڪاڻ ته جنهن مسافر جي ڪا منزل نه هوندي، تنهن جو سفر نامڪمل رهندو ۽ انهيءَ نامڪمل ۽ اڻ پوري سفر جو نالو زندگي آهي. اقبال پنهنجي نظم ”ڪوشش ناتمام“ جي عنوان ۾ ان نڪتي کي ڏاڍي خوبي سان دلنشين ڪيو آهي. اقبال کي جيتوڻيڪ وطن جي فطري ۽ مذهبي محبت کان هاڻي به انڪار نه هو، تنهن هوندي به ان دور ۾ هن هيءُ نظريو قائم ڪيو ته وطنيت تي اسلامي قوميت جو بنياد قائم ڪري نٿو سگهجي. اسان مٿي اهو شعر ڏنو آهي، جنهن جي مصرع آهي:

نرالا سارے جہاں سے اس کو عرب کے معمار نے بنایا

۽ انهيءَ فلسفي هن کي اسلامي خدمت تي اڀاريو.

اقبال جي شاعريءَ جو ٽيون دور هن جي ولايت کان موٽي اچڻ کانپوءِ شروع ٿئي ٿو، يعني سنه۱۹۰۸ع کان. اهو دور حقيقت ۾ عڪس آهي انهيءَ ماحول جو جيڪو اقبال جي دل ۽ دماغ تي ولايت جي ٽن سالن جي قيام ۾ ٿيو. فلسفه جي مطالعه جي ڪري رات ڏينهن فارسي ٻوليءَ سان واسطو رهندو آيو، تنهن ڪري فارسيءَ ۾ شاعري شروع ڪيائين. فارسي جو اردو شاعريءَ تي هي اثر ٿيو ته اردو ترڪيبون به فارسي ترڪيبن وانگر هيون. اهي ترڪيبون ڪثرت سان اردو ڪلام ۾ نظر اچن ٿيون. ڪتي ڪتي اهڙين تو معلوم ٿئي ٿو ته فارسي شعرن تي تضمين ٿيل آهي. ڪن نظمن ۾ بند جو پويون شعر فارسيءَ ۾ آهي، ڪن نظمن ۾ سڄو بند فارسي ۾ آهي ”جهڙوڪ شمع و شاعر“ نظم ۾ پهريون بند. فلسفه ۾ پي-ايچ-ڊي پڻ ڪيائين، تنهن ڪري به ڪتاب جي فارسي ڪلام هئا، سي پڻ فلسفه تي هئا. اردو شعرن ۾ به فلسفه جي صاف تعليم نظر اچي ٿي:

تو راز کن فکاں ہے اپنی آنکھوں پر عیاں ہوجا
خودی کا رازداں ہوجا خدا کا ترجماں ہوجا

خودی میں ڈوب جا غافل یہ سر زندگانی ہے
نکل کر حلقۂ شام و سحر سے جاوداں ہوجا
فرد قائم ربط ملت سے ہے تنہا کچھ نہیں
موج ہے دریا میں اور بیرون دریا کچھ نہیں

حجاز جي خاڪ پاڪ سان ۽ جناب رسالت ماب صلي الله عليه وسلم سان عقيدت ۽ محبت تمام گهڻي وڌي ويئي هئي. اقبال اڳين ئي پڪو مسلمان هو پر عربي علوم سان ولايت ۾ آگاهي ۽ اسلامي ملڪن جي سير، انهيءَ جذبي کي گهڻو تيز ڪري ڇڏيو هو. اهو ئي سبب هو جو اسلامي ترانن سان هن جي دلچسپي وڌي ويئي. مغرب جي قومي ۽ وطني نظريي جو ولايت ۾ پورو مطالعو ڪري آيو هو، تنهن ڪري مغرب جي انهي نظريي جي سخت برخلاف هو ۽ عالمگير قوميت جي فائدي ۾ تي پيو. مسلمانن جي غيرت ۽ حميت کي پنهنجن نظمن سان ڏاڍو بيدار ڪرڻ ۽ جاڳائڻ جي ڪوشش ڪيائين، جنهن جي ڪري جواب شڪوه، خطاب به جوانان اسلام ۽ نويد صبح جهڙا نظم لکيائين ۽ موجوده دور جي تهذيب، ماديت، قوميت وغيره جي خطرن کان پنهنجي قوم کي پوري طرح آگاهه ڪيائين. اهي ڳالهيون علامه اقبال جي تعليم جديد ۽ مذهب وغيره نظمن ۾ ملن ٿيون. علامه اقبال ملڪ ۽ قوم کي مرثيه يا ياس ۽ نااميدي جا نغمه جيئن اڳين شاعرن ڪيو هو ڪونه ٻڌايا، بلڪ اٿندي وهندي اميد جي واٽ ڏيکاري، جستجو جي راه تي لڳايو، احساس کان ڪم وٺڻ سيکاريو، عزم جو پختو ٿيڻ سمجهايو، همت نه هارڻ جو سبق ڏنو، حوصلو بلند رکڻ ٻڌايو ۽ عمل ڪرڻ جو درس ڏنو ۽ پنهنجن نظمن جي ذريعي قوم کي چتائي ڇڏيو ته مستقبل ۾ ڪين ڇا ڪرڻو پوندو. اهڙو نقشو ۽ خاڪو پيش ڪيو هو جو هڪ اسلامي شاعر کي پنهنجي قوم لاءِ اوس ڪرڻو آهي. قوم اذهن ڳالهين کي نه رڳو دل سان هنڊايو بلڪ وقت اچڻ تي عمل به ڪيو. اهو اقبال جي انهي تعليم جو نتيجو آهي، جو اقبال

جي زماني ۾ ئي پاڪستان جو نظريو قبول ڪيو ويو ۽ مسلمانن جو اهو ئي متحده قدم هو جو پاڪستان قائم ٿيو. علامه ولايت ۾ ئي ان ڳالهه کي سمجهي ورتو هو ته سندس اصلاحي پيغامن جو حقدار رڳو ملڪ هندستان ئي نه آهي، جتي ڪافي مسلمان آهن، پر دنيا جا ٻيا مسلمان به اهو حق رکن ٿا، تنهن ڪري دنيا جا ٻيا مسلمان به سندس پيغام ٻڌن ۽ ان تي عمل ڪن، تنهن ڪري به هن فارسي ۾ پنهنجا ٽي مشهور ڪتاب لکيا. اسرار خودي، رموز بيخودي ۽ پيام مشرق. علامه جي شاعريءَ جو اهو دور ٻين گذريل دورن کان وڌيڪ بلند آهي.

علامه اقبال جي شاعريءَ جو چوٿون دور ان ڪتاب سان شروع ٿو ٿئي جو بانگ درا کانپوءِ اردو ۾ لکيو ٿو وڃي. اهو ڪتاب بال جبريل آهي، جنهن ۾ خوديءَ جي فلسفه جي تمام گهڻي زيادتي آهي:

خودی کی شوخی و تندی میں کبر و ناز نہیں
جو ناز ہو بھی تو بے نیاز نہیں
خودی وہ بحر ہے جس کا کوئی کنارہ نہیں
تو آب جو اسے سمجھا اگر تو چارہ نہیں
خودی میں گم ہے خدائی تلاش کر غافل
یہی ہے تیرے لئے اب صلاح کار کی راہ
جب عشق سکھاتا ہے آداب خود آگاہی
کھلتے ہیں غلاموں پر اسرار شنہشاہی

ان دور ۾ اردو ۾ بال جبريل ۽ ضرب ڪليم لکيا ويا ۽ فارسي ۾ زبور عجم ۽ پس چه بايد کرد اے اقوام شرق و مسافر، جاويد نامه ۾ پڇاڙيءَ ۾ ارمغان حجاز. فلسفه خودي جي هرهڪ جزو کي بال جبريل ۾ آڻڻ کانسواءِ علامه اقبال نه رهيو آهي. سڀ کان مکيه جزو انسان جي فضيلت آهي، جنهن تي اثر ڪندڙ چڱا شعر ملن ٿا مثلاً:

عروج آدم خاکی سے انجم سهمے جاتے ہیں
کہ یہ ٹوٹا ہوا تارا مہ کامل نہ بن جائے
اسی کوکب کی تابانی سے ہے تیرا جہاں روشن
زوال آدم خاکی زیاں تیرا ہے یا میرا

ٻيو جزو انهيءَ فسلفہ جو آهي عشق ۽ عقل جو جهيڙو، جنهن تي اثر ڪندڙ شعر ملن ٿا:

عشق کی اک جست نے طے کردیا قصہ تمام
اس زمین و آسمان کو بیکراں سمجھا تھا میں

صوفين ۽ ملائن تي اقبال جي اعتراضن ٻنهي ۾ جهگڙا پيدا ڪيا. سياسي موضوع تي به اقبال خوب لکيو آهي ۽ مغربي تهذيب کي چڱو سٺيو آهي ۽ انهن جي تهذيب ۽ تمدن جون خرابيون ڏيکاريون آهن ۽ مسلمانن کي خبردار رهڻ لاءِ چتاءُ ڪيو اٿس. سندس پرجوش نظم ساقي نامو آهي. ان دور ۾ آزاديءَ ۽ حريت جي خوب طرفداري ڪئي اٿس ۽ ڪنهن به قسم جي غلاميءَ جو سخت دشمن نظر اچي ٿو ۽ قومي ۽ ملڪي وجود جي پاڙ پٽي، بني نوع انسان جي هڪ برادري ٺاهڻ گهري ٿو. ارمغان حجاز سندس بيماري جي زماني جي تصنيف آهي، تنهن ڪري ان ۾ سوز و گداز جو عنصر گهڻو ملي ٿو. علامہ اقبال جي ان نظم ۾ گهڻو ڪجهہ ڪشمير ۽ ان جي ماڻهن جي مصيبت جا حالات آهن، جن ۾ انهن کي آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ چيو ويو آهي.

اقبال جي ڪلام جون ادبي خصوصيتون:

اقبال جي ڪلام جي مطالع مان معلوم ٿو ٿئي تہ هو پنهنجي زماني جي شاعرن جي مقابلي ۾ نہ رڳو منفرد ئي آهي، بلڪہ قديم فلسفي ۽ صوفي شاعرن جي مقابلي ۾ به هڪ خاص قسم جي انفراديت رکي ٿو. مثلاً فلسفي شاعرن مان حڪيم ناصر خسرو ۽ حڪيم سنائي آهن. جيتوڻيڪ ٻئي فسلفي شاعر آهن، پر انهن جي ڪلام ۾ باوجود زماني جي فرق جي، فڪر

جي يڪساني ۽ مفهوم کي ادا ڪرڻ جو هڪ خاص قسم جو لاڳاپو ملي ٿو. پر اقبال جي فڪر جو انداز انهن شاعرن کان جدا آهي، جو اڳتي ڏيکاريو.

اقبال جي عقيدي ۾ شين جي ماهيت جو علم ان طرح آهي جيئن سلف صالحين ۾ نظر ٿو اچي. مگر اقبال جي پيش ڪرڻ جو انداز سڀني کان جدا آهي. جنهن جي توضيح اڳتي ايندي ان جو هڪ جواب ته هيءَ آهي ته اصولاً ماهيت اشياء جو علم ته هڪڙو ئي آهي. پر هر زماني جي مروج علمن جي لحاظ کان انهن جي پيشڪش ۾ به فرق آهي. پيو سبب هيءَ آهي ته اقبال ماهيت اشياء جي علم کي زماني جي حڪيمن کان اخذ نه ڪيو آهي، بلڪ هن جو ماخذ ڪلام الاهي آهي. ان بابت اقبال بال جبريل ۾ هڪ اشارو ڪيو آهي:

زمانہ ایک، حیات ایک، کائنات بھی ایک
دلیل کم نظری قصۂ جدید و قدیم

اقبال جي خيال ۾ ماهيت اشياء جي لحاظ کان فلسفۂ قديم ۽ فلسفۂ جديد جو بحث فضول آهي، ڇاڪاڻ ته اصل مسئلو نفس علم جو آهي نه ان جي پيشڪش جو.

هڪ شيء جا اقبال جي ڪلام ۾ بالبداهت نظر اچي ٿي، سا هيءَ آهي ته هو ڪائنات ۽ ان جي هر شيء تي هڪ تحقيقي نظر وجهي ٿو ۽ ان مان اها شيء اخذ ڪري ٿو، جا عام نظرن کان لڪل هوندي آهي، مگر اقبال جي نظر ان کي ڳولي لهي وٺي ۽ هو انهيءَ شيء کي شعر جي نهايت سنجيده ۽ عام فهم انداز ۾ پيش ڪري، عام ماڻهن جي سمجهڻ جي قابل ناهي ٿو وٺي.

اقبال جي ڪلام ۾ خواه اهو اردو ۾ هجي يا فارسي ۾ فصاحت سان گڏوگڏ قسم جي غنايت ۽ موسيقيت به ملي ٿي. غنايت ۽ موسيقيت شعر جي عام وصفن مان آهي، مگر اقبال جي ڪلام ۾ ان جو مرتبو اهو ئي آهي جو بابا فغاني جو پنهنجن پيشرون جي مقابلي ۾ آهي. هيءَ خصوصيت صاف طور تي انهيءَ

لاءِ سمجهہ ۾ اچي ٿي، جو ان جي لفظن جون ترڪيبون ۽ جملن جي دروبست ۾ هڪ خاص قسم جي تازگي ملي ٿي. اقبال جي ڪلام جو اصل جوهر معنويت آهي. هو نرالا نرالا مضمون اختيار ڪري ٿو ۽ انهن کي نئين نئين انداز سان پيش ڪري ٿو ۽ انهن مان ڏاڍا قيمتي نتيجا اخذ ڪري ٿو.

انهن چند اصولن کي بيان ڪرڻ مان هيءُ ٿو حاصل ٿئي تہ اقبال جو مرڪزي نقطو ظاهري ۽ باطني، عملي ۽ اصولي وحدت آهي ۽ اقبال جي ڪلام ۾ وحدت هڪ اهڙو عمل آهي جو نہ رڳو ڪائنات ۾ جاري ۽ اثر ڪرڻ وارو آهي، بلڪ انساني فڪر ۽ عمل جو بنياد بہ وحدتِ صرف تي آهي، تنهن ڪري اقبال جي فڪر ۾ اها ئي وسعت ملي ٿي، جا ڪائنات ۾ ملي ٿي. بال جبريل ۾ هن جي هڪ قصيدي جو مطلع آهي:

سما سکتا نہیں پهنائے عالم میں مرا سودا
غلط تها اے جنون شاید ترا اندازۂ صحرا

هڪ ٻئي شعر ۾ چيو اٿس:

وہ حرف راز کہ مجهکو سکها گیا ہے جنوں
خدا مجهے نفسِ جبریل دے تو کہوں

فلسفۂ خودي يا وحدت الوجود:

هي صوفي شاعرن جو بنيادي عقيدو آهي ۽ مقصد حاصل ڪرڻ جي لاءِ اصول موضوع جو ڪم ڏئي ٿو.

سنڌي ٻوليءَ ۾ شاه عنايت رضوي، حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي ۽ حضرت سچل سرمست عليهم الرحمہ فلسفہ وحدت الوجود جا وڏا امام آهن. انهن مان حضرت سچل سرمست تي وحدت الوجود جو وڏو غلبو آهي. سچل سرمست ۽ شاه ڀٽائي ۾ فرق هيءُ آهي تہ شاه ڀٽائي وحدت الوجود جي مسئلي ۾ شريعت کان تجاوز نٿو ڪري ۽ شريعت جي آئين جي اندر رهندي وحدت الوجود

جي تشريح فرمائين ٿا، جڏهن ته سچل سرمست رحه تي حضرت منصور حلاج ۽ حضرت شيخ فريدالدين عطار کان ان جو غلبو گهڻو وڌيڪ نظر اچي ٿو. حضرت عطار پنهنجي هڪ مشهور قصيدي ۾ فرمائين ٿا:

هر کہ ازوے نزد انا الحق سر ہست او راز جماعت کفار

حضرت سچل سرمست رحه جو به اهو ئي حال آهي.

حڪيم سنائي ۽ عارف رومي مشهور صوفي شاعرن مان آهن ۽ وحدت‌الوجود جا مبلغ آهن. انهن جا بعض اصول اڳتي ايندا، باقي اقبال جي وحدت‌الوجود جي تصريح ڏجي ٿي:

ما از خدائے گم ایم او بجستجو ست
چوں ما نیازمند و گرفتار آرزو ست
گاہے بہ برگ لالہ نویسد پیام خویش
گاہے درون سینہ مرغان بہ هاؤ هو ست
در نرگس آرمید کہ بیند جمال ما
چنداں کرشمہ‌داں کہ نگاہش بہ گفتگو ست
آہ سحر گہے زند در فراق ما
بیرون و اندرون زیر و زبر و چار سو ست
ہنگامہ بست از پئے دیدار خاکئے
نظارہ را بہانہ تماشائے رنگ و بو ست
پنہاں بہ ذرہ ذرہ و نا آشنا ہنوز
پیدا چو ماهتاب و بآغوش کاخ و کو ست
در خاکدان ما گهر زندگی گم است
ایں گوہرے کہ گم شدہ ماثم یا کہ اوست

١- اسين خدا کان وڃائجي ويا آهيون يا خدا اسان کي وڃائي ڇڏيو آهي ۽ هائي هو اسان جي تلاش ۾ آهي. هو يعني خدا اسان وانگر نيازمند آهي ۽ آرزو جي دام ۾ گرفتار آهي.

٢- خدا ڪڏهن ڪڏهن اسان جي نالي تي اعلان نشر ڪري

ٿو ۽ ان اعلان جي صورت هيءَ آهي تہ لالہ جي پن تي پنهنجو پيغام لکي ٿو ۽ ڪڏهن پکين جي سيني ۾ آہ و فرياد ۾ مشغول آهي.

٣- هو نرگس جي شڪل ۾ جلوہگر ٿيو آهي تاڪ اسان جي شڪل ڏسي سگهي. ان ڪي هن جو ڪرشمو سمجهڻ گهرجي تہ هو نرگس جي اک سان اسان جي لاءِ ڪلام ڪري رهيو آهي.

٤- صبح جو ٿڏيون آهون اسان جي فراق ۾ پري رهيو آهي. هن جون اهي آهون ظاهر ۾ بہ آهن ۽ باطن ۾ بہ آهن، اٿندي وهندي بہ آهن ۽ چئني پاسي آهن.

٥- مطلب هي آهي تہ خدا هڪ خاڪي جي لاءِ (يعني اسان جي لاءِ خليل) هڪ هنگامو ڪرو ڪري ڇڏيو آهي ۽ اسان جي ڏسڻ جي لاءِ رنگ و بو جو تماشو ڪيو اٿس.

٦- هو ذرہ ذرہ ۾ لڪل آهي ۽ اجا تائين اسان کان آشنا نہ آهي ۽ سج وانگر ظاهر آهي. باوجود ان جي هر گهٽي ڪوچي ۽ هر محل ۽ جهوپڙيءَ جي آغوش ۾ موجود آهي.

٧- اسين مٺ جيتري خاڪ آهيون. اسان جي انهيءَ مٺ خاڪ ۾ زندگيءَ جو موتي گم ٿي ويو آهي ۽ اهو موتي جو گم ٿي چڪو آهي اسين آهيون يا هو خود آهي.

مطلع ۽ پڇاڙيءَ جي شعر مان منصور حلاج، شيخ فريدالدين عطار ۽ عارف روميءَ جو فسلفہ وحدت‌الوجود ثابت ٿئي ٿو ۽ اقبال جو فسلفہ وحدت‌الوجود يا فلسفہ خودي انهيءَ فلسفي جي تجديد آهي يعني جنهن فلسفي کي منصور حلاج انا الحق چئي ثابت ڪيو ۽ پنهنجي ڪتاب طواسين ۾ ان جي تشريح فرمائي ۽ شيخ فريدالدين عطار رحہ پنهنجي مشهور قصيدي ۾ هيءَ چئي بيان ڪيو:

انا اللّٰہ بگو اگر مردی ورنہ رو چون زنان سرمی خار

۽ حضرت شاھ نياز بي نياز ھي چٽي ظاھر ڪيو:

کسے کہ سر نہاں است در علن ہمہ اوست
عروس خلوت و ہم شمع انجمن ہمہ اوست

انھيءَ فلسفه کي اقبال مٿي نقل ڪيل نظم ۾ ھي چٽي ثابت ڪيو آھي ته اسين خدا کان گم ٿي ويا آھيون ۽ ھو اسان جي تلاش ۾ آھي ۽ گھڻو بيقرار آھي ۽ عاجز آھي ۽ اھا شيءِ جا خدا کان وڃائجي ويئي آھي، سا يا ته اسين آھيون يا خود خدا آھي. لفظ ”يا“ حرف ترديد آھي جو ٻن شين جي وچ ۾ ايندو آھي. مثلاً تو ڪتاب وٺي ڇڏيا ان جي قيمت يعني ڪتاب وٺندين ته ان جي قيمت نه ملندي ۽ جيڪڏھن قيمت وٺندين ته ڪتاب نه ملندو. مطلب ھي آھيٰ ته لفظ يا ٻن شين جي وچ ۾ ايندو آھي ۽ انھن مان ھڪ شيءِ مقصد ھوندو آھي. ھيءَ علم نحو جو ھڪ قاعدو آھي. ھاڻي اقبال ٿو چوي:

آن گوہر کہ گم شد مائیم یا کہ اوست

يعني جيڪو موتي وڃائجي چڪو آھي سو موتي اھا حقيقت واحده آھي جا ھن ڪتاب جي ڪثرت ۾ گم ٿي ويئي آھي، تنھن ڪري يا ته اھو موتي خدا آھي يا اسين آھيون يعني اھو موتي جيڪڏھن اسين آھيون ته خدا نه آھي ۽ جيڪڏھن خدا اھو موتي آھي ته اسين اھو موتي نه آھيون.

حقيقت رکو ايتري قدر آھي ته اصل وحدت آھي، جا ڪثرت ۾ گم ٿي چڪي آھي ۽ اھڙي ڪثرت آھي، جنھن جي ماھيت وحدت آھي، جنھن کي ھڪ مثال سان سمجھڻ گھرجي. لکڻ جي مس کي وٺو، جنھن ۾ حرفن جو ڪتي به پتو نه آھي. ابجد، ھوز وغيره حرفن کي مس ۾ ڪٿي به ڏسي نٿو سگھجي، مگر ان ۾ به ڪو شڪ نه آھي ته ڪي حرف به، جن ۾ ڪثرت ملي ٿي ۽ جن مان عبارتن جون عبارتون ٺھن ٿيون ۽ ڪتاب تيار ٿين ٿا، تن جي حقيقت رکو مس آھي. ھيءَ ھڪ اھڙي

ماهيت آهي، جو حرفن جي ڪثرت مان منجهان ڏي پيدا ٿي آهي، تنهن ڪري اها ڪثرت وحدت ٿي آهي ۽ وحدت يعني مس تنهن کي ڏسو ته اها ڪثرت ۾ ڦڪڙجي به وحدت ڏي رهي ٿي. ان جي ماهيت ڪثرت کي قبول ڏي نٿي ڪري.

اقبال مطلع ڪانپوء چيو آهي ته خدا اسان جي وٽن جي پٺن تي پيغام موڪليو آهي ۽ نرگس جي صورت ۾ اک بڻجي اسان کي ڇٽني پاسن ڪان گهولي رهيو آهي. هي حقيقت ۾ اهي ٿي مرتبا آهن، جي مس جي مقابلي ۾ عبارت مان ظاهر ٿا ٿين، مگر حقيقت ۾ انهن مرتبن ۾ دوئي نه آهي يعني مس مس ڏي آهي خواه اها عبارت جي شڪل ۾ ٿي موجود هجي. اهو ٿي حال اسان جو ۽ خدا جو آهي. اقبال جو فيصلو آهي ته جيڪڏهن اسين آهيون ته خدا نه آهي ۽ جيڪڏهن خدا آهي ته اسين نه آهيون. انهيءَ تعبير جو نالو وحدت‌الوجود يا فلسفهٔ خودي آهي. صاحب گلشن راز جو ارشاد آهي:

روا باشد انا الله از درختے　چرا نبود روا از نیک بختے

يعني حضرت موسيٰ سان هڪ وڻ چيو انا الله يعني آءٌ خدا آهيان ته هڪ نيڪ بخت انسان جيڪڏهن انا الله چوي ته هيءَ چو جائز نه هوندو؟

مطلب هيءَ آهي ته وحدت‌الوجود ۽ فلسفهٔ خودي جي تشريح اڳتي ان طرح ڪئي ويندي ته جنهن مان هيءَ ثابت ٿي ويندو ته فلسفهٔ خودي ۽ فلسفهٔ وحدت‌الوجود ٻه جدا جدا فلسفا نه آهن بلڪ هڪ ئي فلسفه جا ٻه تعبير آهن:

عشق شورانگيز را هر جاده در ڪوئي تو برد
برتلاش خود چه مي نازد ڪه ره سوئے تو برد

انا الله و انا اليہ راجعون — اسين الله جي ئي لاءِ آهيون ۽ الله ڏي جي طرف آخرڪار واپس ڏي ويندا سون.

وحدت:

حضرت امير خسرو رحه فرمائين ٿا:

من تو شدم تو من شدی من تن شدم تو جان شدی
تاکس نه گوید بعد ازیں من دیگرم تو دیگری

اي محبوب مان تون بنجي ويو آهيان يعني مان مان نه آهيان بلڪه تون تون ٿي آهين ۽ تون تون نه آهين بلڪه مان ٿي آهيان يعني مان ۽ تون ٻئي هڪ ٿي آهيون. مان جسم بنجي ويو آهيان ۽ تون جان آهين تاڪه ان کانپوءِ ڪوبه چوي ته مان هڪ ڌار شيءِ آهيان ۽ تون ڌار هڪ شيءِ آهين.

علامه فرمائي ٿو ناله و فرياد ڪرڻ واري عشق کي هر رستو اي محبوب! تو تائين وٺي پهچي ويو. عشق ان تي کهڙو ناز ڪري ٿو، جو هو تو تائين اچي پهتو آهي؟ ان جو مطلب به اهوئي آهي ته الطرق الله کا نفاس الخلائق يعني الله جي طرف ايترائي رستا وڃن ٿا جيترا انساني افراد آهن: ٻين لفظن ۾ انجي توضيح هيءَ آهي ته هر صورت الله جي صورت آهي- انا الله خلق آدم علی صورته.

اللهتعالیٰ آدم کي پنهنجي شڪل تي پيدا ڪيو ان طرح جيڪڏهن صورتن ۾ ڪثرت آهي، مگر ماهيت انهن سڀني صورتن جي تجلي رباني آهي يعني عاشق هجي يا معشوق مرتبي جي اعتبار کان ۽ صورت شڪل جي لحاظ کان انهن ۾ اعتباري دوئي ملي ٿي، مگر حقيقت ۾ محبت آهي يا عشق آهي، جو هڪ طرف عاشق چئجي ۽ ٻئي طرف معشوق. واقعو هيءُ آهي ته اها تجلي، جنهن جو نالو وحدت آهي، تمام عالم ڪثرت ان جي طرف ڇڪجي رهيو آهي. اقبال انهيءَ مضمون کي اهڙيءَ طرح ادا ڪيو آهي ته عشق ان تي ڇا ناز ڪري ٿو ته هو معشوق تائين پهچي ويو، بلڪ حقيقت هيءَ آهي ته خود معشوق جي ڪشش عاشق کي پنهنجي طرف ڇڪيو آهي- اليه مرجع

و المآب، يعني الله جي طرف هرهڪ جي واپسي آهي ۽ اهو ئي ان جي واپسي جو مقام آهي.

واقعو هيءُ آهي ته امير خسرو جو شعر هڪ فڪر جو نمونو آهي، جو فڪر متقدمين (آڳاٽن) ۾ ملي ٿو مگر اقبال جو انداز فڪر سڀ کان بالڪل جدا ۽ نرالو آهي.

اقبال جي ڪلام ۾ روحاني ماحول:

صوفيانه ڪلام جي خصوصيت هيءَ آهي ته هو انسان کي ماديت کان بلند ڪري هڪ عالم تقديس ۾ پهچائي ڇڏي. اقبال جي ڪلام ۾ هيءَ خصوصيت عام آهي. ضرب ڪليم ۾ هڪ عنوان آهي "شڪر و شڪايت" ان نظم ۾ علامه اقبال فرمائي ٿو:

میں بندہ نادان ہوں مگر شکر ہے تیرا
رکھتا ہوں نہانخانۂ لاہوت سے پیوند

ان شعر ۾ اقبال خود ڏيکاري ڇڏيو آهي ته هن جون فڪري ماحول ڇا آهي. جنهن شخص جو واسطو عالم لاهوت سان هوندو تنهن جو فڪر ماديات جي ڪثافت ۾ منجهي نٿو سگهجي، جنهن جو مثال هي آهي.

ضرب ڪليم ۾ ٻي هڪ عنوان آهي، مشرق و مغرب جنهن ۾ علامه اقبال فرمائين ٿا:

یہاں مرض کا سبب ہے غلامی و تقلید
وہاں مرض کا سبب ہے نظام جمہوری
نہ مشرق اس سے بری ہے نہ مغرب اس سے بری
جہاں میں عام ہے قلب و نظر کی رنجوری

جيڪڏهن قلب و نظر جي بيماري تي غور ڪيو وڃي ته مغرب ۽ مشرق ٻنهي هنڌن تي اها بيماري ملندي. جتي ٻن متضاد شين جو ذڪر هوندو آهي ته ان سان مطلب احصا (ڳڻپ) هوندو آهي يعني ڪل شيءِ سان مطلب هوندو آهي، مثلاً مشرق ۽

مغرب ۾ متضاد شيون آهن. ان جو مطلب پورو ڪرهٔ ارضي هوندو آهي يعني سڄي ڪرهٔ ارضي تي انسان آباد آهن، سي سڀئي قلب و نظر جي بيماري ۾ مبتلا آهن. هاڻي اقبال جي ڪلام جي روشنيءَ ۾ غور ڪيو ويندو ته انسان جو خيال ساري زمين جي آدمين کان انهيءَ لاءِ بيزاري ٿي ويندو، جو هتي قلب و نظر جي بيماري شدت سان پڪڙيل آهي ته گهڻائنجي هن جو خيال، انهن سڀني کان هٽي عالم لاهوت جي طرف متوجہ ٿي ويندو، حالانڪ مشرق و مغرب جي عنوان ۾ جيڪو تفصيل پيش ڪيو آهي سو فقط مادي آهي، مگر ان نظم جو ماحول ٿي اهڙو آهي، جو اهو خيال ۽ وجدان کي هٽائي ڇڏي ٿو ۽ هڪ عالم روحانيت جو ذوق پيدا ٿي پوي ٿو. هيٺين شعرن تي غور ڪرڻ کپي:

اسے صبح ازل انکار کی جرأت ہوئی کیونکر
مجھے معلوم کیا وہ رازداں تیرا ہے یا میرا
محمدؐ بھی تیرا جبریل بھی قرآن بھی تیرا
مگر یہ حرف شیریں ترجماں تیرا ہے یا میرا؟

چوٿين مصرع جو مفهوم ذو معنين آهي. هڪڙو مطلب ته هيءُ آهي ته اقبال پنهنجي ڪلام جي طرف اشارو ڪري چوي ٿو ته هيءُ ڪلام منهنجي ترجماني ٿو ڪري يا تنهنجي يعني اصل زور ترجماني تي آهي. ٻيو مطلب هيءُ آهي ته حرف جي صفت شيرين ترجمان آهي، ترڪيب مقلوب سان ته ان جو هيءُ مطلب ٿيندو ته اقبال پنهنجي ڪلام جي لاءِ چوي ٿو ته يا الله هيءُ منهنجو ڪلام آهي يا تنهنجو. ٻنهي حالتن ۾ هڪ روحاني ماحول موجود آهي. انهيءَ قسم جا هيٺيان شعر آهن:

درون سینۂ ما سوز آرزو ز کجاست
سبو ز ماست ولے بادہ در سبو ز کجاست

اسان جي سينن ۾ آرزو جي باهه ڪٿان آئي آهي سبو (مٽ) اسان جو آهي پر ان ۾ شراب ڪٿان آيو آهي.

غزل سرائے و نواہائے رفتہ باز آور
باین فسردہ دلان حرف دل نواز آور

يا الله اهو غزل ڳائڻ ۽ اهو دل کي موهي ڇڏڻ وارو آوز ٻيهر اسان کي عطا فرمائي. اسان جي محفل جي اُداس ماڻهن جي لاءِ اهو ئي دلڪش افسانو وري ٻيهر پيرو وٺي اچ.

با دل ما چها کنی؟ تو کہ ببادۂ حیات
مستیٔ شوق می دهی آب و گل پیالہ را

اي ساقي تون اسان جي دلين سان ڇا ڇا سلوڪ ڪرڻ وارو آهين تون حياتي جي شراب سان مٽيءَ جي پيالي کي عشق جي مستي عطا ڪئي آهي. زبور عجم ۾ هڪ غزل آهي:

نوائے من از آن پرسوز بیباک و غم انگیز است
بخاشاکم شرار افتاد و باد صبحدم تیز است
ندارد عشق سامانے و لیکن تیشۂ دارد
خراشد سینۂ کهسار و پاک از خون پرویز است
مرا در دل خلید این نکتہ از مرد ادا دانے
ز معشوقان نگہ کاری ترا از حرف دلاویز است
ببالینم بیا یکدم نشین کز درد مهجوری
تهی پیمانۂ بزم ترا پیمانہ لبریز است
بہ بستان جلوہ دادم آتش داغ جدائی را
نسیمش تیزتر می سازد و شبنم غلط ریز است
اشارتهائے پنهان خانما برهم زند لیکن
مرا آن غمزہ می باید کہ بیباک است و خونریز است
نشیمن هر دو را در آب و گل لیکن چہ راز است این
خرد را صحبت گل خوشتر آید، دل کم آمیز است
مرا بنگر کہ در هندوستان دیگر نمی بینی
برهمن زادہ رمز آشنائے روم و تبریز است

بال جبريل مان هڪ اردو غزل جو هيءُ عالم آهي:

کيسوئے تابدار کو اور بهی تابدار کر
ہوش و خرد شکار کر قلب و نظر شکار کر
عشق بهی ہو حجاب میں حسن بهی ہو حجاب میں
یا تو خود آشکار ہو یا مجھے آشکار کر
تو ہے محیط بیکراں میں ہوں ذرا سی آبجو
یا مجھے ہمکنار کر، یا مجھے بیکنار کر
میں ہوں صدف تو تیرے ہاتھ میرے گوہر کی آبرو
میں ہوں خزف تو تو مجھے گوہر شاہوار کر
نغمۂ نوبہار اگر میرے نصیب میں نہ ہو
اس دم نیم سوز کو طائرک بہار کر
باغ بہشت سے مجھے حکم سفر دیا تھا کیوں
کار جہاں دراز ہے اب میرا انتظار کر
روز حساب جب میرا پیش ہو دفتر عمل
آپ بهی شرمسار ہو مجھکو بهی شرمسار کر

انهن مثالن مان ادراڪ ٿئي ٿو ته اقبال جو ڪلام پڙهڻ وقت روح هڪ اهڙي عالم سان نزديڪ ٿي وڃي ٿو، جنهن جو مادي سان ڪو تعلق نه هوندو آهي ۽ انسان محسوس ڪري ٿو ته هو ڪنهن مقدس ماحول ۾ پهچي ويو آهي.

حافظ، سعدي، جامي ۽ خسرو، اهي سڀئي صوفي شاعر آهن. انهن جي ڪلام ۾ تاثير آهي ۽ ان تاثير جو اثر روح قبول ڪري ٿو، مگر انهن سڀني جو انداز فڪر هڪ جهڙو آهي. هڪ جو ڪلام پڙهي ڏسبو ته باقي ٻين جو ڪلام به هڪڙي ئي قالب ۾ پلٽيل نظر ايندو، مگر علامہ اقبال جي ڪلام جي حالت انهن سڀني کان بالڪل جدا نظر ٿي اچي ۽ ماحول ٻنهي قسمن جي ڪلام جو روحاني آهي، مگر اقبال جي ڪلام ۾ هڪ جدت ۽ هڪ لطف اهڙو آهي، جو خيال کي جلدي عالم

روحاني جي طرف ڇڪي ٿو وڃي. ان مان هيءَ نه سمجهڻ گهرجي ته مان حافظ، سعدي ۽ جامي و خسرو کي اقبال کان ڪمتر سمجهان ٿو، نه نه اٿين هرگز نه آهي. منهنجو ته ذڪر ئي ڇا آهي. اقبال خود انهن بزرگن جو نالو وٺندڙ آهي ۽ مان به حقيقت ۾ اقبال کي انهيءَ صف ۾ بيهاري نٿو سگهان، جتي حافظ و سعدي، جامي و خسرو ۽ عطار و رومي آهن. اهي سڀئي عطاءِ توحيد جا پابند هئا. انهن جي حال ۽ انهن جي ڪردار مان غيريت فنا ٿي چڪي هئي ۽ اقبال فقط پنهنجي فڪر مستقيم جي سبب اسلامي مفڪر ۽ شاعر سمجهيو وڃي ٿو. مون ڪا نئين ڳالهه نه ڇئي آهي، بلڪ اقبال جي ڪلام جي هڪ اهڙي وصف بيان ڪئي آهي جا اقبال جي ئي ڪلام سان خصوصيت رکي ٿي.

خلوص دلي:

سڄي دنيا کي غور سان ڏسبو ته ان جي اندر مختلف قسم جا فن ڏسڻ ۾ ايندا جهڙوڪ فن تعمير، فن مصوري، فن رقص، فن موسيقي، فن شاعري وغيره وغيره. ڪوبه شخص ڪنهن به فن ۾ ڪامياب ۽ مڪمل ٿي نٿو سگهي جيسين ان جي دل ۾ انُ فن جي لاءِ خلوص نه هجي. فن شاعري جنهن حالت ۾ سڀني فنن کان هڪ مشڪل فن آهي، تنهن ڪري ان ۾ به خلوص جو هجڻ ڏاڍو ضروري آهي. جنهن شاعر کي شاعريءَ لاءِ دل ۾ خلوص نه هوندو سو حقيقت ۾ شاعر نه آهي، بلڪ هڪ نقال. اقبال پنهنجي ڪلام ۾ جابجا "خونِ جگر" يا "خونِ دل" جو بيان ڪيو آهي ۽ جتي اهي لفظ ڪتب آندا اٿس، اتي مطلب خلوص سان آهي. ڪنهن به شاعر جي وڏي خصوصيت پنهنجي شاعري جي لاءِ اها آهي ته ان جي لاءِ هن ۾ خلوص هجڻ گهرجي علامه اقبال فرمائي ٿو ته ني جي نغمه جي اثر جو [جيڪو راز آهي سو ني نواز جي دل ۾ ڳولڻ گهرجي:

آيا کہاں سے نغمۂ نے مين سرور مئے
اصل اس کی نے نواز کا دل ہے کہ چوب نے
جس روز دل کے رمز مغنی سمجھ گیا
سمجھو تمام مرحلہ ہائے ہنر ہیں طے

مسجد قرطبه جا جيڪي نقش و نگار هئا، سي قرآني آيتن مان معلوم ٿي سگهيا ٿي، جن کي عيسائين پلاسٽر سان ڍڪي ڇڏيو هو، پر جڏهن نوجوانن جي تحريڪ آهي پلاسٽر هٽائي ڇڏيا ته ساڳيا نقش و نگار ظاهر ٿي پيا، جن کي علامه ڏسي فرمائي ٿو:

رنگ ہو یا خشت وسنگ چنگ ہو یا حرف و صوت
معجزۂ فن کی ہے خون جگر سے نمود

مسجد قرطبه جي نظم جو هڪ مٿيون شعر آهي، جنهن ۾ چوي ٿو ته رنگ هجي يا سر ۽ پٿر يا چنگ هجي يا آواز ۽ حرف فن جي معجزي جي خصوصيت خون جگر جي نمود مان واضع آهي. ٻين لفظن ۾ هي ٿو چوڻ گهري ته ڪاريگرن پنهنجي خون جگر سان اهي نقش و نگار ٺاهيا هئا يعني دلي‌خلوص سان ڪم ڪيو هو، تنهن ڪري اڃا سلامت آهن نه ته فن يا هنر فاني آهن:

نقش ہیں سب ناتمام خون جگر کے بغیر
نغمہ ہے سودائے خام خون جگر کے بغیر

هن شعر جو مطلب مٿي سمجهائي ۾ اچي چڪو آهي. اقبال جي شعرن جي هڪ وڏي خوبي هي هوندي آهي ته هو ڪنهن ڪنهن مهل اهڙو شعر لکي ويندو آهي، جو مفهوم ۾ ڪنهن آڳاٽي شاعر جي شعر جي ترجماني ڪندو آهي. ان مان هي ٔ هرگز نه سمجهڻ گهرجي ته هن سرقو ڪيو آهي يا ڪنهن قسم جو توارد ٿيو آهي، ڇاڪاڻ ته شعر ڪنهن ٻئي سلسلي ۾ لکيو ويو آهي، جنهن جو ٻئي شاعر جي مضمون سان ڪو واسطو نه هوندو آهي. شعرن جا لفظ، قافيه، رديف ۽ وزن به جدا هوندا آهن. مثلاً مٿيون شعر علامه اقبال جو غالب جي هن شعر سان پيٽي ڏسو:

حسن فروغ شمعِ سخن دود ہے اسد
پہلے دلِ گداختہ پیدا کرے کوئی

علامہ اقبال تي موجوده دور ۾ ايترو ڪجهه لکيو ويو آهي جو آءٌ سمجهان ٿو ته ايترو مير ۽ غالب تي به نه لکيو ويو هوندو. هڪ مستقل ادب پيدا ٿي پيو آهي، جنهن کي "اقباليات" جي نالي سان سڏي سگهجي ٿو. ادبي حيثيت سان علامه اقبال جي شاعرانه ڪمالات بابت ڪجهه مضمون ضرور لکيا ويا آهن، پر ان ۾ اجا تمام گهڻي گنجائش باقي آهي. منهنجو مطلب آهي ته علامه اقبال جي شاعرانه خصوصيتن تي تمام ٿورن اديبن ڌيان ڏنو آهي. ادبي ۽ شاعرانه حيثيت سان علامه اقبال جي ڪلام جي تنقيد ٻن طريقن سان ڪري سگهجي ٿي. هڪڙو قديم طريقو ۽ ٻيو جديد.

ان ۾ شڪ نه آهي ته علامه اقبال دور جديد جو هڪ مشهور ۽ معروف اديب ۽ شخصيت آهي ۽ ان جي ڪلام ۾ ڪيتريون اهڙيون ڳالهيون ملن ٿيون، جن جو واسطو موجوده دور سان آهي، پر اسين اهو به وساري نٿا سگهون ته علامه اقبال جو گهڻو رجحان قديم مسلڪ سان سدائين رهيو آهي. پاڻ هڪ خط ۾ لکيو اٿس:

"منهنجي اکيان قومن جي زندگيءَ ۾ قديم هڪ اهڙو ئي ضروري عنصر آهي جهڙو "جديد" بلڪ منهنجو ذاتي ميلان قديم جي طرف آهي(١).

علامه اقبال جو غور سان مطالعو ڪبو ته معلوم ٿيندو ته خاص طرح شاعريءَ ۾ ته هو بالڪل پراڻي طرز جي طابع آهي، هڪڙي شاعر کي لکي ٿو:

ٻڌو غزل ۽ رباعيءَ جي لاءِ قافيه جو شرط ته لازمي آهي، جيڪڏهن وڌايو رديف وجي ته سخن ۾ اجا به لطف وڌي ٿو وڃي، البت نظم رديف جو محتاج نه هوندو آهي، قافيو ته هڻڻ گهرجي.

(١) اقبال نامه صفحه ١٤٨

هاڻي ڪجهه وقت کان بنان رديف ۽ قافيه جي نظم لکيا وڃن ٿا ۽ اها انگريزي نظمن جي پيروي آهي، جنهن جو نالو انگريزي ۾ "بلئنڪ ورس" آهي، جنهن کي "نثر جو جز" چوڻ گهرجي. جيتوڻيڪ ماڻهن جو مذاق ڪجهه اهڙو ڏي ٿيندو وڃي، پر مهنجي خيال ۾ اهو طريقو اڳتي مقبول نه ٿيندو.

مان رکو پراڻن مضمونن جي حد تائين جديد ۽ قديم جي بحث کي ميان ٿو. شاعريءَ جي جان ته شاعر جا جذبات آهن. انساني جذبات آهن. انساني جذبات ۽ قلبي ڪيفيات الله جي بخشش هوندي آهي. ها هي ضروري آهي ته موزون طبع ان جي ادا ڪرڻ جي لاءِ پر اثر لفظن جي تلاش ڪري.

نظم جي صنفن جو ورهاڱو، جو زماني کان وٺي آهي، هميشه رهندو ۽ انساني جذبات ماحول جي ماتحت رهندا. بس اهو سمجهي وٺڻ گهرجي ته جنهن شاعر جا جذبات ماحول کان اثر پذير آهن، سو شاعر جديد رنگ جو حامل خيال ڪيو ويندو نه نفس شعري. جيڪڏهن اسان عروض جي پابندي جي برخلاف هلنداسين ته شاعريءَ جو قلعو ئي ڊهي پوندو ۽ انهيءَ نقطهءِ خيال کان هي چوڻو پوندو ۽ هيءَ چوڻ درست آهي ته موجوده شاعرن جو ڪم تعميري هئڻ گهرجي نه ڪه تخريبي"(١).

علامه اقبال جي ان خط مان اسان کي ڪيترين ڪم جون ڳالهيون هٿ اچن ٿيون ته فن شاعري جي قاعدن قانونن جي پابندي ڪرڻ تمام ضروري آهي، جيڪڏهن اسين گهرون ٿا ته اسان جي شاعري پُر اثر ۽ ڪامياب ٿئي. غزل، رباعي ۽ نظم ۾ فرق ڏيکاريو اٿس. قافيه جو هجڻ لازمي ٺهرايو اٿس. رديف جي نظم ۾ هروڀرو ضرورت نه آهي. جيڪي شاعر قافيو استعمال نٿا ڪن، سي اڳتي هلي هرگز ڪامياب نه ٿيندا. هي طريقو شاعري ۾ بلڪل ضروري آهي. شاعري جذبات سان آهي، جي ماحول جي اثر کان پيدا ٿين ٿا.

---

(١) اقبال نامه صفحه ٢٨٠

هي ڳالهيون جن جي علامہ اقبال متئين خط ۾ پيش ڪيون آهن سي اسان کي سندس شاعرانہ ڪلام ۾ اڳتي ڏسڻيون پونديون تہ اقبال پاڻ انهن کي پنهنجي ڪلام ۾ ڪيترو ڪتب آنديون آهن. اهو ڏسندو سندس ڪلام کي قديم ادبي طريقہ تنقيد تي جاچڻو. انهيءَ حيثيت سان تمام ٿورن علامہ جي ڪلام کي جاچڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

هاڻي اسين علامہ اقبال جي ڪلام کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهون ٿا. ١- جديد ادبي طريقہ تنقيد ۽ ٢- قديم ادبي طريقہ تنقيد. موجوده طريقہ تنقيد ۾ ٽي شيون ڏاڍيون ڇنڊيون نظر اچن ٿيون ١- رمزيت، ٢- رومانيت، ٣- ڪلاسڪيت.

رمزيت:

هيءَ هڪ قسم جي صنعت آهي، جنهن کي رمزو ايما بہ چئبو آهي يا ڪن اشارات بہ سڏيو آهي، ان صنعت ۾ اعتدال جي ڏاڍي ضرورت آهي، جيئن علامہ اقبال ان صنعت کي جابجا پنهنجي ڪلام ۾ استعمال ڪيو آهي، پر اعتدال کي هٿان مان وڃڻ نہ ڏنو اٿس، تنهن ڪري اقبال جي ڪلام ۾ ڏاڍي دلڪشي پيدا ٿي پيئي آهي. انهي ڪري هن صنعت اقبال جي ڪلام ۾ حسن ۽ خوبي پيدا ڪري ڇڏي آهي. لوڻ جيڪڏهن ڪاڏي ۾ نہ تمام گهڻو يا نہ تمام ٿورو ڪتب آندو ويندو تہ ڪاڌو لذيذ ٿيندو نہ تہ بدمزه ٿي پوندو. ساڳي طرح جيڪڏهن هيءَ صنعت اقبال واڱر اعتدال سان استعمال ڪئي ويندي تہ ڪلام جي خوبي وڌي ويندي، نہ تہ ڪلام هڪ معمو يا چيستان بنجي ويندو ۽ ڪنهن کي بہ سمجهہ ۾ نہ ايندو. ان صنعت جي استعمال جي ڪري نہ رڳو ڪلام جي دلڪشي وڌي ويندي آهي، بلڪ پڙهندڙ جي طبيعت ۾ غور ۽ فڪر ڪرڻ جو مادو وڌي ويندو آهي.

رمزيت ۾ هڪ مضمون کي استعاري، ڪنايي وغيره ۾

قصن ۽ حڪايتن جي ذريعي بيان ڪيو ويندو آهي. ظاهر آهي ته بذات خود هي ڪا نئين شيء نه آهي، بلڪ قديم ادب جي مطالعي مان ظاهر ٿي ويندو ته اها صنعت ڪيترن ئي شاعرن به اڳي استعمال ڪئي آهي، جهڙوڪ غالب يا مولانا روم جو پنهنجي سڄي مثنوي ۾ حڪايتن ۽ تمثيلن کان ڪم ورتو آهي، تنهن ڪري مولانا روم هڪ هنڌ چيو آهي:

خوشتر آن باشد که سر دلبران
گفته آيد در حديث ديگران

غالب پنهنجي لطيف انداز بيان ۾ ساڳي ڳالهه هيٺين نموني سان پيش ڪئي آهي:

ہر چند ہو مشاہدۂ حق کی گفتگو
بنتی نہیں ہے بادہ و ساغر کہے بغیر

مغرب جي ڪن اديبن بيان جو اهو اسلوب جيڪو اختيار ڪيو آهي سو حقيقت ۾ قديم اسلامي ادب جو ماخوذ آهي.

اهو اسلوب بيان موجوده دور ۾ سياسي مسئلن کي بيان ڪرڻ ۾ ڏاڍو ڪارائتو ثابت ٿيو آهي. اهو ئي طريقو صوفيانه شاعريء جي لاء چڱيءَ طرح ڪم اچي سگهي ٿو، تنهن ڪري انهيء نقطه نظر کان مولانا روم به ان کي اختيار ڪيو آهي. علامه اقبال به اهو انداز بيان پنهنجي صوفيانه، فلسفيانه ۽ سياسي شاعريء لاء رمز و ڪنايه جي گفتگو ۾ استعمال ڪيو آهي. خود ان بابت پنهنجي ڪلام ۾ رقمطراز آهي:

برهنه حرف نه گفتن کمال گويائی است
حديث خلوتيان جز به رمز و ايما نيست

علم معاني جي استادن جو چوڻ آهي، بلڪ هو هيء ڳالهه قبول ڪندا آهن ته اجمال تفصيل جي ڀيٽ ۾، اشارو وضاحت جي مقابلي ۾ ڏاڍو وڌيڪ مزيدار ۽ اثرائتو ثابت ٿئي ٿو. ڪيترا ڀيرا مضمون کي رڳو هڪ ٻن لفظن سان جنهن خوبي سان ادا

ڪري سگهجي ٿو، سو ٻن چئن صفحن ۾ به ممڪن نه آهي، انهيءَ قسم جي بلاغت جو ثبوت اقبال جي بيشتر ڪلام جو پاڙو آهي.

مٿي لکيل شعر جو مطلب آهي ته پنهنجي مطلب ۽ خواهش کي صفا اگهاڙن ۽ واضح لفظن ۾ نه چوڻ، فن تقرير جو ڏاڍو وڏو ڪمال آهي، ڇاڪاڻ ته اهل معرفت ۽ ذات باري تعالى جي رازدارن جي گفتگو هميشه رمز ۽ ايما يا اشارن تي مبني هوندي آهي، اقبال جي ان شعر ۾ انهن شاعرن تي هڪ طنز به آهي، جي فحش ۽ عريان شعر لکندا آهن.

رمزيت ۽ ايما اقبال جي هيٺين شعرن ۾ ملاحظه فرمايو:

ڪشتئ مسکين و جان پاک و ديوار يتيم
علم موسى بهى هے تيرے سامنے حيرت فروش
يهى آئين قدرت هے، يهى اسلوب فطرت هے
جو هے راه عمل ميں گامزن محبوب فطرت هے

پهريون شعر اشارو آهي ان قصي جي طرف جو حضرت موسى عليه السلام خضر وٽ علم حاصل ڪرڻ لاءِ ويو هو. جتي هو حضرت موسىٰ عليه کي ماٺ ڪري رهڻ لاءِ چيو ٿو. خضر عليه پيڙيءَ مان لهڻ بعد ان ۾ ٽنگ ڪري ڇڏي ٿو ۽ ڇوڪري کي بي گناه ماري ٿو ڇڏي ۽ ڪرندڙ ديوار کي بنان اجرت جي ڏاهي ٿو ڇڏي ۽ هر ويلي حضرت موسى عليه السلام وعدي جي مطابق ماٺ ڪري نٿو وهي، بلڪ خضر عليه کان پڇي ٿو ته ائين ڇو ڪيئي. حضرت خضر عليه ڪک تي ڪيس پنهنجي فعل جو جواب ٿو ڏئي ته پيڙي ۾ ٽنگ انهيءَ لاءِ ڪيم ته هڪ جابر بادشاه غريب کان پيڙي کسي وٺي ها. هاڻي ان ۾ عيب ڏسي نه کسيندو. ڇوڪرو وڏو ٿي خداتعالى جي ذات کان انڪاري ٿيندو. پٽ انهيءَ لاءِ ڏاهيائين ته پٽ جي هيٺ يتيمن جو خزانو هو جو ظاهر ٿي پوي ها ۽ پيا کڻي وڃن ها. هاڻي

ناھڻ ڪانپوءِ يتيمن جو محفوظ خزانو، انھن جي وڏي ٿيڻ ڪانپوءِ انھن کي ملندو. ان ڪانپوءِ حضرت خضر عليہ، موسيٰ عليہ السلام کان ڌار ٿي ويو، جو ھن خاموش رھڻ جو وعدو پڪو ھو. ھيڏو سارو سچو قصو علامہ اقبال رمزيت جي ڪتب آڻڻ سان ٿي ھڪ مصرع ۾ سمائي سگھيو آھي.

ٻئي شعر ۾ سراسر ”عمل“ ٿي کي آئين قدرت ۽ اسلوب فطرت مقرر ڪرڻ ۾ چٽو اشارو آھي، ان قرآني آيت جي طرف: لَيۡسَ لِلۡاِنۡسَانِ اِلَّا مَا سَعٰي يعني انسان جي لاءِ اھوئي ڪجھ آھي، جنھن کي ھو پنھنجي محنت ۽ ڪوشش سان حاصل ڪري وٺي.

مولانا عبدالسلام ندوي پنھنجي ڪتاب ”اقبال ڪامل“ جي صفحہ ١٨٨ تي لکي ٿو تہ علامہ اقبال ان طريقي سان ڪيترن ئي اھم فلسفيانہ مسئلن جي تشريح ڪئي آھي، جھڙوڪ علامہ اقبال جي فلسفہ خودي جو ھڪڙو اھم جزو خير ۽ شر جي آميزش آھي. انھن ٻنھي جي ميلاپ سان ھڪ حرڪت پذير ۽ آئين پسند مڪمل خودي پيدا ٿئي ٿي، پر شيطان مجسم شر، فرشتو مجسم خير ۽ انسان خير ۽ شر جو مجموعو آھي. جيڪڏھن انھيءَ مجموعي جا ٻئي جزا جدا جدا رھن تہ ڪا مڪمل خودي پيدا ٿي نٿي سگھي. شيطان خودي، لذت پرستي ۽ خالص عقل جو ھڪ مجسم پيڪر آھي، جو ڪنھن جي ضابطي ۽ آئين کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪري ٿو. ان جي پيٽ ۾ فرشتا مجسم خير آھن، جي بديءَ ۾ مبتلا ٿي ئي نٿا سگھن. البت انسان بديءَ ۾ مبتلا ٿي ان مان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. انھيءَ ڪوشش جو نالو ضابطو، آئين ۽ مذھب و اخلاق آھي، تنھن ڪري ھر خير جو بنياد شر تي آھي. انھيءَ مسئلي کي علامہ اقبال پنھنجي نظم ”تسخير فطرت“ ۾ آدم جي جمڻ ۽ ابليس جي انڪار ڪرڻ جي قصي جي ضمن ۾ بيان ڪيو آھي. حضرت آدم عليہ السلام جنت ۾ فرشتن وانگر

ڏاڍي آرام سان زندگي پئي گذاري، پر جنهن حالت ۾ هيءَ زندگي شور ۽ شر کان ناآشنا هئي، تنهن ڪري ان ۾ ڪو لطف نه هو. هاڻي شيطان ان خير ۽ شر جي آميزش ڪئي ۽ آدم عليہ‌السلام کي ڏوڪو ڏنو ته:

زندگی سوز و ساز بہ ز سکونِ دوام
فاختہ شاہین شود از تپش زیر دام
ہیچ نہ آید ز تو غیر سجود نیاز
خیز چو سرو بلندی اے بعمل نرم گام
کوثر و تسنیم برد از تو نشاط عمل
گیر ز مینائے تاک بادۂ آئینہ فام
زشت و نکو زادۂ وہم خداوند ست
لذت کردار گیر گام بنہ جوئے کام
خیز کہ بنمائمت مملکت تازۂ
چشم جہان بین کشا بہر تماشا خرام
قطرۂ بےمایۂ گوہر تابندہ شو
از سر گردوں بیفت گیر بہ دریا مقام
تیغ درخشندۂ جان جہانے گسل
جوہر خود را نمائے اے برون از نیام
بازوئے شاہین کشا خون تدروان بریز
مرگ بود باز را زیستن اندر کنام
تو نشناسي ہنوز شوق بمیرد ز وصل
چست حیات دوام سوختن نا تمام

هاڻي هو جنت مان نڪري دنيا ۾ آيا ته انهن کي معلوم ٿيو ته حقيقت ۾ شر کانسواءِ خير ڪا شيءِ نه آهي. جيڪڏهن بک نه آهي ته کائڻ ۾ ڪجهه لذت نه آهي. جيڪڏهن اڃ نه آهي ته ٿڌي پاڻي ۾ ڪو مزو نه آهي. جيڪڏهن گرمي نه آهي ته ٿڌي هوا جي جهوٽن ۾ ڪو لطف نه آهي. تنهن ڪري دنيا ۾ اچي انهن کي هي لطف حاصل ٿيا ته بي‌اختيار پڪاري آٿيا:

چہ خوش است زندگی راہ سوز و ساز کردن
دل کوہ و دشت و صحرا بہ دمے گداز کردن
بگدازہائے پنہاں بہ نیازہائے پیدا
نظر اداشناسے بحریم ناز کردن
گہے چیزکی ندیدن بہ ہجوم لالہ زارے
گہے خار نیش زن راز گل امتیاز کردن

تنهن کري اهي جيتوڻيڪ حڪم خداوندي جي برخلاف هايا تنهن هوندي به انهيءَ حيلي سان خداوند تعاليٰ جي حضور ۾ پنهنجو عذر گناه پيش ڪيو:

گرچہ فسونش مرا بروز راہ صواب
از غلطم درگذر عذر گناہم پذیر
رام نگردد جہاں نانہ فسونش خوریم
جز بکمند نیاز ناز نگردد اسیر
تا شود از آہ گرم این بت سنگین گذار
بستن زنار او بود مرا ناگزیر
عقل بدام آور و فطرت چالاک را
اھرمن شعلزاد سجدہ کند خاک را

پوئين شعر ۾ هي اشارو آهي ته جيڪڏهن حضرت آدم عليه السلام رکو مرکز خير يعني جنت ئي ۾ رهن ها ته نه فطرت جي تسخير ڪري سگهن ها نه هن جي خودي مڪمل ٿئي ها. ابليس انهن کي سجده ڪرڻ کان انهيءَ لاءِ انڪار ڪيو هو ته انهن جي خودي نامڪمل هئي، پر دنيا ۾ اچي جڏهن انسان پنهنجي خوديءَ کي مڪمل ڪري ورتو ته شيطان به هن جي اڳيان سجدي ۾ ڪري پيو ٿو.

رومانيت:

شعر ۽ ادب جي هڪ قسم کي رومانيت جو نالو ڏنو ويو آهي. ان قسم ۾ تخيل ۽ جذبات جو گهڻو زور هوندو آهي.

جنهن حالت ۾ تخيل ۽ جذبات جي ڪا حد نه هوندي آهي، تنهن ڪري شاعريءَ جو اهو قسم غير محدود وسعت رکندو آهي. جيسين شعر ۽ ادب جي جسم ۾ جذبات ۽ تخيلات پنهي جي آميزش نه هوندي، تيسين شعر ۽ ادب جو اهو جسم شاعرانه روح کان صفا خالي نظر ايندو. جيتوڻيڪ اقبال جي شاعريءَ جو ڪمال هن جي رمزيت ۾ ئي لڪل هوندو آهي، پر جيڪڏهن اقبال جي شاعريءَ جو فني حيثيت سان جائزو ورتو ويندو ته رومانيت (Romanticism) ۽ رمزيت (Symbolism) جا عنصر نمايان نظر ايندا. جيتوڻيڪ موجوده دور ۾ اهو اسلوب بيان مغربي ادب ۾ گهڻو نظر اچي ٿو، پر لطف جي ڳالهه آهي ته اهي ٻئي عناصر مشرقي ادب ۾ قديم زماني کان موجود آهن. اقبال وٽ انهن ٻنهي جي آميزش عام جام ملي ٿي.

والٽيئر مغرب جو هڪ ڪلاسيڪي اديب آهي سو جذبات کي ادب ۾ ڏاڍي اهميت ٿو ڏئي. ڊاڪٽر يوسف حسين خان پنهنجي ڪتاب روح اقبال ۾ والٽيئر جو هڪ واقعو بيان ڪيو آهي ته هڪ مشهور الميه اداڪاره جي اداڪاري ڏسندي چيائين ته هو ڏاڍي غير جذباتي قسم جي آهي. اها تنقيد ٻڌندي ئي هن والٽيئر کي چيو ته ”اوهين جنهن لب و لهجه جي مون ۾ اميد رکو ٿا، تنهن جي لاءِ ضروري آهي ته انسان جي جسم ۾ شيطان هجي. والٽيئر جواب ڏنو ته ”ان ۾ ڪهڙو شڪ آهي ته هرهڪ آرٽ ۾ ڪمال پيدا ڪرڻ جي لاءِ ضروري آهي ته آرٽسٽ جي جسم ۾ شيطان هئڻ کپي.“ ان مان والٽيئر جو هي مطلب هو ته هرهڪ تخليقي آرٽ جذبي هيٺ وجود ۾ اچي ٿو، جو هڪ شيطاني قوت آهي. آڳاٽي مشرقي ادب ۾ شاعريءَ جو هيءُ قسم ڪا نئين شيءِ نه آهي، بلڪ غزل جي مستقل صنف انهيءَ قسم جي شاعريءَ جي لاءِ وقف آهي. علامه اقبال محسوس ڪيو ته غزل ۾ عام طرح جيڪي جذبات شاعر آڻيندا آهن، سي گهڻو ڪري ڪوڙا، نقلي ۽ فرضي هوندا آهن، جي ڪافي نه

آهن، بلڪ هن جو چوڻ آهي ته شاعر جي اندر خود جذبو هئڻ گهرجي ۽ انهن جذبي ڪانسواءِ شعر بلڪ ڪنهن فن لطيف ۾ اثر پيدا ٿي نٿو سگهي:

آيا کہاں سے نالہ نے سرور ہے
اصل اسکی نےنواز کا دل ہے کہ چوب نے
جس روز دل کی رمز مغنی سمجھ گیا
سمجھو تمام مرحلہ ہائے ہنر ہیں طے

علامه اقبال جي لاءِ رڳو اهو ئي ڪافي نه آهي ته ٻڌڻ واري جي دل ۾ به هڪ جذبو هجڻ گهرجي، تنهن جي ڪري ٻڌڻ واري ڪي چوي ٿو:

پیش من آئی دم سردے دل گرم بیار
جنبش اندر تست از در نغمۂ داؤد نے

مٿين شعرن ۾ علامه اقبال جيڪي جذبات ظاهر ڪيا آهن سي يقيناً نقلي نه آهن، بلڪ خود انهن جي اندر هڪ جذبو موجود آهي، جيڪو انهن جي پوري شاعريءَ جو محور آهي. فارسي غزل گو شاعرن ۾ خواجه حافظ شيرازيءَ جي ڪلام ۾ جيڪي جذبات ظاهر ڪيا ويا آهن، سي گهڻو ڪري جذب و مستي سان واسطو رکن ٿا، پر خواجه حافظ جي مستي رڳو ڪباب ۽ شراب تائين محدود رهي، پر علامه اقبال جي مستي غيرمحدود هئي. هن جيڪا مستانه روش اختيار ڪئي، تنهنجي اظهار جي لاءِ هن هڪ نهايت مختصر ۽ معنيٰ خيز اصطلاحي لفظ اختيار ڪيو يعني قلندر جو خطاب پسند ڪيائين، جيئن سندس هڪ مصرع آهي:

کہہ ڈالے قلندر نے اسرار کتاب آخر
ز برون در گذشتم ز درون خانہ گفتم
سخن نگفتۂ را چہ قلندرانہ گفتم
خوش آگئی ہے جہاں کو قلندری میری
وگرنہ شعر میرا کیا ہے شاعری کیا ہے

جذبي و مستي بابت فرانس جو هڪ شاعر بودئير جو چوڻ آهي ته اهي ٻئي فن جا لوازمات آهن. هن جو چوڻ آهي ته، هر وقت بدمست ۽ بيخود رهو، سيڪجهه انهيءَ ۾ آهي. پر سوال آهي ته ڪهڙي قسم جي مستي؟ هيءَ ڪيي ته شراب جي هجي، شاعريءَ جي هجي، يا نيڪ ڪردار جي هجي، ليڪن هجي ضرور.

جذبه و مستي جي حالت ۾ جيڪي مضمون بيان ڪيا وڃن ٿا، سي گهڻو ڪري خوشي پيدا ڪندڙ ۽ ولولو اڀاريندڙ هوندا آهن. علامه اقبال جي سچي شاعري ان معيار تي پوري بيٺي هوندي آهي. اسان مٿي ڏيکاري آيا آهيون ته علامه اقبال جي شاعريءَ ۾ رمزيت ۽ رومانيت ٻئي الڳ الڳ شاعرانه مسلڪ جي حيثيت رکن ٿا. علامه اقبال جي انهيءَ آميزش جي طريقي هڪ نئون عالم پيدا ڪري ڇڏيو آهي جهڙوڪ خير و شر جي آميزش جو فلسفو. پنهنجي ٻئي نظم ”حور اور شاعر“ ۾ به هن رمز جي نموني تي لکيو آهي پر ان ۾ لطيف عاشقانه ۽ رندانه جذبات شامل ڪيا آهن، اهو نظم جذبه ۽ تخيل جو هڪ نهايت عمدو نمونو به ٿي پيو آهي. ان نظم جو اختصار اٿين آهي ته اتفاق سان هڪ شاعر پلجي جنت ۾ پي ويو، پر هو پنهنجن خيالن ۾ اهڙو محو هو، جو جنت جي دلڪشي جي طرف ان کو ڌيان نه ڏنو. حور ان کي چوي ٿي ته تون عجيب و غريب مخلوق آهين، جو توکي نه شراب جو شوق آهي نه منهنجي طرف نظر کڻي ڏسي ٿو. تون آشنائي جي راه و رسم کان بالڪل بيگانو معلوم ٿو ٿين. بس توکي رکو هيءَ اچي تو ته پنهنجي شاعريءَ سان هڪ خيالي دنيا جو طلسم پيدا ڪري ڇڏين:

نه به باده ميل داری نه بمن نظر کشائی
عجب این که تو ندانی ره و رسم آشنائی
بنوائے آفریدی چه جهان دل کشائے
ارم بچشمت آید چو طلسم سیمیائی

شاعر ان جو جواب ڏئي تو ته آءٌ هڪ هند ترسي نٿو سگهان.

آرزو جي خلش مون کي کٿي بہ چين سان ويهڻ نٿي ڏني.
جڏهن آءٌ ڪنهن خوبرو کي ڏسان ٿو تہ ان جي سونهن کان
لذت پرائڻ جي بدران منهنجي دل ۾ فوراً هي خواهش پيدا ٿئي
ٿي تہ ڪاش ان کان بہ وڌيڪ خوبرو ڏسان. جنت تہ ڏاڍي
بيلطف جڳهہ آهي. هتي نہ درد جو آواز ٻڌڻ ۾ ٿو اچي، نہ
هتي غم آهي ۽ نہ غمگسار. هتي هرڪو مطمئن نظر اچي ٿو.
ڪنهن دل ۾ داغ تمنا نہ آهي:

چہ کنم کہ فطرت من بہ مقام درنسازد
دل ناصبور دارم چو صبا بہ لالہ زاری
چو نظر قرار گیرد بہ نگار خوبروئے
تپد آن زمان دل من پے خوبتر نگارے
ز شرر ستارہ جویم ز ستارہ آفتابے
سر منزلے ندارم کہ بمیرم از قرارے
چو ز بادۂ بہاری قدمے کشیدہ خیزم
غزل دگر سرایم بہ ہوائے نوبہارے
طلبم نہایتے آن کہ نہایتے ندارد
بہ نگاہ ناشکیبے بہ دل امیدوارے
دل عاشقاں بمیرد بہ بہشت جاودانے
نہ نوائے دردمندے نہ غمے نہ غمگسارے

انهن شعرن مان ثابت ٿو ٿئي تہ جذبي جي تسڪين انهي وقت
ٿي ٿئي، جڏهن ان کي تسڪين نہ هجي. هو هڪ حالت تي
قانع نٿو رهي، بلڪ ارتقائي منزل طئي ڪرڻ گهري ٿو ۽ ارتقا
جي لاءِ هي ضروري آهي تہ پست ۽ بلند، نيڪ ۽ بد ٻنهي
جو وجود هجي. ممڪن آهي تہ دنيا جي هر شيءِ پنهنجي جاءِ
تي عمده هجي يا ان ۾ برائي ۽ ڀلائي ڪجهہ بہ نہ هجي. پر
ارتقائي منزلن ۾ جڏهن انسان هڪ ڏاڪي کي طئي ڪري ٻئي
ڏاڪي تي قدم رکي ٿو تہ پهريون ڏاڪو قدرتيطور تي پست
ٿي وڃي ٿو. هڪڙي سهڻي کي ڏسي انسان جڏهن ان کان وڌيڪ

سهڻي جي ڳولا ٿو ڪري ته پاڻيهي بدصورتيءَ جو تخيل پيدا ٿي وڃي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو ڪن فيلسوفن جي اڳيان خير و شر حقيقي شيون نه آهن، بلڪ اضافي. انهن دقيق مسئلن کي اڳيان رکي ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته علامه اقبال انهن کي ڪيترو عاشقانه رنگ ۾ حل ڪيو آهي:

انهيءَ مضمون کي غالب پنهنجي مثنوي ”ابر گهر بار“ ۾ ان طرح بيان ڪيو آهي:

دران پاک ميخانهٔ بےخروش — چه گنجايش شورش نا و نوش
سيه مستي ابر باران کجا — خزان چون نباشد بهاران کجا
اگر حور در دل جنانش که چه — غم و هجر و ذوق وصالش که چه
چه منت نهد نا شناسا نگار — چه لذت دهد وصل بے انتظار

ايشيائي رمزيت ۽ مغربي رمزيت ۾ وڏو فرق آهي. هر تشبيهه ۽ استعارو رمزيت ۾ داخل نه آهي، بلڪ مغرب ۾ رمزيت هڪ ڊرامي جي شڪل اختيار ڪري ورتي آهي ۽ علامه اقبال به اها ئي طرز اختيار ڪئي آهي.* اسان مٿي اقبال جي هڪ نظم ”تسخير فطرت“ جو ٿورو ذڪر ڪيو آهي. اقبال جي تصوراتي ۽ ڊرامائي نظمن ۾ ”تسخير فطرت“ ان لحاظ کان وڌيڪ مڪمل آهي، جنهن ۾ شاعر ان ڊرامي جي مختلف اجزا کي پنج جدا جدا ٽڪرن ۾ نظم ڪري ان ۾ فڪري ۽ فني وحدت ڪئي قائم آهي.

ڏسو سيد وقار عظيم جو ڪتاب اقبال شاعر ۽ فلسفي صفحه ٣٠٥

ڪلاسڪيت:

ادب ۽ آرٽ جو هڪ قسم اهو آهي، جنهن ۾ تخيل ۽ جذبات جو زور نه هوندو آهي، بلڪ فن جي طريقي ۽ ظاهري شڪل جي خيال جو وڌيڪ لحاظ رکيو ويندو آهي. مغربي ادب ۽ آرٽ جي تاريخ ۾ انهيءَ شاعرانه مسلڪ کي ڪلاسيڪي چئبو آهي. ان مسلڪ جي مطابق انساني فطرت مقرر هوندي آهي. رڳو نظم ۽ ترتيب ۽ مقرر ٿيل روايتن جي پابنديءَ سان فنڪار

کا دلپذير شيء پيدا ڪري سگهندو آهي. انهيءَ مسلڪ جي پوئلگن جو چوڻ آهي ته غيرمحدوديت ۽ بلند پروازيءَ جا عنصر آرٽ جي لاءِ قاتل آهن. انهن جي اکيان انساني زندگيءَ جا امڪان به محدود آهن. اهو مسلڪ واقعہ نگاري ۽ تاريخي مضمونن جي لاءِ وڏيڪ موزون ٿو ٿئي. علامہ اقبال جنهن حالت ۾ گهڻا ئي تاريخي نظم به لکيا آهن، تنهن ڪري ان طرز کان به ڪم ورتو آهي. تنهن هوندي به جذبات جي آميزش کان آهي نظم به خالي نه آهن، بلڪ اقبال جهڙي طرح رمزيت ۽ رومانيت جا اجزا شامل ڪري ورتا آهن، تهڙيءَ طرح ڪلاسڪيت ۾ به رومانيت جا عنصر ملائي ڇڏيا آهن. ان جو مثال بال جبريل جي نظم ”عبدالرحمان اول کا بويا ہوا کهجور کا پہلا درخت سر زمين اندلس ميں“، هڪ سٺو مثال آهي. ان نظم کي پڙهي اکين جي اکيان آهي سڀ واقعا ڦري ٿا وڃن. عرب فاتح ذوق ۽ شوق سان اندلس پهتا هئا. جهڙيءَ طرح اهي عرب اندلس جي سر زمين تي پاڻ کي اجنبي محسوس ڪندا هئا، تهڙيءَ طرح کجور جو هيءَ وڻ به ان سر زمين جي آب و هوا کان نا آشنا هو. کجور جي وڻ ٿي ڏسي هڪ عرب جي دل تي جيڪا ڪيفيت طاري ٿئي ٿي، تنهن کان اسين شايد ناواقف هجون، پر عرب جو تخيل انهن نخلستانن ۾ نپجي ٿو ۽ پنهنجي دشت و صحرا جي وسعت وانگر پکڙجي ٿو ۽ وڌي ٿو. اهو نظم تاريخ المقري مان ماخوذ آهي. جهڙو ان نظم جو مضمون سادو ۽ دلڪش آهي، تهڙو ان جو بحر ۽ بولي به سادي ۽ دلڪش آهي. عبدالرحمان اول پيار سان پريل لفظن ۾ ان وڻ سان مخاطب ٿي چوي ٿو:

میری آنکھوں کا نور ہے تو   میری دل کا سرور ہے تو
اپنی وادی سے دور ہوں میں   میرے لئے نخل طور ہے تو
مغرب کی ہوا نے تجھکو پالا   صحرائے عرب کی حور ہے تو
پردیس میں ناصبور ہوں میں   پردیس میں ناصبور ہے تو
غربت کی ہوا میں بارور ہو   ساقی ترا نم سحر ہو!

شاعر هيءُ خيال پيش ڪيو آهي ته فتحمند عرب پاڻ کي اندلس ۾ اجنبي محسوس ڪندا هئا، پر ان جو هيءُ به عقيدو آهي ته انسان پنهنجي عمل جي قوت سان هر ماحول تي قابو پائي سگهي ٿو ۽ هرهنڌ وسي سگهي ٿو. هو ڪنهن هڪ سرزمين سان وابسته نه آهي. انسان جي فضيلت خاڪ جي ڪري نه آهي، بلڪ ان جي سوزِ درون جي ڪري آهي:

عالم کا عجیب ہے نظارہ دامان نگہ ہے پارہ پارہ
ہمت کو شناوری مبارک پیدا نہیں بحر کا کنارہ
ہے سوزِ دروں سے زندگانی اٹھتا نہیں خاک سے شرارہ
صبح غربت میں اور چمکا ٹوٹا ہوا شام کا تارہ
مومن کے جہاں کی حد نہیں ہے مومن کا مقام ہر کہیں ہے

بال جبريل جا ڪيترا نظم ان طرز جا بهترين مثال آهن، خاص طرح مسجد قرطبه وارو نظم ۽ اسرار خودي ۽ رموز بيخودي ۾ جيڪي حڪايتون لکيل آهن سي پڻ ان طرز ۾ داخل ڪري سگهجن ٿيون. نظم ”مسجد قرطبه“ حقيقت ۾ موجوده اردو ادب ۾ هڪ شاهڪار جو درجو رکي ٿو. ان نظم ۾ علامه اقبال رمز ۽ اشارات کان گهڻو ڪم ورتو آهي، جنهن جي ڪري طلسم جو اثر پيدا ڪري ڇڏيو اٿس. ان نظم ۾ آرٽ، تاريخ ۽ فلسفو اهڙي انداز بيان ۾ تنهيءَ کي ملايو ويو آهي، جو وات مان واه نڪريو وڃي. اقبال هسپانيه جي اسلامي دور جي تاريخ بيان نٿو ڪري، بلڪ اشارن کان ڪم ورتو اٿس، جنهن جي استعمال کان هسپانيه جي سڄي تاريخ سامهون اچيو وڃي. اقبال چوي ٿو ته زماني جي ظلم ۽ زبردستين جي سبب، ڪائنات جي ڪا شيءِ محفوظ نه آهي نه سلطنت، نه هنر ۽ نه شخصيت. دنيا جي هر شيءِ بي‌ثبات ۽ ناپائدار آهي. ست سو سال اڳي اندلس جي حالت ڪجهه ٻي هئي ۽ اڄ ڪجهه ٻي آهي:

سلسلۂ روز و شب نقش گر حادثات
سلسلۂ روز و شب اصل حیات و ممات
سلسلۂ روز و شب تار حریر دو رنگ
جس سے بناتی ہے ذات اپنی بقائے صفات
تیرے شب و روز کی اور حقیقت ہے کیا
ایک زمانے کی رو جس میں نہ دن ہے نہ رات
آنی و فانی تمام معجزہ ہائے ہنر
کارجہاں بے ثبات کارجہاں بے ثبات
اول و آخر فنا باطن و ظاہر فنا
نقش کہن ہو کہ نو منزل آخر فنا

قديم مشرقي تنقيد جو طريقو جيتوڻيڪ معنيٰ ۽ مطلب کي نظرانداز نٿو ڪري، تنهن هوندي به ان جي نظر لفظن تي رهي ٿي ۽ هو ماده کان وڌيڪ صورت جو پوڄاري آهي، تنهن ڪري اسين به ان طرز جي پيروي ڪريون ٿا.

حسن الفاظ:

علامه برجموهن دتاتريه ڪيفي پنهنجي ڪتاب ڪيفيه ۾ چيو آهي ته جهڙيءَ طرح حرف صوت يعني آواز جي نمائندگي ڪري ٿو، تهڙيءَ طرح لفظ جذبات، احساسات ۽ تصورات جي نمائندگي ڪري ٿو. لفظ جا ترڪيبي اجزا حرف آهن ۽ زبان جا ترڪيبي اجزا لفظ آهن. لفظن مان عبارت ۽ عبارتن مان ادب جي تشڪيل ٿئي ٿي. لفظ ئي ٻوليءَ جو سرمايو ۽ قيمت تين ٿا. لفظن سان ٻوليءَ ۽ ادب جو درجو قائم ٿئي ٿو. علامه اقبال جيتوڻيڪ پنهنجن شعرن ۾ گوناگون مضمون نظم ڪيا آهن پر انهن ۾ ڪٿي به مبتذل ۽ سبڪ لفظ نه آندا آهن. سب رس اقبال نمبر جي صفحه ٨٧ تي هڪ تنقيد نگار اقبال جي ڪلام جي ان خصوصيت جي طرف اشارو ڪندي لکيو آهي ته "هن جي پوري ڪلام ۾ ڪا شيء اهڙي نظر اچي نٿي سگهي،

جنهن ۾ ڪنهن قسم جو ابتذال يا عاميانه ڳالهه جو ذرو به رنگ جهلڪندو هجي. هن جي بلند فطرت ڪنهن مبتذل، ناپاڪ ۽ محدود شيءِ کي هڪ لمحه جي لاءِ پسند نه ڪري سگهندي هئي. اهو ئي سبب آهي ته جيتوڻيڪ هن حسن و عشق جي ميدانن ۾ به جولاني ڏيکاري آهي، پر ڪٿي به اسين هن کي ڪنهن وشيا جي زلف گره گير ۾ قائل نٿا ڏسون."

لفظ جنهن حالت ۾ معنيٰ جي تابع هوندا آهن، تنهن ڪري هو خيال جي پاڪيزگيءَ سان هميشه شسته، فصيح ۽ پاڪيزه لفظ استعمال ڪندا آهن. بانگ درا جي پڇاڙيءَ ۾ ظريفانه ڪلام ۾ ڪٿي ڪٿي ڊينگ، هينگ، سينگ يا متڪا، جهٽڪا جهڙا لفظ اچي ويا آهن، پر چاڪاڻ ته ڪلام ظريفانه آهي، تنهن ڪري انهن لفظن جو استعمال جائز ٿي سگهي ٿو، نه ته هن جو سنجيده ڪلام انهيءَ قسم جي لفظن کان پاڪ آهي.

علامه اقبال جي ڪلام ۾ لفظي صنعتون تمام گهٽ نظر اچن ٿيون. بعض هنڌن تي لفظي تڪرار جو هڪ قسم جي لفظي صنعت آهي، جنهن حسن پيدا ڪيو آهي.

خضر بھی بے دست و پا الیاس بھی بے دست و پا
میرے طوفان یم بہ یم، دریا بہ دریا، جو بجو
پھول ہیں صحرا میں یا پریاں قطار اندر قطار
اودے اودے، نیلے نیلے، پیلے پیلے پیرہن
نہ درحرم نہ بہ بتخانہ یابم آن ساقی
کہ شعلہ شعلہ بہ بخشد شرر شرر بدھد
باد بہار موج موج مرغ بہار فوج فوج
صلصل و سار زوج زوج برسر ناروں نگر

مٿين شعرن ۾ لفظن جو تڪرار مصراعن ۾ حسن لائيو بيٺو آهي ۽ ڪنهن طرح به بدزيبو نٿو لڳي.

علامه اقبال جو هڪ شعر ملاحظه فرمايو:

مجو از ما نماز پنجگانہ   غلاماں را صف آرائی گراں است

مٿين شعر ۾ اقبال صنعت ايهام تناسب استعمال ڪئي آهي. ڪلام ۾ اهڙو لفظ آڻجي جنهن جون ٻه معنائون هجن، هڪڙي مقصود ٻي غيرمقصود. مٿين شعر ۾ لفظ صف آرائي آيو آهي، جنهن جون ٻه معنائون آهن. ١- صف بندي جيئن نماز ۾ ڪبي آهي ٢- ٻي معنيٰ آهي جنگ ڪرڻ جي.

پهرين مصرع ۾ لفظ نماز آيو آهي، جنهن مان اهو ڏوڪو ٿو ٿئي ته لفظ صف‌آرائي انهيءَ لاءِ آيو آهي ته صف‌بندي ڪئي وڃي، پر اهو لفظ ٻي معنيٰ جي خيال کان غير‌مقصود آيو آهي:

دختر کے برہمنے لالہ رخے سمن برے
چشم بروئے او کشا باز بخویشتن نگر

بازبخويشتن لفظ ۾ صفت ايهام تناسب آهي. ان جي هڪڙي معنيٰ ته هي آهي ته ان برهمن زاديءَ کي ڏسي پنهنجي دل کي ٻه ڏس ته اهو ساڻهپي ۾ آهي يا نه؟ هي هڪ عاشقانه مضمون آهي، جنهن ۾ بيخودي ملي ٿي، پر اقبال جي فلسفهٔ خودي جي سبب ٻي معنيٰ هيءَ به ٿي سگهي ٿي ته منظر ڪيترو ئي هوش ربا هجي پر پنهنجي خوديءَ کي نه وڃائڻ گهرجي، بلڪ پنهنجي دل کي قابو ۾ رکڻ گهرجي:

زدانند کشتهٔ این عصر بے سوز
قیامت ها کہ در قد قامت اوست
کشادہ دست کرم جب وہ بے نیاز کرے
نیازمند نہ کیوں عاجزی پہ ناز کرے

قيامت ۽ قامت، نياز ۽ ناز ۾ تجنيس زايد يا ناقص آهي يعني ٻن متجانس لفظن مان هڪ جي منڍ ۾ يا وچ ۾ يا پڇاڙيءَ ۾ هڪ حرف وڌيڪ هجي مٿين ٻن شعرن جي وچ ۾ هڪ حرف ر، وڌيڪ آيل آهي:

اے کہ تیرا مرغ جاں تار نفس میں ہے اسیر
اے کہ تیری روح کا طائر نفس میں ہے اسیر

مٿين شعر ۾ تجنيس لاحق آيل آهي. ٻن لفظن ۾ پهريون حرف هڪ طرح جو نه هجي ۽ قريب المخرج به نه هجي، جيئن نفس ۽ قفس ۾:

من با آغوش صدف تابم هنوز   در ضمير بحر نايابم هنوز

تابم ۽ يابم ۾ تجنيس خطي آهي: ٻه لفظ صورت ۾ هڪ هجن فقط نقطن ۽ علامتن ۾ اختلاف هجي ته ان کي تجنيس خطي چئبو آهي.

علامه اقبال لفظن جي استعمال کان خوب واقف آهي جو ڪوزي ۾ دريا کي بند ڪري سگهي ٿو. شاعري ۽ فلسفه جو خلاصو فقط لفظن جي ذريعي هڪ مصرع ۾ پورو ڪري سگهيو آهي:

زمانه با تو نسازد تو با زمانه ستيز

انهي مقصد جي لاءِ شاهنامه جي زبان درڪار هوندي آهي ۽ اها هن جي ڪلام ۾ موجود آهي، چاڪاڻ ته هو لفظن کي استعمال ڪري ڄاڻي، تنهن ڪري ان ۾ ڪامياب ٿيو وڃي مثلاً:

دارا و سکندر سے وہ مرد فقير اولیٰ
ہو جسکی فقيری ميں بوئی اسداللٰہی
آئين جواں مرداں حق گوئی و بيباکی
اللہ کے شيروں کو آتی نہيں روباہی

علامه اقبال گهڻو ڪري ان قسم جي مضمونن کي به غزل جي ٿي زبان ۾ ڏاڍي لطافت سان بيان ڪن ٿا ۽ اهي ٿي لفظ آڻين ٿا، جي غزل ۾ عام طرح استعمال ڪيا وڃن ٿا. مثلاً هن کي هيءَ چوڻو آهي ته جيڪي ماڻهو پاڻ کي خطرن ۾ مبتلا رکڻ پسند ڪن ٿا، انهن جي لاءِ امن و سڪون ۽ عيش و عشرت جا مقام موزون نه آهن. ان مضمون کي علامه اقبال ان طرح بيان ڪندا:

خطرپسند طبيعت کو ساز نہيں
وہ گلستاں کہ جہاں گھات ميں نہ ہو صياد

هو عيش و عشرت جي زندگيءَ کي ترڪ ڪرڻ جي تعليم ڏئي ٿو پر قوم ان جي مخالفت ڪري ٿي، ان مضمون کي ائين ادا ڪندو:

بگو اقبال را اے باغبان رخت از چمن بندد
کہ این جادو نوا مارا ز گل بیگانہ میسازد

آزاديءَ جي تعليم ان طرح ٿو ڏئي:

تاکجا در تہ بال دگران می باشی
در هوائے چمن آزادہ پریدن آموز

زندگي حرڪت ۽ ارتقا جو نالو آهي:

بہ آشیان نہ نشینم ز لذت پرواز
گھے بہ شاخ گلم گاہ برلب جویم

اها معجزانہ انقلابي طاقت، جا حضرت موسیٰ عليہ السلام جي هٿ ۾ هئي، هاڻي نہ رهي آهي، پر علامہ اقبال پنهنجي شاعري جي ذريعي ان کي زنده ڪرڻ ٿو گهري:

چراغ خویش برافروختم کہ دست کلیم
دریں زمانہ نہاں زیر آستین کردند

مطلب تہ علامہ هڪ انقلابي شاعر آهي جيئن هو خود ٿو چوي:

با نشہ درویشی درساز و دمادم زن
چون پختہ شوی خود را بر سلطنت جم زن
گفتند جہان ما آیا بتوے سازد
گفتم کہ نمی سازد گفتند کہ برہم زن

ليڪن هو ان انقلاب انگيز شاعريءَ کي غزل جي ٺي زبان ۾ استعارہ ۽ ڪناية ڏاڍي خوبصورتي سان پيش ڪن ٿا ۽ ان تي خود هن کي فخر آهي ۽ بجا فخر آهي. هيٺي شعر ۾ صنعت سوال و جواب ملاحظ فرمايو:

پردہ برگیرم و در پردہ سخن می گویم
تیغ خونریزم و خود را بہ نیامے دارم

انهيءَ خصوصيت جي بنياد تي ڪيترن مصنفن علامہ اقبال کي ڏاڍو ساراهيو آهي. اسان مٿي لڪيڪاريو آهي تہ لفظن جي صحيح استعمال جي ڪري علامہ اقبال پنهنجي شاعريءَ کي ڏاڍو دلڪش بڻايو آهي.

لب و لهجہ:

جن شاعرن ڪنهن خاص مقصد کي نظر اڳيان رکي شاعري ڪئي آهي ۽ هو پنهنجي دل ۾ هڪ پختو جذبو رکندا هئا، تن جو هڪ خاص لهجو هوندو هو. خواجہ حافظ شيرازيءَ جو لهجو مستانہ آهي، فردوسيءَ جو لهجو دليرانہ آهي ۽ مولانا روم جو لهجو ڪٿي فلسفيانہ آهي، ڪٿي صوفيانہ ۽ ڪٿي متڪلمانہ، ساڳيءَ طرح علامہ اقبال جو بہ هڪ خاص لهجو آهي، جنهن کي هڪ صاحبِ ذوق محسوس ڪيو آهي ۽ سب رس رسالي جي اقبال نمبر صفحہ ٨٧ تي لکيو آهي تہ ”اقبال جي جنهن خصوصيت مون کي حد کان وڌيڪ هن جو گرويده بنائي ڇڏيو آهي، سو ان جو لهجو (Tone) آهي. هو ڪنهن بہ موضوع تي اظهار خيال، پنهنجي خاص لهجي ۾ ڪري ٿو، جنهن مان فوراً معلوم ٿي وڃي ٿو تہ اتي اقبال ٻولي رهيو آهي. هماله جهڙي شروعاتي نظم کان وٺي ضرب ڪليم ۽ بال جبريل جي پڇاڙيءَ جي نظمن تائين اقبال جو لهجو برقرار رهي ٿو. هڪ لحظي جي لاءِ بہ ان ۾ ڪو فرق نظر نٿو اچي. مان هن ڳالهہ کي شايد قبول ڪري وٺان تہ اقبال ڪن ڪن نظمن ۾ ٻين جي خيالات مان فيض حاصل ڪيو هجي ۽ ڪٿي توارد خيال بہ نظر اچي ٿو، پر ڪنهن طرح بہ هي مڃي نٿو سگهان تہ اقبال جو لهجو ڪنهن حد تائين بہ ڪنهن ٻئي شاعر جو رهين منت هجي. اقبال پنهنجي لهجي ۾ مڍ کان پڇاڙيءَ تائين اقبال آهي.... اقبال جو لهجو ڇا آهي؟ اهو شاعريءَ جو هڪ معجزو آهي . اهو هڪ اهڙي شخص جو آواز آهي، جو دلين

تي حڪومت ڪرڻ جي لاءِ پيدا ٿيو آهي. اهو هڪ اهڙي عظيم مرتبي جي انسان جي صدا آهي، جو قومن جي باطن ۾ انقلاب پيدا ڪري سگهي ٿو. مختصر هيءَ ته هو آسماني آواز آهي، رباني نغمو آهي."

علامه اقبال بعض شعرن ۾ پاڻ به پنهنجي لهجي جي طرف اشارا ڪيا آهن:

چمن میں تلخ نوائی مری گوارا کر
کہ زہر بھی کبھی کرتا ہے کار تریاقی
عطا ہوا خس و خاشاک ایشیا مجھکو
مرے شعلے میں ہے سرکشی و بیباکی

يعني هن جو لهجو ڏاڍو تند، تيز ۽ انقلاب انگيز آهي مثلاً:

اٹھو میری دنیا کے غریبوں کو جگادو
کاخ امرا کے در و دیوار ھلادو
گرماؤ غلاموں کا لہو سوز یقین سے
کنجشک فرومایہ کو شاہین سے لڑادو
سلطانی جمہور کا آتا ہے زمانہ
جو نقش کہن تم کو نظر آئے مٹادو
جس کھیت سے دہقان کو میسر نہیں روٹی
اس کھیت کے ہر خوشہ گندم کو جلادو
نشاں یہی ہے زمانے میں زندہ قوموں کا
کہ صبح و شام بدلتی ہیں ان کی تقدیریں
قلندرانہ ادائیں سکندرانہ جلال
یہ امتیں ہیں جہاں میں برہنہ شمشیریں
خودی سے مرد خود آگاہ کا جمال و جلال
کہ یہ کتاب ہے باقی تمام تفسیریں
شکوہ عید کا منکر نہیں ہوں میں لیکن
قبول حق ہے فقط مرد حر کی تکبیریں

پر انقلاب‌انگيز هجڻ سان گڏ علامه اقبال هڪ مرد قلندر پڻ آهن. انهن‌ ۾ درويشانه ۽ فقيرانه شان به ملي ٿو. تنهن ڪري ڪٿي ڪٿي انهن جو لهجو قلندرانه، درويشانه ۽ فقيرانه ٿي وڃي ٿو:

درويش خدا مست نه شرقی هے نه غربی
گهر ميرا نه دلی نه صفاهان نه سمرقند
هوں آتش نمرود كے شعلوں ميں بهی خاموش
ميں بندۂ مومن ہوں نهيں دانه اسپند
اپنے من ميں ڈوب كر پاجا سراغ زندگی
تو اگر ميرا نهيں بنتا نه بن اپنا تو بن
من كی دنيا من كی دنيا سوز و مستی جذب و شوق
تن كی دنيا تن كی دنيا سودو سودو مكر و فن
من كی دولت ہاتھ آتی هے تو پهر جاتی نهيں
تن كی دولت چهاؤں هے آتا هے دهن جاتا هے دهن
من كی دنيا ميں نه پايا ميں نے افرنگی كا راز
من كی دنيا ميں نه ديكهے ميں نے شيخ و برہمن
پانی پانی كر گئی مجهكو قلندر كی يه بات
تو جهكا جب غير كے آگے نه من تيرا نه تن
خودی كا سر نهاں لا اله الا الله
خودی هے تيغ فساں لا اله الا الله
يه دور اپنے براهيم كی تلاش ميں هے
صنم كده هے جهاں لا اله الا الله
كيا هے تونے متاع غرور كا سودا
فريب سود و زياں لا اله الا الله
يه مال و دولت دنيا يه رشته و پيوند
بتان وهم و گماں لا اله الا الله
خرد ہوئی هے زمان و مكاں كی زناری
نه هے زمين و مكاں لا اله الا الله
يه نغمه فصل گل و لاله كا نهيں پابند
بهار هو كه خزاں لا اله الا الله

جهان دل جهان رنگ و بو نیست
درو پست و بلند کاخ و کو نیست
زمین و آسمان و چار سو نیست
درین عالم بجز الله هو نیست

پر علامہ اقبال ان نکتہ کان واقف هو تہ هر مضمون جي لاءِ هڪ ئي لهجو موزون نہ هوندو آهي، بلڪ مضمون جي بدلجي وڃڻ کان لب و لهجو بہ بدلجي وڃي ٿو جهڙوڪ جتي سوز و گداز جو موقعو اچي ٿو، تتي جو لب و لهجو ڏاڍو دردمند ٿي وڃي ٿو جيئن تہ:

شیرازہ ہوا ملت مرحوم کا ابتر
اب توهی بتا تیرا مسلمان کدھر جائے
وہ لذت آشوب نہیں بحر عرب میں
پوشیدہ ہے جو مجھ میں وہ طوفان کدھر جائے
هر چند ہے بے قافلہ و مرحلہ و زاد
اس کوہ و بیاباں سے حدی خواں کدھر جائے
اس راز کو اب فاش کر اے روح محمد
آیات الاهی کا نگہبان کدھر جائے

علامہ اقبال جو ناصحانہ لهجو بہ ڏاڍو نرم ۽ اثرائتو هوندو آهي ۽ ان ۾ جوش و خروش بالڪل نہ ملي. هڪڙي نظم ۾ هن جاويد سلمہ کي ڪجهہ پند ۽ نصيحتون ڪيون آهن، پر انداز جنهن حالت ۾ ناصحانو آهي، تنهن ڪري لهجو ڏاڍو نرم ٿي ويو آهي:

اے جان پدر نہیں ہے ممکن شاہین سے تدرو کی غلامی
نایاب نہیں متاع گفتار صد انوری و ہزار جامی
ہے میری بساط کیا جہاں میں بس ایک فغان زیر بامی
اک صدق مقال ہے کہ جس سے میں چشم جہاں میں ہوں گرامی
اللہ کی دین ہے جسے دے میراث نہیں بلند نامی

اپنے نور نظر سے کیا خوب فرماتے ہیں حضرت نظامی
جائے کہ بزرگ بایدت بود فرزندی من ندارت سود

اقبال هڪ متڪلم:

هڪ فلسفيانه حقيقت پيش ٿي ڪجي ته فلسفو ۽ شعر به هڪ جهڙيون شيون آهن. فلسفه جهڙيءَ طرح معاشري جي ترتيب ڪئي آهي، تهڙي طرح شعر به برابر ان کي ٽيڪو ڏيندو آيو آهي ۽ ڪٿي ڪٿي ته فلسفه کان به اڳتي نڪري ويو آهي جيئن ته علامه اقبال مرحوم فلسفي به آهي ته شاعر پڻ، پر سڀ کان اڳي هو هڪ سچو مسلمان آهي.

علامه اقبال جي ڪلام تي غور ڪرڻ بعد معلوم ٿيندو ته هو فلسفي به آهي ۽ هڪ نمايان حيثيت رکندڙ مسلمان به ۽ قومي شاعر پڻ يعني هن جي شاعريءَ ۾ گهڻيون فلسفيانه حقيقتون نظر اچن ٿيون، جيتوڻيڪ فلسفه نگاري اقبال جي انفرادي حيثيت نه آهي، ڇاڪاڻ ته فارسي شاعرن جي ڪلام جي مطالعه مان جا شيءِ بديهي طور تي مطالعو ڪرڻ واري جي ذهن ۾ نقش ٿئي ٿي، سا اقبال جي متڪلمانه حيثيت آهي، ان کان ڪير انڪار ڪري سگهي ٿو ته علم الڪلام جي حدن ۾ فلسفو داخل آهي، بلڪه حقيقت هيءَ آهي ته معاش ۽ معاد جا مسئلا فلسفه جي ئي بنياد تي تحقيق ڪيا وڃن ٿا.

اقبال هڪ مجتهد به هو ۽ مجدد به، تنهن ڪري هن جي ڪلام ۾ انهيءَ قسم جا اشارات صاف صاف ملن ٿا، پنهنجي اجتهاد جي لاءِ علامه اقبال چوي ٿو:

گمان مبر که به پایان رسید کار مغان
هزار بادهٔ ناخورده در رگ تاک است

اقبال جي مجدديت جي طرف هيٺين شعر ۾ اهڙو اشارو ملي ٿو:

فاخته کهن سرود نالهٔ من شنید و گفت
کس نه سرود در چمن نالهٔ یار این چنین

شايد ائين خيال ڪرڻ ۾ اچي ته جو شخص مجتهد هوندو، سو مجدد ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟ ته ان جو جواب هيءُ آهي ته اقبال فلسفهٔ خودي جو مجتهد ۽ مسئله وحدت‌الوجود جو مجدد آهي. علم ڪلام ۾، جيڪڏهن تمام سختيءَ سان اقبال تي تنقيد ڪئي وڃي ته هن جو مجدد هجڻ هر صورت ۾ ثابت ٿو ٿئي، پر واقعو ائين آهي ته هن شاعريءَ ۾ علم‌الڪلام جي لحاظ کان اجتهاد کان ئي ڪم ورتو آهي.

علم ڪلام کي چاڻ کان اڳي منڊ ۾ هيءُ سمجهڻ نهايت ضروري آهي ته مسلمان نوع انساني ۽ علوم جي ڏاڍي خدمت ڪئي آهي، جنهن کي وساري نٿو سگهجي. انهن يونانين جي علم ۽ فن کي زنده ڪيو؛ سقراط ۽ ارسطو جي فلسفه کي ترقي ڏني؛ رياضي ۽ ٻين حڪمتن جي شعبن ۾ وڏيون ايجادون ڪيون؛ تاريخ کي هڪ حڪيمانه فن بڻائي ڇڏيو؛ طب، فلاحت، مساحت، هئيت ۽ جاگرافي ۾ مسلمانن اهي نمايان ڪم انجام ڏنا آهن، جو فلسفو ۽ سائنس جي تاريخ اڄ سوڌو مسلمانن کي دعائون ڏيئي رهي آهي. انساني حياتيءَ جي ضرورتن مان اهو ڪهڙو علم آهي، جنهن ۾ عربن جو ارتقائي شان نه ملندو هجي.

مسلمانن نه رڳو اهو ڪيو جو يونانين جي علم ۽ فن کي دائمي حياتي بخشي، ڪهڙا اهڙا علم ايجاد ڪيا، جي قدم قدم تي انساني حياتيءَ جي رهنمائي ڪن ٿا. مسلمانن جي ايجادات جي فهرست خاصي طويل آهي. دوربين ۽ خوردبين جي ايجاد جو سهرو مسلمانن جي ئي سر تي آهي. اک تي جا عينڪ لڳل آهي، سا مسلمانن جي ايجاد جي طرف اشارو ڪري رهي آهي. جيتوڻيڪ اهي سيئي علم انساني حياتيءَ جي لاءِ ڏاڍا ضروري آهن، پر هيءُ وسارڻ نه گهرجي ته انساني ضرورت جيتري لطيف هوندي، ايجادات ۾ اوتري گنجائش گهٽ هوندي. تنهن ڪري ماديات ۾ ترقيءَ سان گڏوگڏ مسلمانن غيرمادي ۽ ماورائي مسئلن تي به ڌيان ڏنو ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هڪ ڏاڍو اهم ۽ نرالو

علم ايجاد ڪيو، جنهن ڪان دنيا، اسلام ڪان اڳي، واقف ڏي نه هئي. ان عقلي ۽ ماورائي علم جو نالو علم الڪلام آهي.

ظاهر ۾ علم الڪلام منطق جو هڪ شعبو معلوم ٿو ٿئي، مگر واقعو هيءُ آهي ته اهو پنهنجي جاءِ تي هڪ ماورائي فلسفو آهي. ان فلسفہ جي تعريف سمجهڻ جي لاءِ ائين سمجهڻ کپي ته معاد جي مسئلن تي استدلال ڪرڻ جي طريقي کي علم الڪلام ٿو چئجي يعني خدا، فرشتا، انبيا، آسماني ڪتاب، حشر و نشر وغيره مسئلن کي عقلي دليلن سان ثابت ڪرڻ علم الڪلام آهي. خدا ۽ رسول جي اهميت انساني زندگيءَ ۾ بنيادي حيثيت رکي ٿي. خدا جو يقين ۽ اعتقاد ڪرهٔ ارضي جي انسانن جي وڏي زبردست غالب اڪثريت ۾ عام رهيو آهي ۽ اهو ئي حال آسماني ڪتابن جو آهي، ويد ژند و پاژند، توريت، زبور، انجيل ۽ قرآن حڪيم دنيا جي انسانن ۾ اهڙن ڪتابن ۾ ئي شمار ڪيا وڃن ٿا، جي ڪنهن نه ڪنهن انساني جماعت جي عقيدي ۾ آسماني آهن. پر مسلمانن ڪانسواءِ بي ڪنهن جماعت پنهنجي آسماني ڪتاب کي الهامي ثابت ڪرڻ جي لاءِ پنهنجي ڪتاب مان اهڙا اصول اخذ نه ڪيا آهن، جن مان اهو آسماني ڪتاب ثابت ٿي سگهي. پر مسلمانن پنهنجي ڪتاب جي دعوىٰ جي مطابق عقل ۽ تحقيق جي روشنيءَ ۾ ان کي الهامي ۽ آسماني ثابت ڪيو آهي. انهيءَ اثبات جي طريقي جو نالو علم الڪلام آهي ۽ هيءَ خاص مسلمانن جي ايجاد آهي.

اسلام جي ابتدا ڪان اڄ سوڌو اسلام ۾ متڪلمين حڪيمن جون وڏيون وڏيون هستيون گذريون آهن ۽ انهن جون خدمتون اهل علم ڪان اڄ به لڪل نه آهن. امام غزالي، امام فخرالدين رازي ۽ فارابي وغيره انهيءَ قسم جي حڪيمن ۾ شامل آهن.

مسلمانن ۾ هڪ سلسلو اهڙن حڪماء جو به آهي، جنهن کي متڪلمين شاعرن جي نالي سان تعبير ڪرڻ گهرجي مثلاً حڪيم سنائي، شيخ فريدالدين عطار ۽ مولانا روم وغيرهم، مگر

هي ۽ انهيءَ قسم جا سڀ بزرگ آهي آهن، جن فلسفهٔ ڪلام جي پابنديءَ سان گڏ اسلامي عقيدن جو اثبات يوناني فلسفه جي بنياد تي ڪيو آهي. پر چوڏهن سؤ سالن جي مدت مديد ۾ فلسفهٔ ڪلام جي متواتر تجديد ٿيندي رهي آهي. ايتري تائين جو هي زمانو حالي ۽ اقبال تائين پهچي ٿو. حالي ۽ اقبال پنهنجن ڪارنامن جي سبب، جيتوڻيڪ متڪلم چئي سگهجن ٿا پر سر سيد ۽ حاليءَ جو شمار شاه ولي الله وانگر علم ڪلام جي مجددين مان ٿيندو. پر شاعرن مان علم الڪلام جون ڪجھ جهلڪيون اڪبر الهآباديءَ جي ڪلام ۾ نظر اچن ٿيون، مگر اقبال جي ڪلام ۾ علم الڪلام ڪلي ظاهر ٿيو پوي. مولانا روم وانگر اقبال به فلسفهٔ ڪلام جو مجدد آهي. مولانا روم هجي يا اقبال، ٻنهي چٽن شعر کي حقيقت جي تبليغ جي لاءِ اوزار بنايو آهي يعني اقبال جي ڪلام ۾ شاعري مقدم آهي ۽ علم متاخر، جيتوڻيڪ نفس شاعريءَ کي ئي علم الڪلام جي مسئلن جي اظهار جو ذريعو بنايو ويو آهي.

اقبال پنهنجي ذات بابت خود يقين رکندو هو ته هو هڪ متڪلم شاعر آهي، هي ڪو تاويل نه آهي، بلڪ خود اقبال پنهنجي ان علم ۽ احساس کي شعر جو جامو ائين پهرايو آهي:

سرود رفته باز آيد که نايد   نسيم از حجاز آيد که نايد
سرآمد روزگارے اين فقيرے   دگر دانائے راز آيد که نايد

وڌيڪ فرمائي ٿو:

مرا بنگر که در هندوستان ديگر نمی بينی
برهمن زادهٔ رمز آشنائے روم و تبريز است

انهيءَ ڪري اقبال جو ڪلام زبان حال سان پڪاري چوي ٿو ته اقبال هڪ متڪلم شاعر آهي، ڇاڪاڻ ته موصوف چونڊي چونڊي اهڙا موضوع اختيار ڪيا آهن، جي پنهنجي جاءِ تي خود علم الڪلام جا موضوع آهن. علامه اقبال علم الڪلام

ڪي شعرن جي ذريعي جهڙيءَ طرح پيش ڪيو آهي، تنهن مان هن جو متڪلم هجڻ بنان ڪنهن شڪ شبهي جي ثابت ٿو ٿئي. فلسفه ۾ اقبال ڪي انفراديت حاصل هجي يا نه هجي، پر علم الڪلام جي تجديد ۾ اقبال جي حيثيت قطعاً انفراديت جي حامل آهي.

اقبال جي ڪلام تي غور ڪرڻ سان انهيءَ نتيجي تي پهچي سگهجي ٿو ته اقبال دور حاضره جو هڪ متڪلم شاعر هو. هن جي ڪتاب ”ضرب ڪليم“ تي جيڪڏهن غور ڪيو ويندو ته اها ڳالهه ثابت ٿي ويندي.

علم الڪلام جا اهم مسئلا هي آهن: وجود باري تعالى، موجودات ۽ وجود جو پاڻ ۾ لاڳاپو، قيامت، حشر نشر، جنت ۽ دوزخ عذاب ۽ ثواب، اعمال، ملائڪ، رسالت، عبادت، اعتقاد وغيره. امام فخرالدين رازي ۽ متڪلم علماء انهن مسئلن تي سير حاصل بحث ڪيا آهن ۽ انهن مان هرهڪ کي ثابت ڪيو آهي. علم ڪلام جي ڪتابن ۾ انهن بحثن کي اڄ به ڏسي سگهجي ٿو ۽ اهڙا نظريات ۽ مسلمات، جي اسلامي حقيقتن جي خلاف آهن، اسانجن متڪلمين انهن تي اهڙن قسمن جا اعتراض ڪيا آهن، جن جو رد اڄ تائين ممڪن نه ٿي سگهيو.

اقبال جي ڪتاب ”ضرب ڪليم“ جي لوح تي نالي جي هيٺ هي لکيل آهي يعني ”اعلان جنگ دور حاضره ڪے خلاف“ ان جي هي معنى آهي ته اقبال الاهيات، اخلاقيات، معاشيات، عمرانيات ۽ سياسيات وغيره ۾ دور حاضر جي خلاف اعلان جنگ ٿو ڪري. ان مان هي حقيقت واضح ٿي ٿئي ته اقبال کي دور حاضر جي هر اها شيءِ اعتراض جي قابل نظر اچي ٿي، جا اسلامي حيات جي خلاف آهي. انهيءَ بنياد تا ضرب ڪليم مان ڪجهه عنوان نقل ڪيا وڃن ٿا جي علم ڪلام جا موضوع آهن.

لا الـٰه الا لله، تن به تقدير، معراج، علم و عشق، اجتهاد، ذڪر و فڪر، تقدير ۽ توحيد، علم ۽ دين، قوت ۽ دين، فقر و

ملوڪيت، سلطان، صوفي سے، تصوف، دنيا، وحي. جنهن حالت ۾ اهي عنوان گهڻا وڏيڪ آهن، تنهن ڪري نموني لاءِ ڪن ٻورن تي بحث ڪري ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ڏيکارجي ٿو ته جن مسئلن تي علامه اقبال روشني وڌي آهي، تن ۾ هو ڪنهن متڪلم جو مقلد نه آهي، بلڪ هڪ اجتهادي حيثيت جو مالڪ آهي.

١- وحي بابت اسانجن متڪلمين ڏاڍي نڪته سنجي سان بحث ڪيا ۽ عقل سان وحي کي ثابت ڪيو آهي. مگر علامه اقبال جنهن ڍنگ سان ان کي ثابت ڪيو آهي، سو سڀني متڪلمين کان بالڪل جدا آهي. هو چوي ٿو:

عقل بے مايه امامت کا سزاوار نهيں
راهبر هو ظن و تخمين تو زبون کار حيات
فکر بے نور تيرا، جذب عمل بے بنياد
سخت مشکل هے که روشن هو شب تار حيات
خوب و نا خوب عمل کی هو گره وا کيونکر
گر حيات آپ نه هو شارح اسرار حيات

متي نظم ۾ ٽي شعر آهن، ان کان وڌيڪ جي گنجائش نه آهي. جيڪڏهن وحي بابت اسلام جي حڪماء جي بحثن جو مطالع ڪيو ويندو ته صفحن جا صفحا ڏسڻا پوندا، پوءِ به اڃ باقي رهندي، پر اقبال هڪ شعر ۾ وحي جي ماهيت بيان ڪري ڇڏي آهي، جنهن جو مقصد آهي ته جڏهن حياتي خود اسرار حياتي جو شرح ڪري ٿي ته ان شرح جو نالو وحي آهي. ان کي سچي شعر ۾ ائين ادا ڪيو اٿس ته زندگيءَ جي مفيد ۽ مضر حقيقتن جو انڪشاف ان وقت ممڪن آهي، جڏهن زندگي خود اسرار حيات جو شرح ڪري. هيءَ آهي وحي جي حقيقت.

سچي نظم ۾ اقبال سڀ کان پهرين عقل سان بحث ڪيو آهي ۽ ڏيکاريو آهي ته انساني زندگيءَ جي نظم جي تشڪيل

۽ تعميل ۾ سمورو عمل تي اعتماد ڪري نٿو سگھجي ۽ ھيءَ فرض عقل کي سونپي نٿو سگھجي، ڇاڪاڻ تہ عقل جا معيار ظن ۽ تخمين آھن ۽ زندگيءَ جي يقيني مسئلن کي ظن ۽ تخمين جي حوالي ڪري ڇڏڻ ڪنھن حالت ۾ بہ مفيد نہ آھي. اقبال ان طرف اشارو ڪيو آھي تہ انساني شعور جي شروعات کان وٺي اڄ تائين بي شمار حڪماء زندگيءَ جي نظامن کي ترتيب ڏنو آھي، مگر انھن مان ڪو ھڪڙو بہ زندگيءَ جو نظام اھڙو نہ آھي، جو انساني فطرت جي عين مطابق ھجي، بلڪ انھن مان ھرھڪ زندگيءَ جو نظام ھڪ مخصوص قسم جي جماعت سان لاڳاپو رکندو آھي. ان جو سبب ھي آھي تہ ھيءَ ھڪ عقلمند جو ترتيب ڏنل نظام آھي. مگر اھو نظام يقيناً سڀ نوع بني آدم جي لاء فائديمند ھوندو، جنھن جو بنياد مطلقاً اسرار حيات تي ھوندو، ڇاڪاڻ تہ زندگي ھڪ اھڙي شيء آھي، جا ڪنھن مخصوص جماعت يا قوم يا انساني فرقي ۾ محدود نہ آھي ۽ حقيقي نظام حيات اھو ئي آھي، جنھن کي زندگيءَ جي بنياد تي قائم ڪيو ويو ھجي ۽ نظام حيات ۾ زندگيءَ جا مختلف تجربا نظر ايندا ھجن ۽ انھن تجربن جو شرح خود زندگي ڪيو ھجي، زندگي جڏھن انھن مفيد ۽ مضر تجربن جو شرح ڪري ٿي تہ ان کي وحي چئجي ٿو. ٻين لفظن ۾ حياتيءَ کي مضر اثر کان بچائڻ ۽ مفيد اصولن کي اختيار ڪرڻ خود حياتيءَ جو شرح آھي ۽ انھيءَ جو نالو وحي آھي.

انھيءَ مضمون کي اٿبن بہ ادا ڪري سگھجي ٿو تہ اڄ تائين جيترن حڪيمن حياتيءَ جا نظام ترتيب ڏنا آھن، تن جا بنياد جنھن حالت ۾ عقل ۽ ظن و تخمين تي آھن، تنھن ڪري انھن جو پاڻ ۾ سخت اختلاف ملي ٿو، پر اھو نظام حيات جنھن جو بنياد وحي تي ھوندو سو ظن و تخمين تي مبني نہ ھوندو، بلڪ يقين تي مبني ھوندو. انھيءَ بنياد تي اقبال فيصلو ڪيو آھي تہ گناہ و ثواب، نيڪي و بدي، جنت و دوزخ ۽ مفيد

و مضر جي ڳڻيد عقل سان ڪولي نہ ويندي، بلڪ هر برائي ۽ ڀلائي جي تشريح زندگي خود ڪري ٿي ڇڏي يعني جا شيءِ انسان جي حياتيءَ تي اهڙو اثر وجهي، جو انساني نسل جي قيام ۽ بقا، ڪثرت ۽ ارتقا ۽ ان جي حفاظت تي سٺو اثر وجهي سائي شيءِ خوب يعني سٺي آهي ۽ اقبال زندگيءَ جي انهيءَ فيصلي جو نالو وحي رکيو آهي. وحيءَ جي هيءَ اهڙي تعريف آهي، جا ڪنهن حڪيم يا متڪلم اڄ سوڌو نہ ڪئي آهي. وحيءَ جي انهيءَ تعريف جي بنياد تي اقبال کي هڪ متڪلم مجتهد چئي سگهجي ٿو.

تقدير:

هيءُ هڪ اهڙو منجهيل مسئلو آهي، جنهن تي اسلام جي حڪماء ۾ شدت جو اختلاف ملي ٿو، پر اقبال ان ڳنڍ کي هيئن کوليو آهي:

نا اہل کو حاصل ہے کبھی قوت و جبروت
ہے خوار زمانہ میں کبھی جوہر ذاتی
شاید کوئی منطق ہو نہاں اسکے عمل میں
تقدیر نہیں تابع منطق نظر آتی
ہاں ایک حقیقت ہے کہ معلوم ہے سب کو
تاریخ امم جسکو نہیں ہم سے چھپاتی
ہر لحظہ ہے قوموں کے عمل پر نظر اسکی
بران صفت تیغ دو پیکر نظر اسکی

اقبال تقدير بابت جيڪي مٿي نظم ۾ چيو آهي ان جو نتيجو هي آهي تہ دنيا ۾ هيءُ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ بعض وقت هڪ شخص جو هر قسم جي علم ۽ هنر ڪان خالي هوندو آهي، سو اقبال مند هوندو آهي ۽ نيڪ انهيءَ زماني ۾ ٻيو شخص ذليل ۽ خوار نظر اچي ٿو، جو صاحب فضل و ڪمال آهي. اقبال چوي ٿو تہ انهن ٻنهي ڳالهين کي ڪنهن نہ ڪنهن طرح

منطق جي ذريعي ثابت ڪري سگهجي ٿو، پر تقدير اها شيءِ آهي، جا منطق جي تابع نہ آهي، بلڪ تقدير حقيقت ۾ قومن جي ان ڪردار جو نالو آهي، جو علمن جي حاصل ڪرڻ ۽ زندگيءَ جي جدوجهد ۾ حصو وٺي ٿي. هيءَ ڪڏهن ممڪن نہ آهي جيڪا قوم علم ۽ هنر کان غافل رهي ۽ ان جو هرهڪ فرد، سستي ۽ ڪاهلي ۽ جهالت جو عاشق هجي؛ سا قوم خوش بخت، خوش حال، نامور ۽ صاحب حڪومت بہ ٿي سگهي ٿي؟ اقبال انهيءَ قومي ڪردار جو نالو تقدير رکي ٿو.

توحيد:

توحيد هڪ اهڙو عقيدو يا اصول آهي، جنهن تي دين جو بنياد قائم آهي. ان جي تعمير ۾ اڪثر عالمن جو اختلاف آهي. ڪن عالمن توحيد کي ذات باري تائين محدود رکيو آهي ۽ ڪن ان کي ايتري قدر وسعت ڏني آهي، جو سڄي دنيا ان جي دائري ۾ سميٽجي اچي وڃي ٿي، مگر اقبال توحيد بابت جيڪي ڪي چيو آهي، سو سڀ کان ڏار آهي هو چوي ٿو:

زندہ قوت تھی جہاں میں یھی توحید کبھی
آج کیا ہے فقط اک مسئلہ علم کلام
روشن اس ضو سے اگر ظلمت کردار نہیں
خود مسلماں سے ہے پوشیدہ مسلماں کا مقام
میں نے اے میر سپہ تیری سپہ دیکھی ہے
قل ھو اللہ کی شمشیر سے خالی ہے نیام
قوم کیا چیز ہے، قوموں کی امامت کیا ہے
اسکو کیا سمجھیں یہ بیچارے دو رکعت کے امام

اقبال عقيدت ۽ ڪردار جي مطابقت يا هم آهنگي جو نالو توحيد رکيو آهي. قرآن حڪيم ۾ توحيد جو بيان سورة اخلاص يعني قل هو الله احد ۾ تفصيل سان ملي ٿو. اقبال چوي ٿو تہ هي توحيد جنهن جو بيان سورة اخلاص ۾ آهي، حقيقت

۾ توحيد آهي. هيءَ توحيد فڪر ۽ ڪردار جي برابر يعني وحدت آهي. انهيءَ فڪر و عمل جي وحدت يعني توحيد کي ماڻهن هڪ علم ڪلام جو مسئلو ناهي ڇڏيو آهي. انهيءَ فڪر و عمل جي وحدت يعني ان تي لا و نعم جي گفتگو ڪرڻ علم جو معراج سمجهيو آهي. اڄ ڪير آهي جو ڪتاب ۽ سنت جي روشنيءَ ۾ ان حقيقت کان انڪار ڪري سگهي ۽ هي مڃي ته توحيد حقيقت ۾ عقيدي ۽ ڪردار جي هم آهنگيءَ جو نالو آهي. توحيد هڪ ذهني عقيدي ۽ قلبي شهادت جو نالو آهي. جڏهن هي توحيد انساني عمل ۾ ظاهر ٿئي ٿي ته ذهني ۽ خارجي شين ۾ هڪ وحدت پيدا ٿي وڃي ٿي يعني جيڪو انسان جو عقيدو هوندو آهي، سوئي عمل به هوندو آهي ۽ جيڪو انسان جو عمل هوندو آهي، سوئي ان جو عقيدو به هوندو آهي، جنهن جي نتيجي ۾ اقرار باللسان ۽ تصديق بالقلب جي ڪيفيت حاصل ٿئي ٿي. اهائي فڪر ۽ فعل، ذهن ۽ عقيدي ۽ ڪردار جي وحدت آهي.

قوت ۽ دين:

اسکندر و چنگیز کے ہاتھوں سے جہاں میں
سو بار ہوئی حضرت انسان کی قبا چاک
تاریخ امم کا یہ پیام ازلی ہے
صاحب نظران نشۂ قوت ہے خطرناک
اس سیل سبک سیر و زمیں گیر کے آگے
عقل و نظر، علم و ہنر ہیں خس و خاشاک
لادین ہو تو ہے زہر ہلاہل سے بھی بڑھکر
ہو دیں کی حفاظت میں تو ہر زہر کا تریاک

اقبال هن نظم ۾ دين جي ضرورت تي زور ڏنو آهي ۽ ڏيکاريو آهي ته قوت هڪ خداداد نعمت آهي، مگر ان شرط سان ته اها دين جي تابع هجي. جيڪڏهن قوت جي سر تي دين

جو ڇهڪ نه هوندو ته سڪندر اعظم ۽ چنگيز جي تباهي ڪان بي شمار بيگناه انسانن جو رت پاڻي وانگر وهي ويندو ۽ جيڪڏهن اها ئي قوت دين جي قهرماني ۾ رهندي ته هو زهر جو ترياڪ بنجي ويندي ۽ مڪي جي فتح جهڙي مهم رت جي هڪ قطري وهڻ بنان سر ٿي ويندي.

سلطاني:

کسے خبر کہ ہزاروں مقام رکھتا ہے
وہ فقر جس میں ہے بے پردہ روح قرآنی
خودی کو جب نظر آتی ہے قاہری اپنی
یہی مقام ہے کہتے ہیں جس کو سلطانی
یہی مقام ہے مومن کے قوتوں کا عیار
اسی مقام سے آدم ہے ظل سبحانی
یہ جبر و قہر نہیں ہے یہ عشق و مستی ہے
کہ جبر و قہر سے ممکن نہیں جہاں بانی

سلطاني ڇا آهي؟ اڪبر ۽ جوليس سيزر جي حڪومت يا انگلنڊ جي جمهوريت يا امريڪا جي صدارتي حڪومت يا روسي اشتراڪيت، اهي سيئي سلطاني جا مظهر آهن، پر اقبال سلطاني جو جيڪو متڪلمانه مفهوم مقرر ڪيو آهي، سو هي ۽ آهي ته جڏهن خوديءَ کي پنهنجي قوت جو اندازو ٿئي ٿو ته اها ئي سلطاني ٿئي ٿي ۽ خوديءَ جي طاقت عشق ۽ مستي آهي جبر ۽ قهر نه آهي، ڇاڪاڻ ته جبر ۽ قهر سان حڪومت ٿي نٿي سگهي، بلڪ حڪومت پيار ۽ محبت سان ٿئي ٿي. انهيءَ سلطانيءَ جو مثال پيغمبر عليه‌السلام جو زمانو هو ۽ راشدين خليفن جو مبارڪ عهد هو.

اقبال خوديءَ جي قهاريءَ کي سلطاني چيو آهي ۽ مومن جو معيار عشق ۽ مستي آهي، جنهن سان صحيح حڪومت ڪري سگهجي ٿي يعني قهاري يا عشق و محبت جي غلبي سان

سلطانيءَ جو پيو نالو آهي ۽ اها قهاري، جنهن ۾ محبت ملي نه سگهي، سا سڪندر جي غارتگري ۽ چنگيز جو قتل عام آهي. جنهن ۾ محبت جو اثر نٿو ملي.

ان مختصر بيان جو مقصد هيءَ آهي ته اقبال جو ضرب ڪليم هجي يا بال جبريل، پيام مشرق هجي يا زبور عجم، ارمغان حجاز هجي يا جاويد نامه. انهن سڀني ڪتابن جو بنياد ۽ انهن جي هڪ هڪ موضوع جي پاڙ متڪلمانه اصول تي آهي، تنهن ڪري منهنجي مطالعي ۽ منهنجي ادراڪ جو هيءَ فيصلو آهي ته اقبال هڪ متڪلم شاعر آهي. اقبال پنهنجي شاعريءَ ۾ جيترا حياتيءَ جا مسئلا پيش ڪيا آهن. ان ۾ شاعري مقدم آهي. ۽ متڪلمانه اصول ان جي هيئت آهن، جنهن جو سبب هيءَ آهي ته انهن خشڪ مسئلن ۾ جيڪي علم ڪلام جا موضوع آهن، تن ۾ دلڪشي ۽ جاذبيت پيدا ٿي وڃي ۽ هيءَ شعر ذريعي سان ٿي ممڪن آهي. هيءَ رکو انداز بيان جي ڳالهه آهي، نه ته حقيقت هيءَ آهي ته اقبال جي شاعري هن جي موضوع جي اظهار جو هڪ ذريعو آهي يعني اقبال پنهنجي پيغام جي لاءِ شاعريءَ کي ٿي ترجيح ڏني آهي.

قافيه ۽ رديف جو حسن ۽ خوبي:

علامه اقبال منڍ کان وٺي غزل هجي توڙي نظم يا مثنوي هجي توڙي ڪهڙي به صنف، هميشه قافيه کي ضروري سمجهندو آهي. اسان سندس هڪ خط ۾ اهو واضح ڪري آيا آهيون. انهي ڪري ئي اقبال بلئنڪ ورس جي ڪڏهن قائل ۾ نه هوندو هو. اقبال وٽ قافيه جون سيئي خوبيون نظر اچن ٿيون. عام طرح شاعر اڪثر مروج قافيه استعمال ڪندا آهن، جي گهڻو ڪري غزلن ۾ مستعمل آهن. علامه اقبال انهن کي شڪ نه آهي ته برابر استعمال ڪيو آهي، پر ان سان گڏوگڏ ان جي ڪلام ۾ غير معروف قافيه به گهڻا ملندا، جن جي، ڪري ڪلام ۾ هڪ

جدت ۽ تازگي پيدا ٿي پيئي آهي ۽ پڙهندڙ لاءِ هڪ عجيب لطف پيدا ٿي پيو آهي، مثلاً: تيز، رستا خيز، خونريز، تبريز وغيره جا قافيه:

دگرگون ہے جہاں، تاروں کی گردش تیز ہے ساقی
دل ہر ذرہ میں غوغائے رستا خیز ہے ساقی
نہ اٹھا پھر کوئی رومی عجم کے لالہ زاروں سے
وہی آب و گل ایراں وہی تبریز ہے ساقی

مٿي شعرن جي چستي قافين ۾ خوبي پيدا ڪري ڇڏي آهي. جنون، خوار و زبون، گوناگون، افلاطون، گردون، ڪن فيڪون وغيره ان غزل ۾:

وہ حرف راز کہ مجھکو سکھا گیا ہے جنوں
خدا مجھے نفس جبریل دے تو کھوں
اسی کے فیض سے میری نگاہ ہے روشن
اسی کے فیض سے میرے سبو میں ہے جیحوں

درويشي، خويشي، ميشي، نيشي وغيره جا قافيه:

امین راز ہے مردان حر کی درویشی
کہ جبریل سے ہے اس کو نسبت خویشی
نگاہ گرم کہ شیروں کے جس سے ہوش اڑجائیں
نہ آہ سرد کہ ہے گوسفندی و میشی

ذات، صفات، تخيلات، تجليات، سومنات وغيره جا قافيه:

میری نوائے شوق سے شور حریم ذات میں
غلغلہ ہائے الاماں بتکدۂ صفات میں
کہ مری نگاہ تیز چیر گئی دل وجود
کہ الجھ کے رہ گئی میرے توہمات میں

رفيق، طريق، عتيق، توفيق، تصديق، زنديق وغيره جا قافيه:

ہزار خوف ہو لیکن زباں ہو دل کی رفیق
یہی رہا ہے ازل سے قلندروں کا طریق
مرے لئے تو ہے اقرار باللساں بھی بہت
ہزار شکر کہ ملا ہیں صاحب تصدیق

مٿين شعرن مان بالڪل ثابت آهي ته علم عروض جي رمزن کان علامه اقبال پوريءَ طرح واقف آهي، جو ڪتي ٿ کهڙي بحر ۾ رفيق ۽ طريق جا قافيه تصديق ۽ زنديق قافين سان آساني سان اچي سگهن ٿا، ڇاڪاڻ ته طريق ۽ تصديق جا قافيا اڻ جائز نه آهن پر هن بحر ۾ جو علامه اقبال آندو آهي، اهي قافيه جائز ٿيو پون.

مٿين ڏنل مثال جي پهرئين شعر ۾ بحر مجتث مخبون مقصور آيل آهي، جتي رفيق ۽ طريق قافيه آيا آهن. ان جو وزن مفاعلن، فعلاتن، مفاعلن فعلان آهي. جتي پوئين رڪن فعلان ۾ عين متحرڪ آهي. ٻئي شعر جو بحر مجتث مخبون مشعث مقصور آهي جتي تصديق قافيو آهي. ان جو وزن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان آهي جتي پوئين رڪن فعلان ۾ عين ساڪن آهي. اهڙيءَ طرح متحرڪ ۽ ساڪن گڏ اڻ علم عروض جي قاعدي مطابق جائز آهي، تنهن ڪري طريق ۽ تصديق جا قافيا آندا ويا آهن.

صف، هدف، صدف، تلف، سربڪف، لاتخف، نجف وغيره جا قافيه:

میر سپاہ ناسزا لشکریاں شکستہ صف
آہ وہ تیر نیم کش جسکا نہ ہو کوئی ہدف
مثل کلیم ہو اگر معرکہ آزما کوئی
اب بھی درخت طور سے آتی ہے "بانگ لا تخف"

قافين جا اسان ٿورا مثال فقط بال جبريل مان ڏنا آهن، پر جيڪڏهن ٻين ڪتابن کي هٿ لائجي ها ته گهڻا جديد قافيه ملي وڃن ها. مٿين شعرن جي مطالعه مان شاعر جي جدت آفريني

۽ قافين جي تازگي ڏاڍي پر لطف معلوم ٿئي ٿي. صنعت سجع کي قافيہ ۾ آڻڻ، اها صنعت عام طرح نثر ۾ ايندي آهي ۽ ٽن طريقن سان ايندي آهي مثلاً ١- ٻن فقرن جا پويان ڪلما جدا وزن رکندا هجن پر وري روي ۾ متفق هجن جيئن يار ۽ فگار ۾ ٢- ٻئي فقرا وزن ۽ روي ۾ متفق هجن جيئن سينو ۽ ڪينو ٣- ٻن فقرن ۾ پويون ڪلما وزن ۾ متحد ۽ روي ۾ مختلف هجن جيئن نظير ۽ جميل. شعر ۾ جن هم وزن لفظن جو نالو قافيو آهي تن کي نثر ۾ سجع ٿو چئجي.

سجع جي آڻڻ جي ڪري ڪلام ۾ رواني، برجستگي ۽ خوشنوائي پيدا ٿي پوندي آهي. مثلاً:

نہ سليقہ مجھہ ميں کليم کا، نہ قرينہ تجھہ ميں خليل کا
ميں هلاک جادوئی سامری، تو قتيل شيوۂ آذری
ميں نوائے سوختہ درگلو، تو پريدہ رنگ رسيدہ بو
ميں حکايت غم آرزو تو حديث ماتم دلبری
مرا عيش غم مرا شهد سم، مری بود رہم نفس عدم
ترا دل حرم، گرد عجم ترا دين خريدہ کافري
دم زندگی، رم زندگی، غم زندگی، سم زندگی
غم رم نہ کر، سم غم نہ کھا کہ يهی ہے شان قلندری
مری خاک ميں ہے اگر شرر، تو خيال فقر و غنا نہ کر
کہ جهاں بہ نان شعير پر ہے مدار قوت حيدری
کرم اے شہ عرب و عجم کہ کھڑے ہيں منتظر کرم
وہ گدا کہ تونے عطا کيا ہے جنہيں دماغ سکندری

مٿي مثال ۾ ڏسندا تہ سيني قافين ۾ صنعت سجع آهي ۽ مصرعن جي جدا جدا ٽڪرن ۾ بہ اها صنعت ملي ٿي جيئن پهرين ٻن شعرن ۾ ڏسو ”ڪليم کا“ ۽ ”خليل کا“، سامري ۽ آذري، گلو ۽ بو ۽ آرزو ۾ سجع آيل آهي.

يقين محکم، عمل پيهم محبت فاتح عالم
جهاد زندگانی ميں يہ ہيں مردوں کی شمشيريں

متئين شعر ۾ پهرين مصرع جي ٽن ٽڪرن ۾ صنعت سجع آيل آهي. محڪم، پيهم، ۽ عالم سجع جا ٽڪرا آهن.

علامه اقبال رديف کي ضروري نٿو سمجهي، تنهن هوندي به هن پنهنجن شعرن ۾ رديفون آنديون آهن. چاڪاڻ ته هو سمجهي ٿو ته رديف آڻڻ سان ڪلام ۾ حسن ضرور وڌي ٿو وڃي. رديف آڻڻ لاءِ جدت ڪان ڪم ضرور وٺڻو ٿو پوي. عام ۽ سوليون رديفون ڪلام ۾ ڪنهن قسم جي دلڪشي پيدا نٿيون ڪن جهڙوڪ: آهي، نه آهي، هو، ٿيو، عام طرح شاعر انهيءَ قسم جون رديفون آڻين ٿا، جنهن ۾ ڪنهن قسم جي جدت نظر نٿي اچي. پر ڪن شاعرن مشڪل رديفون آنديون آهن ۽ پنهنجي طبيعت جو زور ڏيکاريو آهي، اردو شاعريءَ ۾ هڪ اهڙو زمانو گذريو آهي جو شاه نصير جو زمانو آهي. جنهن ۾ ڏاڍيون مشڪل رديفون استعمال ڪندا هئا. جهڙوڪ: جبل کی مکهی، عسل کی مکهی، بغل کی مکهی، فلک پہ بجلی زمیں پہ باراں، سر ہر طرہ ہار گلے میں، پڪيون رديفون آهن. انهيءَ قسم جي رديفن ۾ مضمون اڪثر ڦڪو هوندو آهي. علامه اقبال جيڪي رديفون اختيار ڪيون آهن، سي نه گهٽيون عام ۽ آسان آهن ۽ نه گهڻيون سخت ۽ مشڪل. تنهن ڪري ان ۾ هڪ طرف ته جدت ۽ تازگي نظر اچي ٿي ته ٻئي پاسي مضمون جي خوبي به هٿان مان نٿي وڃي مثلاً:

اپنی جولاں گاہ زیر آسماں سمجھا تھا میں
آب و گل کے کھیل کو اپنا جہاں سمجھا تھا میں

بےحجابی سے تیری ٹوٹا نگاہوں کا طلسم
اک ردائے نیلگوں کو آسماں سمجھا تھا میں

عشق کے اک جست نے طے کردیا قصہ تمام
اس زمین و آسماں کو بیکراں سمجھا تھا میں

کارواں تھک کر فضا کے پیچ و خم میں رہ گیا
مہر و ماہ و مشتری کو ہم عناں سمجھا تھا میں

کہہ گئیں راز محبت پردہ داریہائے شوق
تھی فغاں وہ بھی جسے ضبط فغاں سمجھا تھا میں
تھی کسی درماندہ رہرو کی صدائے دردناک
جس کو آواز رحیل کارواں سمجھا تھا میں

....

ستاروں سے آگے جہاں اور بھی ہیں
ابھی عشق کے امتحاں اور بھی ہیں
تہی زندگی سے نہیں یہ فضائیں
یہاں سینکڑوں کارواں اور بھی ہیں
قناعت نہ کر عالم رنگ و بو پر
چمن اور بھی آشیاں اور بھی ہیں
اگر کھو گیا اک نشیمن تو کیا غم
مقامات آہ و فغاں اور بھی ہیں
تو شاہیں ہے پرواز ہے کام تیرا
ترے سامنے آسماں اور بھی ہیں
اسی روز و شب میں الجھ کر نہ رہ جا
کہ تیرے زمان و مکاں اور بھی ہیں

....

یہ حکمت ملکوتی یہ علم لاہوتی
حرم کے درد کا درماں نہیں تو کچھ بھی نہیں
یہ ذکر نیم شبی یہ مراقبے یہ سرور
ترے خودی کے نگہباں نہیں تو کچھ بھی نہیں
یہ عقل مہ و پرویں کا کھیلتی ہے شکار
شریک شورش پنہاں نہیں تو کچھ بھی نہیں
خرد نے کہہ بھی دیا لا الہ تو کیا حاصل
دل و نگاہ مسلماں نہیں تو کچھ بھی نہیں

....

بیان میں نکتۂ توحید آ تو سکتا ہے
ترے دماغ میں بتخانہ ہو تو کیا کہیئے
یہ رمز شوق کہ پوشیدہ لا الہ میں ہے
طریق شیخ فقیہانہ ہو تو کیا کہیئے
سرور جو حق و باطل کی کار زار میں ہے
تو حرب و ضرب سے بیگانہ ہو تو کیا کہیئے
جہاں میں بندۂ حر کے مشاہدات ہیں کیا
تری نگاہ غلامانہ ہو تو کیا کہیئے
مقام فقر ہے کتنا بلند شاہی سے
روش کسی کی گدایانہ ہو تو کیا کہیئے

....

جہاں اگرچہ دگرگوں ہے قم باذن‌الله
وہی زمین وہی گردوں ہے قم باذن‌الله
کیا نوائے اناالحق کو آتشین جس نے
تری رگوں میں وہی خوں ہے قم باذن‌الله
غمین نہ ہو کہ پراگندہ ہے شعور ترا
فرنگیوں کا یہ افسوں ہے قم باذن الله

رديفن ۾ جتي سوال جا جملہ اچن ٿا تتي شعرن ۾ ڏاڍي لطافت پيدا ٿي ھوندي آھي. جيئن تہ:

کج رو ہیں انجم آسماں تیرا ہے یا میرا ؟
مجھے فکر جہاں کیوں ہو جہاں تیرا ہے یا میرا
اگر ہنگامہ ہائے شوق سے ہے لامکاں خالی
خطا کسکی ہے یا رب لامکاں تیرا ہے یا میرا
اسے صبح ازل انکار کی جرائت ہوئی کیونکر
مجھے معلوم کیا وہ رازداں تیرا ہے یا میرا
محمد بھی ترا جبریل بھی قرآن بھی تیرا
مگر یہ حرف شیریں ترجماں تیرا ہے یا میرا

اسی کوکب کی تابانی سے ہے تیرا جہاں روشن
زوال آدم خاکی زیاں تیرا ہے یا میرا؟

....

عالم آب و خاک و باد سر عیاں ہے تو کہ میں
وہ جو نظر سے ہے نہاں اسکا جہاں ہے تو کہ میں
وہ شب درد و سوز غم کہتے ہیں زندگی جسے
اسکی سحر ہے تو کہ میں، اسکی اذاں ہے تو کہ میں
کسکی نمود کے لئے شام و سحر ہیں گرم سیر
شانۂ روزگار پر بارگراں ہے تو کہ میں
تو کف خاک و بےبصر میں کف خاک و خودنگر
کشت وجود کے لئے آب رواں ہے تو کہ میں

....

ز شاعر نالۂ مشتانہ در محشر چہ می خواہی؟
تو خود ہنگامۂ ہنگامہ و دیگر چہ می‌خواہی؟
بہ بحر نغمہ کردی آشنا طبع رواںم را
ز چاک سینہ ام دریا طلب گوہر چہ می‌خواہی؟
نمازے حضور از من نمی آید نمی آید
ولے آوردہ ام دیگر ازین کافر چہ می خواہی؟

تشبيهه ۽ استعارو:

هڪڙي شاعر يا اديب جو هميشه هيءُ مقصد هوندو آهي ته پنهنجن پڙهندڙن کي پنهنجو هم خيال يا همنوا بنائي تاڪه هو هيءُ ثابت ڪري سگهي ته جيڪي هو چئي رهيو آهي سو بالڪل صحيح آهي ۽ سراسر حقيقت آهي. هيءُ مقصد بنان اثر آفريني جي هو حاصل ڪري نٿو سگهي. ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ يعني پڙهندڙ يا قاري جي دل ۾ سندس ڳالهه لهي وڃي هو مجبور آهي ته ڪو اثرائتو طريقو اختيار ڪري

مؤثر طريقا هڪ نه آهن، بلڪ ڪيترا، تنهن ڪري ضرورت جي مطابق ۽ موقعي ۽ مهل جي لحاظ کان هو اهي مختلف طريقا استعمال ڪندو آهي، تاڪه پنهنجي احساسات جي شدت جي تصوير پوري پوري چٽي سگهي يعني ٻڌڻ وارو يا پڙهڻ وارو متاثر ٿي سگهي. ٻين لفظن ۾ هن جو مقصد اثر آفريني آهي. مثلاً هڪ شاعر پنهنجي غم جو جذبو ٻئي تي ظاهر ڪرڻ ٿو گهري ۽ چوي ٿو ته ”ڇا ٻڌايان جڏهن يار مون کان موڪلائي ويندو رهيو ته آءٌ ڏاڍو غمگين ٿيس“ ظاهر آهي ته ٻڌڻ وارو سمجهي ويندو ته هن کي يار جي جدا ٿيڻ جو افسوس آهي، مگر هو هن جي اصل غم جي شدت کان هرگز واقف نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته هن جي چوڻ ۾ اها اثر آفريني نه هئي، پر جيڪڏهن هو چوي ٿو ته ”ڇا ٻڌايان جڏهن يار مون کان موڪلائي ڌار ٿيو ته مون بدنصيب تي غم جا ڪڪر وسي پيا“ هاڻي ٻنهي فقرن جي ڀيٽ ڪري ڏسبي ته معلوم ٿيندو ته ڳالهه ته هڪڙي آهي ته متڪلم پنهنجي غم جو اظهار ڪرڻ گهري ٿو پر ان ۾ ذرو به شڪ نه آهي ته غم جا ڪڪر جملي، بيان ۾ نه رڳو شدت پيدا ڪئي، بلڪ بلا جو تاثير به پيدا ڪري ڇڏيو. فن جي ماهرن جڏهن اثر آفريني جي انهن طريقن جو غور سان مطالعو ڪيو ته انهن کي هڪ مستقل فن جي صورت ۾ گڏ ڪري ورتو ۽ انهي فني علم کي علم بيان جو نالو ڏنائون. ان علوم ۾ ڪيتريون معنوي صنعتون اچي وڃن ٿيون جهڙوڪ تشبيه شائستہ قومن جي ادب ۾ استعارو، مجاز مرسل، ڪنايه وغيره وغيره. هي معنوي خوبيون دنيا جي هر ڪنهن مهذب ۽ شائستہ قومن جي ادب ۾ ملن ٿيون. هيءَ خوبيون آهي زيور آهن جن سان شاعر ۽ اديب سخن جي ڪنوار کي سينگارين ٿا. فن شاعري جي لحاظ کان هڪ شاعر جو قادرالڪلام ۽ بلبغ هجڻ جي معيار جو هڪ طريقو هيءَ آهي ته هو انهن معنوي صنعتن کي ڪهڙن ڪهڙن طريقن سان پنهنجي ڪلام ۾ ڪتب

آئي ٿو. دنيا جا جيڪي به وڏا وڏا شاعر ۽ اديب ٿي گذريا آهن، تن جو ڪلام انهن خوبين سان پريو پيو آهي.

علامه اقبال جي ڪلام کي جيڪڏهن انهيءَ معيار تي جاچيو ويندو ته معلوم ٿيندو ته اڪثر پنهنجن مضمونن ۾ تشبيهه ۽ استعاري کان گهڻو ڪم ورتو آهي ۽ انهن صنعتن جون سڀئي خوبيون ان وٽ ملن ٿيون، تنهن ڪري اقبال کي تشبيهه ۽ استعاري جو بادشاهه سڏيو ويو آهي. علامه اقبال جي تشبيهه ۽ استعاري جي وڏي خوبي اها آهي ته جلدي سمجهه ۾ اچن ٿا ۽ محسوس ٿا ٿين ۽ انهن ۾ جدت ۽ تازگي ملي ٿي. علامه اقبال جو هڪ مشهور نظم "جگنو" آهي - جنهن ۾ ان قسم جون گهڻيون تشبيهون ملن ٿيون.

جگنو کی روشنی ہے کاشانۂ چمن میں
یا شمع جل رہی ہے پھولوں کی انجمن میں
آیا ہے آسمان سے اُڑکر کوئی ستارہ
یا جان پڑگئی ہے مہتاب کی کرن میں
یا شب کی سلطنت میں دن کا سفیر آیا
غربت میں آکے چمکا گمنام تھا وطن میں
تکمہ کوئی گرا ہے مہتاب کی قبا کا
ذرہ ہے یا نمایاں سورج کے پیرہن میں

جگنو هڪ قسم جو جيت آهي، جنهن جي پڇ مان آڌامڻ مهل روشني نڪرندي آهي، جا ڪنهن مهل چمڪندي نظر ايندي آهي ۽ ڪنهن مهل وسامي ويندي آهي، سنڌيءَ ۾ ان جيت کي ٽانڊاٽو يا ڪڙڪبيتو چئبو آهي. مٿي نظم ۾ علامه اقبال عجيب قسم جون نادر تشبيهون آنديون آهن، جنهن جي ڪري ڪلام ۾ حسن پيدا ٿي پيو آهي. علامه اقبال ٽانڊاٽي کي گلن جي انجمن جي شمع، مهتاب جو تروڙو، رات جي بادشاهيءَ ۾ ڏينهن جو سفير ۽ مهتاب جي قبا جو تڪمو چئي مضمون کي بيحد دلڪش بنائي ڇڏيو آهي.

چھوڑے سے چاند میں ہے ظلمت بھی روشنی بھی
نکلا کبھی گہن سے آیا کبھی گہن میں

ٽانڊاڻي کي چنڊ سان تشبيھ ڏني اٿس. جڏهن چمڪي ٿو ته ان کي روشني به آهي ۽ گرهڻ مان نڪتو آهي، چوي ٿو ۽ جڏهن نٿو چمڪي ته ان کي ظلمت يا گرهڻ ۾ آيو سڏي ٿو.

سیر کرتا ہوا جس دم لب جو آتا ہوں میں
بالیاں نہر کو گرداب کی پہناتا ہوں میں

هي شعر مناظر قدرت جو هڪ سٺو مثال آهي. ڪڪر جڏهن ڪنهن ندي جي مٿان وسندي لنگهي ويندا آهن ته مينهن جا جيڪي ڦڙا نديءَ جي پاڻيءَ تي وسندا آهن ۽ گول چڪرا ٺاهيندا آهن جي ننڍن گرداب وانگر هوندا آهن. شاعر انهن ننڍن گردابن کي واليون جي ڪن ۾ پائيبيون آهن سڏي ٿو يعني والين ۽ گرداب ۾ تشبيه پيدا ڪئي اٿس ۽ وجه شبہ گولائي آهي.

چرخ نے بالی چرالی ہے عروس شام کی
نیل کے پانی میں یا مچھلی ہے سیم خام کی

ماه نو جي تشبيه سيم خام جي مڇي سان ڪيتري قدر نه پوري آهي ماه نو ۾ چمڪ سان گڏ طول به هوندو آهي ۽ اهي ٻئي صفتون سيم خام (ڪچي چاندي) جي مڇي ۾ موجود آهن هيٺين شعرن ۾ تشبيهن جون خوبيون ملاحظ فرمايو:

بلند تر ز سپهر است منزل من و تو
براه قافلہ خورشید فرسنگ است

....

شهید ناز او بزم وجود است
نیاز اندر نهاد هست و بود است
نمی بینی کہ از مهر فلک تاب
بہ سیمائے سحر داغ سجود است

....

تو کیستی؟ زکجائی؟ کہ آسمان کبود
ہزار چشم براہ تو از ستارہ کشود

هيٺ شعرن ۾ نادر تشبيه ملاحظه فرمايو:

تو آن نئے کہ مصلے ز کہکشان می کرد
شراب صوفی و شاعر ترا ز خویش ربود

....

غزالے مرغزارش آسمانے
خورد آبے ز جوئے کہکشانے

ڪهڪشان ستارن جو هڪ اهڙو مجموعو آهي جو پري تائين پکڙيل هوندو آهي، تنهن ڪري ان جي تشبيه مصلي ۽ نهر سان ڪيتري قدر نه موزون آهي. تشبيه جا گهڻائي قسم ٿين ٿا يعني اڻ، انهن مان ٻه مکيه قسم آهن. مفرد ۽ مرڪب. مفرد تشبيه ۾ هرويرو ڪا جدت نٿي ٿئي، ڇاڪاڻ ته ان جي طرف هر ڪنهن جو ڌيان ڇڪجي وڃي ٿو، پيو ته عرصي کان وٺي شاعر ۽ اديب ان قسم جي تشبيه کان ڪم پيا وٺن پر مرڪب تشبيه ۾ هر وقت جدت پيدا ٿي سگهي ٿي، ڇاڪاڻ ته ترڪيب جون هزارين شڪليون آهن، پيو هي ته چند شين جي ترڪيب مان جا مجموعي هيئت پيدا ٿئي ٿي، تنهن جي طرف هر شخص جو خيال منتقل نٿو ٿي سگهي(١).

جيتوڻيڪ علامه اقبال اهڙي قسم جون مفرد تشبيهون ڪتب آنديون آهن، جن جي طرف هر شخص جو خيال نٿو وڃي. شاعرن ۽ اديبن انهن تشبيهن کان گهڻو گهٽ ڪم ورتو آهي، پر علامه اقبال وٽ مرڪب تشبيهن جي به ڪمي نه آهي ۽ ترڪيب ايتري قدر لطيف ۽ عمدي آهي جو هر ڪنهن جو خيال ان طرف نٿو وڃي سگهي مثلاً:

برف نے باندھی ہے دستار فضیلت تیرے سر
خندہ زن ہے جو کلاہ مہر عالم تاب پر

(١) موازنه انيس و دبير شبلي صفحه٦٩

مٿين شعر ۾ هماليہ جي چوٽيءَ کي سر سان ۽ برف کي تهہ دستار فضيلت سان تشبيہ ڏني آهي. جنهن حالت ۾ تهہ تي تهہ چمڪندي آهي، تنهن ڪري بہ ان کي دستار فضيلت جي پيچ ۽ خم سان مشابهت آهي، پر چوٽي جي تشبيہ سر سان ۽ برف جي تشبيہ دستار فضيلت سان ڌار ڌار مقصد نہ آهي، بلڪ بنهي جي گڏ تيئن سان جيڪا مجموعي هيئت پيدا ٿئي ٿي اهو ئي تشبيہ جو مقصد آهي.

پتیاں پھولوں کی گرتی ہیں خزاں میں اس طرح
دست طفل خفتہ سے رنگیں کھلونہ جس طرح

ظاهر ۾ ائين ٿو معلوم ٿئي تہ گلن جي پنن کي رنگين رانديڪن سان تشبيہ ڏني ويئي آهي. هيءَ مفرد تشبيہ آهي، جنهن سان گڏ خزان جي موسم کي دست طفل خفتہ سان تشبيہ ڏنل آهي. جيئن ستل ٻار جي هٿ ۾ حرڪت نہ هوندي آهي، تيئن خزان ۾ زمين جي نشونما ۾ بہ حرڪت نہ هوندي آهي. انهن بنهي تشبيهن مان، مجموعي ڪيفيت پيدا ٿي تشبيہ تيار ٿي آهي.

تو خورشیدی و من سیارهٔ تو   سراپا نورم از نظارهٔ تو
ز آغوش تو دورم نا تمامم   تو قرانی و من سیپارهٔ تو

جهڙيءَ طرح سيپارو قرآن کان ڌار ٿي ناتمام رهي ٿو، ساڳيءَ طرح هڪ انسان خدا کان الڳ ٿي ناتمام رهي ٿو، پر خدا جي تشبيہ قرآن نہ آهي ۽ انسان جي تشبيہ رڳو سيپاري سان مقصد نہ آهي بلڪ قرآن کان علحيدگيءَ ڪانپوءِ سيپاري مان جا ڪمي پيدا ٿي وڃي ٿي اها ئي مجموعي حالت مطلب آهي.

پرده از چهره برافگن که چو خورشید سحر
بهر دیدار تو لبریز نگہ آمده ایم

سورج کي اک سان ۽ ان جي ڪرڻن کي نگاه سان جا مشابهت آهي انهن بنهي کيءَ گڏي تشبيہ پيدا ڪئي ويئي آهي.

تنے پیدا کن از مشت غبارے تنے محکم تر از سنگیں حصارے
درون او دل درد آشنائے چو جوئے درکنارے کو ہسارے

جبلن جي تري ۾ جيڪي نهرون وهن ٿيون، تن جو پاڻي نرم آهي. پر جبل بذات خود سخت ٿيندو آهي. انهن ٻنهي جي ترڪيب سان هڪ اهڙو جسم پيدا ڪيو ويو آهي، جو ٻاهريان سخت ۽ اندريان نرم آهي.

اهل ادب لکيو آهي ته جن تشبيهن ۾ حرڪت ڏسڻ ۾ اچي ٿي، تن ۾ خاص لطافت ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ ته تشبيه جو مقصد ڪنهن شيء جي حالت کي نمايان ڪرڻو هوندو آهي ۽ حرڪت جي حالت ۾ هڪ شيء جي حالت وڌيڪ نمايان ٿيندي آهي. علامه اقبال ۾ به ان قسم جون ڪيتريون تشبيهون موجود آهن. مثلاً

پہاڑ کیا فرط طرب میں جھومتا جاتا ہے ابر
فیل بے زنجیر کی صورت اڑا جاتا ہے ابر

....

ہے رواں نجم سحر جیسے عبادت خانے سے
سب سے پیچھے جائے کوئی عابد شب زندہ دار
کیا سماں ہے جس طرح آہستہ آہستہ کوئی
کھینچتا ہو میاں کی ظلمت سے تیغ آبدار

....

بہ بلند و پست عالم تپش حیات پیدا
چہ دمن، چہ تل، چہ صحرا رم این غزالہ دیدم

علامه اقبال جي اکيان زندگي هڪ تيز رفتار حرڪت جو نالو آهي، تنهن ڪري ان جي تشبيه هرڻ جي چال سان ڪيتري قدر موزون آهي. دمن، تل ۽ صحرا جي لفظن تشبيه کي اڃا وڌيڪ مڪمل ڪري ڇڏيو آهي، ڇاڪاڻ ته هرڻ انهن هنڌن تي ئي رهندو آهي.

از آن فکر فلک‌پیما چه حاصل   که گرد ثابت و سیاره گردد
مثال پارهٔ ابر که از باد   بپهنائی فضا آواره گردد

ان قسم جي تشبيهن جي ذريعي غير ذي‌روح شين ۾ هڪ جان اچي ٿي وڃي ۽ اهي هلندي چرندي نظر اچن ٿيون. زندگي، فڪر پيما سڀ غير ذي‌روح شيون آهن. پر انهن تشبيهن ان ۾ جان وجهي ڇڏي آهي ۽ اهي هلنديون چرنديون نظر اچن ٿيون. علامه اقبال پنهنجي نظم ”بزم انجم“ ۾ ان قسم جون ڪيتريون تشبيهون گڏ ڪري ڇهڇٽو ڪري ڇڏيو آهي.

سورج نے جاتے جاتے شام سیہ قبا کو
طشت اُفق سے لیکر لالے کے پھول مارے
پہنا دیا شفق نے سونے کا سارا زیور
قدرت نے اپنے گہنے چاندی کے سب اتارے

جڻ ته سج ۽ شام بي‌تڪلف دوست آهن، جن مان هڪ دوست موڪلائڻ وقت ٻئي تي گل هڻي رهيو آهي ۽ قدرت خوبصورت ڪنوار آهي، جنهن چاندي جا سڀ زيور لاهي ڇڏيا آهن ۽ شفق جا هن جي سينگارڻ واري آهي، هن کي سونا گهه پارائي ڇڏيا آهن. انهن سيني حالتن ۾ حرڪت ملي ٿي.

علامه اقبال جي ڪن تشبيهن ۾ عرب جي تشبيهن جو انداز ملي ٿو. مثلاً:

تیری بنا پائدار تیرے ستوں بےشمار
شام کے صحرا میں ہو جیسے ہجوم

مسجد قرطبه جي بي شمار ستونن يعني ٿنڀن جي تشبيه کجورن جي جهڪتن سان ڏنل آهي، جن مان عربي شان پڌرو نظر اچي رهيو آهي.

علامه اقبال کي جا شيء سڀ کان وڌيڪ متاثر ڪري ٿي، سا قوت جو منظر آهي. انهيءَ سبب کان بلبل يا قمري جي تشبيهن جي بجاءِ هو باز يا شاهين جون تشبيهون آڻي

وڌيڪ پسند ٿو ڪري. انهيءَ قسم جون تشبيهون اردو شاعري ۾ موجود ڪين هيون. پر علامہ اقبال فارسيءَ ۾ اهڙيون تشبيهون پڙهيون آهن، تنهن ڪري انان اخذ ڪري اردو ۾ آڻي هڪ قسم جو اضافو ڪيو.

بہ کبک دری چون درآید عقاب ۔ چگونہ؟ جهد بر زمین آفتاب
از آن تیز تر خسرو پیلتن ۔ بہ تندی درآمد بہ آن اهرمن

مٿيون شعر سڪندرنامہ مان نظامي جو آهي، جنهن ۾ قوت جو منظر ڏيکاريل آهي، جو سڪندر جڏهن هڪ حبشي سردار تي حملو ڪيو ته حملي جي تيزي ۽ زور مٿي شعر ۾ ڏيکاريل آهي. شاعر پهرين مخاطب جي ذهن ۾ هيءَ سمون قائم ڪيو ته عقاب چڪور تي ڪهڙيءَ طرح جهٽ هڻي ٿو ۽ اُس ڪهڙي طرح زمين تي فوراً ڇانئجي وڃي ٿي. وري چوي ٿو ته ان کان بہ وڌيڪ تيزي ۽ زور سان ان ديو شڪل شيدي تي سڪندر حملو ڪيو.

علامہ اقبال تي پنهنجي ڪتاب اقبال ۾ مجنون گورکپوري صفحي ٥٨ تي تنقيد ڪئي آهي ته "جهڙيءَ طرح اقبال جي تصور ۾ حجاز پنهنجو قبضو ڄمايو هو، تهڙيءَ طرح عقاب، شاهين، شهباز ۽ چيتي جهڙن سفاڪ جانورن بہ هن جي فڪر ۽ بصيرت ۾ هڪ مرڪزي حيثيت اختيار ڪري ورتي هئي. هو انسان ۾ انهن ٻي ڦاڙي کائڻ وارن جانورن جي عادت ڏسڻ ٿو گهري، پڌو ڪيتري لذت سان چوي ٿو:

جو کبوتر پر جھپٹنے میں مزا ہے اے پسر
وہ مزا شاید کبوتر کے لہو میں بھی نہیں

ذرو اسان اوهان ٿوري دير جي لاءِ سوچيون ته جيڪڏهن هي غارتگرانہ رغبت عام ٿي وڃي ۽ زبردستن کي بہ زبردستن تي اٿين جهٽ هڻڻ جو معاشرتي ۽ قانوني حق ڏنو وڃي ته اسان جي دنيا جو ڇا حال ٿيندو؟ ۽ اها رهڻ جي لاءِ ڪهڙي جڳهہ

هوندي؟ اقبال اهو به نه سوچيو ته جيڪڏهن انساني تهذيب جو آخري تخيل اهو ئي هجي ها ته ان کي هلاڪو ۽ چنگيز جي دور کان اڳتي وڌڻ جي ضرورت نه هئي.

ان جو جواب مولانا عبدالسلام ندوي پنهنجي ڪتاب اقبال ڪامل ۾ ڏاڍو سٺو ڏنو آهي. هو چوي ٿو "ليڪن مشبه ۽ مشبه به ۾ ڪامل مطابقت ضروري نه آهي، رڳو هڪڙي وصف يا ٿورين وصفن شامل هجن ته ڪافي آهي". (ماڻهو ۽ شينهن ۾ تشبيهه لاءِ بي ڳالهه سواءِ طاقت جي نه آهي- خليل) علامه اقبال انهن جانورن جي رڳو هڪ صفت يعني قوت کي ورتو آهي ۽ قوت حاصل ڪرڻ جي تعليم خود اسلام ڏني آهي. صحيح مسلم جي هڪ حديث آهي. المومن القوي خير واجب الي الله من المومن يعني طاقتور مسلمان، ڪمزور مسلمان کان خدا جي اڳيان وڌيڪ بهتر ۽ وڌيڪ ضعيف آهي.

ڪبوتر تي جهٽ هڻڻ سان انهيءَ قوت جو اظهار ٿئي ٿو. البت خونخواري هڪ نفرت جي ڳالهه آهي. انهيءَ ڪري ڪبوتر جي رت ۾ ان کي مزو نٿو اچي، ان ڪانسواءِ انهن پکين ۾ ٻيون به گهڻيون صفتون آهن، جي اسلامي اخلاق جي مطابق آهن ۽ انهن صفتن جي بنياد تي اقبال انهن جو انتخاب ڪيو آهي. ماڪوڙي ۽ عقاب تي ڪجهه شعر علامه اقبال لکيا آهن. ماڪوڙي ٿي عقاب کان پڇي:

میں پائمال و خوار و پریشان و دردمند
تیرا مقام کیوں ہے ستاروں سے بھی بلند

عقاب ٿو جواب ڏئي:

تو رزق اپنا ڈھونڈتی ہے خاک راہ میں
میں نہ سپہر کو نہیں لاتا نگاہ میں

انهيءَ قسم جون صفتون شاهين ۾ گهڻيون ملن ٿيون، تنهن ڪري اهو اقبال جو پيارو پکي آهي. ان جي شان ۾ اقبال هڪ نظم لکيو آهي.

کیا میں نے اس خاکداں سے کنارا
جہاں رزق کا نام ہے آب و دانہ
بیاباں کی خلوت خوش آتی ہے مجھکو
ازل سے ہے فطرت مری راہبانہ
نہ باد بہاری نہ گلچین نہ بلبل
نہ بیماریٔ نغمۂ عاشقانہ
خیابانیوں سے ہے پرہیز لازم
ادائیں ہیں ان کی بہت دلبرانہ
ہوائے بیاباں سے ہوتی ہے کاری
جوانمرد کی ضرب غازیانہ
حمام و کبوتر کا بھوکا نہیں میں
کہ ہے زندگی باز کی زاہدانہ
جھپٹنا، پلٹنا، پلٹ کر جھپٹنا
لہو گرم رکھنے کا ہے اک بہانہ
یہ پورب، یہ پچھم چکوروں کی دنیا
مرا نیلگوں آسماں بیکرانہ
پرندوں کی دنیا کا درویش ہوں میں
کہ شاہیں بناتا نہیں آشیانہ

مٿي نظم ۾ شاهين جون صفتون بيان ڪيل آهن. علامہ اقبال جو هيءُ نظم سندس شاعريءَ ۾ فلسفہ جو تت آهي، جنهن ۾ مجنون گورکپوري جي اعتراض جو تسڪين بخش جواب آهي. ڪنهن شخص اقبال تي هيئين اعتراض ڪيو:

اس دور ترقی میں بھی ہیں جنگ کے حامی
سچ پوچھو تو یہ ان کے تخیل کی ہے خامی

علامہ اقبال جي هڪ معتقد ان جو جواب هيئن ڏنو:

اشعار میں آتی ہے جو شاہیں کی حکایت
ہے ازرہ تمثیل نہ از راہ حقیقت

مطلب یہ ہے سرگرم عمل تیری خودی ہو
لیکن یہ ضروری نہیں مسلک بھی وہی ہو

هن اعتراض ۽ ان جو جواب هڪ مستقل نظم جي شڪل ۾ لکي علامه اقبال کي ڏياري موڪليو ۽ علامه ان جو نهايت مفصل جواب خط جي رستي موڪليو. خط ۾ جيڪو ٽڪرو شاهين جي تشبيه سان واسطو رکي ٿو، تنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ان تنبيه جو واسطو جنگ ۽ خونريزي سان نه آهي، بلڪ اسلامي فقر سان، تنهن ڪري خط ۾ لکن ٿا، "شاهين جي تشبيه رکو شاعرانه تشبيه نه آهي، بلڪ ان جانور ۾ اسلامي فقر جون سڀيئي خصوصيتون ملن ٿيون. (١) خوددار ۽ غيرتمند آهي جو ٻئي جي هٿ جو ماريل شڪار نٿو کائي، (٢) بيتعلق آهي جو آشيانو نٿو ٺاهي، (٣) بلند پرواز آهي، (٤) خلوت پسند آهي، (٥) تيزنگاه آهي (*).

علامه اقبال شاهين جي انهن خصوصيتن کي نظر ۾ رکي ڏاڍا بلند ايماني مضمون پيدا ڪيا آهن.

تنش از سایۂ بال تدروے لرزہ می گیرد
چو شاہیں زادۂ اندر قفس با دانہ می سازد

شاهين بچه سان مسلمان، قفس سان غلامي ۽ دانه مان روزي ۽ نوڪري مطلب آهي، جنهن مان بزدلي پيدا ٿئي ٿي. مٿين شعر ۾ استعارو بالتصريح استعمال ڪيل آهي.

لولو از نرگس فرو بارید و گل را آب داد
وز تگرگ روح پرور مالش عناب داد

ان شعر ۾ لڙڪن کي لولو سان ۽ اک کي نرگس سان تشبيه ڏنل آهي. اهو استعارو بالتصريح آهي ان جو ٻيو مثال ڏسو:

آئین جواں مرداں حق گوئی و بیباکی
اللہ کے شیروں کو آتی نہیں روباہی

(*) عليڳڙه مئگزين اقبال نمبر ص١٠٤

نگاہ عشق دل زندہ کی تلاش میں ہے
شکار مردہ سزاوار شاہباز نہیں ہے

عشق کو حيوان يا انسان نہ آهي جو ان جون اکيون هجن، پر شاعر عشق کي انسان سان تشبيہ ڏني آهي، تاڪ ان جي لاءِ نگاهہ ثابت ڪري سگهي، پر انسان جو مشبہ بہ آهي تنهن کي حذف ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ شعر ۾ استعارو بالڪنايہ آهي. استعارو بالڪنايہ جو ٻيو مثال ڏسو جو رگ تاڪ انسان وانگر منتظر آهي.

رگ تاک منتظر ہے تری بارش کرم کی
کہ عجم کے میکدوں میں نہ رہی مئے مغانہ
یہ پیام دے گئی ہے مجھے باد صبح گاہی
کہ خودی کے عارفوں کا ہے مقام بادشاہی

باد صبحگاهي کي ماڻهو وانگر پيامبر ٺاهيو اٿس.

ٹوٹ کر خورشید کی کشتی ہوئی غرقاب نیل
ایک ٹکرا تیرتا پھرتا ہے روئے آب نیل

دريا ۾ چنڊ جو عڪس ڏسي نادر استعارو پيدا ڪيو اٿس. هيٺ ڪجهہ استعارا ملاحظہ فرمايو:

توان گرفت ز چشم ستارہ مرد مرا
خرد بنست تو شاہین تند و چالاک است
خالی شراب عشق سے لالہ کا جام ہو
پانی کی بوند گریہ شبنم کا نام ہو

تلميحات:

لفظ جمع آهي لفظ تلميح جو، جيڪا علم بديع جي معنوي صفتن سان هڪ مستقل صنعت آهي ۽ فن جي امامن ان صنعت کي بلاغت جي جان ٺهرايو آهي. ان جي وڏي خوبي اها هوندي آهي تہ ٿورن کان ٿورن لفظن ۾ ڪشادي

هن شعر ۾ آداب فرزندي جو اشارو آهي حضرت اسماعيل عليہ السلام جي عديم المثال اطاعت جي عمل جي طرف جو انهن کان پنهنجي محترم پيءُ حضرت ابراهيم عليہ السلام جي حڪم جي تعميل ۾ ڪرڻو پيو. خدا تعالىٰ کي حضرت ابراهيم جي عشق جو امتحان وٺڻ مقصد هو ۽ آزمائش جي طور حڪم نازل ڪندو رهندو هو، جنهن جي پيروي حضرت جن، غير محدود صبر، استقلال، عزم، همت، ايثار ۽ قرباني سان ڪندا رهندا هئا. قرآن حڪيم گواه آهي ته حضرت ابراهيم عليہ انهن سڀني امتحانن ۾ ڏاڍي حسن ۽ خوبي سان ڪامياب ثابت ٿيا، جنهن تي کيس "خليل الله" جو خطاب عطا ٿيو.

انهن امتحانن ۾ هڪ امتحان "ذبح عظيم" جو هو، جنهن جو تفصيل ائين آهي. هڪڙي ڏينهن صبح جو جڏهن حضرت ابراهيم عليہ اٿيو ته ڏاڍو مغموم ۽ پژمرده هو، تنهن تي حضرت اسماعيل عليہ ان جو سبب پڇيو ته جواب ڏنائين "پٽ ٽن راتين کان مسلسل هڪ خواب ڏسي رهيو آهيان ته مان توکي پنهنجي هٿ سان ڪهي رهيو آهيان. تنهن جي محبت جي تقاضا اها ٿي هئي ته اهڙو خواب توکي نه ٻڌايان، پر هڪ پيغمبر هجڻ جي حيثيت ۾ اهو تڪرار ظاهر ڪري ٿو ته هيءُ رڳو خواب نه آهي بلڪ حڪم الاهي آهي، هاڻي ٻڌائي ته تنهنجي ڇا مرضي آهي؟ تون ان حڪم جي تعميل جي لاءِ تيار آهين يا نه؟ جنهن پٽ کي پيءُ جو "فيضانِ نظر" مليو هجي ۽ "آداب فرزندي" کان جو نور شريعت کان واقف ۽ باخبر هجي، تنهن فوراً جواب ڏنو "بابا اوهان کي الله تعالىٰ جي طرفان جيڪو حڪم مليو آهي. اوهين فوراً ان جي تعميل ڪريو. اوهين خدا جي فضل سان مون کي نهايت صابر پائيندا ۽ آئون پنهنجو سر ڪپائڻ ۾ دريغ نه ڪندس."

حضرت ابراهيم عليہ هڪ نوڙي ۽ ڇري کڻي پٽ سان جهنگل روانو ٿي ويو. هڪ وڻ جي هيٺ پٽ کي ليٽائي پنهنجي

لحاظ کان انهن جو مکمل معلوم ڪرڻ ڪانسواءِ مفهوم سمجهه ۾ نہ ايندو.

بت شڪني بہ حضرت ابراهيم عليہ السلام جي پيغمبرانہ زندگيءَ جو هڪ اهم واقعو آهي ۽ موجوده دور جي بتن کي ٽوڙڻ جي لاءِ بہ هڪ ابراهيم جي ضرورت آهي تہ ان وانگر بتن کي ٽوڙي.

يہ دور اپنے براہيم کی تلاش میں ہے
صنم کدہ ہے جہاں لا الہ الا اللہ

حضرت ابراهيم عليہ السلام جي فرزند حضرت اسماعيل عليہ السلام جي واقعہ مان بہ صبر، ايثار ۽ اطاعت جو هڪ بلند مثال قائم ٿئي ٿو، جنهن قرباني جي لاءِ خوشيءَ سان پنهنجي پيءُ جي اڳيان ڪنڌ نوائي ڇڏيو.

غريب و سادہ و رنگيں ہے داستان حرم
نہايت اسکی حسين ابتدا ہے اسماعيل
يہ فيضان نظر تھا يا کہ مکتب کی کرامت تھی
سکھائے کس نے اسماعيل کو آداب فرزندی

حرم جي زمين جي داستان جي ابتدا هيءَ آهي تہ وچ زمين ۾ انهيءَ خانہ خدا کي حضرت ابراهيم ۽ حضرت اسماعيل پنهي پيءُ پٽن گڏجي تعمير ڪيو جو دنيا جي سڀني مسلمانن لاءِ عبادت جو عظيم مرڪز بڻجي ويو. انهيءَ مقدس عمارت جا در ۽ ديوارون اسماعيل جهڙي فرزند مضبوط ڪيا. اهو فرزند جنهن خدا جي رضا جي لاءِ پنهنجي سر جي قرباني کي ٻارن جي راند سمجهي. ان داستان جي ابتدا بہ هڪ جري، جانباز ۽ حق پرست انسان سان ٿي، جنهن پنهنجو سيڪجهہ وڃائي ڇڏيو پر يزيد جي اطاعت نہ ڪئي. ڏاڏي فخر ۽ احترام سان چئي سگهجي ٿو تہ جنهن عجيب ۽ نادر، معصوم ۽ شهيدن جي رت سان رنگين داستان جي ابتدا اسماعيل عليہ هو تنهن جي پڄاڙي حسين رضہ هو.

ڪان ڪشادي مضمون جي طرف اهڙيءَ طرح اشارو ڪيو وڃي جو پڙهندڙ جو ذهن فوراً ان آيت شريف يا واقعہ جي جزن کي سمجهي وڃي. ايترو ضروري آهي تہ پڙهندڙ مذهبي ڪتابن ۽ تاريخي روايتن کان چڱيءَ طرح واقف هجي نہ تہ تلميح ۾ دقيق ۽ پري پري جا اشارا سمجهي نہ سگهندو.

علامہ اقبال جابجا ان صنعت کان پنهنجي ڪلام ۾ ڏاڍو ڪم ورتو آهي، تنهن ڪري سندس ڪلام ۾ اهي تلميحون ڪثرت سان نظر اچن ٿيون. ڇاڪاڻ تہ اهي سندس فلسفيانہ ۽ شاعرانہ مقصدن سان عميق واسطو رکن ٿيون. يعني انهن مان عزم ۽ استقلال، اطاعت، قرباني، ايثار، شهادت، جانبازي، انقلاب‌انگيزي ۽ جفاڪشي جي تعليم ملي ٿي ۽ علامہ اقبال جي فلسفہ ۽ شاعريءَ جو مقصد بہ اهوئي آهي.

ان سلسلي ۾ علامہ اقبال جن واقعن جي طرف اشارو ڪيو آهي انهن مان سڀني کان اهم واقعو حضرت ابراهيم‌عليہ‌السلام جو آهي، جنهن کي نمرود باهہ ۾ وڌو هو ۽ هن ڏاڍي همت ۽ استقلال سان ان آزمائش کي منهن ڏنو هو. علامہ اقبال ڪيترن شعرن ۾ مختلف نمونن سان ان واقعي جي طرف اشارا ڪيا آهن.

بے خطر کود پڑا آتشِ نمرود میں عشق
عقل ہے محوِ تماشائے لبِ بام ابھی

شبے بہ میکدہ خوش گفت پیرِ زندہ دلے
بہ ہر زمانہ خلیل است و آتشِ نمرود

ڏسو پهرين شعر ۾ اهو ڪهڙو عشق هو، آتش نمرود ۾ ٽپي پيو ۽ اهو ڪهڙو عقل هو جو اها واردات ڏسي حيرت ۾ پئجي ويو ۽ عشق جي دليري جو اندازو ڪرڻ کان قاصر هو جو اها واردات اهو مختصر ۽ سادو انداز بيان قارئين جي لاءِ دلچسپي ۽ دلڪشي پيدا ڪري ٿو. مطلب تہ علامہ اقبال جا انهيءَ قسم جا شعر اختصار نہ گهرن بلڪ تفصيل ۽ مذهبي يا تاريخي

اکين تي ٻئي ٻڌي ڇري وهائي ڪيڏي. خدا جي حڪم سان حضرت جبريل، اسماعيل جي بدران دنبو رکي ڇڏيو. عرش الاهي کان آواز آيو ته ”اي ابراهيم تو خواب سچو ڪري ڏيکاريو ۽ هڪ وڏي آزمائش ۾ ڪامياب ٿيو آهين. تنهن جي عظيم قرباني جي ياد هر سال زنده ڪئي ويندي.“

هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته آداب فرزندي جو حق بجا آڻيندي انهيءَ پٽ حضرت ابراهيم سان گڏجي خانہ ڪعبہ جي تعمير ڪئي ۽ ايمان ۽ تقويٰ جو بي مثال مرڪز تيار ڪيو، جنهن کي وقت جو ڪو انقلاب ختم يا فنا ڪري نٿو سگهي. ان شعر ۾ اقبال سوال ٿو ڪري ته اطاعت حق، اطاعت پدر ۽ آداب فرزندي، ڪهڙي مدرسہ مان حاصل ڪيا ويا. اهي سعادتون، فقط فيض مان ئي ڪيس حاصل ٿيون. اقبال جو نظريو ته مڪتب ۽ ڪاليج جي تعليم نوجوانن جي لاءِ روحاني ۽ اخلاقي موت آهي. هو فرمائي ٿو ته جيڪو علم، جيڪا بصيرت، جيڪو آداب ۽ اخلاق، جيڪو حسن سيرت ۽ جيڪو معراج انساني هڪڙو شخص بزرگن جي ۽ اهل الله جي فيض مان حاصل ڪري سگهي ٿو، سو دنيا جي ٻئي ڪنهن ذريعي سان حاصل نٿو ڪري سگهي.

مٿين ڳالهين کانپوءِ علامہ اقبال کي پنهنجن فلسفيانہ ۽ شاعرانہ مقصدن جي لاءِ حضرت موسيٰ عليہ السلام جي سيرت مان ڪثرت سان مواد ملي ٿو، جنهن جي نبوت جي شروعات ان طرح ٿئي ٿي، جو حضرت موسيٰ، حضرت شعيب جي ٻن ڏيئن جي ٻڪرين کي پاڻي پيارڻ چاڪاڻ ته ماڻهن جي گهڻي پيڙ هئڻ ڪري ٻڪرين کي پاڻي پيئڻ لاءِ نٿي ملي سگهيو. انهيءَ احسان جو اطلاع نياڻين پنهنجي پيءُ کي ڏنو، جنهن حضرت موسيٰ کي اجرت ڏيڻ لاءِ چيو. حضرت شعيب عليہ موسيٰ ۾ جسماني ۽ اخلاقي فضيلتون ڏسي ڏين جي چوڻ تي حضرت موسيٰ کي نہ رکيو نوڪريءَ ۾ رکيو بلڪ هڪ ڌيءَ سان

ذڪر اقبال جي شاعريءَ ۾ نہ آيو آهي. جھڙوڪ حضرت ذڪريا، حضرت يحيٰ، حضرت ايوب، حضرت يعقوب ۽ حضرت عيسيٰ عليہ السلام. البت حضرت يوسف عليہ السلام جي زندگيءَ جي واقعن ۾ علامہ اقبال کي پنھنجي ڪم جون ڳالھيون مليون آھن، تنھن ڪري ھن جو ذڪر آندو اٿس مثلاً:

اگر يک يوسف از زندانِ فرعونے برون آيد
بغارت مى توان دادن متاعِ کاروانے را

زليخا جي خون جي گرمي بہ علامہ جي گرم شاعريءَ سان مناسبت رکي ٿي، تنھن ڪري ان جو بہ ذڪر آندو اٿس مثلاً:

وگر از يوسف گم گشتہ سخن نتوان گفت
تپشِ خونِ زليخا نہ تو داري و نہ من

بني اسرائيلن وٽ حضرت سليمان عليہ السلام بابت ھڪ روايت آھي تہ ان وٽ ھڪ منڊي ھئي جنھن جي سبب ھن کي شاھانہ جاہ ۽ وقار حاصل ھو. شيطان ڪنھن حيلي سان اھا اڏائي ورتي ۽ ھو مفلس ٿي ويو.

آن نگينے کہ تو با اھرمنان باختۂ
ھم بجبريل امينے نتوان کرد گرو

ان مان ھيءُ مضمون پيدا ڪيو اٿس تہ تو پنھنجو ضمير، ايمان، قلب ۽ دماغ جو ان دور جي شيطانن جي ھٿ وڪڻي ڇڏيو آھي، سو ايترو قيمتي آھي جو جبريل جي ھٿ بہ گروي نٿو رکي سگھجي.

٣- قرآني آيتن جي طرف اشارو:

بے خبر! تو جوھر آئينۂ ايام ہے
تو زمانے ميں خدا کا آخرى پيغام ہے
خوف جاں رکھتا نہيں کچھ دست پيمائے حجاز
ہجرت مدفون يثرب ميں يہى مخفى ہے راز

صحيح رهنما ۾ نهايت ضروري آهي، تاڪ اهي قوم جي لاءِ هڪ سٺو عملي ۽ اخلاقي نمونو بڻجي سگهن.

پڻي شعر جو اشارو عارف يعني حضرت شعيب عليہ جي طرف آهي يعني عارفن جي صحبت نسيم صُبح جو اثر رکي ٿي. اهڙي صحبت مان حقيقتن جو انڪشاف ٿئي ٿو ۽ روحاني تربيت ۽ آبياري ٿئي ٿي، جيئن حضرت موسیٰ عليہ جي قربت حضرت شعيب عليہ وٽ ٿي. "دو قدم" مان مطلب ٿورو وقت آهي، جو ٻڪرين چارڻ ۽ ڪليمي جي وچ ۾ گذريو يعني حضرت موسیٰ عليہ پيغمبر ٿيو ۽ خدا سان ڳالهائڻ جو موقعو مليو. علامہ اقبال جو مطلب آهي تہ "دم عارف" خاڪ کي بہ اڪسير بڻائي ٿو ۽ ان جي اثر کان انسان بجلي جي رفتار سان معراج ڪمال تائين پهچي ٿو.

٢- علامہ اقبال جو خيال آهي تہ انقلاب آڻڻ جي لاءِ تشدد ضروري آهي، حضرت موسیٰ عليہ‌السلام پنهنجي عصا جي معجزانہ طاقت سان فرعون ۽ ان جي جادوگرن تي غلبو حاصل ڪيو هو. تنهن ڪري هو مهاتما گانڌي جي برت رکڻ تي مسخري ٿو ڪري.

رشی کے فاقوں سے ٹوٹا نہ برہمن کا طلسم
عصا نہ ہو تو کلیمی ہے کار بے بنیاد
تازہ پھر دانش حاضر نے کیا سحر قدیم
گذر اس عہد میں ممکن نہیں بےچوب کلیم

دانش حاضر جو مطلب آهي، سياسي چالبازيون جي مغرب جي تهذيب جون پيدا ڪيل آهن، سي فرعون جي پراڻي جادو کان ڪنهن طرح بہ گهٽ نہ آهن. تنهن ڪري انهن سياسي ۽ سماجي فريبن ۽ لفظي ڏوڪن کي ڏوڙڻ لاءِ موسیٰ جي عصا جي ضرورت آهي.

اقبال جي هنگامہ خيز شاعريءَ ۾ پرسڪون زندگي وارن پيغمبرن جي حالتن جي گنجائش نہ هئي، تنهن ڪري انهن جو

شادي به ڪري ڏني. ان شرط سان ته هو ڏهن سالن تائين سندن ٻڪريون چاريندو. حضرت موسىٰ عليه ڏهن سالن ڪانپوءِ پنهنجي زال وٺي موڪلائي روانو ٿيو. طور جي طرف هن باهه ڏٺي ۽ اها باهه ڪڻ لاءِ اڳتي وڌيو ته ميدان جي هڪ وڻ مان آواز آيو ته ”آئون خدا پروردگار عالم آهيان. تون پنهنجي عصا پٽ تي اڇلائي ڇڏ. هن جڏهن ائين ڪيو ته لٺ نانگ بنجي پئي. پنهنجي گريبان ۾ هٿ وجهي ته اهو سفيد روشن نڪري آيو. موسىٰ عليه انهن ٻنهي نشانين کي وٺي فرعون وٽ آيو ۽ هن کي توحيد جي دعوت ڏنائين. انهيءَ قصي مان علامه اقبال جي ڪم جون هيٺيون ڳالهيون آهن:

١- صحرا جي بدويانه زندگي، خوديءَ جي تڪميل ۽ تربيت جي لاءِ اڪسير جو حڪم رکي ٿي. انهيءَ ڪري علامه اقبال حضرت موسىٰ عليه جي زندگيءَ جي ان واقعي کي ڏاڍي اهميت ڏني آهي.

نظر آئی نہ مجھے قافلہ سالاروں میں وہ شبانی کہ ہے تمہید کلیم الاہی

دم عارف نسیم صبح دم ہے اسی سے ریشۂ معنی میں نم ہے

اگر کوئی شعیب آئے میسر شبانی سے کلیمی دو قدم ہے

پهرين شعر ۾ اهو اشارو آهي جو حضرت موسىٰ ڏهه سال حضرت شعيب جون ٻڪريون چاريون. انهيءَ عرصي ۾ هڪ عارف باالله بزرگ کان روحاني فيض به حاصل ڪيو جا تمهيد آهي، ڪليم الله ٿيڻ کان اڳ جي يعني ٻڪرين چارڻ جي تمهيد کان ڪليم الاهي جو مقام حاصل ڪيائون. حڪمت ان ۾ اها هئي ته انسانن جي ليڊري ۽ رهنمائي کان اڳي قدرت هن کي ٻڪرين جي ڌڻ ۾ ڏهه سال رهنمائي ۽ ملت جي تنظيم جي سکيا ڏني ۽ اها سکيا تمهيد هئي پيغمبريءَ جي. انهيءَ بنياد تي علامه اقبال کي شڪايت آهي ته اڄ جا قافله سالار يعني ليڊر يا رهنما ۾ مون کي اهو سليقو نظر نٿو اچي جو قوم ۽ ملت جي تنظيم ڪري سگهن، جا هڪ ڪامياب ۽

پهريون شعر نظم شمع مان آهي. مسلمانن کي مخاطب ڪندي انهن جي وساريل فضيلتن ۽ امتيازات جو تذڪرو ڪيو اٿس. مسلمان نئي دنيا جي آئينه جو حقيقي صيقل آهي ۽ اهو نئي زماني ۾ خدا جو آخري پيغام آهي. آخري پيغام جو مطلب قرآن حڪيم آهي، جو آسماني ڪتابن مان پويون ۽ مڪمل ڪتاب آهي. الله تعاليٰ قرآن ۾ چيو آهي:

اَلْيَومَ اَکْمَلْتُ لَکُمْ دِينَکُمْ وَ اَتْمَمْتُ عَلَيکُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَکُمُ الاِسْلامَ دِيناً.

اڄوڪي ڏينهن سون توهان جو دين توهان جي لاءِ مڪمل ڪري ڇڏيو، پنهنجيون (روحاني ۽ اخلاقي) نعمتون توهان تي ختم ڪري ڇڏيون ۽ توهان جي لاءِ (رکو) اسلام کي (بهترين) دين مقرر ڪري ان تي توهان کان رضامند ٿي ويس.

تنهن ڪري مسلمانن خدا جي آخري پيغام يعني قرآن حڪيم جو حامل آهي ۽ هيءَ هڪ اهڙي فضيلت آهي، جا دنيا ۾ ڪنهن بي هستي کي نصيب نه آهي. اٿين نه نبي ڪريم صلعم به ارشاد فرمايو آهي ته ”مان آخري پيغمبر آهيان، منهنجو آندل ڪتاب خدا جو آخري ڪتاب آهي ۽ منهنجي امت دنيا جي آخري امت آهي“.

ٻئي شعر جو مطلب آهي، رب جو پرستار ۽ رسول صادق جو عاشق جان جو خوف هرگز نٿو رکي، ڇاڪاڻ ته اولياءالله جي لاءِ قرآن جي مطابق خوف ۽ غم بالڪل بي‌معنيٰ شيون آهن.

اَن لاَ اَولياءَ اللّٰهِ لاَ خَوفٌ عَلَيهِمْ وَ لاَ هُمْ يَحْزَنُونَ.

ياد رکو ته الله تعاليٰ جي سچا دوست آهي ماڻهو آهن، جن (جي دل و دماغ) تي خوف ۽ غم جو ڪڏهن غلبو نٿو ٿئي.

بندهٔ مومن کا دل بيم و ريا سے پاک ہے
قوت فرمان روا کے سامنے بےباک ہے

هي شعر نظم "سيد کی لوح تربيت" مان آهي ۽ هي مصرع ۾ آن حديث جي طرف اشارو آهي. "كلمةالحق عند السلطان الجابر اجر مائة شهيد" يعني ظالم ۽ جابر بادشاه جي سامهون حق ڳالهه چوڻ سو شهيدن جو ثواب رکي ٿو.

پاک رکھ اپنی زبان تلميذ رحمانی ہے تو
ہو نہ جائے دیکھنا تیری صدا بے آبرو

اهو شعر به مٿي ڏيکاريل شعر جي نظم جو آهي. پهرين مصرع ۾ "تلميذ رحماني" اشارو آهي، انهيءَ چوڻيءَ جي طرف ته "الشعراء تلاميذالرحمان" يعني سچا شاعر خدا جا شاگرد ٿيندا آهي. ان جو نتيجو آهي ته متقي شاعر جا جذبات ۽ خيالات فيض جو چشمو ۽ سراسر الهام رباني هوندا آهن. جيڪو شخص تلميذ رحماني آهي، سو نه رڳو خود الاهي قانونن ۽ شريعت جي قاعدن جو پابند هوندو، بلڪ ان جو ڪلام به فسق و فجور، رندي و عياشي ۽ تضاد ۽ اختلاف جي عنصرن کان صاف ۽ پاک هوندو.

٤- تاريخي ڳالهين جي طرف اشارو:

دیار ہند نے جس دم مری صدا نہ سنی
بسایا خطۂ جاپان و ملک چیں میں نے

ان شعر ۾ گوتم ٻڌ جي طرف اشارو مليل ٿو. هندستان جي ماڻهن ٻڌ جي فلسفهٔ زندگيءَ کي قبول نه ڪيو، بلڪ ٻڌن ۽ برهمڻن ۾ سدائين جهيڙو ٿيندو آيو، تنهن ڪري اهو مذهب چئني پاسي پکڙجڻ لڳو. اهو مذهب جاپان ۽ چين جي طرف به وڌيو. انهن ماڻهن ان کي قبول ڪيو ۽ هڪ معبود جو درجو ڏنو. انهن ملڪن ۾ نه رڳو ٻڌ جون مورتيون گهرن ۾ رکيون ويون، بلڪ چوراهن تي ٻڌ جا وڏا وڏا پتلا کڙا ڪيا ويا.

تضمينات:

لغت ۾ تضمين لفظ جي معنيٰ آهي قبول ڪرڻ، ضامن ڪرڻ، پنهنجي پناه ۾ وٺڻ يا وچ ۾ وٺڻ. اصطلاح ۾ ڪنهن شاعر جي پوري شعر يا پوري مصرع يا مصرع جي ٽڪري کي پنهنجي ڪلام ۾ ٻڌڻ کي چئبو آهي. پوءِ اهو ڪٿي غزل، يا مسمط يا ڪو ٻيو نمونو هجي. جيڪڏهن پورو شعر هوندو ته ان کي استعانت سڏبو، پوري مصرع هوندي ته ايداع ۽ مصرع کان گهٽ ته رفو. شامل ڪيل ٽڪرو ڪنهن شاعر جي شعر مان يا قرآن جي آيت مان يا حديث مان يا ڪنهن چوٽي مان هوندو آهي. تضمين جي لاءِ حسن انتخاب جي ضرورت هوندي آهي. جيڪو شعر يا مصرع چونڊي وڃي، سا ڏاڍي برجسته، نادر ۽ پسنديده هجي. ٻيو هيءُ ته اهو ٽڪرو اهڙو هجي جو شعرن سان اهڙو مربوط ٿي وڃي جو ڪلام جو هڪ جزو ٿي پوي. علامه اقبال هيءُ مضمون بيان ڪرڻ ٿو گهري ته مسلمان مذهب ۽ عربي تهذيب کي ڇڏي مغربي تهذيب جا دلداده ٿي رهيا آهن.

تجھے معلوم ہے غافل کہ تیری زندگی کیا ہے
کنشتی ساز و معمور نواہائے کلیسائی
ہوئی ہے تربیت آغوش بیت‌اللہ میں تیری
دل شوریدہ ہے لیکن صنم خانے کا سودائی
"وفا آموختی از ما بکار دیگران کردی
ربودی گوہرے از ما نثار دیگران کردی"

پويون شعر "انيسي شاملو" جو آهي، جو سڄو شعر استعانت آهي ۽ مٿين شعرن سان بالڪل مربوط ۽ چسپان آهي. ٻئي هنڌ علامه اقبال چيو آهي ته ان روش کي ڇڏي وري اهو قديم آبائي ۽ مذهبي روش اختيار ڪرڻ گهرجي.

غافل اپنے آشیاں کو آکے پھر آباد کر
نغمہ زن ہے طور معنی پر کلیم نکتہ بین

"سرکشی با ہر کہ کردی رام او باید شدن
شعلہ‌سان از ہر کجا برخاستی آنجا نشین"

پوئين شعر ابو طالب ڪليم جو استعانت طرح آيو آهي. ڪليم کي شڪايت هوندي هئي ته هندوستان ۾ هن جي شعرن کي پسند نٿو ڪيو وڃي، تنهن هوندي به هو شعر چوڻ کان باز نه ايندو هو، تنهن ڪري علامه اقبال هن کي مخاطب ٿي چوي ٿو:

نہیں ضبط نوا ممکن تو اڑجا اس گلستاں سے
کہ اس محفل سے خوشتر ہے کسی صحرا کی تنہائی
"ہمان بہتر کہ لیلیٰ در بیاباں جلوہ‌گر باشد
ندارد تنگنائے شہر تاب حسن صحرائی"

مرزا صاحب جو پوئين شعر ان مضمون لاءِ ڪيترو نه مناسب ۽ چسپان آهي.

مسلمانن جا قديم ڪتاب مغرب جي ڪتبخانن ۾ ڏسي اقبال جي دل سڙندي هئي ۽ چوندو هو ته:

مگر وہ علم کے موتی کتابیں اپنے آبا کی
جو دیکھیں انکو یورپ میں‌تو دل ہوتا ہے سیپارا
غنی روز سیاہ پیر کنعاں را تماشا کن
کہ نور دیدہ‌اش روشن کند چشم زلیخا را

مٿين شعر ۾ غني ڪاشميري جو مقطع تضمين ٿيل آهي. علامه اقبال عرفي جي قبر سان شڪايت ڪئي ته ان زماني ۾ ماڻهو غافل آهن ۽ شاعر جي ڳالهه نٿا ٻڌن:

صدا تربت سے آئی شکوۂ اہل جہاں کم گو
نوا را تلخ تر می زن چو ذوق نغمہ کمیابی
حدی را تیز ترمی‌خواں‌چو محمل را گراں بینی

هي ۽ شعر عرفي جو آهي.

بہ آن قوم از تو می خواہم کشادے   فقیہش بے یقینے کم سوادے
"بسے نادیدنی را دیده ام من   مرا اے کاشکے ما در نہ زادے"

پڇاڙيءَ جي مصرع شيخ سعدي رحہ جي آهي.

"الایا خیمگی خیمہ فرو ھل   کہ آہنگ بیروں شد ز منزل"
خرد از راندن محمل فرو ماند   زمام خویش دادم در کف دل

پهريون شعر منوچهري جو آهي.

بروئے عقل و دل بکشائے ہر در   بگیر از پیر ہر میخانہ ساغر
"دراں کوش از نیاز سینہ پرور   کہ دامن پاک داری آستین تر"

پويون شعر امير خسرو جو آهي.

ڪن هنڌن تي ڪنهن شعر جي مضمون مان مضمون پيدا ڪيو اٿس، پر ان جا لفظ باقي رکيا اٿس.

اے کہ نشناسی خفی را از جلی ہشیار باش
اے گرفتار ابوبکر و علی ہشیار باش

اهو شعر مولانا روم جي ان شعر مان ماخوذ آهي.

سر حق بر تو گردد منجلی   اے گرفتار ابوبکر و علی

چہ عجب اگر دو سلطان بہ ولایتی نگنجند
عجب اینکہ می نہ گنجد بہ دو عالمے فقیرے

متيون شعر سعدي جي ان مشهور جملي مان ماخوذ آهي "دو بادشاه در اقلیمے نہ گنجند" ڪن ڪن هنڌن تي عربي شعرن کي تضمين ڪيو اٿس:

صبنت الکاس عنا ام عمرو   و کان الکاس مجراها الیمینا
اگر این است رسم دوستداری   بدیوار حرم زن جام و مینا

عربي شعر عمرو بن ڪلثوم جي مشهور قصيدي جو آهي ڪٿي ڪٿي عربي ضرب المثل جو ترجمو ڪري ورتو اٿس:

شتر را بچہ او گفت د دشت   نمی بینم خدائے چار سو را
پدر گفت اے پسر چوں پابہ لغزد   شتر ہم خویش را بیند ہم او را

ان شعر ۾ عربي جي ان ضرب‌المثل جي طرف اشارو آهي "الجمل لا يعرف الحق الا عند الزلق" جابجا قرآن مجيد جي آيتن جا ٽڪرا ڪتب آندا اٿس:

آہ اے مرد مسلماں تجھے کیا یاد نہیں
حرف لا تدع مع اللہ الہاً آخر

....

ای مسلماں ہر گھڑی پیش نظر آیہ لا تخلف المیعاد رکھ
یہ لسان العصر کا پیغام ہے ان وعداللہ حق یاد رکھ

....

آ بتاؤں تجھکو رمز آیہ ان الملوک
سلطنت اقوام غالب کی ہے جادوگری

يعني "ان الملوک اذا دخلوا قريه افسدوها"

ڪن هنڌن تي ڪنهن آيت جو ترجمو ڪري ورتو اٿس:

میان امتان والا مقام است که آن دو گیتی را امام است
نیاساید ز کام آفرینش که خواب و خستگی بروے حرام است

ان شعر ۾ ان آيت جي طرف اشارو آهي. لا تاخذه سنة ولا نوم.... وما مسنا من لغوب

بچشم من نگه آوردهٔ تست فروغ لا اله آوردهٔ تست
دوچارم کن به صبح من رآنی شبنم را تاب مه آوردهٔ تست

مٿي شعر ۾ رسول‌الله صلی‌الله عليه‌وسلم کي خطاب آهي ۽ ان حديث جي طرف اشارو آهي "من رانی فقد راء الله" يعني جنهن مون کي ڏٺو خدا کي ڏٺو.

صاحب مثل‌السائر لکي ٿا ته "اها تضمين جنهن ڪان ڪلام ۾ حسن پيدا ٿئي ٿو، سا هيءَ آهي ته آيتن ۽ حديثن جي تضمين ڪڏهن اهڙيءَ طرح ڪئي وڃي، جو پوريون آيتون ۽ حديثون ورتيون وڃن ۽ ڪڏهن ان جا ٽڪرا ورتا وڃن." علامہ اقبال اهو پيو طريقو اختيار ڪيو آهي.

رواني ۽ برجستگي:

علامہ اقبال جي طبيعت ۾ ڏاڍي رواني هوندي هئي، جنهن جو وڏو سبب هيءُ هوندو هو تہ علامہ شعر ان وقت چوندو هو جڏهن سندن طبيعت شعر چوڻ جي طرف مائل ٿيندي هئي، يعني تہ جيسين ڪا جذباتي تحريڪ پيدا ٿي ڪيس آماده نہ ڪندي هئي. اهو ئي سبب آهي تہ هو فرمائشي اشعار نہ چوندو هو. جڏهن هو شعر چوڻ جي طرف مائل ٿيندو هو تہ بيشمار شعر هڪ وقت ئي چئي ويندو هو. آس پاس ويٺل ويندا هئا شعر لکندا. سر شيخ عبدالقادر بانگ درا جي مقدمي ۾ لکيو آهي تہ "موزون لفظن جو هڪ دريا وهندو نظر ايندو هو يا هڪ چشمو اُپامندو هليو اچي". سيد نذير نيازي لکيو آهي تہ "ان جي سخن جو مشغلو هميشہ جاري رهندو هو. هو جي گهري ها بہ تہ ان کي بند نہ ڪري سگهي ها. ان سلسلي ۾ علامہ اقبال خود نيازي کي فرمايو شعر جي آمد جو مثال جنسي تحريڪ جي آهي. اسين ان کي گهرون تہ بہ نٿا روڪي سگهون. علامہ اقبال بنان ارادي جي بہ شعر چئي سگهندو هو. ڪنهن ڪنهن وقت هڪ ئي رات ۾ شعرن جو تعداد ٽن سون تائين پهچي ويندو هو.

انهيءَ بنياد تي علامہ اقبال جي ڪلام جي خوبي ۽ وصف، رواني، سلاست ۽ برجستگي هوندي آهي. رواني مان مطلب سندس ڪلام بنان ڪنهن اٽڪاءَ جي اس پڙهڻ ۾ اچي. ڪلام ۾ معنوي ۽ لفظي تعقيد نہ هجي. سلاست جو مفهوم آهي تہ ڪلام ۾ ثقيل ۽ غيرمانوس لفظ نہ هجن. ڪو ڪلام جڏهن معنيٰ سان پرپور، دلڪش ۽ موزون هوندو آهي تہ شاعر ان کي بي تڪلفي سان ٺاهي سگهندو آهي تہ ان خوبي کي برجستگي چئبو آهي. حقيقت ۾ ڪلام ۾ لفظ اهڙا هجن جيڪي اسين عام طرح روزمره ڪتب آڻيندا آهيون، محاورا بہ اهڙا هئڻ گهرجن، جي هر ڪنهن جي زبان تي هجن ترڪيبن ۾ گهٽيون

اضافتون نہ هجن، تشبيهون ۽ استعارا اهڙا هجن جي عام فهم هجن. ڪلام ۾ ڪنهن قسم جي پيچيدگي نہ هئڻ گهرجي بلڪ هر ڪو آساني سان سمجهي سگهي. اهي خوبيون جڏهن ڪنهن ڪلام ۾ هونديون تڏهن ان ڪلام ۾ رواني ۽ سلاست هوندي ۽ اهڙي ڪلام کي شاعر برجستگيءَ سان ناهي سگهندو. رواني ۽ سلاست ان وقت قابل تحسين ٿئي ٿي، جڏهن ڪو شاعر هڪ بلند مضمون کي ڏاڍي آسان طريقي سان ادا ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن ڪنهن شعر ۾ ڪا ڳالهہ ٿي نہ هوندي تہ پوءِ تہ ڪيتري سادگي، رواني ۽ سلاست ڇو نہ هجي اهو شعر اثر نہ ڪندو. مولانا حسرت موهاني جو چوڻ آهي تہ:

شعر در اصل ہیں وہی حسرت سنتے ہی دل میں جو اتر جائیں

اقبال جي شعرن ۾ رواني ۽ سلاست ملاحظ فرمايو:

خداوندا یہ تیرے سادہ دل بندے کدھر جائیں
کہ درویشی بھی عیاری ہے سلطانی بھی عیاری
نہیں ہے نا امید اقبال اپنی کشت ویران سے
ذرا نم ہو تو یہ مٹی بڑی زرخیز ہے ساقی
کافر ہے تو شمشیر پہ کرتا ہے بھروسہ
مومن ہے تو بے تیغ بھی لڑتا ہے سپاہی

علامہ اقبال جو ڪلام عام طرح ڏسبو تہ روان، سليس ۽ برجستہ هوندو آهي.

دل سوز سے خالی ہے نگہ پاک نہیں ہے
پھر اس میں عجب کیا کہ تو بے باک نہیں ہے
ہے ذوق تجلی بھی اسی خاک میں پنہاں
غافل تو نرا صاحب ادراک نہیں ہے
وہ آنکھ کہ ہے سرمۂ افرنگ سے روشن
پرکار و سخن ساز ہے نمناک نہیں ہے
کیا صوفی و ملا کو خبر میرے جنوں کی
ان کا سر دامن بھی ابھی چاک نہیں ہے

کب تک رہے محکومئے انجم میں مری خاک
یا میں نہیں یا گردشِ افلاک نہیں ہے
بجلی ہوں، نظر کوہ و بیاباں پہ ہے میری
مرے لئے شایاں خس و خاشاک نہیں ہے
عالم ہے فقط مومن جانباز کی میراث
مومن نہیں جو صاحبِ لولاک نہیں ہے

....

ہر لحظہ ہے مومن کی نئی آن نئی شان
گفتار میں کردار میں اللہ کی برہان
قہاری و غفاری و قدوسی و جبروت
یہ چار عناصر ہوں تو بنتا ہے مسلمان
ہمسایۂ جبریل امین بندۂ خاکی
ہے اسکا نشیمن نہ بخارا نہ بدخشان
یہ راز کسی کو نہیں معلوم کہ مومن
قاری نظر آتا ہے حقیقت میں ہے قرآن
قدرت کے مقاصد کا عیار اسکے ارادے
دنیا میں بھی میزان قیامت میں بھی میزان
جس سے جگر لالہ میں ٹھنڈک ہو وہ شبنم
دریائوں کے دل جس سے دہل جائیں وہ طوفان
فطرت کا سرود ازل اسکے شب و روز
آہنگ میں یکتا صفت سورۂ رحمان
بنتے ہیں مری کارگہ فکر میں انجم
لے اپنے مقدر کے ستارے کو پہچان

برجستگيءَ جو ڪجهه وڌيڪ مثال ملاحظہ فرمايو:

عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جہنم بھی
یہ خاکی اپنی فطرت میں نہ نوری ہے نہ ناری ہے
فرد قائم ربط ملت سے ہے تنہا کچھ نہیں
موج ہے دریا میں اور بیرون دریا کچھ نہیں

کوئی اندازہ کرسکتا ہے اسکے زور بازو کا
نگاہ مرد مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں
پروانہ کو چراغ ہے بلبل کو پھول بس
صدیق کے لئے ہے خدا کا رسول بس

مولانا شبلي موازنه انيس و دبير ۾ لکيو آهي ته "نظم جو حقيقت ۾ سڀ کان وڏو ڪمال اهو ئي آهي ته ان کي نثر ڪرڻ گهرون ته نه ٿي سگهي ۽ هي ان وقت ٿي سگهي ٿو، جڏهن شعر ۾ لفظن جي اها ئي ترتيب نثر باقي رهي جا نثر ۾ عام طرح ٿئي ٿي. جيترو ان جو لحاظ رکيو ويندو، اوترو ئي شعر وڌيڪ صاف، برجستو، روان ۽ پلٿيل هوندو" (١). پر ان جو لحاظ رکڻ بجاءِ خود هڪ قسم جو آورد آهي بلڪ اسان جي اڳيان ڪلام ۾ اهو وصف ان وقت سڀ کان وڌيڪ پيدا ٿئي ٿي، جڏهن شاعر تي هڪ اڌ شعوري ڪيفيت طاري هجي ۽ هو بنان قصد ۽ ارادي جي شعر موزون ڪندو هليو وڃي. علامه اقبال تي هيءَ ڪيفيت اڪثر طاري رهندي هئي ۽ مدهوشيءَ جي حالت ۾ شعر ۾ چوندو هو. سر شيخ عبدالقادر بانگ درا جي مقدمي ۾ لکي ٿو ته "هڪ خاص ڪيفيت رقت جي عام طرح هن تي طاري رهندي هئي. پنهنجا شعر سريلي آواز ۾ پڙهندو هو، پاڻ وجد ڪندو هو ۽ ٻين کي وجد ۾ آڻيندو هو". انهيءَ ڪيفيت جو نالو مدهوشي آهي ۽ انهيءَ حالت ۾ علامه اقبال جا دائودي نغما موزون ٿيا آهن.

لفظن وانگر انهن جي معنيٰ ۾ به اهو ئي ڏيکاءُ ۽ برجستگي قائم رهندي آهي. هن جو عام طريقو هي آهي ته بنان ڪنهن تمهيد ۽ مقدمي جي اصل مطلب شروع ڪري ڏيندو آهي. ايتري تائين ته جيڪڏهن ان جي نظمن کي انهن نظمن جي عنوان کان ڌار ڪري ڇڏجي ته پتو ئي نه پوندو ته فاعل ڪير

(١) موازنه انيس و دبير صفحه ٢٨

آهي ۽ مفعول ڪير؟ علامه اقبال هڪ نظم شاهين تي لکيو آهي جنهن جو پهريون شعر هيءُ آهي:

کيا ميں نے اس خاکداں سے کنارا
جہاں رزق کا نام ہے آب و دانہ

ان جو عنوان "شاهين" آهي، پر جيڪڏهين ان عنوان کي ڪڍي ڇڏجي ته هي معلوم نه ٿي سگهندو ته ڪنهن ان خاڪدان کان ڪنارو ڪيو آهي. هن جي هڪ نظم جو عنوان آهي، "فرمان خدا فرشتوں سے" هيءَ نظم ان شعر کان شروع ٿو ٿئي:

اٹھو میری دنیا کے غریبوں کو جگادو
کاخ امرا کے در و دیوار ہلادو

پر جيڪڏهن ان نظم کي ان عنوان کان ڌار ڪري ونجي ته پتو پئجي نه سگهندو ته اهو حڪم ڪير ڏيئي رهيو آهي ۽ ڪنهن کي ڏيئي رهيو آهي؟

مدح و ذم:

اقبال جي شاعري قصيدي ۽ هجو ٻنهي کان پاڪ آهي. اقبال ڪڏهن به پيسن وارن ۽ اثر ۽ رسوخ وارن جي مدح نه ڪئي آهي، نه ڪڏهن هجو سان پنهنجي جادو بيان قلم جي عزت کي داغدار ڪيو اٿس. جيڪڏهن ڪو شخص حقيقت ۾ مدح ۽ تعريف جو مستحق آهي ته هن جي مدح ۾ ڪو عيب نه آهي. پر اسانجن ايشيائي شاعرن مستحق ۽ غيرمستحق جو فرق صفا مٽائي ڇڏيو ۽ زر جي لالچ ۾ پنهنجن ممدوحن جون اهڙيون مبالغه آموز ۽ غيرحقيقي وصفون بيان ڪيون آهن، جو مدحيه شاعري ايشيائي شاعريءَ جي دامن جو هڪ بدنما داغ بنجي ويو آهي پر علامه اقبال پهرياڻين ته منڍ کان مدحي قصيدا لکيائي ڪين آهن. اسرار خودي ۽ پيام مشرق کي شڪ نه آهي ته سر علي امام ۽ امير امان‌الله خان جي خدمت ۾ نذر عقيدت

جي طور تي پيش ڪيا ۽ ان سلسلي ۾ انهن جي مدح ۾ بہ چند شعر لکيا، پر انهن ۾ ڪٿي بہ واقفيت کان تجاوز نہ ڪيو آهي. هو سر علي امام کي ان طرح مخاطب ٿو ڪري:

ای امام ای سید والا نسب — دودمانت فخر اشراف عرب
سلطنت را دیده افروز آمدی — عقل کل را حکمت آموز آمدی
آشنائے معنی بیگانۂ — جلوۂ شمع مرا پروانۂ
این گل از تار رگ جان بستہ ام — تازه تر در دست تو گل دستہ ام
ملت از جسم است شاعر چشم اوست — جسم را از چشم بینا آبروست
چشم از نور محبت روشنم — اشکبار از درد اعضائے تنم
نذر اشک بیقرار از من پذیر — گریۂ بے اختیار از من پذیر

امير امان الله خان کي هيئن خطاب ٿو ڪري:

اے امیر کامگار اے شهریار — نوجوان و نخل پیران پختہ کار
چشم تو از پردگیها محرم است — دل میان سینہ ات جام جم است
عزم تو پاینده چون کهسار تو — عزم تو آسان کند دشوار تو
همت تو چون خیال من بلند — ملت صد پاره را شیرازه بند
هدیه از شاهنشهان داری بسے — لعل و یاقوت گران داری بسے
اے امیر ابن امیر ابن امیر — هدیۂ از بینوائے هم پذیر

مدحيہ قصيدن ۾ ممدوح ساڻ ڪن موقعن تي خود پنهنجي مدح بہ ڪرڻي پوي ٿي.

علامہ اقبال بہ ان نظم ۾ امير امان الله خان کان وڌيڪ پنهنجي ئي مدح ڪئي آهي. پر طرز ۽ لهجو اهڙو اختيار ڪيو آهي، جو پنهنجي ساراه جي بجاء ان جي حالت وڌيڪ قابل رحم معلوم ٿي ٿئي. پهرين چند شعرن ۾ هي ظاهر ڪيو آهي تہ پيام مشرق جرمني جي مشهور شاعر گوئٽي جي مغرب جي سلام جو جواب آهي. پوء پنهنجي ۽ هن جي ڀيٽ ڪئي اٿس. انهيءَ سلسلي ۾ پنهنجي مدح بہ ڪندو ويو آهي.

او چمن‌زادے چمن‌پرورده‌ | من دمیدم از زمین مرده‌
او چو بلبل در چمن فردوس گوش | من بہ صحرا چون جرس گرم خروش
ہر دو دانائے ضمیر کائنات | ہر دو پیغام حیات اندر ممات
ہر دو خنجر صبح خند، آئینہ‌فام | او برہنہ من ہنوز اندر نیام
ہر دو گوہر ارجمند و تابدار | زادۂ دریائے ناپیدا کنار
او ز شوخي در تہ قلزم تپید | تا گریبان صدف را بردرید
من بآغوش صدف تابم ہنوز | در ضمیر بحر نایابم ہنوز

شيخ سعدي جو طريقو هيءُ هوندو هو جو مدح سان گڏ ممدوح کي نصيحتون بہ ڪندو ويندو هو، علامہ اقبال بہ اهائي طرز اختيار ڪئي آهي. هو امير امان‌الله خان کي مخاطب ڪري چوي ٿو:

ار ترا فطرت ضمیر پاک داد | از غم دین سینۂ صد چاک داد
تازہ کن آئین صدیق و عمر | چون صبا بر لالۂ صحرا گذر
ملت آوارۂ کوہ و دمن | در رگ او خون شیران موج زن
زیرک و روئین تن و روشن جبیں | چشم او چون جرہ بازان تیز بین
قسمت خود از جہاں نایافتہ | کوکب تقدیر او ناتافتہ
در قہستان خلوتے ورزیدۂ | رستخیز زندگی نادیدۂ
جان تو بر محنت پیہم صبور | کوش در تہذیب افغان غیور
تا ز صدیقان این امت شوی | بہر دیں سرمایۂ قوت شوی

....

سروری در دین ما خدمت گری است | عدل فاروقی و فقر حیدری است
در ہجوم کارہائے ملک و دین | بادل خود یک نفس خلوت گزین
در قبائے خسروی درویش زی | دیدۂ بیدار خود اندیش زی
سوز صدیق و علی از حق طلب | ذرۂ عشق نبی از حق طاب
خیز و اندر گردش آور جام عشق | در قہستان تازہ کن پیغام عشق

افغانستان جي سرڪار هندستان مان ٽن ڄڻن کي افغانستان اچڻ جي ڪوٺ ڏني هئي، هڪڙو ڄڻو مولانا سيد سليمان ندوي،

پيو ڇٽو سر راس مسعود هو ۽ ٽيون ڇٽو علامه محمد اقبال هو. اقبال جڏهن ڪابل کان موٽي آيو ته مثنوي مسافر لکيائين، جنهن ۾ نادرشاه ۽ ظهيرشاه جون مداحون لکيل آهن. اهي ٻئي مداحون مٿين مداحن جي طرز تي آهن:

نادر و فغان شه درويش خو — رحمت حق بر روان پاک او
کارملت محکم از تدبير او — حافظ دين مبين شمشير او
چون ابوذر خودگداز اندر نماز — ضربتش هنگامه کين خارا گداز
عهد صديق از جالش تازه شد! — عهد فاروق از جلالش تازه شد!
از غم دين در دلش چون لاله داغ — درشب خاور وجود او چراغ!
در نگاهش مستيء ارباب ذوق — جوهر جانش سراپا جذب و شوق
خسرو شمشير و درويشي نگه — هر دو گوهر از محيط لااله
فقرو شاهي واردات مصطفيٰ است — اين تجليهائے ذات مصطفيٰ است
اين دو قوت از وجود مومن است — اين قيام و آن سجود مومن است
اے قبائے پادشاهي بر تو راست — سايهٔ تو خاک مارا کيمياست
خسروي را از وجود تو عيار — سطوت تو ملک و دولت را حصار
از تو اے سرمايهٔ فتح و ظفر — تخت احمد شاه را شانے دگر
سينهائے بے مهر تو ويرانه به — از دل و از آرزو بيگانه به
آبگون تيغ که داري در کمر — نيم شب از تاب او گردد سحر
نيک مي دانم تيغے نادر است — من چه گويم باطن او ظاهر است
حرف شوق آورده ام از من پذير — از فقيرے رمز سلطاني بگير

مدح جي ته هڪ خاص حد هوندي آهي، جنهن ۾ اها ڪن حالتن ۾ جائز ۽ ڪن حالتن ۾ واجب آهي، البت هجو ڪنهن حالت ۾ به جائز نه آهي، پر بدقسمتي سان اهو ايشيائي شاعريءَ جي هڪ مستقل صنف ليکي ويئي آهي. اهل تنقيد ان جا اصول ۽ قاعدا مقرر ڪيا آهن. علامه اقبال هڪ زبان آور شاعر هو ۽ هن جي لاءِ هجو جو هڪ وسيع ميدان تيار ڪري ڇڏيو هو. صوفي ۽ ملا سان هن جي جنگ نه رڳو شاعرانه هئي، بلڪ واقعي هئي:

حریف اپنا سمجھ رہے ہیں مجھے خدایان خانقاہی
انہیں یہ ڈر ہے کہ میرے نالوں سے شق نہ ہو سنگ آستانہ

پر تنهن هوندي به اقبال هجو سان پنهنجي زبان آلوده نه ڪئي، البت هجو جو هڪ لطيف قسم يعني طنز ۽ ظرافت جو موجوده دور ۾ ادب ۽ انشا جي هڪ مستقل صنف نهرائي ويو آهي- علامه اقبال جي ڪلام ۾ موجود آهي.

تنهن ڪري هن ڏاڍي لطيف انداز ۾ يورپ جي هجو ڪئي آهي ۽ هڪ حڪايت لکي آهي ته ايران ۾ هڪ برگزيده شخص نزع جي وقت ساه ڏيڻ ۾ سخت تڪليف برداشت ڪئي. مري ويو ته خدا کي فرياد ڪيائين ته موت باوجود ان جي ته يڪ فني آهي ۽ ساه وٺڻ ڪانسواء ان جو ڪو ٻيو ڪم نه آهي، تنهن هوندي به ان فن ۾ ان کي ڪمال حاصل نه ٿيو آهي. دنيا نئين ٿي ويئي آهي، پر ان جو طريقو اهو ئي پراڻو آهي. ان کي يورپ موڪلي ڏيو ته جلدي ساه ڪڍڻ جي تعليم حاصل ڪري اچي. يورپ عجيب عجيب فن ايجاد ڪيا آهن ۽ ان جي سائنس موت جي ئي خادم آهي. سمنڊ ۾ ان جون بحري ٻيڙيون واڳن وانگر ٻيون هلن، ان جا هوائي جهاز هوا تي بمباري پيا ڪن؛ ان جي گيس سان ڏينهن جو ئي سج جي اک اندي ٿيو پوي؛ هو بالڪل نئين طريقي سان بدن مان ساه ڪڍيو وٺي، جو ساه ته نڪريو وڃي، پر بدن پاڻ کي جيئرو ئو سمجهي، تنهن جي ڪري جيڪڏهن موت يورپ ۾ تعليم حاصل ڪندو ته ساه وٺڻ جي لاء هن جو چنبو وڌيڪ تيز ٿي ويندو.

به طرز نوی بر کشد جاں ز تن   که خود را بخود زنده داں بدن
خوردگر ادب پیک مرگ از فرنگ   بتاراج جانها شـود تیز چنگ

اقبال پنهنجي ڪلام ۾ طنز انهيءَ ڪري آندي آهي، جو ان جي ڪري ڪلام دلڪش ٿي پوندو آهي ۽ پڙهڻ واري تي ان جو ڏاڍو اثر ٿيندو آهي:

مجھکو تو سکھادی ہے افرنگ نے زندیقی
اس دور کے مُلا ہیں کیوں ننگ مسلمانی
عقل عیار ہے سو بھیس بنا لیتی ہے
عشق بیچارہ نہ مُلا ہے نہ زاہد نہ حکیم
بڑی باریک ہیں واعظ کی چالیں
لرز جاتا ہے آواز اذاں سے
نہ خودبین، نہ خدابین، نہ جہاں بین
یہی شہکار ہے تیرے ہنر کا؟
حاضر ہیں کلیسا میں کباب و مئی گلگون
مسجد میں دھرا کیا ہے بجز موعظ و پند

ان ۾ شڪ نہ آهي تہ اقبال هڪ سنجيدو شاعر هوندو هو مگر هن جي طبيعت ۾ ظرافت ۽ شوخي بہ ڪنهن ڪنهن محل اپري ايندي هئي. اڪثر ڏٺو ويو آهي تہ ظرافت سان گڏوگڏ شاعر شوخي ۽ طنز بہ گڏي ڇڏيندا آهن، جيئن اڪبر الهآبادي پنهنجي ڪلام ۾ ڪيو آهي. اقبال بہ ائين ڪيو آهي.

غضب ہیں یہ مرشدان خودبین، خدا کرے قوم کو بچائے
بگاڑ کر تیرے مسلموں کو یہ اپنی عزت بنا رہے ہیں

ڏسو خداتعاليٰ سان ڪيئن نہ شاعرانہ شوخي ٿو ڪري. اهڙيون ڳالهيون شاعريءَ ۾ نہ رڳو لطف پيدا ٿيون ڪن، بلڪ برداشت جي قابل ٿيو پون.

سمندر سے ملے پیاسے کو شبنم
بخیلی ہے یہ رزاقی نہیں ہے
از مشت غبار ما صد نالہ برانگیزی
نزدیک ترا از جانی با خوئی کم آمیزی
با دل ما چها کنی! تو کہ بباده حیات
مستیٔ شوق می دھی آب و گل پیالہ را
اور لوگوں کی طرح تو بھی چھپاسکتا ہے
پردہ خدمت دین میں ہوس جاہ کا راز

تڪرار معاني:

تڪرار ٻن قسمن جا ٿيندا آهن. هڪڙا حرفن جا ۽ ٻيا معاني جا. حرفن جو تڪرار جتي عيب پيدا ٿو ڪري اتي نقص ڪلام ليکيو ويندو ۽ جي لطف پيدا ڪندو ته اها هڪ صنعت ليکي ويندي. ساڳيءَ طرح معاني جو تڪرار به آهي، ڪي مضمون جهڙوڪ عقل و عشق جو معرڪو، صوفي و ملا جي جنگ، فقر و درويشي، خودي و انانيت، انهيءَ قسم جا ڪجهه مضمون آهن، جن کي علامه اقبال هر گهڙي ورجائي بيان ڪري ٿو، پر انهن مضمونن جي پيرايهٔ بيان انهن محدود مضمونن کي غيرمحدود بنائي ڇڏيو آهي. هو هڪ ئي مضمون کي سوين نمونن سان بيان ٿو ڪري ۽ هرهڪ نمونو نئون شاعرانه ۽ رنگين بيان هوندو آهي جڻ ته مير انيس هيٺيون شعر علامه اقبال جي لاءِ لکيو هو.

گلدستهٔ معنی کو نئے ڈھنگ سے باندھوں
اک پھول کا مضمون ہو تو سو رنگ سے باندھوں

خودي علامه اقبال جو هڪ پسنديده مضمون آهي جو ڪيترا ڀيرا لتاڙجي چڪو آهي، پر اقبال مختلف شاعرانه طريقن سان ان مضمون کي ادا ڪيو آهي. هتي ٿورا مثال پيش ڪيا وڃن ٿا.

نظر بخویش فروبسته را نشان این است
دگر سخن نه سراید ز غائب و موجود

....

نتوان ز چشم شوق رمید اے ھلال عید
از صد نگه براه تو دامے نهاده اند
بر خود نظر کشا ز تهی‌دامنی مرنج
در سینه تو ماه تمامے نهاده اند

....

ز انجم تابہ انجم صد جہان بود
خرد ہر جا کہ پرزد آسمان بود
و لیکن چون بخود نگرستم من
کرانِ بیکران در من نہان بود
....
جوان مردیکہ خود را فاش بیند
جہان کہنہ را باز آفریند
ہزاران انجمن اندر طوافش
کہ او با خویشتن خلوت گزیند
....
فتادی از مقام کبریائی
حضور دون‌نہادان چہرہ سائی
تو شاہینی و لیکن خویشتن را
نگیری تا بدام خود نہ آئی

رفعت تخيل:

هڪ سٺي شعر ۾ گهڻيون ئي ڳالهيون هونديون آهن، جهڙوڪ وزن، قافيو، لفظي مناسبت بندش، جي صفائي، محاڪات ۽ تخيل وغيره. ليڪن محاڪات ۽ تخيل هي ٻئي شيون شاعري جون اصلي عناصر آهن. مولانا شبلي جو چوڻ آهي ته تخيل اصل ۾ قوت اختراع جو نالو آهي يعني اڪين جي اڳيان ڳالهين ۾ به هيءَ قوت اهڙا نڪتا پيدا ڪندي آهي، جي عام نظرن کان اڪل هوندا آهن. فلسفه ۽ شاعريءَ ۾ قوت تخيل هڪجهڙو ڪم ڪندي آهي يعني فلسفه ۾ ايجاد ۽ انڪشاف ۽ شاعريءَ ۾ رنگارنگي مضمون ان جي عمل جو نتيجو هوندو آهي. انهيءَ جي ذريعي سائنس جا دقيق مسئلا حل ٿيندا آهن ۽ اهائي قوت شعر جي ذريعي سان مثل جذبات ۾ روح ڦوڪيندي آهي. مولانا شبلي جو چوڻ آهي ته مسلمه ۽ ظٺي ٿيل ڳالهين کي

تخيل سرسري نظر سان نتو ڏسي، بلڪ هڪ هڪ ڳالهه تي سؤ سؤ ڀيرا تنقيدي نظر وجهندو آهي ۽ ڳالهه مان ڳالهه پيدا ڪندو آهي. قوت تخيل جي استدلال جو طريقو عام استدلال کان جدا هوندو آهي، هو انهن ڳالهين کي جي ٻين نمونن سان ثابت ٿي چڪيون آهن، اڃا نون نمونن سان ثابت ٿو ڪري. هيءَ استدلال جو طريقو گهڻو ڪري هڪ قسم جو منطقي مغالطو هوندو آهي ۽ حسن تعليل (معنوي صنعت جو هڪ نمونو- خليل) جي صورت ۾ ڏاڍي نازڪ ۽ حيرت‌انگيز اندازبيان اختيار ڪندو آهي. صوفي عجز ۽ انڪسار، عاجزي ۽ خاڪساري، حلم ۽ بردباري، توڪل ۽ قناعت جي تعليم ڏيندا آهن، پر علامه اقبال انهن جي بدران عزم ۽ استقلال، خود داري، عزت نفس ۽ بلند همتي جي تعليم ڏني آهي. پاڻ ٿو چوي:

در دير مغان آئی مضمون بلند آور
در خانقاه صوفی افسانه و افسون به

انهيءَ بنياد تي ڪيترا بلند مضمون علامه جي ڪلام مان ملي سگهن ٿا، جي هن جي نجي ڪلام ۾ پريا پيا آهن! اسين ڪجهه ٿورا اختصار جي خيال سان ڏيون ٿا.

من ندانم نور یا نار است اندر سینه ام
این قدر دانم بیاض او به مهتابے زند

....

از خود اندیش و ازیں بادیه ترسان مگزر
که تو هستی و وجود دوجهاں چیزے نیست

....

بلند بال چنانم که بر سپهر برین
هزار بار مرا نوریان کمیں کردند

....

دریں میخانه هر مینا ز بیم محتسب لرزد
مگر یک شیشه عاشق که ازوے لرزه بر سنگ است

بده آن دل کہ مستی ھائے او از بادہ خویش است
بگیر این دل کہ از خود رفتہ و بیگانہ اندیش است

....

بدہ آن دل، بدہ آن دل کہ گیتی رافرا گیرد
بگیر ایں دل کہ دربند کم و بیش است
نہ گردد زندگانی خستہ از کار جہانگیری
جہانے درگرہ بستم جہان دیگرے پیش است

....

نہ از خرابہ ما کس خراج می خواھد
فقیر راہ نشینم و شہریار خودیم

....

خاک ما خیزد کہ سازد آسمانے دیگرے
ذرہ ناچیز و تعمیر بیابانے نگر

....

غلام زندہ دلانم کہ عاشق سرہ اند
نہ خانقاہ نشیناں کہ دل بہ کس ندھند
نگاہ از مہ و پروین بلند تر دارند
کہ آشیاں بگریبان کہکشان نہ نہند

....

دلے بے نیازے کہ در سینہ دارم
گدا را دھد شیوہ بادشاھے
چو پروین فروناید اندیشہ من
بدریوزہ پرتو مہر و ماھے
اگر آفتابے سوئے من خرامد
بشوخی بگردانم او راز راھے

....

عاشق آن نیست کہ لب گرم فغانے دارد
عاشق آنست کہ برکف دوجہانے دارد

عاشق آنست کہ تعمیر کند عالم خویش
در نسازد بہ جھانے کہ کرانے دارد
....
متاع بے بھا ہے درد و سوز آرزومندی
مقام بندگی دے کر نہ لوں شان خداوندی
بے خبر تو جوہر آئینہ ایام ہے
تو زمانہ میں خدا کا آخری پیغام ہے
برتر از اندیشہ سودو زیاں ہے زندگی
ہے کبھی جاں اور کبھی تسلیم جاں ہے زندگی
خودی کو کر بلند اتنا کہ ہر تقدیر سے پہلے
خدا بندے سے خود پوچھے بتا تیری رضا کیا ہے
عقابی روح جب بیدار ہوتی ہے جوانوں میں
نظر آتی ہے اسکو اپنی منزل آسمانوں میں
وہی جہاں ہے ترا جسکو تو کرے پیدا
یہ سنگ و خشت نہیں جو تری نگاہ میں ہے

محاڪات:

شعر جي ٻئي اصلي عنصر جو نالو محاڪات آهي. محاڪات ڪنهن شيءِ يا ڪنهن حالت جي نقل ڪرڻ کي چئبو آهي، جنهن ڪان ان شيءِ يا ان حالت جي ساڳيءَ طرح تصوير اکين ۾ ڦري وڃي. محاڪات جو ڪمال هيءَ آهي ته اصل سان تصوير مطابق هجي ۽ خوشيءَ جو سبب بنجي. خواه اها تصوير ڪنهن خوبصورت شيءِ جي هجي يا ڪنهن بدصورت شيءِ جي مثلاً خنزير جي جو هڪ مڪروه ۽ بدصورت جانور هوندو آهي. شاعر کي به محاڪات جو پورو پورو لحاظ رکڻ گهرجي. محاڪات جو حق تڏهن پورو ٿي سگهندو جو ڪنهن منظر (Scene) جا سيئي جزا خوبي سان ڏيکاريا وڃن جو ڏسڻ وارن کي اصل شيءِ جو ڏوڪو ٿئي.

مشهور آهي ته، هڪ يوناني مصور هڪ ماڻهو جي تصوير چٽي، جنهن جي هٿ ۾ ڊاک جو ڇڳو هو. اها تصوير هو نمائش ۾ کڻي ويو ۽ اتي ٽنگي ڇڏيائين. تصوير اصل سان اهڙي ته مشابه هئي جو پکي اچي مڙيا ۽ انگورن جي ڇڳي کي ٺونگا هڻڻ لڳا. سڄي نمائش ۾ ڌوم مچي ويئي. مصور جي تعريف ڪرڻ لڳا، پر مصور افسوس ڪرڻ لڳو ته تصوير ۾ نقص رهجي ويو، جو ماڻهوءَ جو هٿ پورو اصل وانگر نه نڪتو نه ته ڊپ کان پکي ڪڏهن نه مڙن ها. پر خوبي اها ئي هئي ته انگور جي ڇڳي جي خوبي ڪڏهن معلوم نه ٿئي ها، جيڪڏهن هٿ اصلي هجي ها، ڇاڪاڻ ته پوءِ هيترا سارا پکي گڏ ٿي نه ٿين ها.

اقبال لفظن جي جادو سان اهڙو نقشو چٽيندو آهي ۽ تخيل جي مو قلم سان ان تصوير ۾ اهڙا ته رنگ ڀريندو آهي، جو حقيقت ۾ جيئري جاڳندي تصوير اکين اڳيان بيٺي هوندي آهي. اسلامي مساوات جي تصوير ڪئي ائين ٿو پيش ڪري. نظم شڪوه جو هڪ ٽڪرو آهي.

آگیا عین لڑائی میں اگر وقت نماز
قبلہ رو ہوکے زمیں بوس ہوئی قوم حجاز
ایک ہی صف میں کھڑے ہوگئے محمود و ایاز
نہ کوئی بندہ رہا اور نہ کوئی بندہ نواز
بندہ و صاحب و محتاج و غنی ایک ہوئے
تیری سرکار میں پہنچے تو سبھی ایک ہوئے

مسلمانن جي جرائت ۽ فتح مندي جو نقشو ائين ٿو چٽي:

کوہ میں دشت میں لیکر تیرا پیغام پھرے
اور معلوم ہے تجھکو کبھی ناکام پھرے
دشت تو دشت ہے دریا بھی نہ چھوڑے ہم نے
بحر ظلمات میں دوڑا دئے گھوڑے ہم نے

اسان مٿي ڏيکاري چڪا آهيون ته اقبال جو وڏو ڪمال

آهي شين يا حالتن جي تصوير چٽڻ. ڏسو لفظن جي آواز سان صوتي ڪيفيت، جا پڙهندڙ جي ذهن تي عجيب اثر ٿي پيدا ڪري. محاڪات جي بغير تصوير اڪين جي اڳيان اچيو وڃي ۽ حقيقت جو هڪ سمو پڌجيو وڃي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته جڏهن علامه اقبال پي-ايچ-ڊي ڪرڻ لاءِ جرمني ويو هو ته پنهنجي مضمون تيار ڪرڻ لاءِ هن کي ميونچ مان هائيڊل برگ يونيورسٽي موڪليو ويو هو. نيڪر ندي ان شهر مان لنگهي ٿي، جنهن جي ڪناري تي خاموشيءَ جي منظر کي ڏسي سندن جذبات ڀڙڪو کاڌو ۽ هيٺيون نظم لکيائين.

خاموش ہے چاندنی قمر کی شاخیں ہیں خموش ہر شجر کی
وادی کے نوافروش خاموش کہسار کے سبزہ پوش خاموش
فطرت بے ہوش ہوگئی ہے آغوش میں شب کے سوگئی ہے

علامه اقبال خاموشيءَ جي تصوير لفظن ۾ چٽڻ ٿو گهري ۽ عام طرح ماٺ رهڻ ۽ خاموش ٿيڻ کي چپن اڳيان هڪ آڱر رکي ”ش“ حرف جي آواز ڪيڻ سان ماٺ ڪرائبي آهي. علامه اقبال جي ڪلام ۾ شاعرانه مصوري جا ڏاڍا مثال ملن ٿا. هيءُ به هڪ سٺو طريقو محاڪات جي ڪمال ڏيکارڻ جو آهي. پنهنجي هڪ نظم ”ايک آرزو میں“ اقبال چوي ٿو:

صف باندھ دونوں جانب بوٹے ہرے ہرے ہوں
ندی کا صاف پانی تصویر لے رہا ہو
ہو دل فریب ایسا کہسار کا نظارہ
پانی بھی موج بنکر اٹھ اٹھ کے دیکھتا ہو
پانی کو چھو رہی ہو جھک جھک کے گل کی ٹہنی
جیسے حسین کوئی آئینہ دیکھتا ہو

ان نظم ۾ اقبال فطرت نگاري ۽ منظرنگاري کان ڏاڍو سٺو ڪم ورتو آهي ۽ لفظن کان عجيب و غريب ڪم ونئي، نه رڳو محاڪات کان ڪم ورتو اٿس، بلڪ تفڪر ۽ تخيل جو هڪ نرالو ۽ نئون خيال پيش ڪيو اٿس ۽ هڪ معنوي صنعت به پيش ڪئي اٿس.

پاڻي جي لهرن جي اپرڻ کي، پاڻي جو اٿي اٿي فطرت جي نظاره ڪرڻ سان تشبيهه ڏيڻ واقعي نادر ۽ نرالو خيال آهي ۽ ٽاريءَ جو پاڻي تي جهڪيل نظر اچڻ کي انهيءَ لاءِ هڪ حسين سان تشبيهه ڏيڻ، ڇاڪاڻ ته ان ٽاريءَ ۾ هڪ گل به آهي، تنهن ڪري اها ٽاري سهڻي به آهي. انهيءَ منظر کي وري اڻين تشبيهه ڏيڻ ڄڻ هڪ سهڻي ۽ خوبصورت عورت پاڻي ۾ جهاتيون پائي رهي آهي. پاڻي کي استعاري طرح آئينو سڏڻ. وڻ جي ٽاريءَ جو جنهن ۾ گل به آهي، نديءَ جي پاڻي جي مٿان جهڪيل نظر اچڻ هڪ قدرتي منظر آهي، جنهن کي ڏاڍي سهڻي ۽ لطيف انداز ۾ يعني هڪ عام منظر جي توجيه اهڙي سبب سان ڪئي اٿس، جو حقيقت ۾ ان جو سبب نه آهي ۽ جنهن ڪلام ۾ نه رڳو ندرت پيدا ڪئي آهي بلڪ ان جو اثر به وڌائي ڇڏيو اٿس يعني هڪ گلن واري ٽاري نديءَ جي پاڻي مٿان جهڪيل نظر اچڻ اڻين آهي ڄڻ ته هڪ خوبصورت دوشيزه آئينو ڏسي رهي آهي ۽ پنهنجي خوبصورتيءَ تي خوش ٿي رهي آهي. ان شعر کي پڙهي هرگز اهو گمان نٿو ٿئي ته شاعر ڪنهن صنعت کي ڪتب آڻڻ لاءِ هي شعر لکيو هوندو. ان شعر ۾ صنعت حسن تعليل ازخود اچي ويئي آهي. حسن تعليل اها صنعت آهي، جنهن ۾ ڪا صنعت ثابت ڪرڻ لاءِ ڪنهن شيءِ جو سبب اهڙيءَ ڳالهه ڏيکارجي، جو اصل ۾ ان جو سبب نه هجي خواه مذڪور وصف خود ثابت هجي يا نه هجي ۽ ان وصف جو ڪو سبب ظاهر هجي يا نه هجي.

علامه اقبال کي فطرت نگاريءَ ۽ منظر نگاريءَ ۾ ڏاڍي دسترس حاصل هوندي هئي. هو لفظن جي جادو سان فطرت ۽ منظر جي سڄي تصوير ڇڪي سگهندو هو. سندس نظم ”ڪشمير“ پڙهڻ وٽان آهي. اهڙيءَ جادو بيانيءَ کان ڪم ورتو اٿس جو حقيقت اکين اڳيان اچي ويئي آهي. ان کانسواءِ مضمون جي لحاظ کان بحر ۽ وزن ۾ شگفتگي نظر اچي ٿي.

رخت بہ کاشمر کشا کوہ و تل و دمن نگر
سبزہ جہاں جہاں بہ بین لالہ چمن چمن نگر
باد بہار موج موج مرغ بہار فوج فوج
صلصل و سار زوج زوج بر سر ناروں نگر
لالہ ز خاک بردمید موج بآبجو تپید
خاک شرر شرر بہ بیں آب شکن شکن نگر
زخمہ بہ تار ساز زن بادہ بہ ساتگین بریز
قافلۂ بہار را انجمن انجمن نگر

مولانا سيد سليمان ندوي، سر راس مسعود ۽ علامہ محمد اقبال کي افغانستان جي بادشاهہ نادر شاهہ دعوت ڏيئي ڪابل گهرايو هو. اتان موٽنديءَ قندار مان ٿيندو آيو هو. افغانستان جي سير کان موٽڻ بعد هڪ مثنوي مسافر نالي لکيائين، جنهن ۾ قندار شهر جي تعريف لکي اٿس، جنهن ۾ شعر جي بحر ۽ زمين جو لحاظ جابلو ملڪ جي سنجيدگي ۽ متانت جي خيال کان رکيو اٿس:

قندهار آن کشور مينو سواد — اهل دل را خاک او خاک مراد
رنگ ها بوها هواها آب ها — آب‌ها تابنده چون سيماب ها
لالہ ها در خلوت کهسارها — نارها يخ بستہ اندر نارها
کوئے آن شهر است مارا کوئے دوست — ساربان بربند محمل سوئے دوست
می سرايم ديگر از ياران نجد — از نوائے ناقہ را آرم بوجد

علامہ اقبال ٻن ملڪن ڪشمير ۽ قندار جي منظرن جو فرق ڏيکاريو آهي ۽ انهيءَ فرق بيان ڪرڻ ۾ پنهنجي شاعريءَ جو ڪمال ڏيکاريو اٿس. اهو جيڪي بيان ڪيو اٿس، سو غيردانستہ ۽ غيرطريقي تي ڪيو اٿس. اقبال فطري‌طور تي ٻئي نظم مقتضائے حال جي مطابق لکيا آهن، جنهن جي ڪري بالڪل صحيح ۽ موثر ترجماني ڪري ويو آهي. اهو وجدان شعر ۾ بلاغت جي جان هوندو آهي. سندس نظم ڪابل جي تعريف ۾ نهايت بليغ نموني سان لکيو اٿس:

شهر کابل خطۂ جنت نظیر | آبِ حیوان از رگِ تاکش بگیر
چشمِ صائب از سوادش سرمہ چین | روشن و پائند باد آن سر زمین
در ظلامِ شب سمن زارش نگر | بر بساط سبزہ می غلطد سحر
آن دیار خوش سواد آن پاک بوم | باد او خوشتر ز باد شام و روم
آب او براق و خاکش تابناک | زندہ از موج نسیمش مردہ خاک
ناید اندر حرف و صوت اسرار او | آفتابان خفتہ در کہسار او
ساکنانش سیر چشم و خوش گہر | مثل تیغ از جوہر خود بے خبر!
قصر سلطانی کہ نامش دلکشا است | زائران را گرد راہش کیمیا ست

بلاغت جي معنيٰ آهي شاعر يا اديب جو پنهنجن خيالات کي وضاحت سان صحيح ۽ فصيح عبارت ۾ اهڙي نموني سان پيش ڪرڻ جو پڙهڻ واري کي مطلب سمجهڻ ۾ آساني ٿئي ۽ ڪلام ان تي پورو پورو اثر ڪري. علامہ اقبال تفتازاني مطول ۾ بلاغت جي هيءَ تعريف ڪئي آهي تہ ڪلام فصيح هئڻ گهرجي. مقتضيات حال جي مطابق هئڻ گهرجي يعني شاعر پنهنجي مقصد کي پهچي وڃي يا مافي الضمير جي اظهار ۾ ڪامياب ٿي وڃي. اسان بلاغت جا مثال قنڌار ۽ ڪابل شهر جي تعريف ۾ ڏيکاري آيا آهيون. ڪجهہ وڌيڪ مثال هيٺ شعرن ۾ ڏجن ٿا:

نہیں فقر و سلطنت میں کوئی امتیاز ایسا
یہ سپہ کی تیغ بازی وہ نگہ کی تیغ بازی
حیات کیا ہے؟ خیال و نظر کی مجذوبی
خودی کی موت ہے اندیشہ ہائے گوناگوں
عقل و دل و نگاہ کا مرشد اولیں ہے عشق
عشق نہ ہو تو شرع و دیں بتکدۂ تصورات

جدت:

شاعريءَ ۾ جدت جون جدا جدا شڪليون ٿي سگهن ٿيون. جيڪڏهن شاعر ڪنهن خيال کي ٻين کان وڌيڪ پر زور

يا زياده پراثر انداز سان ادا ڪري، منتشر خيالن کي ڪنهن خاص ترتيب سان پيش ڪري، ٻين جي مبهم ۽ جهڪن خيالن کي واضح ۽ روشن ڪري، ڪا ڳالهه اهڙي طرح بيان ڪري، جو ان جو اثر ٻين جي بيان کان جدا ٿي وڃي؛ پراڻن خيالن کي اهڙي طرح ادا ڪري، جو اهي نوان معلوم ٿين. پراڻن مضمونن کي اهڙين ٻڌي، جو انهن ۾ تازگي جي ڪيفيت پيدا ٿي وڃي، ته انهن سڀني حالتن ۾ ان جي ڪلام کي جدت جي صفت سان موصوف سمجهڻ گهرجي.

جدت جي اها سمجهاڻي رڳو شاعريءَ جي لاءِ مخصوص نه آهي، پر موجود مواد کي نئين شڪل ڏيڻ يا ان کان نئون ڪم وٺڻ، هر فن ۾ جدت سڏائي ٿو. شاعريءَ ۽ انشاپردازيءَ ۾ به جدت جي اهائي معنيٰ آهي. جدت جي سمجهاڻي مقرر ڪرڻ کانپوءِ بالڪل واضح ٿي وڃي ٿو ته جدت جو واسطو اظهار جي طريقي يا طرز ادا سان آهي. اسين ڪڏهن ڪڏهن ڪهڙي به خيال کي جديد ٿا سڏيون، پر حقيقت ۾ ان مان اسان جو مطلب رڳو هيءَ هوندو آهي ته اهو خيال غيرمعمولي هوندو آهي يا موجود اجزا جو نئون ميڙ.

جدت طرازي يا طرز ادا يا طرفگي ادا يا ندرت خيال جو مطلب آهي ته شاعر پنهنجي خداداد قوت اجتهاد (Originality) جي مدد سان نئون مضمون ٻڌي. اها ڳالهه انهن شاعرن ۾ نظر ايندي جن کي نه رڳو شاعري ڪرڻ جي لياقت هوندي آهي، بلڪ ذهانت به تمام گهڻي هوندي آهي. اقبال جي مقبوليت انهيءَ ڪري ٻين شاعرن کان گهڻي آهي جو هن پنهنجا دلي واردات ۽ تخيلات اهڙي ندرت ۽ نرالي انداز ۾ پيش ڪيا آهن جو پڙهڻ وارن تي وجد جي حالت طاري ٿيو پوي. اقبال غزل ۾ ڪڏهن ڪنهن جي تقليد نه ڪئي آهي بلڪ پنهنجي طرز ۾ مفهوم کي ادا ڪيو اٿس جو صاف چٽي ڏنو اٿس:

خواجہ من نگاہ دار آبروئے گدائے خویش
آنکہ ز جوئے دیگران پر نہ کند پیالہ را

حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم کي عرض ٿو ڪري تہ اي منهنجا خواجہ پنهنجي گدا جي آبرو جي حفاظت ڪر جو ڪنهن ٻئي جي ندي مان پنهنجو پيالو پر نٿو ڪري. جيڪڏهن ڪجهہ لکيو بہ اٿس تہ ساڳي ڳالهہ ٻئي ڪان هٽي لکي اٿس، جنهن ۾ نہ رڳو قافيو ۽ رديف جدا هوندو آهي، بلڪ بحر بہ مختلف هوندو آهي. مثلاً:

اقبال: بہ هوائے زخمہ تو ہم نالۂ خوشم
تو بایں گمان کہ شاید ز تو فتادہ سازم

خسرو جو هي شعر قابل غور آهي:

خسرو: کاش برمن رمد نہ بر توسن
دمبدم زخم تازیانۂ نو

اقبال: تب و تاب فطرت ما ز نیازمندی ما
تو خدائے بے نیازی نرسی بسوز و سازم

ڏسو مولانائے روم ڪيئن چيو آهي؟

رومي: بزیر کنگرۂ کبریاست مردانند
فرشتہ سیر پیمبر شکار یزدان گیر

علامہ اقبال پنهنجي مفهوم کي چٽو ڪرڻ جي لاءِ ڪلام جي ترڪيبن ۾ جدت پيدا ڪئي آهي. ڪيتريون جديد ترڪيبون گهڙيون آهن، جنهن جي ڪري اردو ٻوليءَ ۾ وسعت پيدا ٿي پيئي آهي. ان مان اقبال جي ذهانت ۽ قادرالڪلامي ظاهر آهي. جدت ترڪيب يا ندرت ترتيب ملاحظہ فرمايو:

باز این حلاج بی دار و رسن نوع دیگر گفتہ آن حرف کہن
خواست تا بیند بچشم ظاهری اختلاط قاهری با دلبری

پهرين شعر ۾ حلاج بي داروسن ۽ ٻئي شعر ۾ اختلاط قاهري

با دلبري عجيب ۽ نادر ترڪيبون آهن. اهڙيءَ طرح هيٺيون نادر ترڪيبون ڏسو:

ناقهٔ شاهد رحمت، توسن ادراک انساں
مایهٔ دار اشک عنابی، شورش میخانهٔ انساں

جوئے سرود آفرين، دختر خوشخرام ابر، سيارهٔ ثابت نما، شانهٔ موج صرصر، قرب فراق‌آميز، تپش آموز جان عشق، داغ مدار شب، قتيل ذوق استفهام وغيره وغيره اقبال جي جدت طرازي يا ندرت خيال جا مثال سندس ڪلام ۾ جابجا پکڙيا پيا آهن مثلاً

مرد ره دانے نبود اندر فرنگ بس فزون شد نغمه اش از تار چنگ

دل کی آزادی شہنشاہی، شکم سامان موت
فیصلہ تیرا ترے ہاتھوں میں ہے دل یا شکم
یہ فیضان نظر تھا، یا کہ مکتب کی کرامت تھی
سکھائے کس نے اسماعیل کو آداب فرزندی
اسے صبح ازل انکار کی جرائت ہوئی کیونکر
مجھے معلوم کیا وہ رازداں تیرا ہے یا میرا
نہ کر تقلید اے جبریل میرے جذب و مستی کی
تن آساں عرشیوں کو ذکر و تسبیح و طواف اولیٰ

انداز بيان:

اقبال جي مقبوليت جو هڪ وڏو سبب هن جي شعر چوڻ جو انداز يا اسلوب به هو. غالب به پنهنجي انداز بيان جي ڪري ڏاڍو مقبول ٿيو هو. شڪ ناهي ته غالب جي مقابلي ۾ اقبال به اوترو ئي مقبول آهي، پر ٻنهي ۾ انداز بيان جو پنهنجو پنهنجو فرق آهي، پر ٻئي پنهنجي طرز ۾ جدا آهن. اقبال جي خصوصيت آهي ته پنهنجي اسلوب بيان ۾ هو غالب وانگر لفظن جي چونڊ موزون ۽ مناسب ڪندو آهي، جو شعر ۾ هڪ خاص قسم جي رنگيني ۽ شگفتي پيدا ٿي پوندي آهي ۽ جيڪو اثر

پڌنديءَ تي پيدا ڪرڻ گهرندو آهي، تنهن جي پوئواري ۾ مدد لفظ پوري ڪندا آهن. هيءَ ڳالهه اقبال جي نئي خصوصيت آهي. ان جا گهڻا مثال اقبال جي ڪلام ۾ ملن ٿا.

عرفي جو مشهور شعر آهي:

"لذيذ بود حکايت دراز تر گفتم
چنانکه حرف عصا گفت موسيٰ اندر طور

اقبال چوي ٿو:

بحرفے مي توان گفتن تمنائے جهانے را
من از ذوق حضوري طول دادم دا ستانے را

عرفي "درازي حڪايت" جو سبب رڳو روايت بيان ڪيو هو. اقبال ان تي اضافو ڪيو، "ذوق حضوري" ئي اصل الفت جو مقصد آهي. انهيءَ توضيح شعر کي ڪٿي کان ڪٿي پهچائي ڇڏيو آهي.

اے برادر ما بگرداب اندريم
وانکه شنعت مي زند بر ساحل است

ان کي ترقي ڏيئي خواجه شيرازي فرمايو:

شب تاريک و بيم موج و گرداب چنين حائل
کجا دانند حال ما سبک ساران ساحل را

غالب وڌيڪ صاف ڪندي چيو:

هوا مخالف و شب تار و بحر طوفان خيز
گسسته لنگر کشتي و ناخدا خفته است

علامه اقبال کي مٿين شعرن جي پيٽ ۾ رکي جاچيو ته "بےيقين راهي" ۽ "دليل کاروان" کي شامل ڪرڻ سان مضمون کي ڪيتري قدر بلند نه ڪيو آهي.

شب تاريک و راه پيچ پيچ و بےيقين راهي
دليل کاروان را مشکل اندر مشکل افتاد است

انهن غزلن جو بيان ۽ شعرن جو به اسلوب ملاحظه فرمايو:

رقيب خام سودا مست و عاشق مست و قاصد مست
که حرف دلبران دارائے چندین محمل افتاد است
گہے باشد که کار ناخدائی می کند طوفان
که از طغیان موجے کشتیم بر ساحل افتاد است

علامہ هيئين شعر لاءِ ڏاڍا نازڪ ۽ نرم لفظ استعمال ڪيا آهن، جنهن جي تورن لفظن ۾ نه رڳو مفهوم ادا ٿي ويو آهي، بلڪ شعر ڏاڍو اثر وارو ٿي پيو آهي.

شب سکوت افزا، هوا آسوده، دریا نرم سیر
تھی نظر حیران که دریا ہے یا تصویر آب

رات جي خاموشي، دريا جو ماٺو هجڻ ۽ هوا آرام ڏيندڙ هجي، انهن لفظن جي نزاڪت ۽ نرمي ملاحظہ ڪرڻ جي لائق آهي، جنهن جي ڪري شعر عام فهم ۽ اثرائتو ٿي پيو آهي. جدوجهد ڪرڻ ۽ عمل ڪرڻ ۾ سرگرم رهڻ لاءِ ڪهڙو نه سٺو انداز بيان اختيار ڪيو اٿس:

پشیمان شو اگر لعلی ز میراث پدر خواہی
کجا عیش برون آوردن لعلے که در سنگ است

آشياني جي برباد ٿي وڃڻ تي شان بي‌نيازي ملاحظہ فرمايو:

اگر کھو گیا اک نشیمن تو کیا غم
مقامات آہ و فغان اور بھی ہیں

شاعر جي نے نوازي هڪ ڳالهہ آهي ۽ مغني جي نغمہ آرائي ٻي ڳالهہ يعني ٻئي جدا آهن:

اگر ایں کار را کار نفس دانی چہ دانی
دم شمشیر اندر سینہ باید نے نوازی
مجھے پھونکا ہے سوز قطرۂ اشک محبت نے
غضب کی آگ تھی پانی کے چھوٹے سے شرارے میں

لفظن جي چونڊ، ترڪيبن جي جدت ۽ اسلوب بيان، شعر کي

باثر ۽ دلڪش بنائي ڇڏيو آهي. ”سوز قطره اشک“ ۽ ”پانی کے چھوٹے سے شرارے“ جون ترڪيبون ملاحظ فرمايو:

ترے آزاد بندوں کی نہ یہ دنیا نہ وہ دنیا
یہاں مرنے کی پابندی وہاں جینے کی پابندی

متين شعر ۾ لفظ صفا سادا ۽ بالڪل عام فهم آهن، ليڪن بيان ڪرڻ جو اسلوب ايترو دلڪش آهي، جو وجد جي ڪيفيت طاري ٿيو وڃي.

تغزل:

شاعريءَ ۾ مختلف صنفون هونديون آهن، انهن سڀني ۾ دلپسند صنف غزل آهي. فارسيءَ ۽ اردوءَ جي شاعرن عشق ۽ محبت جي معاملات جي لاءِ صنف غزل ٿي مخصوص ڪري ڇڏي آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ جذبات ۽ احساسات هوندا آهن. جهڙوڪ غم ۽ الم، سرور ۽ خوشي، عشق ۽ محبت وغيره. شروع شروع ۾ غزلن ۾ لطف ۽ تنوع هوندو هو، پر جڏهن جذبات جي آبادي ناس ٿي ويئي ته ان جا ترڪيبي عنصر جهڙوڪ فطري تخيل، جوش و مستي، سوز و گداز، اسلوب بيان يا ندرت بيان، لفظن جو ميناج، چست بندشون، ۽ حسن ادا وغيره ڪم ٿيڻ لڳا ۽ انهن جي جاءِ تقليد پرستي، لفظي مناسبت، قافيه بندي وارن لڳيون، تنهن ڪري حساس طبيعت رکندڙ شاعر، وسيع مشاهدي، صحيح تخيل، بلند نگاهه ۽ ذوق سليم رکندا هئا سي، مستند غزل‌گو ليکجڻ ۾ آيا ۽ جن شاعرن سوقيانه تخيل، مبتذل معاملات، فحاشي ۽ عرياني ۽ غيرمهذب تذڪرا ڪتب آندا، سي سواءِ پنهنجي حلقي جي ڪٿي به مقبول نه ٿيا.

علامه اقبال جي شاعريءَ جي شروعات ٻين شاعرن وانگر غزل جهوڻ سان ٿي. اقبال جي غزلن ۾ به مستي ۽ جذبات چڱي جڳهه والاري ۽ انهيءَ ڪيفيت کي اقبال قلندري سڏيو. انهيءَ

مستيءَ ۽ جذبات جي مشترڪ عنصر اقبال کي ٻين غزل گو شاعرن کان بلند ۽ ممتاز ڪيو.

جديد دور ۾ ڪن غيرمحتاط شاعرن غزل ۾ زبردست انقلاب آندو ۽ غزل جو دامن داغدار ڪري ڇڏيو. پر اقبال ۽ ڪيترن سنجيده شاعرن حقيقي جذبات متانت، سوز و گداز، رفعت تخيل، ندرت خيال، جديد ترڪيبن، نادر تشبيهن ۽ استعارن کي نئين سر جڳهه ڏني ۽ پنهنجي ڪلام ۾ فلسفو، نفسيات، تصوف و الاهيات، اخلاق ۽ سياست وغيره کي ڪتب آڻي غزل کي ڏاڍو مالا مال ڪيو. اقبال جي جذبات، مستي ۽ جوش ڪلام ۾ عجب شان پيدا ڪيو آهي، هو چوي ٿو ته منهنجي خاڪ جو هر ذرو ان اک وانگر آهي جا مست تماشا هجي(١).

دانم ڪه نگاه او ظرف همه ڪس بيند
ڪرده است مرا ساقي از عشوه و ايما مست
اين ڪار حڪيمي نيست، دامان ڪليمي گير
صد بندهٔ ساحل مست يڪ بندهٔ دريا مست
دل را به چمن بردم از باد چمن افسرد
ميرد به خيابان ها اين لالهٔ صحرا مست
سينا است ڪه فاران است؟ يا رب چه مقام است اين
هر ذرهٔ خاڪ من چشم است تماشا است

علامه اقبال جي غزلن جي وڏي خوبي هيءَ هوندي آهي ته هن جي غزلن ۾ غنائي عنصر موجود هوندو آهي. تمام اهڙن بحرن جي، نهايت شگفته زمين ۽ مضمون جي مناسبت سان وزن منتخب ڪندو آهي، جنهن جي ڪري ڪلام ۾ تاثر ۽ دلڪشي پيدا ٿي ويندي آهي. اقبال ٻين شاعرن وانگر پنهنجي ڪلام ۾ شراب، ساقي، جام و مينا، رند و مئي‌فروش، زلف و رخسار ۽ خال و خط جو مجازي پيرايهٔ بيان اختيار ڪندو آهي، پر هو

(١) روح اقبال مؤلف ڊاڪٽر يوسف حسين خان صفحه ٩٥

انهن جي ذريعي رمز جي هڪ دنيا پيدا ڪري وٺندو آهي، جو وجد جي ڪيفيت طاري ٿي ويندي آهي.

فصل بهار اين چنين، بانگ هزار اين چنين
چهره کشا، غزل سرا، باده بيار اين چنين
باد بهار رابگو پے بخيال من برد
روشن و تار خويش را گير عيار اين چنين

اقبال ڏاڍي سهڻي نموني سان ترڪيبن جي نزاڪت ۽ تازگي ۽ تناسب ۽ تقابل کي پنهنجي ڪلام ۾ ملائي ٿو:

شب من سحر نمودی که به طلعت آفتابی
تو بطاعت آفتابی سزد اين که بے حجابی
تو به درد من رسيدی بضمير مه آرميدی
ز نگاه من رميد بچنيں گران رکابی
تو عيار کم عياراں تو قرار بے قراراں
تو دوائے دل فگاراں مگر اين که ديريابی
غم عشق و لذت او اثر دو گونه دارد
گهے سوز و دردمندی، گهے مستی و خرابی

هيٺين غزل ۾ سراسر تغزل نظر ايندو.

از چشم ساقی مست شرابم بے می خرابم
شوقم فزوں تر از بے حجابی بينم نه بينم در پيچ و تابم
از من بروی نيست منزل که من بے نصيبم راهے نه يابم

باب پنجون

اقبال شاعر ۽ مفڪر

اسان جي ملڪ ۾ اديبن جي کوٽ بالڪل نہ آهي، جيترا آهن اديب اوترا آهن مختلف رايا اقبال جي شاعري بابت انهن جاءِ ان ۾ شڪ نہ آهي تہ اقبال جو رجحان فلسفہ جي طرف گهڻو هو ۽ هن فلسفہ ۾ ڊاڪٽريءَ جي ڊگري بہ حاصل ڪري ورتي هئي ۽ لازمي ڳالهہ آهي تہ هن فلسفيانہ خيال پنهنجي شاعريءَ ۾ آندا هوندا. پر ڪن اديبن اهو بحث اٿاريو آهي تہ اقبال "فسلفي شاعر آهي". ٻئي وري هي چيو آهي تہ اقبال "شاعر فلسفي آهي" هائي اديبن جو الائجي ان مان ڇا مطلب آهي، ڇاڪاڻ تہ هيءُ بہ مختلف نظريا آهن. ڇا هو اقبال جي انهن ٻن حيثيتن کي ساراهڻ گهرن ٿا يا انهن جي شڪايت ڪرڻ گهرن ٿا. انهن ٻن حيثيتن جي سامهون آڻڻ جي ڪهڙي ضرورت پيش هئي، ڇاڪاڻ تہ اهي شيون پنهنجي امڪان ۾ ڏاڍيون نازڪ ۽ مشڪل آهن؟

ڊاڪٽر سيد عبدالله جي چوڻ مطابق "شاعر فلسفي" ان کي چئبو آهي جو اقبال هڪ فلسفي آهي، جنهن پنهنجين حقيقتن ۽ فلسفہ حڪمت کي پيش ڪرڻ جي لاءِ نظم کي پنهنجو سهارو بڻايو. "فلسفي شاعر" جو اهو مطلب ٿيو تہ اصل ۾ اقبال هڪ شاعر ۽ فنڪار آهي ۽ هن جي فلسفيانہ حيثيت ثانوي آهي، "ٻين لفظن ۾ اقبال شاعري ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيو ۽ شاعري ڪندو رهيو، رڳو هن جي شاعريءَ جو انداز مفڪرانہ

آهي. جيڪڏهن اقبال کي بنيادي طرح شاعر ٿو ڪوٺجي ته ظاهر آهي ته هن جو فلسفو خطري ۾ ٿو پوي ۽ جيڪڏهن بنيادي طرح فيلسوف ٿو چئجي ته ظاهر آهي ته هن جي شاعرانه حيثيت کي نقصان پوندو. اصل ۾ اقبال انهن شخصيتن مان آهي، جن جو ذهن همه‌گير هوندو آهي يعني هي حسن اهو هوندو آهي جنهن کي جنهن نقطهٔ نظر سان ڏسبو ڪامل نظر ايندو.“ ڪيترن اديبن علامه اقبال جي شاعريءَ کي يا هن جي مطمع نظر کي سمجهڻ جي ڪوشش نه ورتي آهي، بلڪ جيئن سندن من ۾ آيو آهي تيئن علامه اقبال جي لاءِ رايو قائم ڪيو اٿن. ڪن اقبال کي عام طرح مسلمانن جو شاعر سڏيو آهي. اهو به علامه اقبال تي بهتان آهي، ڇاڪاڻ ته ان جو دارومدار بدگماني تي آهي. هيءَ غلط فهمي جا عام طرح ماڻهن ۾ پکيڙي ويئي هئي ته اقبال پنهنجي قوم عام مسلمانن جو شاعر آهي، پر وڏن سببن جي ڪري هئي. اقبال جي مخالفن هڪ پاسي ائين ڪيو ته ٻئي پاسي هن جي ساراهيندڙن ۽ دوستن به ان خيال کي پکيڙڻ ۾ ڪين گهٽايو. اقبال جنهن زماني ۾ پنهنجي ڪلام کي مڪمل ڪري ترتيب ڏنو، اهو زمانو هندن ۽ مسلمانن جي هڪ ٻئي سان سخت ڇڪتاڻ ۽ عصبيت جو زمانو هو. اقبال جي ڪلام ۾ سندس عربي ۽ فارسي‌داني جي ڪري عبارتن ۾ ڪثرت سان عربي ۽ فارسي جا لفظ هئا، تنهن ڪري سندس شاعريءَ کي مسلمانن لاءِ سمجهيو ويو. ٻيو جنهن حالت ۾ اقبال واقعي هڪ سچو مسلمان هو، تنهن ڪري قدرتاً هن جا مخاطب سندس قوم جا ئي ماڻهو هئا، جي مسلمان هئا، تنهن ڪري انهن ٻن ڳالهين کي ڏيان ۾ رکندي هندن کي اهو خيال پکيڙڻ جو موقعو ملي ويو ته اقبال مسلمانن جو شاعر آهي ۽ مسلمانن جي ملي هستي جي بقا ۽ حفاظت جو مقصد هن جي اڳيان آهي.

اقبال جي مغربي تعليم ۽ مغربي لاڳاپن هن کي موقعو ڏنو ته مغربي تهذيب ۽ مغربي سياست جو پورو پورو مطالعو

ڪري. انهن ڳالهين اقبال کي مغرب جي دلداده ٿيڻ جي بدران هن کي مغربي تهذيب جي برخلاف ڪري وڌو. ان ڳالهه ۾ هندن وانگر هن جي نقادن ۽ شاگردن کي ٻه هن جي فلسفه کي يا خيالن کي ان سال جي ابتدائي واقعن ۽ حادثن سان وابسته ڪري ڇيو ته اقبال اسلامي دنيا جو جارحانه اتحاد ٿو گهري ۽ ان جو مقصد مسلمان ملڪن کي گڏ ڪري مغرب جي برخلاف مقابلي ڪرڻ لاءِ ٻيهارڻو آهي. انهن ماڻهن جو هيءُ اعتراض انهيءَ ڪري قبول ڪرڻ جي قابل معلوم ٿيو جو اڻويهين صدي جي پڇاڙي ۽ ان جي پهرين صدي جي پهرين اڌ جا وڏا وڏا اسلامي مفڪر سواءِ سر سيد احمد خان جي، جو انگريزن جي فائدي ۾ هو، حقيقت ۾ مغرب جي حملي ۽ فريب جي برخلاف هڪ مدافعانه پر منظم هلت جا خواهشمند هئا. سيد جمال الدين افغاني، محمد عبده، مصطفيٰ ڪمال پاشا ۽ ٻيا هڪ خيال جا بزرگ سڄي اسلامي دنيا ۾ مغرب کي ٻين جي ملڪن کي قبضي ۾ ڪرڻ جي برخلاف هئا ۽ هڪ نظريو ۽ هڪ خيال رکندا هئا. اقبال جي مسلمان هجڻ جي سبب هن جي دل ۾ ٻه اهي ئي خيال هئا، تنهن ڪري انگريزن مان جن اقبال تي تنقيد ڪئي تن هن کي ڪجهه خوف ۽ شڪ جي نظر سان ڏٺو. هي آهي ماڻهو هئا، جي اقبال جا مخالف هئا يا هن جي واتان مسلمانن جي تعريف ٻڌي دهشت ۾ پئجي ويا هئا، پر ان کان ٻه وڌيڪ ان خيال کي طاقت ڏيڻ وارا هن جا ڪي دوست ۽ هندستان جا مسلمان هئا. انهن ماڻهن اقبال کي ملي شاعر ڪري ليکيو ۽ انهي حيثيت سان هن جي پنهنجي ملڪ ۾ ڏاڍي شهرت ۽ واڪاڻ ٿي.

ڇا اقبال کي مسلمان شاعر سڏڻ ۾ ڪو عيب آهي؟

ان جو جواب هيءُ ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن کي ٻه شاعر سڏڻ لاءِ اصلي نظريو ڪهڙو هئڻ گهرجي؟ عام طرح چوڻ ۾ ائين ٿو اچي ته شاعر کي احساسي نه هئڻ گهرجي يعني هو احساسات جو شخص نه بنجي، بلڪ جذباتي هجي يعني جذبات جو شخص،

اڳين ڪونه ڏنو اٿس ”اي اقوام اسلام“ علامه اقبال اڳين ڪرڻ ۾ وڏي دانائي ۽ شعور کان ڪم ورتو آهي، جو مسلمان قوم کي متحد ۽ منظم ڪرڻ سان هن هڪ اهڙو نقشو پيش ڪيو آهي، جنهن تي عمل ڪرڻ سان دنيا کي متحد ڪرڻ جا عنصر هٿ اچن ٿا. اقبال ڪنهن تي زوري غالب پوڻ جو قائل نه آهي جيئن مغربي قومون ڪن ٿيون، هن خروشيف کان تمام گهڻو اڳي دنيا کي صلح سانت سان گڏ حياتي گذارڻ جو تصور ڏنو هو. هن جو نظريو هو ته مسلمانن جي فهم ۽ ادراڪ جي علم کي ٻين جي لاءِ بصيرت جو ذريعو بنائي مشرق جي قومن کي ان ڳالهه تي متحد ڪرڻ، جو مغرب جي اڀرندڙ غلط قدرن کي روحاني قدرن سان مٽائي ڇڏين. ان جو اهو پيغام ٽئين درجي تي پهچي عالمگير ٿي پوي ٿو. پهرئين درجي ۾ جڏهن اقبال پنهنجي مسلمان قوم جي افراد کي مخاطب ٿئي ٿو ته هن کي هڪ محدود گروهه. جو شاعر سڏڻ ڪنهن جي لاءِ ڪيتري قدر درست ٿي سگهي ٿو؟ ان ۾ ذرو به شڪ نه آهي ته اقبال اسلامي تعليم ۽ دين کي پوري طرح بلند ۽ سڀ کان اعليٰ تعليم سمجهي ٿو ته هن کي مهڻو ڏيڻ ڪيتري قدر جائز آهي جيئن ڪن هندن چيو:

هندی ہونے پر ناز جسے کل تک تھا حجازی بن بیٹھا
اپنی محفل کا رند پرانا، آج نمازی بن بیٹھا
محفل میں چھپا ہے قیس حزیں دیوانہ کوئی صحرا میں نہیں
پیغام جنوں جو لایا تھا اقبال وہ اب دنیا میں نہیں

هو انهيءَ اسلامي تعليم کي جا عالمگير ٽيئن جي پاڻ ۾ حيثيت رکي ٿي ٻين کي فائدي حاصل ڪرڻ کان محروم رکڻ نٿو گهري، تنهن ڪري ٻين قومن تائين پهچائڻ ضروري سمجهي ٿو ۽ کي طريقا هن جي اڳيان اهڙا آهن جن کي هو ڏاڍا اهم ۽ قابل ٺهرائي ٿو، جهڙوڪ پاڻ ۾ اتحاد ۽ اتفاق، جنهن جا هو ٽي درجا مقرر ٿو ڪري. هڪڙو اسلام جو اتحاد، جنهن کي اڳتي وڌائي ٻئي درجي ۾ هو مشرق جو اتحاد بنائڻ ٿو گهري

ٿي سگهو چو ته هجي. ان ۾ شان و شوڪت ۽ بلنديءَ پيدا نه ٿيندي جيڪڏهن انهيءَ نقطهءِ نظر کان ۽ انهيءَ معيار جي روشنيءَ ۾ علامه اقبال جي ڪلام ۾ پيغام کي ڏسڻ جي ڪوشش ڪبي ته هن جي شاعري احتساس تي مبني نظر نه ايندي، چاڪاڻ ته اقبال بعض ڳالهيون پنهنجي وطن ۽ پنهنجي ملڪ جي ماڻهن کي خطاب ڪري چوي ٿو. سي پڻ پنهنجي انجام ۽ نصب‌العين جي اعتبار کان عالمگير نوعيت جون ڳالهيون بنجي وڃن ٿيون، بلڪ وسيع انساني برادريءَ جون ڳالهيون ٿيو پون(١).

اُن ڳالهه ۾ علامه اقبال جيتوڻيڪ پنهنجي قوم کي مخاطب ٿو ٿئي ته اڏن محسوس ٿو ٿئي ته پنهنجي مسلمانن کي چئي رهيو آهي پر اهو ٿيندو علامه کي محدود ڪرڻ. اها ٿيندي اديبن ۽ شاعرن جي تنگ نظري. حقيقت ۾ جڏهن اقبال پنهنجي وطن جي ملسمانن کي خطاب ڪري ٿو، تڏهن هن جو اشارو دنيا جي ماڻهن جي طرف آهي، جنهن ۾ فقط دنيا جا مسلمان نه آهن، بلڪ بين ماڪن ۽ قومن جا فرد پڻ. جنهن قسم جي سوسائٽي جو تصور اقبال اسان کي ڏياري ٿو سا هڪ مثالي سوسائٽي آهي، جا ڪنهن خاص وطن ۽ قوم سان واسطو نٿي رکي، بلڪ پوري انسانيت جي ارتقا هن جي نظر ۾ آهي. اقبال پنهنجي تفڪر ۾ اينرو مٿي پرواز ٿو ڪري جو خاڪي دنيا مان نوري ۾ پهچيو وڃي:

فروغ خاکیاں از نوریاں افزوں شود روزے
زمین از کوکب تقدیر ما گردوں شود روزے

اُن شعر جو مطلب خاڪي وٺڻ، سراسر غلط ٿيندو. علامه جو مطلب سڀني خاڪين جي ترقيءَ سان آهي. اقبال ڀهريائين مسلمان قوم کي انهيءَ لاءِ خطاب ٿو ڪري، چاڪاڻ ته سڀ کان اڳي هن جي احساس کي سمجهڻ واري اهائي ويجهي قوم آهي. هه ڪنهن قوم جي شاعر ائين ڪيو آهي. اقبال هڪ مثنوي "پس چہ باید کرد اي اقوام شرق" جي نالي سان لکي آهي. نالو

(١) طيف اقبال صفحه ٢٢.

ان جو هيءُ مطلب آهي تہ احساسات جي نوعيت ٽن قسمن جي ٿي سگھي. مقامي، محدود ۽ انفرادي. انهيءَ طرح جذبات جي نوعيت، عالمگير، انسان گير ۽ همہ گير هوندي آهي. مثال آهي ماءُ جو پيار جو رڳو پاڪستان يا هندستان لاءِ مخصوص نہ آهي، پر سڄي دنيا سان لاڳو ٿي سگھي ٿو. خوشي، غم، محبت ۽ رحم سڄي دنيا ۾ هڪ جهڙا ٿين ٿا ۽ انسانذات جون گڏيل صفتون آهن. احساسات انفرادي ٿيندا آهن يا محدود نقطہ نظر جا قائم ڪيل هوندا آهن، محبت جيتوڻيڪ عام انساني جذبو دنيا ۾ آهي، پر اهو بہ محدود آهي، ڇاڪاڻ تہ انسان، قدرن ڪي ڇيتي پنهنجي وطن ڪي سيڪجھہ سمجهي، سو همہ گير آفاقي جذبي جي برخلاف آهي.

ادب کي انسانيت جو مذهب هئڻ ڪپي جتي ادب انهن صفتن کان خالي هوندو، اتي اُن تي اعتراض ٿيندا تہ شاعر وسيع انساني برادري کي ڇڏي پنهنجي هڪ هٽي ڪيو ويٺو آهي.

شاعر ضرور ڪنهن نہ ڪنهن وطن سان واسطو رکندا آهن. انهن ۾ اها ڪهڙي شيءِ هوندي آهي جا باوجود حب وطني جي ۽ قومي محبت جي، انهن جي شاعريءَ کي محدود ڪري احتساسات جي دائري ۾ نٿي اچڻ ڏئي؟ دنيا جو هر وڏو شاعر پنهنجي ئي قوم کي خطاب ڪندو آهي، ان کي ئي موضوع بنائيندو آهي. پيغام جي پاڙ پنهنجي ئي زمين تي هوندي آهي، پر باوجود سائيهہ جي شاعر جي پيغام جو ڇيهہ ڇا آهي؟ آيا هن جي ڳالهہ پنهنجن ماڻهن جي ذريعي وسيع دنيا ۾ پهچي ٿي يا نہ؟ هڪڙي شاعريءَ جو واسطو انسان جي بنيادي جذبن سان هوندو آهي ۽ ٻيءَ جو هڪ پيغام هوندو آهي. جيڪڏهن اهو پيغام محدود آهي تہ خدا جي مخلوق کي گروهن ۾ ورهائي ڇڏيندو، انهن کي خودغرضي سيکاريندي جهڳڙو سيکاريندو، تنهن ڪري پيغام جيڪڏهن بلند نہ هوندو تہ اها شاعري پست سطح جي هوندي ۽ محدود هوندي پوءِ ڪهڙي ان جو انداز بيان ڪيترو

۽ انهيءَ حد تي پهچي هو ٻيون ڳالهيون دل تان ميساري انسانن جو پاڻ ۾ اتحاد پيدا ڪرڻ ٿو گهري. جيڪڏهن اقبال ائين ڪرڻ ٿو گهري ته چئبو ته هو حق بجانب آهي. ان مان صاف ظاهر آهي ته ان ۾ اقبال جو ڪو سياسي رخ يا نظريو نه آهي، بلڪ اقبال جي نظر ۾ انسانيت جي ڀلائي، بهبودي ۽ معياري سماج قائم ڪرڻ آهي، جنهن ۾ انسان پنهنجي مقدر تائين پهچي سگهي. ان جو هڪ مثال آهي اقبال جي قوميت ۽ وطنيت جو نظريو، جنهن جي هن سخت مخالفت انهيءَ لاءِ ڪئي ته جڏهن محدود وطن پرستي سوڙهي ويچارن جو مرڪز بنجي ٿي ته ان جي نتيجي ۾ خدا جي مخلوق جدا جدا فرقن ۽ قومن ۾ ورهائجي وڃي ٿي ۽ انسان پاڻ ۾ وڙهڻ لڳن ٿا ۽ اهو سمون پيدا ٿئي ٿو، جيڪو يورپ جي گذريل مهاڀاري جنگين ڏيکاريو، جن ۾ انسانيت جو ٿي نقصان ٿيو. اهو جيڪي ڪي ٿيو، سو سڀ نيشنلزم جي جذبي جي غلط استعمال کان پيدا ٿيو، تنهن ڪري علامه اقبال گهريو ته انسان وسيع نظر کان ڪم وٺي ۽ عالمگير برادريءَ کي نظر ۾ رکي گروهه بندي کان متيرو رهي.

جو کرے گا امتیاز رنگ و خو مٹ جائیگا
ترک خرگاھی ہو یا اعرابی والا گوہر

اقبال جي ٻن حيثيتن تي يعني مفڪرانه حيثيت ۽ شاعرانه حيثيت تي اسين ويچار ڪرڻ لڳون ٿا ته ٻنهي ڳالهين کي منجهائڻ جو امڪان آهي. اسان کي ٻنهي کي ڌار رکي جاچڻ گهرجي ته صحيح نتيجي تي پهچنداسون. ان ۾ شڪ نه آهي ته مسلمانن ۾ اقبال پنهنجي زماني ۾ هڪ تمام سٺو فيلسوف ٿي گذريو آهي، پر اسان کي اهو وسارڻ نه گهرجي ته اقبال جي پهرين ۽ آخري حيثيت هڪ شاعر جي آهي. اقبال جي صناعي ۽ شاعرانه حيثيت تي جيڪڏهن ٿوري دير جي لاءِ غور ڪنداسين ته معلوم پوندو ته انهن صفتن جي ڪري اقبال دنيا جي وڏن وڏن شاعرن ۾ جڳهه پائي سگهي ٿو، فڪر ۽ جذبات پنهنجي جڳهه

تي، پر اقبال اردو شاعريءَ کي نوان نوان اسلوب بيان ڏنا آهن ۽ شاعريءَ جي لاءِ نيون شڪليون ۽ صورتون گهڙيون آهن. پراڻي اسلوب بيان کي ترڪ ڪري، نئين نئين انداز بيان کي ڪم آڻي نوان نوان آهنگ پيدا ڪيا آهن، جي اسان جي شاعري ۾ نيون ايجادون ۽ مستقل اضافا آهن(١).

فيلسوف ۽ شاعر ٻئي تفڪر کان ڪم وٺڻ کان رهي نه سگهندا. اقبال پنهنجي خيالات جي اظهار جي لاءِ پنهنجي شاعرانه صلاحيتن کان خوب ڪم ورتو آهي. اهڙيءَ طرح هن نثر کان به ڪم ورتو آهي، جو ڏاڪڻي هندستان ۾ جيڪي خطبا ڏنا هئائين، جي هاڻي علامه جي ماڻهن ڪانپوءِ ڇپيا آهن، سي ان وقت ماڻهن کي ڏاڍا پسند آيا ڇاڪاڻ ته علامه اقبال اسلام کي مرڪز بنائي هڪ بهتر نظام عالم قائم ڪرڻ لاءِ پنهنجا نظريا ۽ مقصد پيش ڪيا هئا.

پروفيسر ايم-ايم شريف اقبال اٿز اي ٿنڪر(Iqbal as a Thinker) ۾ لکي ٿو "هن ۽ فلسفه ۾ شاعري جي اهڙي سهڻي آميزش آهي، جو ان کان پهرئين ڪنهن به وڏي مفڪر ايتري قدر جو ڏانتي ۾ به نٿي ملي. هن جي شاعري ۽ هن جو فلسفو ٻئي عظيم آهن. شايد هن جي شاعريءَ جي عظمت هن جي فلسفه ۽ هن جي فلسفه جي عظمت هن جي شاعريءَ ۾ لڪل آهي. هن جي ذهني ارتقا ۾ ٻنهي جو هڪجيترو پاڱو آهي ۽ ڪوبه ڪنهن کان پٺتي نه آهي. هن جي سڄي زندگيءَ ۾ انهن ٻنهي ۾ نه رڳو توازن رهيو، بلڪ هن جي زندگي انهن جي آميزش آهي."

اقبال کي مولانا روم سان جيڪا عقيدتمندي هئي، سا عالم آشڪار آهي. انهي ڪري هو مولانا روم کي پنهنجو استاد، پير رومي، مرشد رومي سڏي ٿو. اقبال کي رومي سان نه رڳو عقيدتمندي هئي، بلڪ عشق هو. مولانا روم جي مثنوي مان هن کي جيڪي حاصل ٿيو سو هن شعر مان ظاهر آهي:

---

(١) اقبال مصنفه مجنون گورکپوري صفحه ٨٤

صحبت پیر روم سے مجھ پہ ہوا یہ راز فاش
لاکھ حکیم سر بجیب ایک کلیم سر بکف

مولانا جي هڪ مصرع آهي ”شاعری جزویست از پیغمبری“ تنهن ڪري ان ۾ شڪ نٿو ڪري سگهجي ته اقبال جيڪا شاعري ڪئي تنهن کي پيغمبريءَ جو جزو نه سمجهيو هونڊائين. هن جيڪي ڪي حاصل ڪيو هو سو حقيقت جيّ سرچشمه مان بلاواسطه تعلق جو نتيجو هو، تنهن ڪري جيڪو اقبال جي شاعريءَ کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ تو گهري، تنهن کي شاعرانه حيثيت سان اقبال کي سمجهڻ گهرجي باقي ذرو به شڪ نه آهي ته اقبال هڪ وڏو فيلسوف هو، جنهن کي ڪو هن جي فلسفه جي ذريعي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو ته منجهي پوندو.

مدي کان اقبال جي طبيعت ۾ ٻه جذبا ڪم ڪندا رهيا هڪڙو هو وطنيت جو جذبو ۽ ٻيو هو مذهب جو جذبو. اقبال جي شروعاتي شاعريءَ جو جيڪڏهن غور سان مطالعو ڪبو ته معلوم ٿي ويندو ته اسان کي هن جي ٻنهي قسمن جي شاعريءَ جو هڪ وقت ۾ هجڻ جو ثبوت ملي ٿو، باوجود ان جي ته هن جي دل تي مذهبي اعتقادن جو پورو پورو زور هو، ڇاڪاڻ ته اقبال تي ٻنهنجي ماءُ جي مذهبي خيالات جو پورو عڪس پيل هو. وري استاد سيد مير حسن ۽ مذهبي تعليم جو اثر اقبال تي هو. ان کانسواءِ اقبال اهل‌الله جي عقيدت جو قائل هو، جهڙوڪ علي هجويري رحه لاهوري، حضرت نظام‌الدين اوليا دهلوي. اقبال ان وقت قومي شاعريءَ جي جڳهه تي اچا اسلامي شاعري نه آندي هئي، بلڪ قومي ۽ مذهبي رنگ برابر جاري هئا، ڇاڪاڻ ته وطني دور جي شاعريءَ ۾ مذهب جو لاڳاپو اڃا سياست سان نه ٿيو هو. پر جڏهن اقبال ولايت ويو ۽ موٽي آيو ته هن جي شاعريءَ ۾ هڪ زبردست انقلاب اچي ويو. ولايت ۾ اقبال کي مغرب جي تاريخ جي مطالعه جي ڪري ان جي تجزيي ڪرڻ جو موقعو ملي ويو، جنهن کي هن هتي‌مان نه وڃايو

اقبال جڏهن مغرب جي ماڻهن جي تاريخ جو مطالع شروع ڪيو ته هن ڏٺو ته مغرب جا ماڻهو مسيحت جا قائل آهن يعني مغرب جي ماڻهن جو مذهب مسيحت آهي ۽ ان ۾ سڀ کان وڏي ڳالهه رهبانيت آهي. اهڙيءَ طرح مغربي ماڻهن ۾ ڪليسا جي حڪومت قائم ٿي وئي. آهسته آهسته اها ڪليسائي حڪومت ڏاڍي زور ٿي ويئي ۽ وسيع ٿي ويئي. اها ڳالهه جرمنيءَ جي ليوٿر کي نه وڻي ۽ فرانس جي روسو کي به پسند نه آئي، تنهن ڪري انهن بغاوت ڪئي ته مذهبي ڳالهيون پلي ڪليسا سنڀالي پر ٻين ڳالهين ۾ دخل نه ڏئي، يعني مذهب کي سياست کان ڌار ڪيو ويو.

ان جو نتيجو هي ٿيو ته عيسيٰ عليہ السلام جيڪو عالمگير اخلاق جو نظام ڏنو هو، سو بيشمار ٻين نظامن ۾ ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو يعني مغرب جي ماڻهن قوميت کي سياست کان ڌار ڪري ڇڏيو. ان جو نتيجو هي ٿيو جو مسيحي دنيا جي وحدت ٽڪرا ٽڪرا ٿي وئي ۽ عالمگير يڪ جهتي جي بدران جا سڄي بني‌نوع انسان جي فائدي لاءِ هئي. وطنيت ۽ قوميت جي تنگ حدن ۾ ڦاسجي ويئي، ڇاڪاڻ ته جڏهن انهن مذهب ۽ سياست کي ڌار ڪري ورتو ته انهن لاءِ باقي جيڪو سهارو بچيو هو سو وطنيت ۽ قوميت جو هو. انهن سمجهيو ته جو اتحاد ۽ اتفاق قوميت ۽ وطنيت تي آهي؛ ان کي علامه اقبال مسلم ليگ جي جلسي سنه ١٩٣٠ع ۾ الهٰ‌آباد ۾ پوري وضاحت سان سمجهايو آهي ۽ پنهنجي نظم "وطنيت" ۾ جا بانگ درا ۾ آهي تنهن کي خوب تشريح سان واضح ڪيو آهي ۽ پنهنجي هن نظم وطن جي سياسي تصور کي خالص مغربي تصور ڏيکاريو آهي "یہ بت کہ تراشیدۂ تہذیب نوی ہے". وطن جي سياسي تصور مان جيڪو نقصان پهچي ٿو، سو هيءُ آهي ته قومون هڪ ٻئي کان ڌار ڌار ٿيو پون. ان سان گڏوگڏ اهي قومون معاشي، تمدني ۽ سياسي نقطهء نظر کان هڪ ٻئي سان وڙهڻ ۽ جنگ ڪرڻ شروع ڪن

تيون. وطنيت جي اها تنگ نظري واپاري شهنشاهيت جي راه تي
کولي انهيءَ لاءِ اقبال چيو آهي:

اقوام جہاں میں ہے رقابت تو اسی سے
تسخیر ہے مقصود تجارت تو اسی سے
خالی ہے صداقت سے سیاست تو اسی سے
کمزور کا گھر ہوتا ہے غارت تو اسی سے

علامه اقبال سنه ١٩٣٠ع واري الهه آباد مسلم ليگ جي جلسي ۾ پنهنجي صدارت هيٺ هيءَ مسئلو به بحث هيٺ آندو هو ته مغرب جا ملڪ سياست کي مذهب کان ڌار رکڻ گهرن ٿا. هنن جو چوڻ آهي ته مذهب جو واسطو هر شخص جي پنهنجي ذات سان وابسته آهي، ان جو ماڻهن جي دنيوي زندگيءَ سان ڪو لاڳاپو نه آهي. هن جو چوڻ آهي ته مغرب وارن جيڪو نظريو جاگرافيائي قوم پرستيءَ جو وجود ۾ آندو آهي ۽ يورپ مان هندستان ۾ ڪٽي آيا آهن، تنهن کي اسين مسلمان قبول ڪري نٿا سگهون، ڇاڪاڻ ته اسان جي اسلامي تهذيب، تمدن، تفڪر ۽ مذهب انهيءَ جاگرافيائي قوم پرستي جي سخت برخلاف آهن، جو اسلام اهو قبول نٿو ڪري. اقبال اسلامي شاعريءَ جي دور ۾ بين الاقواميت کي چوندو هو سو حقيقت ۾ ٻيو ڪجهه ڪين هو، رڳو اسلامي هو، جو تاريخ اسلام تي ان جو بنياد آهي، جنهن جو زنده مثال هجرت آهي. حضور اڪرم صلى الله عليه وسلم ڪا ڳالهه نه مڃي بلڪ هجرت ڪري ويو يعني انسان جي جاگرافيائي وطن کان جدائي هئي. اقبال جو چوڻ آهي ته انسانيت ئي اصلي وطن آهي. اجتماعيت ئي ديني وحدت آهي نه ڪه وطني وحدت:

ہو قید مقامی تو نتیجہ ہے تباہی
رہ بحر میں آزاد وطن صورت ماہی
ہے ترک وطن سنت محبوب الٰہی
دے تو بھی نبوت کی صداقت پہ گواہی

اقبال وطن جي غيرسياسي تصور ۾ پنهنجي جنم ڀومي سان ڏاڍو پيار رکي ٿو. انهيءَ ۾ بانگ درا، ضرب ڪليم، جاويد نامه ۽ پس چه بايد کرد اي اقوام شرق ۾ پنهنجي وطن هندستان لاءِ بيحد پيار ۽ محبت رکي ٿو، پر جتي وطن کي سياسي نظريه جي مطابق آڻجي ٿو ته اقبال ائين ٿو سمجهي ته اسلامي سياسي نظريه سان ان جو ٽڪر ٿيندو. ملت اسلاميه جي طاقت ڪنهن وطن سان نه آهي، بلڪ توحيد ۽ ملت جي وحدت سان آهي. علامه اقبال جو خيال آهي ته پوري ڪائنات انساني بلند همتي جي جولان گاهه آهي، تنهن ڪري ڪنهن مقام ۽ سر زمين سان ٻڌجي وڃڻ تباهي ۽ آزادي کي وڃائڻ جي برابر آهي ۽ پنهنجن پيرن ۾ بيڙي وجهڻ آهي.

”اقبال جي شاعرانه شخصيت ۾....اهڙي عظمت، رفعت، اونهائي، اهڙو متحرڪ جمال، اهڙو سهڻو جلال آهي، جو ناممڪن آهي، ڪو ان جو ۽ وري سڄي دنيا جي ادب جو نيڪ نيتيءَ سان مطالعو ڪري ۽ پوءِ اقبال کي دنيا جي شاعرن جي اول ترين صف ۾ شمار نه ڪري، اها صف جنهن ۾ صدين ڪانپوءِ ڪنهن شاعر کي جڳهه ملي ٿي ۽ اها صف جنهن ۾ هومر، شيڪسپيئر، ڊانٽي، ڪاليداس ۽ گوئٽي شامل آهن“(١).

اچو ته علامه اقبال پنهنجي شاعري بابت ڇا ٿو چوي ڏسون.

علامه اقبال فرمائي ٿو، ”شاعريءَ ۾ لٽريچر، لٽريچر جي حيثيت سان ڪڏهن منهنجو مطمع نظر نه رهيو، جو فن جي باريڪين جي طرف ڌيان ڏيڻ جي لاءِ وقت نه آهي. مقصد رکيو هيءَ آهي ته خيالات ۾ انقلاب پيدا ٿئي ۽ بس: ان ڳالهه کي مدنظر رکي جن خيالات کي سٺو سمجهان ٿو، تن کي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو“(٢).

مولانا سيد سليمان ندوي کي ٺي هڪ ٻئي خط ۾ تحرير

---

(١) اقبال ڪا نظريہ اخلاق صفحہ١٨

(٢) اقبال نامہ- اول صفحہ١٠٨ بحوالہ اقبال جو نظريه اخلاق صفحہ١٦

فرمائين ٿا: ”فن شاعريءَ سان مون کي ڪا دلچسپي نہ آهي. ها! بعض خاص مقصد عزيز رکان ٿو، جن جي بيان جي لاءِ هن ملڪ جي حالات ۽ روايتن موجب مون نظم جو طريقو اختيار ڪري ورتو آهي نہ تہ:

نہ بيني خير از آن مرد فرودست،
کہ بر من تهمت شعر و سخن بست(١)

”منهنجو ادبي نصب العين نقاد جي ادبي نصب العين کان مختلف آهي. منهنجي ڪلام ۾ شعريت هڪ ثانوي حيثيت رکي ٿي ۽ منهنجي هيءَ خواهش هرگز نہ آهي تہ ان زماني جي شاعرن ۾ منهنجو شمار ٿئي.“

اوهان کي معلوم آهي تہ آءٌ پاڻ کي شاعر تصور نہ ڪريان ۽ نہ ڪڏهن فن جي حيثيت سان ان جو مون مطالعو ڪيو آهي. پوءِ منهنجو ڪهڙو حق آهي تہ شاعرن جي صف ۾ وهان؟“ اقبال ڪيترا ڀيرا پنهنجن شعرن ۾ بہ ان شيءِ کي واضح ڪيو آهي:

١ـ حديث بادہ و مينا و جام آتی نہيں مجھکو
نہ کر خاراشگافون سے تقاضہ شيشہ بازی کا

٢ـ مری نوا ميں نہيں ہے ادائے محبوبی
کہ بانگ صور سرافيل دل نواز نہيں

٣ـ نہ شيخ شہر نہ شاعر نہ خرقہ پوش اقبال
فقير راہ نشين ست و دل غنی دارد

٤ـ مری نوائے پريشان کو شاعري نہ سمجھ
کہ ميں ہوں محرم راز درون ميخانہ

٥ـ شاعری زين مثنوی مقصود نيست
بت پرستی، بت گری مقصود نيست

٦ـ حسن انداز بيان از من مجو
خوانساءو اصفہان از من مجو

(١) اقبال کا نظريہ اخلاق صفحہ١٦

اقبال هڪ اسلامي مفڪر:

اڪثر ڏٺو ويو آهي ته، جڏهن به ڪنهن بزرگ شخصيت جي سالگره يا فوت ٿيڻ جو ڏينهن ويجهو هوندو آهي ته ريڊيو يا ٽي- وي تي تقريرون يا مذاڪره پيش ڪيا ويندا آهن. ان ۾ حصو وٺندڙ قابل اديب يا شاعر هوندا آهن. اقبال جهڙي فيلسوف جي لاءِ ڪنهن فلسفہ دان يا فلسفہ جا ڪاليجن مان استاد آندا ويندا آهن. ان ۾ شڪ نه آهي ته فلسفہ جي استاد هجڻ جي حيثيت ۾ هو فلسفہ جي اڳ پوءِ کان خوب واقف هوندا آهن. فلسفہ جي مذاڪري جي دوران هو پنهن فيلسوفن جا اقتسابات جهڙوڪ برگسان، نطشي، هيگل يا گوئٽي ۽ ملٽن وغيره ڏيئي هيءُ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ته اجهو اقبال به ائين چيو آهي. گويا اقبال جي حوالي ڏيڻ کانپوءِ هي ثابت ڪرڻ تي گهريائون ته اقبال انهن مغربي فيلسوفن يا شاعرن کان متاثر ٿيو آهي ۽ اقبال اهو به ظاهر ڪرڻ گهريو آهي ته هن ڪهڙن ڪهڙن موضوعن ۾ ڪهڙن ڪهڙن فسلفين ۽ شاعرن جو اثر قبول ڪيو آهي. غور سان اسان جي مٿي لکيل ڳالهه کي جاچيو ويندو ته اهو نتيجو ڪڍڻ ۾ ايندو ته اقبال جي شاعري ڪهڙن فلسفين يا شاعرن جي تاثر جو نتيجو آهي. اڪثر مذاڪرن ۾ ائين چوندي به ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته باوجود مغربي فڪرن جي تاثر جي اقبال جي شاعريءَ ۾ اسلام جون خصوصيتون به نظر اچن ٿيون. ان خيال سان مختصر طور تي اتفاق ته ضرور ڪيو وڃي ٿو. پر ڳالهه کي ان کان وڌيڪ اڳتي وڌائڻ جي ڪوشش نٿي ڪئي وڃي.

ريڊيو ۽ ٽي-وي جا اهڙا فاضل ۽ فلسفي اقبال جي فلسفہ جي لاءِ جيڪي چون ٿا، سو جيتوڻيڪ خود اقبال جي حوالن سان ثابت به ڪن ٿا، پر شڪ اهو ٿو ٿئي ته انهن مان ڪيترن بزرگن جو مطالعو اسلام ۽ ان جي فلسفہ بابت ايترو وسيع آهي

ڇيترو علامه اقبال جو هو؟ اقبال کي اسلامي مفڪر ۽ شاعر ثابت ڪرڻ جي لاءِ خود اقبال جو فلسفو اقبال ئي جي شاعري مان پيش ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اهو ئي بنيادي طور تي ڏيکاريندو ته اقبال پڪو مسلمان هو ۽ اسلامي فڪر جو مالڪ هو، تنهن ڪانپوءِ ڪنهن نتيجي تي پهچي سگهبو. حقيقت ۾ اقبال جهڙي مفڪر اسلام جو مطالعو عربي، جرمني ۽ انگريزي وغيره ٻولين جي مطالعه تائين وسيع هو، تنهن ڪري هن اسلامي فڪر جو پابند رهندي، پنهنجي مطالع ۾ جنهن جنهن فلسفي ۾ ڪا خاص ڳالهه ڏٺي اٿس ۽ ان سان گڏ هيءُ به ڏسي ورتو اٿس ته اها ڳالهه اسلامي فلسفه ۽ فڪر سان ڪانه ڪا مطابقت رکي ٿي ته ان کي هي ڇئي بيان ڪيو آهي ته فلاڻي مسئلي ۾ آئون فلاڻي فيلسوف يا شاعر کان متاثر ٿيو آهيان. ان جو اهو ئي مطلب آهي ته هن پنهنجي وسعت مطالعه جو ذڪر ڪيو آهي ۽ تاثر قبول ڪرڻ مان مطلب هيءُ آهي ته هن ان جي اسلوب بيان کي پسند ڪيو آهي ۽ هو ان جي اپروچ (Approach) کي قابل تعريف سمجهي ٿو. ان جو هيءُ مطلب هرگز نه آهي ته هن جي وسيع اسلامي فڪر ۾ ڪنهن غير اسلامي فلسفه يا مسئلي جڳهه حاصل ڪئي آهي. ان تي ضروري تفصيل سان بحث ڪرڻ جي ضرورت آهي.

اقبال جو فلسفهءِ خودي:

فلسفه سان واسطو رکندڙ شخصيتون سڀ، ڇڱيءَ طرح ڄاڻن ٿيون ته اقبال فلسفهءِ خودي جو موجد نه آهي، بلڪ هو روميءَ جي فلسفه جو مجدد آهي ۽ روميءَ جو فلسفو، فلسفهءِ وحدت الوجود يا فلسفهءِ همه اوست آهي ۽ ان حقيقت جو اقبال جڳهه جڳهه تي اعتراف ڪيو آهي، خاص ڪري مريد هندي ۽ پير رومي جي عنوان سان ان جو فيصلو ڪن ثبوت موجود آهي.

فلسفه وحدت الوجود ڇا آهي؟ تنهن جو پورو تفصيل سوانح

مولانا روم مصنفه شبلي نعمانيءَ ۾ موجود آهي ۽ حضرت محمد علي شاه ميڪش نيازي اڪبرآبادي جي تصنيف نقد اقبال ۾ به ڏاڍي نڪته سنجي سان ملي ٿو. علامه شبلي نعماني حضرت عارف روميءَ کي وحدت‌الوجودي ثابت ڪيو آهي ۽ ان تي ڏاڍي تفصيل سان فلسفيانه بحث ڪيو آهي، جنهن جو ضروري ڀاڱو ڏنو وڃي ٿو.

توحيد (وحدت‌الوجود):

علماء ظاهر جي ويجهو توحيد جي معنيٰ هيءَ آهي ته خدا کانسواءِ ڪو ٻيو خدا نه آهي ۽ نه خدا جي ذات ۽ صفات ۾ ڪو ٻيو شريڪ آهي. پر تصوف جي لغت ۾ ان لفظ جي معنيٰ بدلجي وڃي ٿي. حضرات صوفيه جي اڳيان توحيد جي معنيٰ آهي ته خدا کانسواءِ ڪا شيءِ عالم ۾ موجود ئي نه آهي يا هيءَ ته جيڪي ڪي موجود آهي سڀ خدا ئي آهي ته انهي کي همه اوست ٿو چئجي، هي مسئلو جيتوڻيڪ تصوف جو اصول موضوع آهي، پر ان جو تعبير ايترو نازڪ آهي، جو ٿورو ئي انحراف ٿئي ته هيءُ مسئلو بالڪل الحاد سان ملي وڃي ٿو، تنهن ڪري اسين ان کي تفصيل سان لکون ٿا. صوفين ۽ اهل ظاهر جو پهريون ما به الامتياز (ٻنهي ۾ فرق- خليل) هيءُ آهي ته اهل ظاهر اڳيان خدا سلسلهٔ ڪائنات کان بالڪل الڳ هڪ جداگانه ذات آهي. صوفين جي ويجهو خدا سلسلهٔ ڪائنات کان الڳ نه آهي. ايتري قدر سڀني صوفين جي اڳيان مسلم آهي پر ان جي تعبير ۾ اختلاف آهي. هڪ فرقي جي اڳيان خدا وجود مطلق ۽ هستي مطلق جو نالو آهي. هيءُ وجود جڏهن تشخصات ۽ تعينات جي شڪل ۾ جلوه گر ٿئي ٿو ته ممڪنات جا قسم پيدا ٿا ٿين.

چو هست مطلق آمد در عبارت
به لفظ ”من“ کنند از وی اشارت

(جڏهن وجود مطلق اشارت قبول ڪرڻ جي قابل ٿئي ٿو ته لفظ "من" يا لفظ نا سان تعبير ڪن ٿا- خليل)

جهڙي طرح حباب ۽ موج مختلف ذاتيون خيال ڪيون وڃن ٿيون، پر حقيقت ۾ انهن جو وجود سواء پاڻي جي ٻيو ڪجهه نه آهي:

گفتم از وحدت و کثرت سخنی گوئی بہ رمز
گفت موج و کف و گرداب همانا دریاست

(مون چيو ته وحدت ۽ ڪثرت بابت اشاري ۾ ڪا ڳالهه ٻڌائي، چيائين، موج، ڦيڻ ۽ ڪُن سڀ دريا آهي (خليل).

هيءَ تشبيهه ڪجهه ناقص هئي، ڇاڪاڻ ته حباب ۾ اڪيلو پاڻي نه آهي، بلڪ هوا به هوندي آهي، تنهن ڪري هڪ ٻئي نڪته دان ان فرق کي به مٽائي ڇڏيو:

با وحدت حق ز کثرت خلق چہ باک
صد جائے گرہ زنی رشتہ یکیست

(الله جي وحدت سان خلقت جي ڪثرت ڪان ڪو هرج نه آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن اوهين سوين ڳنڍيون ڏيو تڏهن به ڌاڳو هڪ ئي رهندو- خليل).

ڌاڳي ۾ جيڪي ڳنڍيون ڏنيون وڃن ٿيون، تن جو وجود جيڪڏهن ڌاڳي کان ممتاز نظر اچي ٿو، پر حقيقت ۾ ڌاڳي کانسواء ڳنڍ ڪا وڌيڪ شيء نه آهي فقط شڪل بدلجي ويئي آهي. ٻئي فرقي وحدت وجود جي هيءَ معنيٰ مقرر ڪئي آهي. مثلاً ماڻهو جو جيڪو پاڇو پوي ٿو، سو ظاهر ۾ جيتوڻيڪ جدا شيء معلوم ٿئي ٿو، پر اصل ۾ ان جو ڪو وجود نه آهي. جيڪي ڪي آهي سو ماڻهو آهي، ساڳي طرح اصل ۾ ذات باري موجود آهي. ممڪنات جيتري قدر موجود آهن سڀ هن جا ظلال ۽ عڪس آهن. ان کي توحيد شهودي چون ٿا.

وحدت وجود ۽ وحدت شهود جو فرق:

وحدت‌الوجود ۽ وحدت شهود ۾ هيءَ فرق آهي، جو وحدت وجود جي لحاظ کان هر شيءِ کي خدا چئي سگهجي ٿو جهڙيءَ طرح حباب ۾ موج کي به پاڻي چئي سگهجي ٿو. پر وحدت شهود ۾ اهو اطلاق جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته انسان جي پاڇولي کي انسان چئي نٿو سگهجي. وحدت وجود جو مسئلو ظاهر ۾ غلط معلوم ٿئي ٿو ۽ اهل ظاهر جي اکيان ته ان جي قائل جو ته اهو ئي ملو آهي، جو منصور کي ڦاهي تي ملبو هو. پر حقيقت هي آهي ته وحدت وجود کانسواءِ چارو ناهي. ان مسئلي کي سمجهڻ جي لاءِ پهريائين هيٺين مقدمات کي ذهن نشين ڪرڻ گهرجي.

(١) خدا قديم آهي، (٢) قديم حادث جي علت ٿي نٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته علت ۽ معلول جو وجود گڏ ٿئي ٿو، تنهن ڪري جيڪڏهن علت قديم آهي ته معلول به قديم هوندو، (٣) عالم حادث آهي، (٤) هاڻي نتيجو هيءُ ٿيندو جو خدا عالم جي علت ٿي نٿو سگهي. ان اعتراض کان بچڻ جي لاءِ جنهن حالت ۾ عالم حادث آهي، تنهن ڪري ان جي به علت ٿي نٿو سگهي. ان اعتراض کان بچڻ جي لاءِ ارباب ظاهر هيءُ پهلو اختيار ڪيو آهي ته خدا جو ارادو يا ان ارادي جو واسطو حادث آهي، تنهن ڪري اهو عالم جي علت آهي. پر سوال وري هيءُ پيدا ٿئي ٿو ته خدا جي ارادي يا ارادي جي تعلق جي علت ڇا آهي؟ ڇاڪاڻ ته جڏهن ارادو يا ان جو واسطو حادث آهي ته علت جو محتاج ٿيندو ۽ ضرور آهي ته هيءَ علت به حادث هجي، ڇاڪاڻ ته حادث جي علت به حادث ٿي ٿئي ٿي ۽ جنهن حالت ۾ حادث آهي ته ان جي لاءِ به علت جي ضرورت ٿيندي. هاڻي هيءُ سلسلو جيڪڏهن الاغيرالنهايه هلندو وڃي ته غير متناهي جو وجود لازم اچي ٿو، جنهن کان

متڪلمين ۽ ارباب ظاهر کي انڪار آهي ۽ جيڪڏهن ڪنهن علت تي ختم ٿئي ته ضروري آهي ته علت قديم هجي، ڇاڪاڻ ته حادث هوندي ته پوءِ سلسلو اڳتي وڌندو. قديم هجڻ جي حالت ۾ لازم ايندو ته قديم حادث جي علت هجي ۽ هي اڳيئي باطل ثابت ٿي چڪو آهي. ان بنياد تي ٽن صورتن کان چارو نه آهي.

(۱) عالم قديم ۽ ازلي آهي ۽ باوجود ان جي خدا جو پيدا ڪيل آهي. پر جڏهن خدا به قديم ۽ ازلي آهي ته ٻن ازلي شين مان هڪڙي کي علت ۽ ٻئي کي معلول چوڻ ترجيح بلا مرجع آهي.

(۲) عالم قديم آهي ۽ ڪو ان جو خالق نه آهي. هي ملحدن ۽ دهرين جو مذهب آهي.

(۳) عالم قديم آهي پر اهو ذات باري کان جدا نه آهي بلڪ ذات باري جي ئي مظاهر جو نالو عالم آهي. حضرات صوفيہ جو اهو ئي مذهب آهي ۽ ان تي ڪو اعتراض لازم نٿو اچي، ڇاڪاڻ ته سيني مشڪلات جو بنياد ان تي آهي ته عالم ۽ ان جو خالق ٻه جداگانه ۽ هڪ ٻئي جي علت ۽ معلول آهن. غرض فلسفه جي سبب کان صوفين جي مذهب کانسواءِ چارو نه آهي، البت هيءَ شڪ پيدا ٿئي ٿو ته شريعت ۽ نصوص قرآني ان جي خلاف آهن. پر هيءُ شڪ به صحيح نه آهي- قرآن مجيد ۾ ڪثرت سان انهيءَ قسم جون آيتون موجود آهن، جن مان ثابت ٿو ٿئي ته ظاهر و باطن، اول و آخر جيڪي آهي خدائي آهي.

هو الاول، هو الآخر، هو الظاهر، هو الباطن

اهوئي اول آهي، اهوئي آخر آهي، اهوئي ظاهر آهي، اهوئي باطن آهي

وحدت‌الوجود جي ان تشريح کانپوءِ شبليءَ ڏيکاريو آهي ته مولانا روم وحدت‌الوجود جا قائل آهن ۽ ثبوت ۾ هن جا ڪيترائي شعر پيش ڪيا آهن، جي هيٺ ڏسو:

بحر وحدانيت جفت و زوج نيست
گوهر و ماهيش غير موج نيست

(وحدانيت جو هڪ سمنڊ آهي، جنهن جو ڪو مثال آهي نه ڪو جوڙو. ان سمنڊ جا موتي ۽ مڇي سواءِ موج جي ٻيو ڪجهه نه آهي.

نيست اندر بحر شرک پيچ پيچ
ليک با احول چه گويم هيچ هيچ

(سمنڊ ۾ پيچ در پيچ شرڪ نٿو ملي، پر ٽيڏي ڪي مان ڇا چوان ڪجهه نه آهي ڪجهه به نه آهي. ٽيڏو ان ڪي چئبو آهي جو هڪ شيءِ ٻه ڏسي، فارسيءَ ۾ ٽيڏي کي دوبين چون ٿا ۽ عربي ۾ احول).

مولانا روم جو مطلب آهي ته اصل ۾ ته وجود هڪ ئي آهي پر جي ٻه وجود ڏسن ٿا يعني خالق ۽ مخلوق جي وجود ۾ ٻه جدا جدا ذاتيون ڏسن ٿا. انهن جو مثال احول جي آهي:

اصل بيند ديده چون اکمل بود
دو همی بيند چو مرد احول بود

(اک جڏهن ڪامل يعني عيب کان پاڪ ٿئي ٿي ته اصل شيءِ کي ئي ڏسي ٿي، پر جڏهن ماڻهو ٽيڏو ٿئي ٿو يعني ان جي اک تندرست نٿي ٿئي ته هو ٻه ڏسي ٿو).

چونکه جفت احولانيم اے شمن
لازم آيد مشرکانه دم زدن

(اي پيارا جنهن حالت ۾ اسين احول جو جوڙو آهيون: يعني احول جو مثال آهيون، تنهن ڪري مشرڪانه ڳالهيون ڪرڻ لازم ٿيو پوي).

اين دوئی اوصاف ديد احول ست
ورنه اول آخر آخر اول ست

(اها جا دوئي ڏسڻ ۾ اچي ٿي، سا احول جي اک جي عادت آهي ورنه حقيقت هيءَ آهي ته آخر اول آهي ۽ اول آخر آهي).

انهن ٻورن شعرن مان هيءَ ڳالهه ثابت ٿي وڃي ٿي ته

مولانا روم يعني اقبال جو پير روم وحدت‌الوجود جو قائل هو ۽ اقبال جڳهه جڳهه تي مولانا روم جي فلسفه جي پيروي جي دعويٰ ڪئي آهي:

علاج آتش رومی کے سوز میں ہے ترا
تری خرد پہ ہے غالب فرنگیوں کا فسوں
گسستہ تار ہے تیری خودي کا تار اب تک
کہ تو ہے آتش رومی سے بے‌نیاز اب تک

اقبال جو هيءُ شعر گواهي ڏئي ٿو ته هو وحدت‌الوجودي هو:

جو ایک تھا اسے نگاہ تونے ہزار کر کے اسے دکھایا
یہی اگر کیفیت ہے تیری رہی گا کیا اعتبار تیرا

زبور عجم جو هڪ غزل آهي:

این جہاں چیست صنم‌خانۂ پندار من است
جلوہ او گرو دیدۂ بیدار من است
ہمہ آفاق کہ گیرم بہ نگاہ او را
حلقۂ ہست کہ از گردش پرکار من است
هستي و نیستی از دیدن و نادیدن من
چہ زمان و چہ مکاں شوخیٔ افکار من است
اے من از فیض تو پایندہ! شان تو کجاست
این دوگیتی اثر ماست جہان تو کجاست

اقبال جي انهن شعرن ۾ وحدت‌الوجود کي مختلف زاوين ۽ مختلف انداز بيان ۾ پيش ڪيو ويو آهي. ٽئين شعر جو هي مطلب آهي ته نڪا هستي موجود آهي نه نيستي. اهي ٻئي شيون منهنجي ڏسڻ ۾ نه ڏسڻ تي موقوف آهن. نه زمانو ڪجهه آهي نه مڪان، بلڪ هيءَ منهنجي فڪر جي شوخي آهي. ان مان صاف ظاهر ٿو ٿئي ته هستي ۽ نيستي، تن جي حقيقت رکو ايتري آهي جو احولي جي سبب هڪ جا ٻه نظر اچن ٿا. اصل ۾ مطلع کان ٿي اقبال وحدت‌الوجود جي تشريح شروع ڪري

ڏني آهي، تنهن ڪري فرمايو اٿس ته هيءَ دنيا ڇا آهي؟ ان سوال جو جواب خود ئي ڏنو اٿس ته هيءَ منهنجي گمان جو بتخانو آهي. ان جهان جو ظهور منهنجي جاڳندڙ اک وٽ گروي آهي. مقصد هيءُ آهي ته ڇا اقبال جي شعرن جو مطلب مولانا روم جي هيٺ لکيل شعر کانسواءِ ڪجهه ٻيو آهي:

گر هزاران اند يڪڪس پيش نيست
جز خيالات عدد انديش نيست

وحدت‌الوجود جي سلسلي بابت اقبال جي هڪ نظم جو اقتباس هيٺين طرح آهي:

ما از خدائے گم شده ايم او بجستجو ست
چون ما نيازمند گرفتار آرزو ست
گاهے به برگ لاله نويسد پيام خويش
گاهے درون سينهٔ مرغان به هائے وا و ست
در نرگس آرميد که بيند جمال ما
چندان کرشمه دان که نگاهش به گفتگو ست
گر خاکدان ما گوهر زندگی گم است
آن گوهر که گم شد ما ايم يا که اوست

اسين خدا کان گم ٿي ويا آهيون ۽ هو اسان جي تلاش پيو ڪري. هو يعني خدا اسان وانگر ئي عاجز ۽ آرزو جي ڦندي ۾ گرفتار آهي.
ڪڏهن لاله جي پن تي پنهنجو نياپو لکي ٿو ۽ ڪڏهن پکين جي دلين ۾ اسان جي لاءِ ناله و فرياد ۾ مشغول آهي.
هن نرگس جي صورت اختيار ڪري ورتي آهي تاڪ اسان کي ڏسي وٺي. ان ڳالهه کي هن جو ڪرشمو چوڻ گهرجي ته نرگس جي صورت ۾ هن جي اک گفتگو ڪري رهي آهي يعني اسان بابت پتو پڇي رهي آهي.
پوئين شعر ۾ فرمائي ٿو:

اسان جي هن خاڪ ۾ زندگيءَ جو موتي وڃائجي ويو آهي ۽ انهو موتي جو وڃائجي ويو آهي، سو اسين پاڻ آهيون يا هو آهي يعني خدا.

آخري شعر ۾ اقبال صاف صاف چئي ڇڏيو آهي ته اسين ۽ خدا ۾ دوئي نه آهي، بلڪ هڪ شيءِ جا ٻه نالا آهن، ڇاڪاڻ ته قائدو هيءُ آهي ته حرف يا، حرف ترديد آهي، جو ٻن اسمن جي وچ ۾ اچي تو انهن جو هڪ مطلب هوندو آهي، تنهنڪري اقبال جي جملي جو هيءُ مطلب ٿيو ته اسين آهيون ته هو نه آهي ۽ هو آهي ته اسين نه آهيون يعني هو ۽ اسين حقيقت ۾ ٻه نه آهيون بلڪ هڪ ئي آهيون.

اقبال پنهنجي ڪلام ۾ جڳهه جڳهه تي شيخ فريدالدين عطار جو به حوالو ڏنو آهي. حضرت عطار هڪ مشهور معروف ۽ زبردست وحدت‌الوجودي آهن. پنهنجي مشهور قصيدي ۾ چيو اٿن:

انا الله بگو اگر مردی ورنه روچون زنان سری می خوار
هر که از وے فزد انا الحق سر هست او از جماعت کفار

جيڪڏهن تون مرد آهين انا الله چئو ورنه پنهنجي واٽ وٺ ۽ زالن وانگر پنهنجو مٿو ڪنيد و رهه. جنهن شخص انا الحق نه چيو، سو ڪافرن جي جماعت مان آهي.

حضرت اقبال چيو آهي:

فاختهٔ کهن سرود نالهٔ من شنید و گفت
کس نه سرود در چمن نالهٔ یار این چنین

هن ڪٻيري جو پراڻو راڳ ڳائيندو منهنجي نالا و فرياد کي ٻڌو ۽ چيائين باغ ۾ پراڻي گيت کي ان طرح ڪنهن نه ڳاتو آهي جهڙو تو ڳاتو آهي.

فلسفهٔ خودي جي تحقيق:

اقبال فلسفهٔ خودي بابت جيڪي ڪي چيو آهي، خاص طرح پنهنجن شعرن ۾ خوديءَ جي تشريح ۽ تصريح ڪئي آهي،

تنهن جو اهو ئي مطلب آهي، ته فلسفهٔ خودي فلسفهٔ وحدت‌الوجود جي تجديد آهي. فلسفهٔ وحدت‌الوجود بابت علامه شبلي مان مٿي حوالو اڳيئي درج ڪيو آهي. هاڻي علامه اقبال جي فلسفهٔ خوديءَ جي تجزيه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي.

ضرب ڪليم جي ابتدا ۾ هڪ غزل سان ٿئي ٿي، جنهن جو رديف لا آله اِلا الله آهي ۽ اهو ضرب ڪليم جو پهريون غزل آهي.

خودی کا سرنہاں لا الٰہ الا اللہ
خودی ہے تیغ فساں لا الٰہ الا اللہ

لا الله الا الله آيت محڪم آهي يعني لا اله الا الله جي مفهوم ۾ تاويل حرام آهي، ڇاڪاڻ ته آيات محڪمات ۾ تاويل ڪي حرام مقرر ڪيو ويو آهي ۽ لا اله الا الله مان وحدت‌الوجود ئي جو عقيدو ثابت ٿئي ٿو.

وحدت‌الوجود لا اله الا الله کان ماخوذ آهي. ان موضوع تي حضرت سيد صوفي شاهه عبدالرحمان صاحب لڪنوي سنڌيءَ جو مشهور ۽ معروف ڪتاب ”ڪلمة‌الحق“ عرف وحدت‌الوجود ڏاڍي وڏي قيمت وارو سرمايو آهي. ان ڪتاب ۾ جنهن تفصيل ۽ تحقيق سان وحدت‌الوجود تي بحث ڪيو ويو آهي، تنهن جي حيثيت هي آهي ته اهو زمانو شاهه عبدالعزيز محدث دهلوي جو هو، جو شاهه ولي‌الله دهلوي جو نه رڳو فرزند سعيد هو، بلڪ پنهنجي پيءُ جو جانشين به هو. ڪتاب ڪلمة‌الحق ان جي زماني ۾ ڇپجي ملڪ ۾ پکڙجي چڪو هو ۽ فرنگي محل جي عالمن مان به وڏا وڏا عالم ۽ فاضل انهيءَ زماني ۾ موجود هئا، پر ڪنهن به ان ڪتاب ڪلمة‌الحق جي مخالفت ۾ اظهار خيال نه ڪيو. ان مان ڪتاب جي حيثيت معلوم ٿي سگهي ٿي ان ڪتاب ۾ جيڪي ڪي لکيل آهي، سو قرآن ۽ حديث جو مغز آهي، ڇاڪاڻ ته وحدت‌الوجود جي عقيدي جو اصل ماخذ ڪتاب ۽ سنت ئي آهن، جا شيءِ ڪتاب ۽ سنت جي خلاف آهي، سا وحدت‌الوجود جي به خلاف آهي.

لا اله الا الله کان وحدت‌الوجود جو اثبات ٿو ٿئي. ان سلسلي ۾ پنج دليل خلف کان هلندا اچن. انهن کي ادلهٔ خمسه سان تعبير ڪيو وڃي ٿو. ڪلمة‌الحق ۾ ادلهٔ خمسه جو تفصيل ڏاڍي شرح و بسط سان ملي ٿو ۽ بنان ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي قرآن‌حڪيم ۽ حديث مبارڪ سان ناقابل ترديد دليل مان وحدت‌الوجود جو عقيدو ثابت ڪيو ويو آهي. ان مقام تي هڪ نقلي دليل پيش ڪيو وڃي ٿو، جنهن جي تائيد ۽ حمايت ۾ فلسفو ۽ منطق ٻئي متفق آهن. قرآن حڪيم ۾ لا اله الا الله جي تعليم موجود آهي. جڏهن حضور سڳورن لا اله الا الله جي تبليغ ڪئي ته عرب جو ذهين طبقو ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويو. هڪ ننڍو گروهه ته اهڙو هو جنهن لا اله الا الله جو مفهوم ۽ مقصد سمجهي ان کي قبول ڪري ورتو، پر هڪ وڏي ذهين طبقي لا اله الا الله جي مفهوم کي سمجهي ان کان انڪار ڪيو. مفهوم ٻنهي ڌرين هڪجهڙو سمجهيو هو يعني جن لا اله الا الله کي مڃي ورتو هو ۽ جن لا اله الا الله جي مفهوم کان انڪار ڪيو. ٻنهي جو فيصلو هو ته لا اله الا الله سان وحدت‌الوجود جو اثبات ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ ته ٻنهي گروهن جي مادري زبان عربي هئي، تنهن‌ڪري هڪ جملي مان ٻه متضاد مضمون سمجهڻ ناممڪن هو.

جن ماڻهن لا اله الا الله تي ايمان آندو، سي ماڻهو مومن ۽ مسلم سڏجڻ ۾ آيا، تنهن جو تفصيل اسلامي معاشري جو بنياد آهي، پر جن ماڻهن لا اله الا الله جي مفهوم کي سمجهي ان کان انڪار ڪيو، تن جي انڪار کي قرآن حڪيم ۾ ان طرح بيان ڪيو ويو آهي:

أَجَعَلَ الآلِهَةَ إِلٰهاً وَاحِداً إِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ

ڇا (محمد) سڀني الاهن کي ملائي هڪ الاه ٺاهي ڇڏيو آهي، يقيناً هي نهايت عجيب ڳالهه آهي، (يعني مڃڻ جي قابل نه آهي) ان آيت مبارڪ مان هي ثابت ٿو ٿئي ته انهن ماڻهن جن جي مادري ٻولي عربي هئي لا اله الا الله مان هي مفهوم

سمجهيو تہ آهي سيئي الاهہ جن جي ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ عبادت ڪئي وڃي ٿي سو حقيقت ۾ ڪثير بہ آهي، بلڪ انجي ماهيت يا وجود هڪڙو ئي آهي، پر عرب جو ذهين طبقو ٣٦٠ الاهن جو مڃڻ وارو هو، تنهن ڪري هو گهڻن الاهن کان انڪار ڪرڻ غلط سمجهندا هئا، ڇاڪاڻ تہ جڏهن الاهہ جي ماهيت واحد هوندي تہ ان جي ڪثرت وحدت ۾ بدلجي ويندي ۽ بيشمار الاهن جي جاء رڳو هڪڙو الاهہ واحد باقي رهجي ويندو. انهيءَ ذهين مشرڪ طبقي اهو ئي سمجهيو ۽ رسول الله صلي الله عليہ وسلم سان اچي بحث ڪيو ۽ وحدت الوجود جي مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي انڪار ڪرڻ جي دليل ۾ هيءُ چيو تہ لا اله الا لله کي ان ڪري قبول ڪري نٿو سگهجي ڇاڪاڻ تہ ان مان سيئي الاهن جي نفي ٿئي ٿي ۽ حقيقت جي روء کان ۽ ماهيت جي سبب رڳو هڪ الاه ئي باقي رهجي ٿو وڃي.

وحدت الوجود جي ان مختصر بحث مان هيءُ ثابت ٿو ٿئي تہ ڪتاب ۽ سنت مان هڪ ئي وجود جو اثبات ٿئي ٿو سو وجود حق آهي جل مجده.

هاڻي اقبال جي مٿي نقل ڪيل مطلع تي بحث ڪرڻ گهرجي. هو فرمائي ٿو تہ خوديءَ ۾ جيڪو راز لڪل آهي، لا اله الا الله آهي يعني خوديءَ مان مطلب آهي لا اله الا الله ۽ لا اله الا الله جو تفصيل اسان مٿي دليلن سان نقل ڪري ڪري چڪا آهيون تہ ان مان مطلب همہ اوست آهي يعني لا اله الا الله مان ڪائنات ۾ رڳو هڪ وجود الاهيہ جو ئي ظهور ملي ٿو ۽ فلسفہ جي دل جو راز اهو ئي لا اله الا الله آهي.

اقبال خوديءَ کي لا الہ الا الله کونہ چيو آهي، بلڪ خودي جو راز لا اله الا الله کي ڏيکاريو آهي. ان مان ثابت ٿيو تہ فلسفہ" خودي ۽ فلسفہ" وحدت الوجود يا فلسفہ همہ اوست ماهيت جي لحاظ کان ٻہ نہ آهن، بلڪ هڪ ئي حقيقت آهي، جيتوڻيڪ فلسفہ وحدت الوجود بابت اعتراضات جو جواب ڏيڻ

اسان جي موضوع ۾ داخل نه آهي، بلڪه اسان جو موضوع رڳو ايترو آهي جو فلسفه خودي ۽ فلسفه وحدت الوجود هڪ ئي آهي، جيتوڻيڪ اسين ڏسون ٿا ته اقبال جڳهه جڳهه تي پنهنجي فلسفه خودي جي تشريح ڪري ڇڏي آهي، تنهن هوندي به احتياط جي طور تي ڪجهه عرض ڪرڻ ضروري آهي. عالمَ جي تخليق توحيد واقع ٿي آهي يعني خدا عالم تي مقدم آهي. هيءُ عالم خدا جي امر "ڪن" جو ظهور آهي ۽ ان عالم ۾ متضاد شين جو هجڻ ثابت آهي. مثلاً اونده، روشني، هيٺ مٿي، قوي ۽ ڪمزور، سچ ۽ ڪوڙ، ظلم ۽ رحم، نفعو ۽ نقصان ۽ موت ۽ حيات وغيره. انهن سڀني تضادات جي ماهيت هيءَ آهي ته اهي سڀئي موجود آهن ۽ موجودات جي ماهيت وجود آهي ۽ وجود ۾ ڪثرت نٿي ملي، بلڪ وجود واحد ئي آهي.

قرآن حڪيم ۾ مدارج وجود جو ذڪر آهي، جنهن جو تفصيل ڪتاب آيات جمال جي مقدمه ۾ ملي ٿو، جو قرآن ۽ حديث جي بنياد تي آهي.

رفيع الدرجات ذوالعرش يعني جل مجده جي ذات پاڪ بلند درجن واري آهي ۽ عرش جي مالڪ به انهن درجات جو تفصيل خود قرآن ۾ جڳهه جڳهه تي ڪيو آهي. مثلاً لا شريڪ له. هن جو يعني الله جو ڪنهن ڳالهه ۾ به ڪنهن قسم جو ڪو شريڪ موجود نه آهي. قل هو الله احد مان به اهو ئي ثابت ٿو ٿئي ۽ ليس ڪمثله شيءٌ يعني هن جي معنيٰ خدا جي مثال ڪا شي نه آهي هيءُ تنزيهي درجو آهي.

و جعلناه سميعاً بصيرا — ۽ اسان هن کي يعني انسان کي ٻڌڻ وارو ۽ ڏسڻ وارو بنايو ۽ قرآن مان ثابت آهي. سميع ۽ بصير خدا جا اسماء الحسنىٰ آهن. ان مان تشبيهي درجو ثابت ٿو ٿئي.

خاتم المرسلين کان اڳي سڀني نبين جي تعليم ۾ تنزيهه ملي ٿي. بعض نبين جي پنهنجي نبي جي امت خلاف حضرت حق جل

مجده جي لاءِ تشبيهه ثابت ڪئي. حضرت عزير نبي الله جو پٽ چيو ويو ۽ عيسيٰ کي الله جو پٽ ثابت ڪيو ۽ حضرت مريم ام مسيح کي به خدا جو شريڪ ٺاهيائون. پر تعليم محمدي ۾ تشبيهه ۽ تنزيه کي جمع ڪيو ويو. گهڻن عالمن خدا جي لاءِ رڳو تنزيه ثابت ڪئي آهي، ۽ هيءَ بي ادبي آهي ۽ جن ماڻهن تشبيهه ثابت ڪئي آهي، تن شرڪ ڪيو آهي. پر رفيع الدرجات ۾ وحدت، ڪثرت تشبيهه ۽ تنزيه هي سڀ اسم ظاهر جل جلاله جو ظهور آهي ۽ ظهور ۾ خدا جو ڪو شريڪ نه آهي. هي سمجهڻ غلط آهي ته وحدت الوجود جو عقيدو رکڻ وارا هر شيءِ کي خدا چون ٿا، هي غلط آهي، هو بندي کي بندو سمجهن ٿا ۽ خدا کي خدا. ڪلمو پڙهن ٿا، نماز پڙهن ٿا، روزو رکن ٿا، حج ڪن ٿا ۽ زڪوات ڏين ٿا. اهي سڀئي شرعي امور وحدت الوجود کي مڃڻ وارا صحيح سمجهن ٿا، پر رفيع الدرجات جي لحاظ کان پڻ هن بنياد تي ”کل يوم هو في شان“ هو يعني هر لمحه هڪ نئين تجلي سان متجلي ٿئي ٿو ۽ ”بلهم في لبس من خلق جديد“ بلڪ هو تجديد خلق سان شڪ ۽ شبهه ۾ مبتلا ٿي ويا آهن، اهو ئي ثابت ٿو ٿئي ته وجود رڳو واحد آهي ۽ ان جا مظهر، ان جا درجات ۽ ان جا شان ڪثير آهن. ان مان وجود جي وحدت ۾ فرق نٿو اچي. اقبال جو مقصد هي آهي ته لا اله الا الله خوديءَ جو راز آهي. جيڪڏهن خوديءَ جي راز تي غور ڪيو وڃي ته ان راز جي حقيقت لا اله الا الله ئي ثابت ٿيندي ۽ ظاهر اهو ئي ٿيندو ته ڪائنات ۾ هڪ وجود کانسواءِ ٻيو ڪونه آهي ۽ موجودات وجود ئي جون شڪليون آهن يعني سڀئي موجودات ذهني ۽ خارجي محسوس ۽ معقول وجود ئي جي خمير مان ٺهيا آهن. ان جو تفسير مفڪر اسلام اقبال کان ٻڌو:

زمانہ کہ زنجیر ایام ہے دموں کے الٹ پھیر کا نام ہے
یہ موج نفس کیا ہے تلوار ہے خودی کیا ہے تلوار کی دھار ہے

خودی کیا ہے راز درون حیات　　خودی کیا ہے بیداری کائنات
خودی جلوہ بدمست و جلوت پسند　　سمندر ہے اک بوند پانی میں بند
اندھیرے اجالے میں ہے تابناک　　من و تو میں پیدا من و تو سے پاک
ازل اسکے پیچھے ابد سامنے　　نہ حد اسکے پیچھے نہ حد سامنے

چند شعرن کانپوءِ چوي ٿو جنهن ۾ مضمون خوديءَ جو ئي آهي:

سفر اس کا انجام و آغاز ہے　　یہی اس کی تقویم کا راز ہے
کرن چاند میں ہے شرر سنگ میں　　یہ بیرنگ ہے ڈوب کر رنگ میں
اسے واسطہ کیا کم و بیش سے　　نشیب و فراز و پس و پیش سے
ازل سے ہے یہ کشمکش میں اسیر　　ہوئی خاک آدم میں صورت پذیر
خودی کا نشیمن ترے دل میں ہے　　فلک جس طرح آنکھ کے تل میں ہے
خودی کے نگہبان کو ہے زہر ناب　　وہ نان جس سے جاتی رہے اس کی آب
وہی نان اسکے لئے ارجمند　　رہے جس سے دنیا میں گردن بلند

سڀ کان اڳي هڪ ڳالهه تي غور ڪرڻ جي ضرورت آهي ته دنيا جي ٻين فيلسوفن ۽ اقبال جي اسلامي فلسفه ۾ جيڪو فرق آهي، سو مٿي نقل ڪيل شعرن جي آخري ٻن شعرن ۾ موجود آهي. دنيا جو ڪو فلسفي غذا جو ڪو شرط نٿو لڳائي پر اسلام جي تعليم ۾ هڪ خيالي، دماغي ۽ روحاني فضا ۾ پهچڻ جي لاءِ رزق حلال جي سخت ضرورت آهي. اقبال جي انهن ٻنهي شعرن جو مطلب آهي ته اهڙي شخص جي لاءِ جو تقديس جي عالم ۾ رهڻ گهري ٿو ته هڪ قسم جي رزق کي پنهنجي غذا بنائڻ گهرجي يعني جيڪو رزق پنهنجي محنت مزدوري ۽ پنهنجي قوت بازو سان حاصل ڪيو ويندو، تنهنجي ڪاڻ سان انسان جو ڳاٽ اوچو رهندو. ان ڪانسواءِ جيڪو رزق هوندو سو اوساخ الناس هوندو ۽ ان مان انسان جو روحاني موت واقع ٿي ويندو يعني پهرين قسم جو رزق خوديءَ جي لاءِ مفيد هوندو ۽ ٻئي قسم جو رزق خوديءَ لاءِ رسوائي جو سبب، تنهن ڪري خوديءَ جي نگهبان کي گهرجي ته هو حرام جو

ڪاڍو نہ ڪاٺي ۽ حلال جي ماني کائي تہ هن جي خودي بلندين جا درجات طي ڪندي ويندي.

دنيا جو اهو ڪهڙو فلسفو آهي، جنهن رزق حلال جي تعليم ڏني هجي. اهو رڳو اسلامي فلسفو ئي آهي، جنهن رزق حلال جي ترغيب ڏني. علامہ اقبال فرمايو آهي:

اے طائر لاهوتی اس رزق سے موت اچھی
جس رزق سے آتی ہو پرواز میں کوتاہی

ساقي نامہ جا جيڪي شعر مٿي نقل ڪيا ويا آهن، تن مان هڪ شعر هي آهي:

ٹھہرتا نہیں کاروان وجود ہر لحظہ ہے تازہ شان وجود

ان شعر ۾ اقبال جيڪو وجود جو ذڪر ڪيو آهي، سو ڪو اتفاقي شيء نہ آهي، بلڪہ اڳئين هلي جنهن حالت ۾ هو خوديءَ جو بيان ڪرڻ گهري ٿو انهيءَ لاءِ پهرين وجود جو ذڪر ڪيو آهي. ان ڪانپوءِ اقبال زندگيءَ جو بيان ڪيو آهي ۽ زندگي سان گڏ موت بالڪل آهي. پوءِ زندگي موت جو مقابلو ڪيو ۽ گهڻين ئي شڪلين ۾ ظاهر ٿي، ڪٿي متضاد شڪلين ۽ جوڙي جي شڪل ۾ ظاهر ٿي، مثال بهار ۽ خزان، سردي ۽ گرمي. هي زندگيءَ جون اهي صورتون آهن، جنهن کي زوج يعني جوڙي سان تعبير ڪري سگهجي ٿو.

هي وجود هڪ اهڙو واقعو آهي، جو گهڻيون شيون جيڪي موجود آهن، سي پنهنجون صورتون بدلائي ڇڏين ٿيون مثلاً شاخ هڪ ئي آهي. ان مان گل ٽٽي ڪرن ٿا ۽ نوان گل پيدا ٿين ٿا. جيڪي ماڻهو گلن جي ڪومائجڻ ۽ ڪرڻ مان هي سمجهن ٿا تہ ڪومائجڻ وارن گلن کي موت اچي ويو، حقيقت ۾ ائين نہ آهي بلڪ زندگي ئي آهي، جا گهڙي گهڙي نين نين صورتن ۾ ظاهر ٿيندي رهي ٿي ۽ ظاهر آهي تہ زندگي وجود جو ئي هڪ مظهر آهي.

اسان جو اسلامي مفڪر زندگيءَ جي انهيءَ حالت جو بيان ڪندي چوي ٿو:

زمانہ کہ زنجیر ایام ہے
دموں کے الٹ پھیر کا نام ہے

ان شعر ۾ اقبال ٻه فلسفا بيان ڪيا آهن. هڪڙو فلسفہ زمان ۽ ٻيو فلسفہ رفتار جو آهي. زماني جي علامت رفتار آهي ۽ رفتار جو ثبوت واپس انسان جو ساهہ آهي، جو سيني ڪان ٻاهر نڪري ٿو ۽ سيني ۾ ٿي وڃي ٿو. ان ڪانپوءِ اسان جو اسلامي فلسوف ساهہ بابت چوي ٿو:

یہ موج نفس کیا ہے تلوار ہے
خودی کیا ہے تلوار کی دھار ہے

خيال ڪرڻ گهرجي تہ اسان اقبال جي خوديءَ جي فلسفہ کي، جنهن شعر سان شروع ڪيو آهي، سو هيءَ آهي:

خودی کا سرنہاں لا الہ الا اللہ
خودی ہے تیغ فساں لا الہ الا اللہ

مٿي نقل ڪيل شعر ۾ اقبال ساهہ کي تلوار سان تشبيهہ ڏني آهي ۽ خوديءَ کي ان تلوار جي ڌار ظاهر ڪيو آهي يعني ساهہ هڪ تلوار آهي ۽ خودي ان تلوار جي ڌار آهي ۽ مٿي نقل ڪيل مطلع ۾ اقبال خوديءَ کي تلوار چيو آهي ۽ لا الہ الا للہ کي فسان چيو آهي، جنهن تي تلوار جي ڌار تيکي ڪئي وڃي ٿي. ان خيال کي جو اسان پيش ڪيو آهي، ظاهر ۾ تضاد معلوم ٿو ٿئي پر حقيقت ۾ ائين نہ آهي. هن جي تشريح هيءَ آهي تہ هڪڙي خوديءَ جو بيان ٻن جدا جدا موقعن تي ڪيو ويو آهي. ساقي نامہ جي شعر ۾ ساهہ کي تلوار چيو ويو آهي، جنهن تي مسلسل هلڻ سان زندگيءَ جي واٽ ڪٽجي ٿي، تنهن ڪري اقبال چيو آهي تہ ان تلوار جي ڌار خودي آهي، جا زندگيءَ کي ڪپي ٿي، جيڪڏهن خوديءَ ڪان ۽ هڪتي

تلوار کان صحيح ڪم ورتو وڃي ته هيءَ خوديءَ جي تلو
موت کي ڪپيندي ۽ پوءِ زندگي ٺي زندگي رهجي ويندي،
تنهن ڪري هيءَ زندگيءَ جي سلسلي جو بيان آهي. پر متي
لکيل مطلع ۾ خوديءَ کي تلوار جي ڌار لا اله الا الله کي
ڏيکاريو ويو آهي. ظاهر آهي ته خوديءَ جو لفظ جدا جدا مضمونن
۾ استعمال ٿيو آهي- ضرورت ۽ موقعي جي لحاظ کان خوديءَ
جو لفظ ٻن هنڌن تي لفظن جي لاءِ بيان ڪيو ويو آهي ته پنهي
هنڌن تي ضرورت ۽ مقصد جو فرق هو. ان مان هيءَ ممڪن
نه آهي ته خوديءَ جي مفهوم ۾ تضاد پيدا ٿي پيو آهي. ان
فرق کي هڪ مثال سان ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي ٿي.

شادي جي موقعي تي گهوٽ جو سهرو گلن سان ٻڌجي
ٿو ۽ اهي ٺي گل آهن، جي مردي جي قبر تي وڌا وڃن ٿا.
سهري ۽ قبر جي نسبت سان گل جي ماهيت ۾ فرق نٿو اچي
پر هڪ هنڌ خوشيءَ ۽ شادمانيءَ جي نشاني آهي ۽ ٻئي هنڌ
رنج ۽ غم جو معاملو.

وجود ۽ موجودات بابت گهڻو ڪجهه تفصيل سان لکيو
ويو آهي. هاڻي ڪجهه خوديءَ بابت ٿو لکجي. خودي ڇا آهي؟
تلوار جي ڌار آهي. ان مصرع ۾ خوديءَ جو ذڪر آهي.
ساقي نامه جي نقل ڪيل شعرن مان هي شعر هڪ آهي:

خودی کیا ہے راز درون حیات
خودی کیا ہے بیداری کائنات

هاڻي حياتيءَ جو ذڪر نه رهيو جو وجود جي ذڪر ڪانپوءِ
آيو، بلڪ هاڻي اقبال ڏيکاري ٿو ته حياتي بعد يا ماهيت خودي
ٺي آهي، جنهن ڪانپوءِ خوديءَ جو متضاد بظاهر ۾ ظاهر هجڻ
بيان ڪيو ويو آهي يعني خودي ٺي ظاهر ۽ خودي ٺي باطن
آهي. هيءَ جلوه بدمست ۽ جلوت پسند جو تفسير آهي. ان
ڪانپوءِ اقبال جيڪو مسئلو بيان ڪيو آهي، سو خالص
وحدت‌الوجود جو مسئلو آهي، پر ان موقعي تي وجود جي بجاءِ

خوديءَ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ ان جو بيان مٿي اچي چڪو آهي ته خودي وجود جو هڪ مظهر آهي:

اندھیرے اُجالے میں ہے تابناک
من و تو میں پیدا من و تو سے پاک

خوديءَ بابت هي چوڻ ته هيءَ من وتو مان ظاهر ٿي رهي آهي يعني من وتو خوديءَ جا مظاهر آهن، هي سمجهه ۾ اچڻ واري ڳالهه آهي، پر ان جو ٻيو ٽڪرو "من وتو سے پاک" هڪ اهڙو مسئلو آهي، جنهن کي مشڪل سان به ثابت ڪري سگهجي. من وتو کان پاڪ ٿي هيءَ اعتراض ٿو ٿئي ته جيڪڏهن خودي من وتو کان پاڪ هوندي ۽ من وتو سان ان جو ڪو واسطو نه هوندو، ته ان جو سمجهڻ محال ٿيندو ۽ قرآن ڪريم جو حڪم آهي ته الله تعاليٰ ٻندي کي ان شيءِ جو حڪم ڏئي جو ٻندي جي لاءِ ممڪن هجي. جڏهن خودي من وتو کان پاڪ هوندي ته نه اها سمجهه ۾ ايندي ۽ نه ان جي سمجهڻ جي ضرورت باقي رهندي. ان کان به وڌيڪ مشڪل ۾ اهم هيءَ حقيقت آهي ته جيڪڏهن خوديءَ کي من وتو کان پاڪ ڪيو ويندو ته من وتو فنا ٿي ويندا ته پوءِ من وتو جو تصور ئي محال ٿي ويندو، جڏهن من وتو باقي ئي نه رهندا ته هيءَ ڳالهه ڪير سمجهندو ته خودي من وتو کان پاڪ آهي. هيءَ به مسئلا اهڙا آهن. جو ان جو سمجهائڻ خوديءَ جي فلسفه ميڻ وارن لاءِ مشڪل آهي. پر حقيقت هيءَ آهي ته ان شخص جو خيال آهي، جو اسلامي فلسفه "وحدت الوجود جو مفڪر ۽ اعليٰ درجي جو ماهر آهي. هو اهڙي ڳالهه چئي نٿو سگهي جو وچولي درجي جي ماڻهوءَ جي سمجهه ۾ نه اچي سگهي. ان مشڪل جو حل سمجهڻ گهرجي.

علامه اقبال مشرقي فيلسوف جڏهن چيو "ٹھہرتا نہیں کاروان وجود تو ہر لحظہ تازہ ہے شان وجود" هيءَ اشارو آهي "كل يوم هو في شان" جي طرف اصل شيءِ وجود آهي جو واحد آهي، پر موجودات ۾ ڪثرت آهي. ان وجود جي واحد

هجڻ جو سبب هيءُ آهي ته موجود ڪڏهن به وجود کان تجاوز نٿو ڪري، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن موجود، وجود کان تجاوز ڪندو ته عدم جي طرف رجوع ڪندو ۽ هيءُ محال آهي ته موجود عدم سان لاڳاپو پيدا ڪري، تنهن ڪري هاڻي خوديءَ جي جڳهه تي وجود کي رکڻ گهرجي، جيئن ته خود اقبال مٿي نقل ڪيل شعر ۾ چيو آهي، جنهن جي ضروري تشريح هيءَ آهي ته وجود مطلق من وتو کان پاڪ ٿئي، پر من وتو جي هستيءَ وجود ئي کان موجود آهي. جڏهن من وتو تي غور ڪيو ويندو ته هڪ موجود شيءِ اسان جي سمجهه ۾ ايندي. هيءُ ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته وجود مطلق من وتو سان سمجهه ۾ اچي ٿو، وجود مطلق مقيد مظاهر آهن، هن ”توسے پاڪ“ جو تفسير هيءُ آهي ته وجود مطلق جنهن حيثيت سان ته هو مطلق آهي. من وتو جو ان ۾ ڪو نالو نشان ئي نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهو مطلق آهي، هيءُ وجود بي مدارج و مراتب جو بيان آهي، جنهن جي لاءِ مولانا جامي فرمائي ٿو:

”گر فرق مراتب نه کنی زندیقی“

يعني من وتو کان پاڪ ٿيڻ وجود مطلق جو هڪ مرتبو آهي، جو تنزيهي ”من وتو کان پيدا“ — پيو مرتبو آهي. اهي ئي اهي مرتبا آهن جي سواءِ قرآني فلسفي جي ٻئي ڪنهن فلسفي ۾ نٿا ملن.

اڃان تائين جيڪو بحث ڪيو ويو آهي، ان جو هيءُ نتيجو آهي ته خوديءَ جي جاءِ تي وجود جو لفظ رکڻ سان نه رکيو ته اهو بحث ختم ٿي ويندو جو ان وقت اسان جو موضوع آهي، بلڪ اڳتي اچڻ وارا شعر به خودبخود حل ٿي ويندا.

ازل اسکے پیچھے ابد سامنے
نہ حد اسکے پیچھے نہ حد سامنے

هي وجود مطلق جي ئي صفت آهي، ڇاڪاڻ ته خوديءَ ۾ اها

صفت نتي ملي. ان جو سبب هيءُ آهي ته خوديءَ جو لفظ مرڪب آهي. خود هڪ لفظ آهي، جنهن جي اڳيان يائي مصدري وڌائي ويئي آهي، تنهن جو ترجمو سنڌيءَ ۾ هيءُ ڪري سگهجي ٿو "خود هجڻ". ظاهر آهي ته هجڻ جيڪڏهن نه هجي ته خود جي هستي نامڪن ٿي ويندي. ان جي برخلاف وجود غير مرڪب ۽ واحد لفظ آهي تنهن ڪري خودي وجود جي محتاج آهي، ۽ وجود پنهنجي جاءِ تي ڪنهن جو محتاج نه آهي، تنهن ڪري هيٺين شعرن ۾ وجود جو لفظ اڳيان رکي مفهوم تي غور ڪرڻ گهرجي:

سفر اس کا انجام و آغاز ہے
یہی اس کی تقویم کا راز ہے

خوديءَ جي تقويم تي اڳا هائي بحث ڪري چڪا آهيون يعني خودي ڪهڙيءَ طرح نهي آهي. ان جا تقويمي عناصر ڇا آهن؟ اهي مٿي تفصيل سان بيان ڪيا ويا آهن. اڳتي ملاحظ ڪريو:

کرن چاند میں ہے شرر سنگ میں
یہ بیرنگ ہے ڈوب کر رنگ میں

ڪرڻو چنڊ ۾ آهي پٿر ۾ چڻنگ آهي. انهن ۾ غيريت نه آهي بلڪ عينيت آهي ۽ وجود ئي آهي ته هر رنگ ۾ موجود هوندي به بيرنگ آهي، هيءَ وجود مطلق جي ئي مقيد صفت آهي. اصغر گونڊوي چوي ٿو:

نمود جلوۂ بیرنگ سے ہوش اس قدر گم ہیں
کہ پہچانی ہوئی صورت بھی پہچانی نہیں جاتی

ان شعر جو مطلب به اهو ئي آهي ته "من وتو سے پیدا من تو سے پاک".

اصغر گونڊوي جي شعر جو هيءُ مطلب آهي ته هيءَ ساري ڪائنات جا رنگ جي سبب ڪثير صورتن ۾ نظر اچي رهي آهي، سا حقيقت ۾ بيرنگي آهي ۽ هن بيرنگي جي ظهور

جي شدت هيءَ آهي جو جنهن صورت کي اسين سڃاڻون ٿا ته هيءَ من وتو آهي، سا سڃاڻ ۾ ئي نٿي اچي، ڇاڪاڻ ته بيرنگي جي خصوصيت ئي هي آهي، جو ان کي نه ڏسي سگهجي نه سڃاڻي سگهجي.

ازل سے ہے یہ کشمکش میں اسیر
ہوئی خاک آدم میں صورت پذیر

هڪ خاص حقيقت جا ازل کان ئي ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي ۽ ڪاروان در ڪاروان سفر ۾ مصروف آهي، اهائي حقيقت سفر ڪندي ڪندي آدم تائين اچي پهتي آهي ۽ آدم کي ان پنهنجي منزل ٿاهي ورتي آهي.

ہوئی خاک آدم میں صورت پذیر

يعني انا الله خلق آدم علیٰ صورته- يعني الله آدم کي پنهنجي صورت تي پيدا ڪيو. هيءَ آهي اقبال جي مصرع جو مطلب:

خودی کا نشیمن ترے دل میں ہے
فلک جس طرح آنکھ کے تل میں ہے

هيءَ ان ڳالهه جي تشبيهه آهي ته هڪ ننڍي شيء وڏي شيء تي ڪهڙيءَ طرح حاوي ٿي وڃي. نفي وجود جنهن کي اسين موجود مقيد چئون ٿا، سو وجود مطلق تي ڪهڙي طرح حاوي ٿئي ٿو. هي انهيءَ جي تشبيهه آهي، ڇاڪاڻ ته وجود ۽ موجود ۾ غيريت نه بلڪ عينيت آهي انهيءَ ڪري موجود وجود ئي جو هڪ ظهور آهي. ان بحث مان هيءَ ثابت ٿيو ته اقبال جو فلسفهٔ خودي فلسفهٔ وحدت الوجود، تجديد يا نئين صورت آهي ۽ اقبال ڪو نئون فلسفو پيش نه ڪيو آهي. عارف رومي فرمائي ٿو:

خود کوزه و خود کوزه‌گر و خود گل کوزه - خود رند سبوکش
خود برسر آن کوزه خریدار برآمد - بشکست و روان شد

انهيءَ غزل جو مقطع عارف رومي اڻين چيو آهي:

رومی سخن کفر نه گفتست نه گوید - منکر نه شوید ست
منکر شده آنکس که بانکار برآمد - مردود جهان شد

پهرين شعر جو مطلب آهي ته هو خود ڪوزو ۽ خود ڪوزه‌گر يعني ڪنڀر آهي ۽ خود ڪوزي جي مٽي به آهي ۽ خود ئي شراب پيئڻ وارو رند آهي ۽ خود ئي شراب جي دڪان تي پهچي هي ڪوزهٔ شراب خريد ڪري ٿو ۽ پوءِ پاڻ ئي ان کي ٽوڙي هليو ٿو وڃي.

هي فلسفهٔ همه اوست يا وحدت‌الوجود آهي. ان جي صداقت تي عارف رومي کي ايترو اصرار آهي جو مقطع ۾ فرمايو اٿس ته رومي ڪفر جو ڪلمو نه ڪڏهن چيو آهي ۽ نه آئينده ڪڏهن چوندو تنهن ڪري اي منهنجا مخاطب توهان رومي جا ڪڏهن منڪر نه ٿجو ۽ رومي ۽ جو منڪر اهو شخص ئي هوندو جو هن جي چوڻ جو انڪاري هوندو پوءِ هو سڄي دنيا جو مردود ٿي ويندو.

پڇاڙيءَ ۾ عرض آهي ته ڪن فاضل فلسفين ۽ اديبن پنهنجي بحث ۾ هي ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اقبال مغرب جي ڪن فيلسوفن جهڙوڪ برگسان، نطشي، هيگل، گوئٽي، ملٽن وغيره کان متاثر آهي ۽ هن جو سڄو فلسفو انهن ئي مغربي فلسفين جو تت آهي ۽ انهن پنهنجي ان تحقيقات تي خود اقبال جي قولن کان استشهاد ڪيو آهي ته اهڙن محترم فيلسوفن ۽ بزرگن جي نظر اسلام تي ايتري وسيع ۽ گهري نه آهي، جيتري اسان جي مفڪر اسلام علامه اقبال جي. ڪيترن مغرب جي فيلسوفن آهي ڳالهيون خود اسلام مان ورتيون آهن. جڏهن علامه اقبال برگسان سان فرانس ۾ گڏجڻ ويو ته هن دوران گفتگو ۾ زمان ۽ مڪان جو پنهنجو تصور ٻڌايو ته اقبال جهٽ هڪ حديث رسول اڪرم صلي‌الله‌عليه‌وسلم جي ٻڌائي ته برگسان ڪرسي تان ٽپ ڏيئي اٿيو. ڪيتريون اهڙيون ڳالهيون آهن، جن ۾ اقبال ۽ برگسان جي فلسفه ۾ وڏو فرق آهي" (١).

(١) خيابان اقبال صفحه ٢٧٣

تنهن ڪري اهو چوڻ ته اقبال ڪجهه ڳالهيون برگسان کان ورتيون، ڪيتري قدر درست آهي.

نطشي جي مطالعه مان ماده پرست يورپ جي اونده ۽ ڪافرانه فضا ۾ اسلامي تعليمات جون ڪجهه جهلڪيون نظر آيون. ائين چو ٿيو؟ ڇاڪاڻ ته اقبال اسلامي تفڪر کان خوب واقف هو تنهن ڪري سمجهي ويو ته نطشي جو ماخذ ڇا آهي؟ ان ڪي ائين سمجهڻ ته اقبال اتان مستعار ورتو آهي سراسر غلط آهي. نطشي جي انهن خيالن کان اقبال هن ڪي چوندو هو ته هو دل مومن رکندو هو ۽ خدا جي وجود کان منڪر هو تنهن ڪري چوندو هو ته هو ڪافر دماغ رکي ٿو"(١).

آنکه بهر طرح حرم بتخانه ريخت
قلب او مومن دماغش کافر است

اگر هوتا وه مجذوب فرنگی اس زمانے میں
تو اقبال اس کو سمجھاتا مقام کبریا کیا ہے

اٽلي جي مشهور شاعر ڊانتي پنهنجو ڪتاب "ڊيوائن ڪاميڊي" (Divine Comedy) لکيو جنهن جا اڪثر تفصيلي منظر ۽ آسماني ڊرامي جو پلاٽ ماخوذ آهي معراج محمديه مان (٢). ابن عربي پنهنجي مشهور ڪتاب "فتوحات مڪيه ۾" ۽ ابوالعلا معري "رسالة الغفران" ۾ به ائين ڪيو آهي ته ڇنبو ته جاويد نامي ۾ اقبال جيڪي ڪيو آهي سو ڊانتي کي ڏسي ڪيو آهي؟ اقبال پنهنجي فڪر جو هڪ يڪتا گوهر هو. هڪ پڪو مسلمان پنهنجي مذهب، ۽ قرآن اسوهٔ حسنه کان پوري طرح واقف هو. تنهن ڪري هن جي سڄي شاعري ۽ فلسفو اسلامي نڪته نظر سان ڀرپور آهي.

---

(١) خيابان اقبال صفحه ٢٦٨
(٢) اقبال ڪامل صفحه ١٠١

باب ڇهون

اقبال ڏکڻ - ايشيا جي مسلمانن جي آزاديءَ جو شارح

جڏهن پوري ايشيا کنڊ جي آڳاٽي تاريخ کي غور سان نظرن سان ڪڍبو ته معلوم ٿيندو ته سڄو ايشيا کنڊ مختلف زمانن ۾ الڳ الڳ مڪمل تهذيبن جو مرڪز رهي چڪو آهي. پر انهيءَ کنڊ جي ڏاکڻي ڀاڱي کي ڏسبو ته اهو ڀاڱو گذريل زماني ۾ به چند امتيازات سان مخصوص رهيو آهي ۽ ان جا ڪي ڀاڱا اڄ به ڪنهن نه ڪنهن اهڙيءَ خصوصيات جا مالڪ آهن جن کي نظرانداز ڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي.

بابلي تهذيب، زرتشتي تهذيب، سامي تهذيب ۽ ويدانتي تهذيب وغيره سڀ تهذيبون اهڙيون آهن، جن جي اهميت تاريخ مان ثابت آهي، ۽ ويدانتي تهذيب جو هندورو هندستان رهي چڪو آهي ۽ پنهنجي آباديءَ جي ڪثرت جي سبب ڪان اڄ به ان تي خصوصيت سان نظرون پون ٿيون ۽ ظاهر آهي ته هندستان ايشيا کنڊ جي ڏکڻ ۾ واقع آهي. عربستان جو پيٽ جي شڪل ۾ آهي، سو به ايشيا کنڊ جي ڏکڻ ۾ واقع آهي. اسلامي تهذيب جي ابتدا به انهيءَ پيٽ جي اتر ۾، ۽ ڏاکڻي ڀاڱي ۾ پکڙجي ويئي. پوءِ اهڙو زمانو به آيو ته افريڪا کنڊ جو اترين حصو ۽ يورپ جو اسپين يعني اندلس ۽ پورچوگال ۾ به اسلام جو زور ڏسڻ ۾ آيو.

اسلامي تهذيب جنهن حالت ۾ پين سيني مجبل تهذيبن جي مقابلي ۾ سڀ کان آخري ۾ واقع ٿي، تنهن ڪري اسلامي تهذيب جي عروج جي زماني ۾ علوم ۽ فنون کي وڏي ترقي ٿي ۽ سائنس، فلسفو، طب، رياضي، هيئت ۽ فلاحت وغيره علمن ۽ فنن وڏي ترقي ڪئي. فن تعمير ۾ اسلامي تهذيب جا نمونا اڄ به يورپ ۽ ايشيا جي مختلف ڀاڱن ۾ ملن ٿا. ايتريقدر جو جڏهن مسلمان هندستان ۾ داخل ٿيا ۽ ملڪ تي انهن جو قبضو ٿي ويو ته دهليءَ جي جامع مسجد، لاهور، آگري ۽ دهلي جي لال قلعي ۽ ٻيون ڪيتريون عمارتون، مغلن جي زماني جا يادگار اڄ به موجود آهن. ان مختصر بيان مان اسان جو هيءُ ظاهر ڪرڻ مقصد آهي ته ايشيا کنڊ جي گهٽي حصي کي تاريخ ۾ ڪافي اهميت حاصل آهي.

ان کان اڳتي ته اُن حصي بابت اسين علامه اقبال جا خيالات پيش ڪريون، اِن حقيقت جو اظهار ڪرڻ ضروري معلوم ٿئي ٿو ته مغلن شهنشاهن جي سلطنت جي خاتمي ڪانپوءِ سڄي ملڪ ۾ طوائف الملوڪي پکڙجي ويئي هئي ۽ هندستاني پاڻ ۾ جنگ ۽ جدال ۾ مصروف ٿي ويا هئا. ان زماني ۾ يورپ جون ڪي قومون جهڙوڪ پورچوگيز، انگريز ۽ فرينچ جي واپار جي بهاني سان ملڪ ۾ لنگهي آيون هيون. سي ملڪ جي انهن حالتن جو مطالعو ۽ جائزو ڏاڍي دلچسپي سان ڪري رهيون هيون. تن اهو موقعو سٺو سمجهيو. ڀريائين پنهنجي مطلب لاءِ ڪن خاص ڏرين جو پاسو ورتو پوءِ موقعي کي سازگار سمجهي، انهن يورپ جي مختلف قومن هندستان تي قبضي ڪرڻ جي زوردار ڪوشش ڪئي ۽ سڀ کان آخر ۾ پنهنجين چالاڪين ۽ سازشن جي ڪري برطانوي قوم ڪامياب ٿي ۽ هندوستان تي قبضو ڪري مالڪ بڻجي ويئي. هي گڏيل هندستان جو احوال آهي، جڏهن هندستان جو اڃا ورهاڱو نه ٿيو هو يعني پاڪستان اڃا وجود ۾ نه آيو هو.

انگريزن جي حڪومت جو زمانو هندستان ۾ هڪ صدي کان ڪجھہ گھٽ ٿي ھو. مگر حڪمران قومن جو ھڪ عام قاعدو ھوندو آھي تہ جنھن قوم کي ھڪ ڀيرو قابو ڪري پنھنجو غلام بنائي وٺن ٿيون تہ انھن جي ڪنھن بہ ضرورت جو ھو لحاظ نٿيون رکن. دنيا جي تاريخ ۾ ان جو نمونو اسان جي ذھن ۾ اچا گھڻو پڌرو بيٺو آھي، جھڙوڪ فلپائين ۾ٽن جو معاملو امريڪا سان يا روڊيشيا ۽ ڏاکڻي افريڪا جو انگريزي سفيد فام قوم جي حڪومت سان يا انگولا جو معاملو پورچوگيزن سان. ظاھر آھي تہ مٺ جيترن انگريزن هندستان جي چاليھہ ڪروڙ رھاڪن تي جنھن ترڪيب ۽ تدبير سان حڪومت ڪئي، تنھن جو نتيجو ھيءُ ڏسڻ ۾ آيو تہ راءِ بھادرن ۽ خانبھادرن ۽ سرن جي خطابن جي ھڪ وڏي قطار لڳي ويئي ۽ برطانوي حڪومت جي خيرخواھن جو ھڪ وڏو تعداد غلام قوم جو يعني ھندستانين جو پيدا ٿي ويو. ان ھوندي بہ ھندن ۽ مسلمانن ۾ ڪو ڏينھن خالي نہ ھو تہ جھيڳڙو ۽ فساد نہ ٿيندا ھئا. انھن ڪڏھن ھندن ۽ مسلمانن کي سک سان سمھڻ نہ ڏنو.

انگريز ٻڌا ھئا يا پلا انھن، هندستان تي قبضي ڪرڻ جو منڍ کان ئي ھيءُ راڳ آلاپڻ شروع ڪيو ھو تہ اسان تعليم ۽ تربيت ڏيڻ کانپوءِ ھندستانين کي سندن ملڪ ھندستان واپس ڪري ڇڏيندا سين. ڪجھہ انھن ڏٺن جي ڪري ۽ ڪجھہ ان سبب کان بہ تہ ھندستان جي دولت آھستہ آھستہ ڇڪجي برطانيا پھچي رھي ھئي، تنھن ڪري ھندستان جنھن جي آبادي ڪافي ڪثير ھئي، تنھن ۾ ڪاڌي ۽ ڪپڙي جو سوال پيدا ٿي پيو ۽ تعليمي ترقي سان گڏ ھندستانين جي دلين ۾ آزاديءَ جا جذبا اڀرڻ لڳا.

پاڪستان جي وزيراعظم جناب ذوالفقار علي ڀٽي سن ١٩٧٧ع کي علامہ اقبال جو سال مقرر ڪيو آھي، ان جو ڪھڙو سبب آھي؟ ظاھر آھي تہ اقبال جا خيالات بالڪل اسلامي آھن، جي

نظم ۽ نثر ٻنهي ۾ ملن ٿا، تن ۾ ايتري اهميت آهي جو جناب ڀٽي جي وزارت عظميٰ ۾ اقبال کي اهميت ڏني آهي.

گڏيل هندستان ۾ علامه اقبال جي اهميت جو سڀ کان وڏو سبب "پاڪستان جو تصور آهي". سنه ١٩٣٠ع ۾ لنڊن جي ٻي راڳونڊ ٽيبل ڪانفرنس ۾ اقبال هيءُ اصول پيش ڪيو ته مسلم اڪثريت جي صوبن ۾ مسلمانن جي وزارت ٿئي ۽ هندو اڪثريت وارن صوبن ۾ هندن جي. اهو ئي تصور پاڪستان جو تصور سڏجڻ ۾ آيو. اقبال پاڪستان جو جيڪو تصور پيش ڪيو، تنهن جو تفصيل ئي اهو سبب آهي، جو اقبال کي ڏاکڻي ايشيا جي ملڪن جي آزاديءَ جو شارح ٺهرائي ٿو. ڇاڪاڻ ته اقبال جي حياتيءَ ۾ برطانوي حڪومت جو ستارو عروج تي هو ۽ مشهور آهي ته برطانوي حڪومت ۾ سج لهي ئي ڪونه ٿو. انهن حالتن ۾ اقبال هوش سنڀاليو. هندستان ۾ پنهنجي تعليم مڪمل ڪري، لنڊن مان بئرسٽر ۽ جرمنيءَ مان ڊاڪٽريٽ جي سند حاصل ڪيائين. ان سلسلي ۾ اقبال يورپ جو عميق نظر سان مطالعه ڪيو ۽ ان مطالعه جو اثر اقبال تي ايترو اونهو پيو، جو هن طيءِ ڪري ورتو ته هو نه رڳو پنهنجي ملڪ، بلڪه ڏاکڻي ايشيا جي ملڪن جي آزادي بابت جدوجهد ۾ پنهنجي قلم سان جهاد ڪندو ۽ پنهنجي شاعري کي ان جو ذريعو بنائيندو. انهيءَ جدوجهد جي سبب اقبال کي ڏاکڻي ايشيا جي ملڪن جي آزاديءَ جو شارح سمجهيو وڃي ٿو ۽ ان آزاديءَ جي تشريح هن جي ڪلام مان ثابت ٿئي ٿي.

ان کان اڳي جو مان اقبال جي خيالات جي ابتدا جو بيان ڪريان هڪ خاص نڪتي جي وضاحت ضروري آهي ته شاعرانه حيثيت کان اقبال قديم رنگ جي شاعريءَ ۾ به اردو جي سينئي شاعرن کان انداز فڪر جي لحاظ کان مختلف ڏسڻ ۾ نظر ٿو اچي جهڙوڪ هن جي ڪلام جي مجموعي "بانگ درا" مان ظاهر آهي.

اقبال داغ دهلوي کان قديم شاعريءَ ۾ اصلاح ورتي آهي ۽ داغ جي انتقال تي هن هڪ نظم به لکيو، جو هن جي خيالات جو مظهر آهي ۽ ان مان ثابت ٿو ٿئي ته هو داغ جو گهڻو احترام ڪندو هو. پر اقبال جي شاعريءَ جو واسطو داغ کان بالڪل ڪٽجي ويو ۽ هن پنهنجي شاعريءَ جي لاءِ هڪ اهڙو ميدان تلاش ڪري ورتو هو، جو سڀني شاعرن کان جدا آهي، جنهن کي اڄ قومي شاعريءَ سان منسوب ڪيو وڃي ٿو. اقبال جي ايجاد جو ان کي ڪمال سمجهڻ گهرجي ته هن پنهنجي شاعريءَ جي لاءِ هڪ نئون ميدان پيدا ڪيو ۽ ان کي معراج ڪمال تائين پهچايائين.

اقبال شارح آزادي:

اقبال کي پنهنجي تعليم جي زماني ۾ مولوي سيد مير حسن شاهه جهڙو استاد مليو، جنهن جي تربيت جي اثر کان اقبال جي رڳن ۾ اسلام جي محبت ڊوڙڻ لڳي، جنهن جو سبب اسلام جي وسعت هئي. ڇاڪاڻ ته هيءَ هڪ غلط خيال آهي ته اسلام رڳو مسلمانن لاءِ نازل ٿيو آهي. بلڪ اسلام دنيا جي سڀني ماڻهن جي لاءِ آهي. ايترو البت آهي ته يورپين هجي يا امريڪي، چيني هجي يا ڪنهن به ملڪ جو رهاڪو، جيڪڏهن هو اسلام قبول ڪندو ته مسلمان ٿي چوائيندو. ان کان اقبال جي خيالات ۾ وسعت پيدا ٿي.

ڏٺو ويو آهي ته جيڪو انگريزي تعليم لاءِ ويندو هو ته موٽندي انگريزن جو ڪلمو پڙهندو ايندو هو ۽ ڪيترا پيرا ته انگريزي زال پرڻجي ايندو هو. ان بابت اڪبر الهآبادي پنهنجي طنزيه شاعريءَ ۾ گهڻو ڪجهه لکيو آهي، مگر علامه اقبال جا خيال "جاچيو:

خيره نه کر سکا مجهے جلوهٔ دانش فرنگ
سرمه هے ميری آنکهه کا خاک مدينه و نجف

پيرس پهتو ۽ مسجد کي ڏٺائين ته چيائين:

مری نگاه کمال ہنر کو کیا دیکھے
کہ حق سے یہ حرم مغربی ہے بیگانہ!
حرم نہیں ہے، فرنگی کرشمہ بازوں نے
تن حرم میں چھپادی ہے روح بتخانہ
یہ بتکدہ انہیں غارتگروں کی ہے تعمیر
دمشق ہاتھ سے جنکے ہوا ہے ویرانہ

"پیرس کی مسجد" جي عنوان سان چيائين ته هي مسجد، مسجد نه آهي، بلڪ هڪ قسم جو بتخانو آهي، ڇاڪاڻ ته هيءَ ان سرزمين تي واقع آهي، جنهن جي رهڻ وارن دمشق کي ويرانو بنائي ڇڏيو هو. دمشق هڪ علم ۽ هنر جو مرڪز هو ۽ شام جو تخت گاهه هو. هڪ زماني تائين فرينچن شام تي حڪومت ڪئي آهي ۽ عربي علم و هنر کي متائي مغربي تهذيب ۽ بيحيائي کي دمشق ۾ پکيڙيو.

جيڪي انگريزي تعليم يافته پيرس جو سير ڪري گڏيل هندستان موٽندا هئا ته پيرس جي بيحد تعريف ڪندا هئا ۽ شدت سان هيءَ تبليغ ڪندا هئا ته پيرس دنيا جي جنت آهي. هتي اسلام جو رواج هندستان کان به وڌيڪ آهي، ڇو ته اُتي هڪ ڏاڍي خوبصورت مسجد نهيل آهي.

اقبال هن ڳالهه تي زور ڏنو آهي ته لاديني تهذيب جو بنياد دين ۽ اخلاق جي دائمي دشمني تي آهي. اقبال مغربي تهذيب جي بنيادي ڪمزوريءَ جو چڱو مطالعو ڪيو هو. هن ڏٺو ته جيڪي ذهن مغربي تهذيب کان متاثر هئا، سي مذهب، اخلاق ۽ روحاني قدرن کان خالي هئا. علامه اقبال قلب و نظر جي فساد کي ان تهذيب جي روح جي ناپاڪي جو ثمر ڏيکاريو آهي.

فساد قلب و نظر ہے فرنگ کی تہذیب
کہ روح اس مدنیت کی رہ سکی نہ عفیف
رہے نہ روح میں پاکیزگی تو ہے ناپید
ضمیر پاک و خیال بلند و ذوق لطیف

علامہ اقبال جو خيال آهي تہ چالاڪ يهودين بني آدم جي دل مان حق جي روشني چورائي ورتي آهي. عقل، تهذيب ۽ دين و مذهب ان وقت تائين رڳو خواب آهن جيسين تائين موجوده نظام منڍ کان نئو بدلايو وڃي.

شيوهٔ تهذيب نو آدم دری است
پردهٔ آدم دری سوداگری است
این بنوک این فکر چالاک يهود
نور حق از سینهٔ آدم ربود
تا تہ و بالا نہ گردد این نظام
دانش و تهذیب و دین سودائے نظام

اقبال جي خيالات جي پيٽ هندستان جي انگريزي تعليم يافتہ ماڻهن جي احساسات سان ڪٿي وڃي تہ اقبال جي عظمت اڳيان اچي وڃي ٿي يعني جيتوڻيڪ اقبال فيصلو ھيءُ ڪيو تہ مغربي دنيا سائنس، مشينن ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۾ جيتري ترقي ڪندي پيئي وڃي، اوتري ئي ھي دنيا غريب ۽ ڪمزور انسانن جي، جن جي دنيا ۾ اڪثريت آهي، دشمن ٿيندي وڃي، تنهن ڪري اقبال کي مغرب جي روش ۽ هلاڪت خيزي جو علم ٿي ويو ۽ ان جي بجاءِ تہ اقبال مغرب کان مرعوب ٿئي، هو مغرب جي حالت تي افسوس ڪرڻ لڳو.

هاڻي اقبال جي ولايت کان موٽي اچڻ جي بعد جي شاعريءَ تي غور نهايت ضروري آهي تہ خبر پوي تہ اقبال جي ذهن ۾ ڏاڪٽي ايشيا جي ملڪن جي آزاديءَ جو ڪو تصور هو يا نہ.

اقبال "ضرب ڪليم" جي منڍ ۾ هڪ تهديہ لکيو آهي جنهن جو عنوان آهي "اعلیٰ حضرت نواب سر حميدالله خان فرمانرواءِ ڀوپال جي خدمت ۾":

زمانہ با امم ایشیا چہ کرد و کند
کسے نہ بود کہ ایں داستاں فرو خواند

تو صاحب نظری آنچہ در ضمیر من است
دل تو بیند و اندیشۂ تو می داند
بگیر این ہمہ سرمایۂ بہار از من
کہ گل بدست تو از شاخ تازہ تر ماند

ڳالھ ٿا ڪن تہ ھڪ ڏينھن هز هائنس نواب سر حميدالله خان عليگ اقبال جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ پنهنجي گاڏي اقبال جي گھر کان گھڻو پري ڇڏي سڌو اقبال جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، اقبال بزرگانہ شفقت سان فرمايو، ”اڙي! حميدالله تون اچي وئين“.

هن حاضريءَ جو نتيجو هي نڪتو تہ حضرت اقبال کي جا گوڏ بدل هئي، تنهن کي شلوار سان بدلائي ۽ قميص تي ڪوٽ پائي ۽ ٽوپي مٿي تي رکي فرمانروائي ڀوپال سان گڏ ٿي ويو ۽ ڪار جي ذريعي ڀوپال وڃي نڪتو. نواب صاحب پنهنجي شاهي محلات مان هڪ محل ۾ اقبال کي ترسايو، جنهن جو نالو شيش محل هو. ضرب ڪليم جا بعض نظم شيش محل ۾ ئي لکيا ويا آهن، جن جو حوالو ضرب ڪليم ۾ موجود آهي.

اقبال ڪجھ ڏينهن شيش محل ۾ مقيم رهيو ۽ ضرب ڪليم کي ترتيب ڏنو ۽ ان کي نواب سر حميدالله خان عليگ فرمانروائي ڀوپال جي نالي سان معنون ڪيو. ان نظم کي مٿي نقل ڪيو ويو آهي نظم اسان جي موضوع جي لحاظ کان بيحد اهم آهي، جنهن جي اهميت هيءَ آهي تہ علامہ اقبال فرمائي ٿو تہ گردش روزگار ايشيائي قومن سان ڇا ڇا نہ ڪيو آهي، جنهن جو داستان اڄ تائين ڪنهن نہ لکيو آهي. اي! ڀوپال جا فرمانبروا ان سلسلي ۾ جيڪي منهنجي ضمير ۾ لڪل آهي، تنهن کي تنهنجي دل ڏسي ٿي ۽ تنهن جو فڪر ان کي ڄاڻي ٿو. مون ايشيائي اقوام جي لاءِ جيڪي کي ان ڪتاب ”ضرب ڪليم“ ۾ لکيو آهي، سو هڪ موسم بهار جي دولت آهي. هيءَ سرمايۂ بهار تون منهنجي هٿ مان وٺي ڇڏ، ڇو تہ تون هڪ اهڙي عجيب و غريب

۽ لطيف شخصيت آهين جو جڏهن نون ڪنهن گل کي شاخ تان ٽوڙي پنهنجي هٿ ۾ وٺي ٿو ته اهو گل تنهن جي هٿ ۾ اچي پنهنجي شاخ کان وڌيڪ سرسبز رهي ٿو.

ان نظم ۾ اقبال اسم ايشيا جو ذڪر خصوصيت سان ڪيو آهي، جنهن جو سبب هي آهي ته هو خود ايشيا کنڊ جو رهڻ وارو آهي ۽ ايشيا جي جنهن ڀاڱي ۾ هن جو وطن آهي سو ڏاکڻي ايشيا جو اهو ڀاڱو آهي، جنهن کي هندستان اپکنڊ چيو وڃي ٿو. اڄڪلهه هن کي برصغير پاڪ و هند چئجي ٿو.

گڏيل هندستان ۾ جيستائين اقبال جيئرو رهيو انگريزن جي حڪومت هئي ۽ ان حڪومت جي مدت تقريباً نوي سال تائين ڏکڻي ٿي چڪي هئي. ان زماني ۾ هندستان تي جيڪي ڪي گذريو سو سڀ اقبال پنهنجن اکين سان ڏٺو. گڏيل هند آرين جي تهذيب جو پينگهو رهي چڪو آهي ۽ ان کانپوءِ ٻڌن جي تهذيب به ان اپکنڊ ۾ نپجي چڪي آهي ۽ اميرتيمور کان وٺي سن ١٨٥٧ع تائين مسلمان ان تي فرمانروا ٿي رهيا آهن.

تهذيب و تمدن ۽ علم و فضل ۾ هڪ زمانو هو جڏهن دهلي، لنڊن، واشنگٽن ۽ ماسڪو جو نقشو پيش ڪري رهي هئي. علم و هنر جي گهر گهر ڳالهه هئي ۽ هندو ۽ مسلمانن جي اشتراڪ سان هڪ نئين تهذيب ۽ نئين ٻولي، جنهن کي اردو چون ٿا جنم وٺي چڪي هئي. انگريزن جي حڪومت جي دور ۾ دهليءَ جي تهذيب ۽ تمدن تي زوال آيو ۽ مغربي اثرات جو دور دورو شروع ٿيو، هندستانين جي خيالات تي مغربي تصورات غلبو پاتو. انگريزي ٻولي چڱو ناڻو ڪڍيو ۽ ترقي ڪئي. راءِ بهادرن ۽ خانبهادرن جا خطاب عزت جا سبب بڻجي ويا ۽ انگريزن جا جانثار ۽ وفادار هندستان ۾ ڪثرت سان پيدا ٿي ويا. جيئن اسان مٿي بيان ڪري چڪا آهيون ته ان غلاميءَ جي زماني ۾ ڪجهه ته مغربي تعليم جي اثر ڪري ۽ ڪجهه

ماني ڪپڙي جي تنگيءَ جي سبب هندستانين ۾ آزاديءَ جو خيال پيدا ٿيو ۽ اهڙو خيال اقبال ۾ سڀ کان گھٽ هو.

اقبال جي احساسات تي هر طرف کان چوٽون ٿيڻ لڳيون، تنهن ڪري جڏهن هن پنهنجي قوم جي هڪ سيد زادي کي مغرب جو دلداده ڏٺو ته ڦٽڪي اٿيو ۽ هن جي هيءَ بيقراري هڪ نظم جي صورت ۾ ظاهر ٿي، جنهن جو عنوان آهي "ايک فلسفہ زدہ سيد زادے کے نام":

تو اپنی خودی اگر نہ کھوتا — زناریٔ برگساں نہ ہوتا
ہیگل کا صدف گہر سے خالی — ہے اس کا طلسم سب خیالی
محکم کیسے ہو زندگانی؟ — کس طرح خودی ہو لا زمانی؟
آدم کو ثبات کی طلب ہے — دستور حیات کی طلب ہے
دنیا کی عشا ہو جس سے اشراق — مومن کی اذاں ندائے آفاق!
میں اصل کا خاص سومناتی — آبا مرے لاتی و مناتی
تو سید ہاشمی کی اولاد — میری کف خاک برہمن زاد
ہے فلسفہ میرے آب و گل میں — پوشیدہ ہے ریشہ ہائے دل میں
اقبال اگرچہ بے ہنر ہے — اس کی رگ رگ سے باخبر ہے
شعلہ ہے ترے جنوں کا بے سوز — سن مجھ سے یہ نکتہ دل افروز
انجام خرد ہے بے حضوری — ہے فلسفہ زندگی سے دوری!
افکار کے نغمہ ہائے بے صوت — ہیں ذوق عمل کے واسطے موت
دیں مسلک زندگی کی تقویم — دیں سر محمد و براہیم!
دل در سخن محمدی بند — اے پور علی، ز بو علی چند
چوں دیدۂ راہ بیں نداری — قاید قرشی بہ از بخاری

هي حضرت اقبال جو هڪ احساس آهي، جو ان حقيقت جو ترجمان آهي ته اقبال جڏهن هي ڏسندو هو ته ايشيا کنڊ ۾ رهڻ وارن جي آزاديءَ تي سيڪ اچي رهيو آهي ته هو ڦٽڪي ويندو هو ۽ ان احساس جي ناخوشگوار اثر کي پنهنجي نظم ۾ ظاهر ڪندو هو. مٿين نظم مان ائين ٿو ظاهر ٿئي ته هو هڪ مسلمان سيد زادي سان مخاطب آهي، پر حقيقت ۾ اهڙي شخصيت

فقط علامت هوندي آهي، پر ان جو اصل مطلب هرهڪ اعلى درجي جو هندستاني هوندو آهي، جو مغربي اثرات کان مغلوب ٿي ويو هجي.

ڪتاب ضرب ڪليم ۾ هڪ نظم آهي جنهن جو عنوان آهي ”نڪتهٔ توحيد“ جنهن جا پويان ٻه شعر هيءَ آهن.

جهان ميں بندهٔ حر کے مشاهدات هيں کيا
تري نگاه غلامانه هو تو کيا کهئے
مقام فقر هے کتنا بلند شاهي سے
روش کسي کي گدايانه هو تو کيا کهئے

پهرئين شعر ۾ اقبال انهن ماڻهن کي صاف صاف چٽي ڇڏيو آهي ته جيڪي ماڻهو انگريز آقائن جي عطا ڪيل اعزاز تي خوش آهن ته آزاد ماڻهن جا يعني انهن ماڻهن جا، جي ڪنهن جا غلام نه آهن، تن جا تجربات ۽ مشاهدات بيان ڪري سگهجن ٿا، پر غلامانه ذهنيت رکڻ وارن سان جيڪڏهن اهي ڳالهيون بياز به ڪيون وڃن ته غلاميءَ جي غلبي جي سبب اهي ڳالهيون انهن جي ذهن ۾ سمائجي نٿيون سگهن. انهن تي اقبال هڪ چابڪ پيو لڳائي ۽ چوي ٿو ته جڏهن ڪنهن جي ذهنيت غلامانه ٿي وڃي ٿي ته ان کي هيءَ حقيقت سمجهائي نٿي سگهجي ته غريبيءَ جي آزادي غلاميءَ جي حڪومت جي مقابلي ۾ ڪيتري نه بلند آهي. صاف ظاهر آهي ته اقبال ڏاڪڻي ايشيا جي ملڪن جي رهاڪن کي آزاديءَ جو قدر ۽ قيمت ڏيکاري رهيو آهي انهيءَ جو ئي هو شارح آهي.

نئين دنيا سان مطلب اچڪلهه ٻين قومن ڪانسواءِ عرب به شامل ڪيا ۽ ورتا وڃن ٿا. اقبال جي نظر کي ڏسڻ گهرجي ته ان سنه ١٩٣٨ع کان به اڳي هن امراءِ عرب جي لاءِ جيڪي چيو هو، سو اڄ جي زماني تي ٺهڪي ڏو اچي يعني عرب مسلمان هجڻ جي حيثيت کان ۽ سندن ٻولي عربي هجڻ جي ڪري هڪ ئي قوم آهن، پر انهن جو پاڻ ۾ زبردست اختلاف

ملي ٿو ۽ انهيءَ اختلاف عربن کي پاڻ ۾ اتفاق ۽ اتحاد ڪرڻ کان روڪي رکيو آهي. ”امراء عرب“ کي جاچيو ته علامه اقبال ڇا ٿو چوي:

ڪرے یہ کافر ہندی بھی جرات گفتار
اگر نہ ہو امرائے عرب کی بے ادبی!
یہ نکتہ پہلے سکھایا گیا کس امت کو
وصال مصطفوی، افتراق بولہبی
نہیں وجود حدود شعور سے اس کا
محمد عربی سے ہے عالم عربی!

علامه اقبال ان نظم جو هڪ وڏو بليغ انداز اختيار ڪيو آهي، تنهن ڪري هو چوي ٿو ته جيڪڏهن امراء عرب ان کي بي‌ادبي ۽ گستاخي نه سمجهن ته آئون جو هڪ هندستاني ڪافر آهيان ڪجهه چوڻ جي جرات ڪريان. ان انداز ڪلام ۾ بلاغت هيءَ آهي ته عرب پنهنجي نسلي غرور جي سبب غيرعرب يعني ٻين ٻيني مسلمانن کي ڪافر سمجهندا هئا ۽ ڪو شڪ نه آهي ته اقبال هڪ پڪو مسلمان هو جو پاڻ کي ڪافر هندي چيو اٿس، ڇا لاءِ ته عرب هندستان جي هرهڪ مسلمان کي ڪافر هندي چوندا هئا. هيءَ ڪلام جي بلاغت جو هڪ اعليٰ نمونو آهي.

ٻئي شعر ۾ اقبال اهو فرض ڪري ورتو آهي ته امراء عرب هن کي ڳالهائڻ جي اجازت ڏيئي ڇڏي آهي، تنهن ڪري انهن کان سوال ٿو ڪري ته ”اي! امراء عرب مون کي ان ڳالهه جو جواب ڏيو ته دنيا ۾ سڀ کان اڳي ڪهڙي قوم کي اها تعليم ڏني ويئي ته جناب مصطفيٰ پيغمبر اسلام صلعم جي تعليم تي متحد ٿي وڃڻ ۽ ابولهب جي تعليم جي انتشار ۽ نفاق وجهڻ کان بچڻ گهرجي. ان ۾ نڪتو هي آهي ته جناب رسالت مآب صلي الله عليه وسلم جا سيئي مڃڻ وارا پاڻ ۾ ڀائر آهن ۽ پاڻ ۾ انهن جو ڪو فرق نه آهي ۽ جيڪڏهن فرق آهي ته اهو مصطفوي نه آهي بلڪ بولهبي يعني ابولهب جو مڃڻ وارو.

ٽئين شعر ۾ اقبال هيءَ خيال ظاهر ڪيو آهي ته اتحاد ۽ اخوت جون حدون مختلف ٻولين ۽ رنگن ۽ خاندانن سان نٿيون ٺهن، بلڪ حضور صلعم جي ذات گرامي مسلمانن جو مرڪز آهي، تنهن ڪري غير عرب ڪي خواه هو مسلمان ٿي چو نه هجي ڪافر چوڻ غلط آهي. ان نظم ۾ علامه اقبال چاليهه پنجاه ورهه اڳي اها ڳالهه چئي هئي، جا عرب حڪومتن ۾ اڄ ملي ٿي، جيتوڻيڪ اڄ ڪفر جي فتويٰ نٿي ڏني وڃي، پر افتراق ۽ علحدگيءَ جا خيالات اڄ به عربن کي اتحاد کان روڪي رهيا آهن ۽ ظاهر آهي ته عربي ڳالهائڻ واري قوم جو هڪ وڏو ڀاڱو ڏاکڻي ايشيائي ڀاڱي ۾ واقع آهي. اقبال جو چوڻ هيءَ آهي ته جيستائين ڪ پاڻ ۾ اختلاف رهندو ته آزاديءَ جو صحيح معنيٰ ۾ استفادو ڪري نٿو سگهجي. انهيءَ قسم جو هڪ ٻيو نظم ضرب ڪليم ۾ ملي ٿو جنهن جو عنوان آهي: ”سلطان ٽيپو کی وصیت“

تو رہ نورد شوق ہے؟ منزل نہ کر قبول!
لیلیٰ بھی ہم‌نشین ہو تو محمل نہ کر قبول!
اے جوئی آب بڑھ کہ ہو دریائے تند و تیز!
ساحل تجھے عطا ہو تو ساحل نہ کر قبول!
کھویا نہ جا صنم‌کدۂ کائنات میں!
محفل گداز گرمیٔ محفل نہ کر قبول!
صبح ازل یہ مجھ سے کہا جبرئیل نے!
جو عقل کا غلام ہو وہ دل نہ کر قبول!
باطل دوئی پسند ہے حق لا شریک ہے!
شرکت میانۂ حق و باطل نہ کر قبول!

ان نظم ۾ اقبال جيڪي ڪي چيو آهي، تنهن جو انداز بيان هيءَ آهي ته هو سلطان ٽيپو جي زبان سان چوي ٿو. سلطان ٽيپو جي وانان چوائڻ ۾ اقبال جو ڇا مطلب آهي؟ ان زماني ۾ اقبال مدراس، ميسور ۽ حيدرآباد دکن جي سير تي ويل هو.

اهو زمانو سنه ۲۹-۱۹۳۰ع جو هو، اقبال ڇهه تقريرون انگريزي ۾ اسلام تي ڪيون. ميسور جڏهن ويو ته سرنگاپٽم وڃي، حيدر علي ۽ ٽيپو سلطان جي مزارن جي زيارت به ڪيائين. اتي علامه ماڻهن جي واتان ٽيپو سلطان جي بهادري ۽ حريت جون ڳهڻيون ڳالهيون ٻڌيون هيون. ان نظم ۾ آزاديءَ جو ذڪر آهي، تنهن ڪري ٽيپو ان جو نشان آهي ۽ هن جي وصيت جي ناالي سان نظم آندو ويو آهي.

ٻهرين شعر لاءِ چوي ٿو ته "اي! مخاطب تون عشق جي منزل جو مسافر آهين، تنهن ڪري واٽ تي پنهنجو گهر هرگز نه ٺاهجائين؛ نڪو هڪ مقام تي محدود ٿي رهڻ پسند ڪجائين، ايترو جو تون مجنون آهين ۽ ليليٰ توکي ملي وڃي ۽ محمل ۾ وکي محدود رکڻ گهري ته تون هن جي اها ڳالهه به قبول نه ڪجائين. هڪ ڳالهه اتي قابل غور آهي ته مقام جو ذڪر آهي ۽ ٽيپو جي واتان آهي، پر ٽيپو ڏاکڻي هندستان جو هو جو اشارو آهي ڏاکڻي ايشيا جي طرف ۽ سڀني قومن جي آزادي جي لاءِ هڪ پيغام آهي. اقبال جي لفظن مان ڪا خاص قوم سمجهه ۾ نٿي اچي، بلڪ ٽينءَ دنيا جون سڀئي قومون انهن مان مراد ٿي سگهن ٿيون ۽ ڏاکڻي ايشيا جون قومون خصوصيت سان مراد ٿي سگهن ٿيون، جو ٽيپو انهيءَ ڀاڱي جو رهڻ وارو آهي. ٻئي شعر ۾ به ڏاکڻي ايشيا جي هر اهڙيءَ قوم جي طرف اشارهٔ ڇيو ويو آهي، جا آزاديءَ جي جدوجهد ۾ مصروف هجي جيئن اي! نديڙي ندي تون ايتري ترقي ڪر جو اهڙو سمنڊ بنجي وڃي، جنهن جو ڪو ڪنارو ٿي نه هجي. ندي جو مثال به ڏاکڻي ايشيا جي هر ترقي ڪرڻ واري قوم تي صادق اچي سگهي ٿو. ٽيپو جي ان وصيت مان به هيءَ ڳالهه ثابت ٿي ٿئي ته اقبال ڏاکڻي ايشيا جي قومن جي آزاديءَ جو علمبردار آهي.

ضرب ڪليم جي هڪ وڏيڪ نظم، "ڪارل مارکس کی آواز" ۾ ڪجهه وڏيڪ نڪتن جي اقبال وضاحت ڪئي آهي:

یہ علم و حکمت کی مہرہ بازی یہ بحث و تکرار کی نمائش!
نہیں ہے دنیا کو اب گوارا پرانے افکار کی نمائش!
تری کتابوں میں اے حکیم معاش رکھا ھی کیا ہے آخر
خطوط خمدار کی نمائش! مریز و کجدار کی نمائش!
جہان مغرب کے بتکدوں میں کلیسائوں میں مدرسوں میں
ہوس کی خونریزیاں چھپاتی ہے عقل عیار کی نمائش!

ڪارل مارڪس جي زبان سان اقبال اڄڪلهہ جي معاشي مسئلن بابت چوي ٿو تہ ”اي معاشيات جا ماهر! تنهنجي ڪتاب ۾ معاشيات جي لاءِ ڪجهہ بہ نہ آهي، جي آهي تہ ڪجهہ ڏنگيون ڦڏيون ليڪون آهن، جن مان معاشيات جي ناممڪن ۽ مشڪل ڳالهين جي سوالن جو ڪو حل نٿو ملي. جنهن حالت ۾ ڏاکڻي ايشيا جي ملڪن ۾ معاشيات جو مسئلو اڄ سياسيات کان وڌيڪ اهم ۽ منجهيل آهي، تنهن ڪري اقبال ڏاکڻي ايشيا جي ملڪن جي مسئلن ۾ معاشيات کي هميشہ اهميت ڏني آهي، ڇاڪاڻ تہ سياسي ۽ اقتصادي آزادي بنان معاشي آزاديءَ جي بي‌معني آهي. ان کانپوءِ اقبال مغرب جي چالاڪين ۽ عيارين جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن مان صاف ظاهر ٿو ٿئي تہ هو ايشيا وارن کي مغرب جي چالن کان خبردار ڪرڻ ٿو گهري.

ضرب ڪليم ۾ ”جمعیت اقوام مشرق“ جي نالي سان هڪ نظم آهي.

پانی بھی مسخر ہے ہوا بھی ہے مسخر
کیا ہو جو نگاہ فلک پیر بدل جائے!
دیکھا ہے ملوکیت افرنگ نے جو خواب
ممکن ہے کہ اس خواب کی تعبیر بدل جائے!
طہران ہو گر عالم مشرق کا جنیوا
شاید کرۂ ارض کی تقدیر بدل جائے!

جنهن حالت ۾ ايشيا جو شمار مشرق ۾ ٿئي ٿو ۽ ايران جي گاديءَ جو هنڌ طهران مشرق ئي ۾ واقع آهي، تنهن ڪري ايشيا جو ئي هڪ مشهور شهر آهي. اقبال جي ذهن ۾ گهٽ ۾ گهٽ

سنہ ١٩٣٥ع کان اڳي هڪڙو خيال پيدا ٿي چڪو هو تہ جيئن جمعيت اقوام وانگر جنهن تي مغربي وڏين طاقتن جي مهر لڳل آهي، مشرق ۾ بہ هڪ جمعيت اقوام مشرق جو هجڻ ضروري آهي، ڇاڪاڻ تہ ان جو هجڻ آزاديءَ جي ضرورت کي پورو ڪندو.

اقبال جي پهرين ٻن شعرن جو مطلب آهي تہ مغرب جي طاقتور ملڪن جي هيءَ حالت آهي، جو پاڻي ۽ هوا تي اڄ انهن جو قبضو آهي، يعني هو سڄي ڪرهٔ ارضي تي ڇانئجي ويا آهن ۽ سڄي ڪرهٔ ارضي کي پنهنجي وس ۾ رکڻ جا خواب ڏسي رهيا آهن. پر جيڪڏهن اتفاقاً يا قسمت سان حالتون بدلجي وڃن تہ ڇا ٿيندو؟

ان سوال جو جواب اقبال ائين ٿو ڏئي تہ جمعيت اقوام مغرب جو مرڪز تہ جنيوا آهي، جيڪڏهن طهران کي، اقوام مشرق متحد ٿي، پنهنجو مرڪز بنائي وٺن تہ ممڪن آهي تہ ايشيا جي تقدير بدلجي وڃي.

اقبال جي ان نظم جو تصور موجوده حالتن جو خاڪو پيش ٿو ڪري. مختصر لفظن ۾ ان جو شرح ان طرح ڪري سگهجي ٿو تہ سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ترقي انسان کي چنڊ تي پهچائي ڇڏيو آهي ۽ جوهري قوت سان اهڙا طاقتور بم ٺاهيا ويا آهن، جن سان ڪو ملڪ تہ ڇا پر پوري ڪرهٔ ارض کي برباد ڪرڻ جو امڪان نظر اچي رهيو آهي ۽ امريڪا ۽ روس اهڙن قوتن جا زبردست مرڪز آهن.

ٻي عظيم جنگ کانپوءِ فتحياب قومن يو-اين-او جو بنياد وڌو ۽ ان ۾ دنيا جون تقريباً ڏيڍ سؤ قومون شامل آهن، پر حقيقت هيءَ آهي تہ اهي قومون نالي ماتر آهن. يو-اين-او ۾ اصل ۾ طاقت جو مرڪز امريڪا ۽ روس آهن. ٻين لفظن ۾ چئي سگهجي ٿو تہ سڄي اقوام عالم تي خواہ اهي ايشيا جون هجن يا افريڪا جون يا امريڪا جون، پر انهن تي حڪومت امريڪا يا روس جي ئي آهي.

اقبال جي خيال ۾ هي حقيقت موجود هئي ته ايشيا وارن کي پنهنجي حفاظت جو انتظام پنهنجي نموني ۾ ڪرڻ گهرجي، ڇالاءِ ته يورپ ۽ امريڪا ٻنهي ملڪن جي غلاميءَ ۾، ايشيا جي ترقي ان حالت ۾ ممڪن آهي ته ايشيائي قومن کي اقوام عالم مان ڪڍي وڃجي.

امريڪا ۽ مغربي ملڪن جو اتحاد يو-اين-او جي اصل طاقت آهي. روس، جيڪو يو-اين-او جو هڪ خاص رڪن آهي، سو ايشيا ۾ ئي آهي. اهڙيءَ طرح ترقي پسند، آزاد ۽ خودمختار ايران به ايشيا ۾ ئي آهي ۽ جيئن ته اقبال چئي چڪو آهي ته طهران به ايشيا ۾ آهي ۽ ان کي ايشيا جو جنيوا ٿاهي وڃڻ گهرجي حالانڪ موجوده حالتن کي ڏسندي اقبال جو هي تصور ڪجهه، صحيح معلوم نٿو ٿئي، ڇاڪاڻ ته ايران اڄا ٻين جو محتاج ۽ ضرورتمند معلوم ٿو ٿئي، ڇاڪاڻ ته حالتن جيڪو پلٽو کاڌو آهي، تن اقبال جي تصور جو مرڪز ته ڪين بدليو آهي، پر ان جي عملي صورت باقي آها نه رهي آهي، جا اقبال جي تصور ۾ هئي يعني طهران ڪمزور جو ڪمزور رهجي ويو آهي ۽ روس ايشيا ۾ سيني قومن کان بازي کڻي ويو آهي، تنهن ڪري طهران کي جنيوا ٿاهڻ ڪهڙي طرح ممڪن آهي.

ان پيچيده سوال جو جواب اقبال جي مرڪزي تصور ۾ موجود آهي، سو اهو آهي ته مسلم قومون ايشيا ۾ پنهنجو مرڪز قائم ڪري وٺن ۽ هي قدرت وٽان مدد آهي ته ايران ۽ حجاز به اهڙا ملڪ آهن، جي توانائي جا زبردست مالڪ آهن ۽ اڄ انهن وٽ دولت به ڪافي آهي ۽ ايران جو موجوده بادشاه سياسي فهم ۽ ادراڪ ۾ ڪامياب آهي، تنهن ڪري جيڪڏهن ايشيا جا سيئي مسلم ملڪ ايران کي مرڪز ٿاهي وٺن ۽ پنهنجي قوت هڪ مرڪز تي گڏ ڪري وٺن ته طهران مشرق جو جنيوا ٿي سگهي ٿو.

جيڪڏهن هيءَ تاويل قبول ڪرڻ جي قابل نه هجي ته

اقبال جي مرڪزي خيال جي مطابق ايشيا ۾ ڪنهن مسلم ملڪ کي سڄي عالم اسلامي جو مرڪز ٿاهيو وڃي ته هو مغرب جي جنيوا جو جواب تي سگهي ٿو، جاڪاڻ ته دولت، سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ کي جيڪي وٺڻ جي ڪافي طاقت رکي ٿو، هيءَ آهي مختصر بيان طهران جي جنيوا ٿاهڻ جي تصور جو.

اجا ٿائين جيڪي ڪي بيان ڪيو ويو آهي، تنهن جو وڏيڪ ڀاڱو ضرب ڪليم کان ماخوذ آهي، جو اقبال جو اهو ڪتاب آهي جنهن جي ٽائيٽل پيج تي لکيل آهي "اعلان جنگ دور حاضر ڪي خلاف" يعني دور حاضر جي خلاف جنگ جو الٽيميٽم جنهن مان ثابت ٿو ٿئي ته اسان جي زماني ۾ ايشيا، خاص ڪري ڏاکڻي ايشيا جا ملڪ ۽ انهن ملڪن مان به خاص طرح مسلم ملڪن جي اڪثريت، سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي لحاظ کان گهڻو پست حالت ۾ آهي. ان ڪانسواءِ، ايشيائي ملڪ پاڻ ۾ هڪ ٻئي کان بدظن آهن، تنهن ڪري وڏيڪ مشڪلن جو حل ان حالت ۾ ئي پيدا ٿي سگهي ٿو، جڏهن ايشيا جا سيئي ملڪ پاڻ ۾ گڏجي وڃن ۽ ڪا اهڙي تدبير سوچين جنهن کان مغربي ٽيڪنالاجيءَ جي غلاميءَ کان آزادي حاصل ٿئي. اصل تدبير ته اها ئي آهي ۽ اقبال جو اشارو به انهيءَ طرف آهي. هالي هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ايشيائي ملڪن جو پاڻ ۾ ملي ويهڻ سئي جي سوراخ مان اٺ جو لنگهڻ بنجي.

جيڪي ڪي لکيو ويو آهي، سو اقبال تي ڪتابن جي مطالعہ جو نتيجو آهي. معلوم ائين ٿو ٿئي ته اقبال جي ذهن ۾ به خيال آهن. پهريون خيال آهي ته هو پنهنجي قوم کي ڏيکارڻ گهري ٿو ته حاڪم قوم خواه اسان کي سون جو گرهه ڇو نه کارائي، هيءَ هن جي حڪمت عملي آهي، پر اصل ۾ حاڪم قوم اسان جي حياتيءَ جي رڳن جو رت چوسي رهي آهي. ٻيو خيال هيءَ آهي ته اقبال قوم جي نوجوانن ۾ هيءَ احساس پيدا ڪرڻ گهري ٿو ته نوجوان پاڻ تي اعتماد رکن ۽ غلاميءَ تي راضي

نه ڏين. انهن پنهنجي خيالن کي اقبال طرح طرح سان پنهنجي ڪلام ۾ ظاهر ڪري ٿو:

بال جبريل جو هڪ نظم آهي، جنهن جي تشريح مان هيءَ ڳالهه واضح ٿي وينديءَ ته اقبال جي ذهن ۾ هي ٻئي خيال ڪيترو نه شدت سان موجود آهن:

لا پهر اک بار وہی بادہ و جام اے ساقی
ہاتھ آجائے مجھے میرا مقام اے ساقی!

ساقي جو ڇا مطلب آهي؟ تنهن جي تشريح مناسب آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ گيت آهي ”هو جمالو“ پنجابيءَ ۾ انهيءَ قسم جو هڪ لوڪ گيت آهي ”جُگني“. اردو سنڌي شاعريءَ ۾ ساقي هڪ اهڙي علامت آهي، جا جگني يا جمالو جي حيثيت رکي ٿي. لفظ ساقيءَ کي ڪتب آڻڻ جي وقت هي ماحول پيش ڪيو ويو ٿو ته هڪ رند، شراب جو عاشق آهي ۽ شراب کي ئي پنهنجي زندگي سمجهي ٿو، سو ساقي جي اڳيان موجود آهي ۽ ان کان شراب گهرڻ لاءِ طرح طرح سان حيلا بهانا ڪولي ٿو. لفظ ساقي ۽ شراب گهرڻ جي عبارت صاف صاف ظاهر ڪري ٿي ته رند جو مطلب شرابي نه آهي، بلڪ هڪ اهڙو شخص آهي، جو پنهنجي ڌن جو پڪو ٿو ٿئي ۽ شراب سان مطلب شراب نه آهي، بلڪ ان مان مطلب ان جو اهو خاص مقصد يا ڌن آهي، جنهن جي لاءِ هو جدوجهد ڪري ٿو.

جڏهن رند ۽ شراب جو مطلب بدلجي ويو ته ضرور آهي ته ساقي سان مراد شراب پيارڻ وارو نه هجي، بلڪ ٻيو ئي شخص مراد هجي. ان تمهيد کانپوءِ اقبال جي شعر جو جائزو ونجي ٿو.

سنڌي ذي شعور طبقو اقبال جو مطالعو وسعت نظر سان نٿو ڪري، بلڪ جيئن هيءَ ذي شعور شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي ڪلام جو مطالعو ڪري ٿو، انهيءَ طرح اقبال کي به پڙهي ٿو. شاهه جي مطالعي جي وقت سنڌيءَ جو هرهڪ صاحب فڪر

بجاءِ ان جي تہ شاهہ صاحب جو خيال معلوم ڪري پنهنجي خيال کي شاهہ صاحب جي خيال جو مظهر سمجهڻ لڳي ٿو ۽ پنهنجي خيال کي شاهہ صاحب جي مٿي تي مڙهي ٿو. هيءَ هڪ اهڙو طريقو آهي، جو ڪنهن شاعر جي ڪلام جو مطالعو محدود دائرن ۾ گهٽجي رهجي ٿو وڃي، ۽ اسان شعور سنڀاليندي هي طريقو اختيار ڪيو آهي تہ شيڪسپيئر هجي يا برنارڊ شا يا ڪو ٻيو انگريزي شاعر، اسين هن جي خيال کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا ۽ شاهہ صاحب جي مطالعي وقت بہ پنهنجي انهيءَ اصول جي پابندي ڪجي ٿي. اهو ئي حال اقبال جي مطالعي جو آهي.

حضرت اقبال ساقيءَ کي مخاطب ڪري چوي ٿو، ”اي ساقي! هڪ ڀيرو وري اهو ئي شراب ۽ اهو ئي جام ڪٺي اچ.“ اهو ئي شراب سان مطلب ڪهڙو شراب آهي؟ ان سوال جو جواب ٿي نہ رڳو ان نظم جو مقصد آهي، بلڪ اقبال جي سڄي ڪلام جو مرڪز ئي ان سوال جو جواب آهي.

هي مصرع ۾ اقبال چوي ٿو تہ مان اهو ئي شراب، ساقي ڪان انهيءَ لاءِ گهران ٿو تہ مان پنهنجو اهو مقام حاصل ڪري وٺان جو اڄ ڪان گهڻو اڳي مون کي حاصل هو ۽ ظاهر آهي تہ اهو ڪو نهايت بلند ۽ عالي مقام هوندو، جو هن کي اڄ حاصل نہ آهي.

”اهو ئي شراب مون کي منهنجو مقام“، هي لفظ اهڙا آهن، جن مان ثابت ٿو ٿئي تہ اقبال جو اشارو ڪنهن وڏي عظيم مقصد جي طرف آهي، ظاهر آهي تہ اهو عظيم مقصد ان ڪانسواءِ ٻيو ڪو ئي نٿو سگهي تہ ڏاکڻو ايشيا يعني اقبال جو مقام گڏيل هندستان هو ۽ تاريخ گواهي ڏئي ٿي تہ هندستان روايتن جي مطابق زمانہ ماضيءَ ۾ دنيا جي ٻين قومن جي رهبري ڪري چڪو آهي، تنهن ڪري هو ساقي کي مخاطب ڪري چوي ٿو تہ اي ساقي! تون مون کي اهوئي شراب وري

عطا فرمائي جو تو اڳي ڏنو هو ۽ منهنجي خواهش آهي ته مون کي وري اهو بلند مقام ملي وڃي، جو ان کان اڳي مون کي حاصل هو. ظاهر آهي ته اقبال هي فرمائي رهيو آهي ته هن جي قوم ۽ هن جو ملڪ وري اهوئي مقصد حاصل ڪرڻ ۾ جدوجهد ڪرڻ لڳي، جنهن مان ملڪ خوشحال رهي ۽ قوم رڳو پنهنجي نه، بلڪ ٻين ملڪن جي به مدد ڪندي رهي. ان مان صاف ظاهر آهي ته اقبال ڏاڪڻي ايشيائي قومن جي انهيءَ سربلندي جو متمني آهي، جا ڪنهن زماني ۾ هن کي حاصل هئي. ٻئي شعر ۾ چيو اٿس:

تین سو سال سے ہیں ہند کے میخانے بند
اب مناسب ہے ترا فیض ہو عام اے ساقی!

اقبال جي زماني کان ٽي سؤ سال اڳي مغل بادشاهن جو زمانو هو ۽ انهيءَ زماني ۾ فرق ۽ تعصب تقريباً ختم ٿي چڪا هئا. مسلمانن سنسڪرت ۽ سنسڪرت سان لاڳو علوم و فنون جي حاصل ڪرڻ ۾ پنهنجيون زندگيون لڳائي ڇڏيون هيون. ملڪ محمد جائسي جهڙو شاعر ۽ راجا ٽوڏر مل ۽ مانسنگ جهڙن راجائن ميرزا جو لقب حاصل ڪيو ورتو هو ۽ هي نتيجو هو ٻنهي قومن جي اتحاد ۽ اشتراڪ جو، خوشحالي ۽ علوم و فنون اهڙيءَ ترقي ڪئي، جا روءِ زمين تي پنهنجو مثال پاڻ هئي.

اقبال ساقي کي مخاطب ڪري چوي ٿو ته ٽن سو سالن کان هندستان جا ميخانا بند ٿي چڪا آهن ۽ سڀئي رند يعني هندستان جا سڀئي باشنده هڪ ٻي قوم جا غلام ٿي چڪا آهن، تنهن ڪري اهو وقت اچي پهتو آهي ته اي ساقي! تنهن جو فيض وري ساڳي طرح جاري ٿي وڃي جيئن ٽي‌سؤ سال اڳي هو.

اقبال هڪ زماني تائين هندو مسلم اتحاد جو مبلغ ٿي رهيو آهي، تنهن ڪري چوي ٿو ته:

سارے جہاں سے اچھا ہندوستاں ہمارا
ہم بلبلیں ہیں اسکی وہ گلستاں ہمارا

کيترائي اهڙا نظم آهن، جن ۾ هندو مسلم اتحاد جي تبليغ ڪئي آهي، تنهن ڪري هو چوي ٿو ته ٿن سو سالن کان هندستان جا ميخانه بند آهن. ميخانه مان مطلب هتي عام مجلسون آهن، جن ۾ هندو مسلمان پاڻ ۾ گڏجي وهندا هئا ۽ ملڪ ۽ قوم جي بهبوديءَ ۽ خوشحاليءَ جون تدبيرون ڪندا هئا. اقبال جي تمنا آهي ته اهڙيون مجلسون وري قائم ٿي وڃن ته ڪ غلاميءَ کان ڇوٽڪارو حاصل ٿئي.

میرے مینائے غزل میں تھی ذرا سی باقی
شیخ کہتا ہے کہ ہے یہ بھی حرام اے ساقی

ان جو مطلب آهي ته آهي ماڻهو جيڪي هندو مسلمان اتحاد کي ناپسند ٿا ڪن، تن کي اقبال شيخ سان استعارو ڪيو آهي ۽ چيو آهي ته منهنجن شعرن ۾ اعليٰ درجي جو جذبو ملي ٿو، پر بعض ماڻهو انهن کي برو چون ٿا. ساقي جي رهاعت سان هن پنهنجن خيالات کي مينائي غزل چيو ۽ ذرا سي مان مطلب آهي ته هندو مسلم اتحاد جو ڪجهه نه ڪجهه حصو منهنجي شاعريءَ ۾ ملي ٿو. اعتراض ڪرڻ وارا ان کي به برو ٿا سمجهن.

شیر مردوں سے ہوا بیشۂ تحقیق تہی
رہ گئے صوفی و ملا کے غلام اے ساقی

اڳين شعر جي تشريح پنهنجي جاه تي بالڪل درست آهي، پر ان شعر جي پيش نظر ان جي تشريح ائين به ٿي سگهي ٿي ته اقبال پنهنجي قوم يعني مسلمانن ئي کي چوي ٿو ته عالم اسلامي جو اتحاد منهن جي فن ۾ ملي ٿو، پر جيڪي ماڻهو ان اتحاد کان ناراض آهن، سي ان کي ناپسند ڪن ٿا، تنهن ڪري ان شعر ۾ اقبال چوي ٿو ته جيڪي ماڻهو اعليٰ درجي جي ديني خيالات ۾ نيون نيون تحقيقات ڪن ٿا، هاڻي اهي باقي نه رهيا

آهن. رڳو اهڙا باقي رهجي ويا آهن، جي ان ڳالهه کي ورجائين ٿا ۽ ان جي پيروي ڪندا وتن ٿا، جي پراڻا صوفي ۽ پراڻا ملا چوندا هئا، يعني اڄڪلهه جا ماڻهو تحقيق جو ڪم نٿا ڪري سگهن ۽ انڌي تعليم جي تبليغ ڪن ٿا. صوفي ۽ ملا جي لفظن کان ڌوڪو نه کائڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اقبال ڇاڻو صوفي ۽ ملا جي هرگز برائي نٿو ڪري بلڪ انهن جي، جي رڳو نقال ۽ جاهل صوفي ۽ ملا آهن، تنهن ڪري صوفي لاءِ چيو اٿس:

وہ صوفی کہ تھا خدمت حق میں مرد
محبت میں یکتا حمیت میں فرد
عجم کے خیالات میں کھو گیا
یہ سالک مقامات میں کھو گیا

ان جو مطلب آهي ته صوفي حقيقت ۾ سماج جو وڏو قيمتي فرد هو، مگر هاڻي هن جا نقال ۽ مقلد باقي رهجي ويا آهن. هي خيال منهنجي کان ٿي غلط آهي ته اقبال صوفين جي برخلاف هو بلڪ هو خود هڪڙو عظيم صوفي هو. پنجون شعر آهي:

عشق کی تیغ جگردار اڑالی کس نے؟
علم کے ہاتھ میں خالی ہے نیام اے ساقی!

اڄڪلهه علم بي عمل رهجي ويو آهي ۽ ماڻهن مان مقصد جو چاهه ڦنا ٿي چڪو آهي، ان مفهوم کي اقبال ائين ادا ڪيو آهي ته قوم کان مقصد جي عشق جي تلوار ڪنهن کسي ورتي؟ ڇاڪاڻ ته هاڻي علم جي هٿ ۾ تلوار نه آهي بلڪ خالي نيام رهجي وئي آهي. اقبال جو شاعريءَ تي تبصرو ملاحظ فرمايو:

سینہ روشن ہو تو ہے سوز سخن عین حیات
ہو نہ روشن تو سخن مرگ دوام اے ساقی

جيڪڏهن دل ۾ نور باقي آهي يعني جيڪڏهن سينو روشن آهي ته شاعري شاعري نه هوندي بلڪ اها ابدي حيات هوندي ۽ جيڪڏهن

دل ۾ نور ئي نه هوندو ته شاعري هڪ مڪمل موت آهي. ٻين لفظن ۾ اقبال چوي ٿو ته شاعر جي دل ۾ دين ۽ پاڪيزه مقصد جو نور هئڻ گهرجي. اهڙيءَ حالت ۾ شاعري مفيد هوندي ۽ جيڪڏهن شاعر جي دل ۾ صداقت ۽ دين جي روشني موجود ئي نه آهي ته شاعري مرگ دوام آهي. ”جدا هو دين سياست سے تو رہ جاتی ہے چنگيزی“. شعر:

تو مری رات کو مہتاب سے محروم نہ رکھ
تیرے پیمانے میں ہے ماہ تمام اے ساقی!

مٿين ڇهن شعرن ۾ ڪيترا حالات ۽ واردات نظم ڪيا آهن. آخري شعر ۾ اقبال ساقي کي مخاطب ٿيو ٿئي. مٿي اڳي ئي عرض ڪري آيا آهيون ته ساقي مان مطلب شراب پيارڻ وارو نه، بلڪ هڪا اهڙي شخصيت مراد ٿئي ٿي، جو صاحب مقصد جي تربيت ڪري سگهي ۽ ان کي ڪاميابي جي منزل تائين پهچائي سگهي، تنهن ڪري اقبال جي مٿين ۽ آخري شعر ۾ ساقيءَ مان مطلب حضور پيغمبر اسلام عليه الصلواة والسلام جي ذات مقدس آهي.

حضور صلعم کي خطاب ڪري اقبال عرض ڪري ٿو ته اي محترم ساقي يعني اي خاتم المرسلين! اوهان جي جام يعني اوهان جي تعليم ۾ بدر ڪامل جو نور ملي ٿو، تنهن ڪري اوهين منهنجي رات يعني منهنجي قوم جي رات جي اونده کي روشن فرمائي ڇڏيو.

ڇاڙيءَ ۾ جاويد نامه مان ڪجهه شعر ڏجن ٿا. ان مان مطلب فقط هيءُ آهي ته مسلم قوم جو مقصد هڪ ئي آهي ۽ ان قوم جو نفعو نقصان به هڪ ئي آهي. اقبال جي نظر ۾ مسلمان هندستان جو رهڻ وارو هجي يا حجاز، شام ۽ عراق جو هجي، خواه هو ترڪي، موراڪو يا ٻئي ڪنهن ملڪ جو رهاڪو هجي، انهن جي وحدت دين اسلام ۾ لڪل آهي، تنهن ڪري جاويد نامه ۾ اسان جو فيلسوف شاعر انهيءَ مقصد تي روشني وجهي ٿو:

دين و وطن:

گرچہ آدم بردمید از آب و گل
رنگ و نم چون گل کشید از آب و گل
حیف گر در آب و گل غلطد مدام
حیف اگر برتر نپرّد زین مقام
گفت تن درشو بخاک رهگذر
گفت جان پہنائے عالم را نگر!
جان نگنجند در جہات اے ہوشمند
مرد حر بیگانہ از ہر قید و بند
حر ز خاک تیرہ آید در خروش
زانکہ کہ گوئی مصر و ایران و یمن
آن کف خاکے کہ نامیدی وطن
این کہ گوئی مصر و ایران و یمن
با وطن اہل وطن را نسبتے است
زانکہ از خاکش طلوع ملتے است

هن ڳالهه کي وسارڻ نہ گهرجي تہ اقبال جي زماني ۾ ڪڏهن هندستان انگريزن جو غلام هو. اهو ئي حال مصر جو هو. شام ۽ ايران تي بہ مغربي قومن جو قبضو هو. اهڙيءَ طرح دنيا جي مسلمانن جو هڪ وڏو تعداد غلاميءَ ۾ مبتلا هو. ان جي برخلاف اقبال آزاديءَ جو نعرو وڏي زور سان لڳايو آهي ۽ هن ملت اسلامي کي چيو آهي تہ غلامي خواه پاڻ وانگر انسانن جي هجي يا وطن جي هجي، نتيجو ٻنهيءَ جو هڪڙو آهي يعني آزاديءَ جي بجاءِ هڪ محدود فضا ۾ گهٽجي رهجي وڃڻ. جو آزاديءَ جي برخلاف آهي، تنهن ڪري اقبال جيڪي چيو آهي، جو اسان مٿي نقل ڪيو آهي، تنهن جو هيءُ مطلب آهي تہ جيتوڻيڪ انسان مٽي ۽ پاڻي مان پيدا ٿيو آهي ۽ انهيءَ مٽي مان پرورش پاتي اٿس، ليڪن اها ڳالهه افسوس جي قابل آهي تہ هو ان مٽي ۽ پاڻي جي مقام کان اڳتي نہ وڌي ۽ ان ۾ ئي قيد ٿي رهجي وڃي.

انسان جي تخليق جا ٻه خاص پاسا آهن. ان مان هڪڙو جسم آهي ۽ ٻيو روح. جسم جي تقاضا هيءَ آهي ته هو گهر ٻار ۽ دنيا جي معاملات ۾ مشغول رهي يعني مٽي ۽ پاڻي کي ئي پنهنجو مقصد سمجهي، پر روح جي تقاضا غير محدود آهي. جسم مقيد آهي ۽ روح آزاد. جسم مري ٿو وڃي ۽ خاڪ ۾ ملي ٿو وڃي، پر روح باقي رهي ٿو. روح جهاد ۽ ڪنهن قيد کي قبول نٿو ڪري ۽ انهيءَ طرح آزاد انسان هرهڪ قيد و بند کان بي پرواه آهي.

مرد آزاد ان دنيا کان جوش ۾ اچي ٿو، ڇاڪاڻ ته شهباز ڪوئي جو ڪم پسند نٿو ڪري. هي ٿوري زمين جنهن کي توهان وطن چوين ٿو ۽ ڏيکارين ٿو ته هي مصر آهي، هي ايران آهي ۽ هي يمن آهي. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته وطن سان آزاد مرد کي هڪ لاڳاپو آهي، ڇاڪاڻ ته ملت جو لاڳاپو وطن سان آهي ۽ آزاد مرد ملت جو ئي هڪ فرد آهي. هيءَ آهي مٿي نقل ڪيل شعرن جو ماحصل:

قرآن مجيد ۾ فرمايو ويو آهي ته اسان انسانن کي قبيلن ۽ شاخن ۾، ۽ ان لاءِ انهن کي پکيڙي ڇڏيو آهي ته هو پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي سڃاڻي سگهن ورنه حقيقي عزت و عظمت تقويٰ ۾ آهي. اقبال انهيءَ قرآني نڪتي کي مرد آزاد ۽ وطن جي نسبت سان پيش ڪيو آهي، جنهن جو نتيجو هي آهي ته ملت اسلاميه نه مصر، نه ايران ۽ نه يمن ۾ محدود آهي ۽ نه ڪنهن ٻئي قوم جي غلام ٿي سگهي ٿي.

اسان اقبال جي ڪلام مان جسته جسته اهڙا شعر پيش ڪيا آهن، جن مان ثابت ٿو ٿئي ته اقبال ڏاڪڻي ايشيا جي قومن جي آزاديءَ جو شارح، مترجم، علمبردار، نمائندو ۽ مبلغ آهي. هڪ شاعر پنهنجي نور فڪر يا فراست مومن سان مستقبل جي لاءِ جيڪي ڪي چئي سگهي ٿو، اقبال پنهنجي ڪلام ۾ صاف سيڪجهه چئي ڇڏيو آهي. اسان انهيءَ ضروري پر مختصر تفصيل کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

باب ستون

اقبال اسلامي دنيا جي اتحاد ۽ آزادي جو مبلغ

اسلام دنيا جو سڀ کان پويون آسماني مذهب آهي، قرآن حڪيم آخري ڪتاب آهي ۽ پيغمبر اسلام هادي ڪل خاتم النبيين حضرت محمد مصطفيٰ صلى الله عليه وسلم الله جو سڀ کان آخري رسول آهي. پاڻ سڳورن کانپوءِ نڪو نبي هوندو نه ڪو آسماني ڪتاب نازل ٿيندو، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ سڳورن جي ذات گرامي تي دين جي تڪميل ڪري ڇڏي آهي. ٻيو هيءَ ته پيغمبر صلعم جي ذات مبارڪ، سڄي دنيا جي انسانن جي لاءِ بشير و نذير بڻائي موڪلي وئي آهي. سڳورن جي رسالت ڪنهن خاص ملڪ يا قوم جي لاءِ نه آهي، بلڪ سڳورن جي زماني ۾ ڪرهٔ ارضي تي جيترا انسان رهندا هئا، سڀني جي لاءِ پاڻ سڳورا رسول هوندا هئا. جن ماڻهن سڳورن کي مڃي ورتو، سي مومن سڏجڻ ۾ آيا ۽ جن ماڻهن سڳورن جي رسالت کي ڪين مڃيو، سي سڳورن جي دعوت ۾ برابر شامل رهيا ۽ سڳورن جي دعوت کان ٻاهر نه رهيا.

علامه اقبال ٻين ٻولين سان گڏوگڏ عربي زبان جا به اعليٰ پايه جا عالم هئا، تنهن ڪري قرآن حڪيم جي اسرار کان پوري طرح واقف هئا ۽ اسلام جي ماهيت کان باخبر هئا. اسلام کي ٻين دنيا جي مذهبن تي فوقيت حاصل آهي، ڇاڪاڻ ته اسلام جي بنياد تي تعمير ٿيڻ وارو معاشرو ٻين ملڪن جي

معاشري جي مصنوعي اختلافن کان پاڪ ۽ تعصبات کان صاف هوندو آهي. اسلام جي نظر ۾ نسل، رنگ، وطن ۽ زبان جون حد بنديون مسلمانن لاءِ خطرناڪ آهن. بلڪ اسلام ۾ فڪري، اخلاقي ۽ روحاني ڳالهين کي سڀ کان وڏي اهميت آهي. اسلامي معاشري جو بنياد ان ڳالهه تي آهي ته سڄي ڪائنات ۽ مخلوق جو خالق ۽ مالڪ الله‌تعاليٰ جي ذات آهي. انهيءَ ذات انسان کي پيدا ڪيو ۽ سڄو انساني نسل هڪ آدم جو اولاد هجڻ جي بنياد تي هڪ وسيع برادري جي حيثيت رکي ٿو. رنگ، ٻولي، نسل، ذات، خاندان وغيره جو ورهاڱو پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي ڄاڻ سڃاڻ لاءِ آهي، تنهن ڪري انهن مان ڪوبہ فرق، خدا جي اڳيان ڪا اهميت نٿو رکي. رسول صلعم جو ارشاد آهي ته ”اي ماڻهو! بيشڪ اوهان جو رب هڪڙو آهي ۽ بيشڪ اوهان جو پيءُ هڪڙو آهي ۽ ها! عربي کي عجمي تي، عجمي کي عربي تي، سفيد کي ڪاري تي ۽ ڪاري کي سفيد تي ڪا فضيلت نہ آهي پر سواءِ تقويٰ جي“.

هڪ موقعي تي رسول صلعم فرمايو تہ ”اي ماڻهو! اوهين سڀ آدم جو اولاد آهيو ۽ آدم مٽيءَ مان ٺهيو هو. هڪ طرف تہ اسلام ان ڳالهه تي زور ڏئي ٿو تہ سيئي انسان خدا جي مخلوق هڪ ئي ماءُ پيءُ جي نسل ۽ مٽي مان پيدا ٿيڻ جي بنياد تي، هڪ وحدت جي سلسلي ۾ پوتل آهن، ۽ عظمت جو معيار رکيو هيءُ آهي تہ ڪو انسان ڪيترو خدا پرستي، انسانيت جي خدمت ۽ اعليٰ انساني اخلاق جو مالڪ آهي. ٻئي پاسي ان سڀني مادي مناسبت ۽ فرق تي روحاني ۽ ديني هم آهنگي کي فوقيت ڏني آهي. جاهليت جي زماني ۾ جيئن قوم جي تشڪيل ڪئي ويندي هئي، تن جي سڀني جي اسلام ترديد ڪري ڇڏي ۽ قوم ٺاهڻ جو هڪ عالمگير بنياد تيار ڪيو يعني اهي ماڻهو جي هڪ خدا، هڪ رسول، هڪ ڪتاب ۽ هڪ آخرت تي ايمان آڻين ٿا، هڪ قوم يا ملت آهن ۽ جي ائين نٿا سمجهن، سي

ٻي قوم سمجهڻ ۾ اچن ٿا. علامه اقبال پنهنجي مضمون ”جاگرافيائي حدون ۽ مسلمان“ ۾ ان نظريه جي تصريح هنن لفظن ۾ ڪئي آهي، ”ڪير نٿو چاهي ته حضرت ابراهيم خليل‌الله ڀريون پيغمبر هو، جن جي وحي ۾ قومن، نسلن ۽ فرقن کي بالاء طاق رکيو ويو. بني‌آدم جو رڳو هڪڙو ورهاڱو ڪيو ويو، موحد ۽ مشرڪ. ان وقت کان وٺي دنيا ۾ فقط ٻه ملتون آهن، ٽئين ڪا ملت نه آهي“. مسلم امت جي مقابلي ۾ ته رڳو هڪ ٻي ملت آهي آهي ۽ اها ”الڪفر ملت واحد“ جي آهي(١).

قرآن جو چوڻ آهي ته ”سڀئي اهل ايمان پاڻ ۾ ڀائر ڀائر آهن ۽ ان سان گڏ حضور صلعم سان غلاميءَ جو لاڳاپو سڀني مسلمانن کي شڪست جي ناقابل وحدت ۾ جوڙي ٿو ڇڏي، تنهن ڪري مسلمانن جي بقا، استحڪام ۽ ترقي جو راز ٿي انهيءَ وحدت جي لاڳاپي سان منسلڪ رهڻ ۾ لڪل آهي. ان اصول جي وضاحت خود قرآن حڪيم ائين ڪئي آهي ”و اعتصموا بحبل‌الله جميعا و لاتفرقوا“ ۽ سڀ گڏجي سڏجي الله جي رسي کي مضبوطي سان جهلي رکو ۽ جدا جدا نه ٿيو.

ان بابت هڪ حديث نبوي به آهي ته ”هڪ مومن ٻئي مومن جي لاء اهڙو آهي جهڙي پٽ، جو ان جو هرهڪ جزو (سر) ٻئي جزو کي قوت پهچائي ٿو.“

هڪ ٻي حديث ۾ اهل ايمان جي اخوت ۽ محبت جي لاڳاپي جي وضاحت پاڻ سڳورن ان مثال سان ڪرڻ فرمائي آهي. ”تون الله تي ايمان رکڻ وارن کي هڪ ٻئي سان رحم، محبت ۽ مهرباني ۾ اهڙو ڏسندين، جيئن بدن جو هڪ عضوو مريض ٿي وڃي ته سڀ عضوا بخار ۽ سور ۽ بيچيني سان رات جاڳڻ ۾ هن جا شريڪ ٿي وڃن ٿا“.

اسلامي اخوت ۽ ڀائپي جو هيءُ اهو معيار آهي، جو اسلام جي نظرن اڳيان آهي. ان ۾ انسان ۽ انسان کي پاڻ ۾

(١) مقالات اقبال صفحه ٢٣٢—٢٣٣

جوڙڻ ۽ ٻڌڻ واري طاقت رکو عقيدو ۽ حياتيءَ جو ضابطو ٿئي ٿي. جيڪو شخص ان معيار کي قبول ڪري وٺي ٿو، سو خواه ڪهڙي نسل، ڪهڙي ملڪ، ڪهڙي رنگ، ڪهڙي ٻوليءَ سان لاڳاپو رکندڙ هجي، ان عالمگير معاشري جو فرد بنجي ويندو. ان کي ساڳيا حق ۽ رعايتون حاصل هونديون، جي ان معاشري جي ٻين فردن کي حاصل هونديون. هي معاشرو زمان ۽ مڪان جي سڀني حدن کان بالاتر ٿي، روءِ زمين جي سڀني خطن کي گهيري سگهي ٿو ۽ قيامت تائين باقي رهندو. علامه اقبال پنهنجي مضمون ”جغرافيائي حدود اور مسلمان“ ۾ ملت اسلاميه جي ان اصول جي وضاحت ڪندي چيو آهي:

”هي اسلام ئي هو، جنهن بني نوع انسان کي سڀ کان پهرين هي نياپو ڏنو ته دين نه قومي آهي، نه نسلي آهي، نه انفرادي، نه پرائيويٽ، بلڪ خالصتاً انساني آهي ۽ ان جو مقصد باوجود سڀني فطري فرقن جي بشريت جي دنيا کي متحد ۽ منظم ڪرڻو آهي. اهڙي دستورالعمل جي قوم ۽ نسل تي بنا نٿي رکي سگهجي، نه ان کي پرائيويٽ چئي سگهجي ٿو، بلڪ ان کي رکو اعتقادن تي ئي مبني چئي سگهجي ٿو. رکو اهو ئي هڪڙو طريقو آهي، جنهن کان انساني دنيا جي جذباتي زندگي ۽ ان جي فڪرن ۾ يڪجهتي ۽ هم آهنگي پيدا ٿي سگهي ٿي، جا هڪ امت جي تشڪيل ۽ ان جي بقا جي لاءِ ضروري آهي“ (١).

علامه اقبال جڏهن آل انڊيا مسلم ليگ جو صدر چونڊيو ويو ته پاڻ پنهنجي صدارتي خطبي ۾ جيڪي ڪي چيو، تنهن مان ٻه نڪتا هي آهن، ١- علامه اقبال ان ڳالهه تي تعجب جو اظهار ڪيو ته قوم هڪ شاعر کي پنهنجو ليڊر چونڊيو آهي. ٢- ٻي ڳالهه اها چيائين ته مون اسلام ۽ اسلاميات جو گهڻو مطالعو ڪيو آهي ۽ اسان جي ان موضوع جو واسطو علامه اقبال جي ان ٻئي قول سان آهي يعني علامه اقبال جو مطالعو اسلام

(١) مقالات اقبال صفحه ٢٢٤—٢٢٥

بابت ڪافي هو. اسلام جي مطالعي بابت اسان سندس خيالات مٿي چٽيءَ طرح ڏيئي چڪا آهيون، جنهن جو اختصار هيءَ آهي ته قرآن جو هڪ سماجي اصول هي آهي ته ١- سڀئي مسلمان پاڻ ۾ ڀائر آهن ۽ ٢- اسلام ۾ اسلام جي اعتبار کان مسلمانن ۾ مساوات آهي. هي ٻه نڪتا اهڙا آهن جن سان اقبال جو ڪلام پريو پيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو اقبال جي تبليغ ڪڏهن هند ۾ محدود نه آهي، بلڪ اها سڄي دنيا جي مسلمانن جي ترجمان آهي، علامه اقبال فرمايو آهي:

نه افغانيم نه ترک و تتاريم
چمن زاديم و از يک شاخساريم
تميز رنگ و بو بر ما حرام است
که ما پرورده يک نو بهاريم

علامه اقبال عالم اسلاميءَ ۾ جنهن شيءِ جي تبليغ ڪن ٿا، سو مساوات اسلامي آهي، جنهن جي تبليغ جي ضرورت علامه انهيءَ ڪري محسوس ڪئي ته عربن ۾ قريش پاڻ کي فوق الفطرت بزرگيءَ جو مالڪ سمجهندا هئا ۽ اسلام جي اشاعت ڪانپوءِ هيءَ جذبو عرب مان نڪري ايران ۽ مصر تائين پکڙجي ويو. اسلامي نقطهءِ نظر جي باوجود خانداني فخر ۽ امتياز مسلمانن ۾ وڌندو ويو، عرب کي ايران سان نفرت ۽ ايران کي افريڪا جي ڪارن مسلمانن سان نفرت. مطلب ته جيتري مسلمانن ۾ اسلام ۾ وسعت ٿيندي ويئي، مسلمانن ۾ بجاءِ مساوات جي نفرت وڌندي ويئي ۽ تاريخ شاهد آهي ته ان عدم مساوات مسلمانن کي ڏاڍو نقصان رسايو. انهيءَ تفريق ۽ انتشار جي مشاهدي کان متاثر ٿي، اقبال فرمايو آهي، ”ته نه اسين فطري طرح افغان آهيون نه ترڪ آهيون ۽ نه تاتاري آهيون، بلڪ اسين هڪ ئي باغ جي پيدائش آهيون ۽ هڪ ئي شاخ سان واسطو رکڻ وارا آهيون. اسان تي رنگ ۽ بو جو فرق حرام آهي، ڇاڪاڻ

ته اسين هڪڙي ئي بهار جا پرورش يافته آهيون". هن جو هي مطلب آهي ته هڪ ئي بهار سان مطلب اسلام آهي ۽ عالم اسلامي هڪ باغ آهي ۽ ان جا سيئي گل ۽ خار هڪڙي شاخ سان نسبت رکن ٿا. انهن ۾ هڪ ٻئي سان ڪو امتياز يا فرق نه آهي، جيئن هڪ باغ جي وڻ جي لاءِ پاڙ ضروري آهي، ساڳيءَ طرح شاخون ۽ گل ڦل به انهيءَ وڻ جا ڀاڱا آهن ۽ وڻ جي ڪنهن ڀاڱي کي ٻئي ڀاڱي جي ڀيٽ ۾ ڪا اضيات حاصل نٿي ٿئي. انهيءَ طرح اقبال جي ان قطعه مان قرآني ۽ اسلامي مساوات جي تبليغ ٿئي ٿي. هڪڙي اردو شعر ۾ فرمايو اٿن:

رهيگا راوی و نيل و فرات ميں کب تک
ترا سفينه که هے بحر بے کراں کے لئے

علامه اقبال جو چوڻ آهي ته راوي جي وادي جا رهڻ وارا هندستاني آهن ۽ فرات جي ڪناري تي وسڻ وارا شامي آهن ۽ جيڪي ماڻهو نيل جي واديءَ ۾ آباد آهن، سي افريڪي آهن، پر اسلام جي بنياد تي نه هو گڏيل هندستان جا رهاڪو آهن نه شام جا ۽ نه مصر جا، بلڪ اهي حقيقت ۾ مسلمان آهن، جن جو قبلو هڪ، رسول هڪ، ڪتاب هڪ ۽ دين به هڪ آهي. هاڻي جيڪڏهن هي ماڻهو پاڻ کي پنجابي، شامي ۽ مصري چوڻ لڳن ته انهن مسلمانن جا ٽڪرا ڪري ڇڏيا ۽ هيءَ ڳالهه اسلامي تعليم جي روح جي خلاف آهي، تنهن ڪري اقبال چيو ته "اي مسلمان! تون پنهن جي ٻيڙيءَ کي راويءَ، نيل ۽ فرات تائين ڪيسين محدود رکندين، بلڪ تنهن جو پنهن جو جهاز ته دنيا جي بحر ناپيدا ڪنار جي لاءِ آهي، يعني هڪ مسلمان جي دين ۽ روش ۾ ايتري ئي وسعت آهي، جو ربي ڪرهٔ ارضي جي جي ڪنهن حصي ۾ مقيد ڪري ڇڏ ٿ. علامه اقبال جو هڪ فارسي قطعه غور طلب آهي:

طارق کہ برکنارۂ اندلس سفینہ سوخت
گفتند کار تو بہ نگاہ خرد خطا ست
دوریم از سواد وطن بار چون رسیم
ترک سبب چہ روئے شریعت کجا روا ست
خندید و دست خویش بہ شمشیر کرد گفت
ہر ملک ما ست کہ ملک خدائے ما ست

هن قطعہ جي هيءَ سمجهاڻي آهي تہ جڏهن طارق افريڪا کان هسپانيہ (اسپين) تي حملو ڪيو تہ يورپ يعني هسپانيہ جي زمين تي لهنديءَ هن حڪم ڏنو تہ سڀ بحري ٻيڙي کي ساڙيو وڃي. ان حڪم تي طارق جي ساٿين، جي سڀ ملسمان هئا، اعتراض ڪيو تہ جيڪڏهن سڀ جهاز ساڙيا ويندا تہ اسين پنهنجي وطن ڪيئن واپس پهچنداسين؟ ڇاڪاڻ تہ اسين پنهنجي وطن کان گهڻو پري آهيون ۽ وطن ناٿين پهچڻ جو ذريعو يا سبب هي جهاز ئي آهن، جيڪڏهن انهن کي ساڙيو ويندو تہ سبب ختم ٿي ويندو ۽ سبب جو ترڪ ڪرڻ شريعت ۾ ڪنهن طرح بہ جائز نہ آهي. طارق اها تقرير ٻڌي، جواب ۾ کليو ۽ پنهنجي ترار جي قبضي تي هٿ رکي چيو تہ هر ملڪ اسان جو ئي ملڪ آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو اسان جي خدا جو ملڪ آهي، حقيقت ۾ طارق جي جواب مان هي ڳالهہ ثابت ٿئي تہ ”الملک الله“ (القرآن) ملڪ الله ئي جو آهي يعني جهڙيءَ طرح ملڪ ۾ مساوات آهي تهڙيءَ طرح مسلمانن ۾ بہ مساوات آهي. جهڙيءَ طرح عرب جا رهڻ وارا مسلمان آهن، هسپانيہ يعني اسپين جا ماڻهو بہ اسلام آڻڻ ڪانپوءِ عرب وانگر مسلمان ٿي ويندا. انهن ۾ ڪا تفريق يا امتياز باقي نہ رهندو. اسين هن مقام تي هڪ قطعہ کي مڪرر لکڻ گهرون ٿا، ڇاڪاڻ تہ موضوع جي تقاضا اها ئي آهي ۽ قند مڪرر ۾ لطف بہ وڌيڪ هوندو آهي:

تو اے کودک منش خود را ادب کن
مسلمانم ادۀ تـرک نسب کـن
برنگ احمر و خون و رگ و پوست
اگـر نازد عـرب تـرک عرب کن

ان جي سمجهاڻي ائين آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص مسلمانن ۾ خون، رنگ، چمڙيءَ ۽ خاندان تي فخر ڪري ٿو ته هو ڪودڪ منش آهي، يعني اجا هو ٻار آهي ۽ ٻارن جي خاصيت ضد ڪرڻ آهي ۽ هو اجا بالغ نه ٿيو آهي. اقبال اهڙي شخص کي مخاطب ڪري چوي ٿو ته اي ٻارن جي عادت رکڻ وارا! تون پاڻ کي ادب سيکار تون مسلمان جو اولاد آهين، حسب نسب کي بالڪل ڇڏي ڏي، ڇاڪاڻ ته پنهنجي سرخ رنگ ۽ رت ۽ چمڙي ۽ خاندان تي جيڪڏهن عرب به ناز ڪري ته تون عرب کي به ڇڏي ڏي يعني مسلمانن ۾ مساوات آهي ۽ مسلمانن جي لاءِ رنگ ۽ نسل، ٻولي ۽ فقر ۽ غنا ڪا شيءِ به فخر جي قابل نه آهي، ڇاڪاڻ ته الله جو قانون فخر بابت هي آهي:

انما اکرمکم عندالله اتقی کم (يقيناً الله جي ويجهو اهوئي زياده معزز آهي جو وڌيڪ خوف خدا رکي ٿو).

ان قرآني معيار مان فخر، عزت ۽ عظمت جو معيار مقرر ٿو ٿئي، جو سڀ کان وڌيڪ متقي آهي، اهو ئي الله جي ويجهو زياده مڪرم ۽ زياده معزز آهي، نه ته اسلام ۾ نه غلام ۽ نه آقا ۾ ڪو فرق آهي ۽ نه خليفي ۽ عام ماڻهو ۾، بلڪ اسلام جي بنياد تي لا الله الا الله محمد رسول الله تي ايمان رکڻ وارا سڀ برابر آهن.

علامه اقبال اسلام ۽ مسلمانن جي لاءِ، اڪثر غور ۽ فڪر ڪندا رهندا هئا، تنهن ڪري پيام مشرق ۾ چون ٿا:

مسلمانان! مراحرفے است در دل   کہ روشن تر زجان جبرئیل است
نہانش دارم از آذر نہ ادان   کہ این سرے ز اسرار خلیل است

ا۽ مسلمان! منهنجي دل ۾ هڪ ڳالهه آهي ۽ اها ڳالهه جبريل ۽ بيا سلام کان به وڌيڪ روشن آهي. آئون ان ڳالهه کي اهڙن ماڻهن کان اڪائي رکان ٿو، جي آذر بت تراش وانگر آهن، چالاڪ ته اها ڳالهه حضرت ابراهيم خليل الله جي رازن مان هڪ راز آهي. ظاهر آهي ته اهو راز اسلام ۽ بيت الله جي راز کانسواءِ بيو ڪهڙو راز ٿي سگهي ٿو؟

اقبال پنهنجي دل جي ڳالهه ته هڏائي ڇڏي، پر هو ان کان اڳتي جا ٿو چوڻ گهري:

بـه مرغان چمن همداستانم زبـان غنچه هـائے بےزبـانم
چو ميري با صبا خاکم بيامبز که جز طوف گلان کارے ندانم

چوائي ٿو ته آئون مرغان چمن جو همنوا آهيان ۽ آئون گونگي ڪلين جي زبان آهيان. جڏهن آئون مري وڃان ته منهنجي خاڪ هوا سان ملائي اڏائي ڇڏيو ته مان گلن جي طواف کانسواءِ بيو ڪو ڪم ئي نٿو رکان.

ان قطعه ۾ اقبال پاڻ کي زبان غنچه هائے بي زبان چيو آهي. غنچه هائے بي زبان جو مطلب عالم اسلام جون اهي ننڍيون ننڍيون حڪومتون آهن، جي باوجود معاشي، سياسي ۽ اقتصادي مصيبتن ۾ ڦاٿل هجڻ جي، ايترو موثر آواز نٿيون رکن، جو دنيا جون وڏيون وڏيون حڪومتون ٻڌي سگهن. انهيءَ ڪري اقبال اهڙين حڪومتن کي غنچه هائے بي زبان چيو آهي ۽ هيءَ چيو آهي ته مان انهن ڪمزورن جي زبان آهيان ۽ ان ۾ شڪ به نه آهي ته اقبال سڄي عالم اسلامي جي حمايت ۾ آواز بلند ڪيو آهي ۽ انهن اشارن مان معلوم ٿو ٿئي جو غنچه هائے بي زبان مان ظاهر آهي ته هو اهڙين مسلم حڪومتن جي حمايت ڪرڻ وارو آهي، جي احتجاجي قوت نٿيون رکن ان انداز فڪر مان به اهو ئي ثابت ٿو ٿئي ته اقبال مسلمانن جي مقصد جو بدست حامي ۽ مبلغ آهي.

متئين قطعه ۾ اقبال نندين حڪومتن ۽ وڏين حڪومتن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ننڍين اسلامي حڪومتن لاءِ آواز بلند ڪرڻ بہ بيان ڪيو آهي، تنهنجو تاريخي پس منظر ۾ پيش ڪري ڏيکارڻ ۾ خبر پوندي تہ اقبال ڪيئن ان نظريي سان پهتو تہ سڄي اسلامي دنيا جو اتحاد ٿيڻ گهرجي.

مسلمان مغربي اثر هيٺ:

تاريخ گواه آهي تہ جيسين مسلمانن ۾ اتحاد ۽ اتفاق هو ۽ اخوت ۽ مساوات ڪي پنهنجو اصول ٺاهيو ويٺا هئا ۽ الله جي نوڙيءَ کي سوگهو جهليو بيٺا هئا تہ انهن کي نڪي ڪهر هو نڪو لوڏو، بلڪ سڄي دنيا جون واڳون انهن جي هٿن ۾ هيون. ساري دنيا جي ڇا قيادت، ڇا امانت، ڇا سيادت تي فائز هئا. پر جڏهن اندروني گڙٻڙ ۽ ڪمزورين سان گڏ ٻاهريون سازشون شروع ٿيون تہ انهن ۾ انتشار پيدا ٿيڻ شروع ٿيو ۽ جڏهن اخلاق جو دامن هٿن مان ڇڏائجي ويو تہ ڪيترين حڪومتن کي سخت لوڏو اچي ويو ۽ همہ گير زوال جو شڪار ٿي ويا. ارڙهين صديءَ تائين پهچندي پهچندي انهن جي چيلهہ ڄڻ ٽٽي پيئي. مغربي حڪومتن جي اها حالت هئي جو ڏينهون ڏينهن ترقي پي ڪيائون. جڏهن اهي حڪومتون عروج تي پهچي ويون تہ سندن بہ غرض هئا تہ ١- واپار ۽ واڌارو ٿئي ۽ ٢- سياسي مفاد ۾ اضافو ٿئي. انهيءَ ۾ ڪامياب ٿيڻ لاءِ مشرقي ملڪ سندن نظرن ۾ هئا. آهستي آهستي هڪ ٻئي پٺيان اهي مشرقي ملڪ سندن استعماري گرفت ۾ ايندا وياه اهي يورپي قومون يعني انگريزي، فرينچ ۽ پورچوگيزي ايشيا کي خوان يغما سمجهي ويٺا هئا. سندن حريص نظرون هندستان تي پيون. هڪ ٻئي کان اڳتي نڪري وڃڻ ۾ ڏاڍي ڪوشش ڪيائون، پر چالاڪ ۽ عيار قوم انگريز گوٽي کٽي ويئي. سنہ ١٧٠٤ع ۾ برطانيہ، جبرالٽر تي قبضو ڪيو ۽ ترڪي تي نظرون ڄمايائون. سنہ ١٧٧٠ع ۾ آسٽريليا تي قبضو

ڪيائون ۽ سنه١٧٩٥ع ۾ سلون جو پيٽ وٺي ڇڏيائون. نپولين انگريزن کي شڪست ڏين جي ڪوشش ڪئي پر هارائي ويو. انگريزن سنه١٨١٤ع ۾ مالٽا تي قبضو ڪري ورتو(١).

مصر جي سياست تي انگريزن کي دخل حاصل ٿي ويو. انهن ٿي ڏينهن ۾ انگريزن کي عدن هٿ اچي ويو. جو هندستان ۽ سمنڊ ۽ بحر احمر جي وچ ۾ مکيه مورچو آهي. ترڪي جي اها حالت هئي جو ان کي يورپ جو مرد بيمار سڏيندا هئا. هندستان ۾ انگريزن پنهنجين سازشن ۽ مقامي غدارن جي مدد سان هندستان ۾ پنهنجا پير ڄمائي ورتا. مطلب ته اوڻهين صديءَ جي پڇاڙي تائين عالم اسلام، ايشيائي ۽ مشرقي ملڪ انگريزن جي ڦرلٽ جي زد ۾ اچي چڪا هئا(٢).

اهڙيءَ طرح سڄي اسلامي دنيا سياسي غلاميءَ، اخلاقي زوال، مذهبي تنزل، معاشي پستيءَ ۽ معاشرتي تباهيءَ جي مصيبت ۾ ڦاٿل هئي. اها حالت ڏسي مغربي ملڪن اسلامي اتحاد کي پرزا پرزا ڪرڻ جي لاءِ خصوصيت سان وطنيت ۽ قوميت جو تصور عرب ملڪن ۾ آندو. ان جو هي نتيجو نڪتو جو عرب ملڪ ترڪي کان ڌار ٿي ويا ۽ ننڍن ننڍن ملڪن ۾ ورهائجي ويا ۽ انهن جو هڪ ٻئي سان اختلاف رهندو آيو. اهڙيءَ طرح مغربي ملڪ اسلامي دنيا کي ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. اقبال مٿي قطعه ۾ ان طرف اشارو ڪيو آهي.

حقيقت ۾ اقبال مغربي چالبازين کان پوري طرح واقف هو، جو هن ولايت ۾ رهي انهن جي چال کان پوري واقفيت حاصل ڪئي هئي. هي نتيجو هو هن جي وسيع مطالعي جو. مغرب جون استعماري قوتون اسلامي ملڪن جي سرحدن کي پامال ڪري رهيون هيون. جهڙوڪ يونان، ترڪي علائقن کي

(١) اتحاد اسلامي علامه اقبال مصنف رحيم بخش شاهين 'المعارف' جولاءِ ١٩٧٦ع، صفحه ٢٣٦

(٢) ساڳيو

نيست ۽ نابود ڪري رهيو هو. عثمانيه خلافت کي ختم ڪرڻ ۾ به انهن جو ئي هٿ هو. هندن ۽ انگريزن جي ملي ڀڳت جي سبب هندستان جا مسلمان سخت فڪري ۽ ذهني عذاب ۾ هئا ۽ نهايت نازڪ دور مان گذري رهيا هئا. اهڙي وقت ۾ ڳالهين کي سمجهندي علامه اقبال پنهنجي قوم کي اميد ڏياري ۽ عظمت رفته کي پنهنجي مفڪرانه شاعريءَ سان بيدار ڪيو. مغربي وطنيت ۽ قوميت جي نقصان کان آگاهه ڪيو. اهڙيءَ طرح مرده قوم ۾ روح ڦوڪيو ۽ قوم تي واضح ڪيو ته "آئون ڏسي رهيو آهيان ته قوميت جو عقيدو، جنهن جو بنياد نسل يا ملڪ جي جاگرافيائي حدن تي آهي اسلام جي دنيا ۾ غلبو حاصل ڪري رهيو آهي ۽ مسلمان عالمگير اخوت جي نصب العين کي نظرانداز ڪري ان عقيدي جي فريب ۾ ڦاسي رهيا آهن، جيڪو قوميت کي ملڪ ۽ وطن جي حدن ۾ مفيد رکڻ جي تعليم ڏئي ٿو"(١).

مشرق کي مغرب کان بچائڻ جو علامه اقبال جو خيال هو ته هڪڙو ئي واحد طريقو هي آهي ته مشرق اسلام جي نصب العين کان پنهنجي ضمير کي هم آهنگ ڪري، اسلام جي عالمگير برادري جي تصور کي پنهنجي بنائي، جنهن جو صحيح طريقو هي ٿيندو ته رنگ ۽ نسل جي اختلاف کان پاڻ کي آجو ڪري ۽ اصول حيات جي وحدت تي زور ڏئي (٢).

منفعت ايک ہے اس قوم کی، نقصان بھی ایک
ایک ہی سب کا نبی دین بھی قرآن بھی ایک
حرم پاک بھی اللہ بھی فرقان بھی ایک
کچھ بڑی بات تھی ہوتے جو مسلمان بھی ایک

علامه اقبال جي شعور ۾ هيءَ ڳالهه گهر ڪري ويئي هئي ته ملت اسلاميه پنهنجي مقصد ۾ هڪ ٿي سان اتحاد ۽ اتفاق

(١) اقبال نامه حصه اول صفحه ٤٦٨
(٢) اتحاد اسلامی اور علامه اقبال 'معارف' لاهور صفحه ١٤-٢٠

ڪانسراءِ ڪامياب ٿي نہ سگھندي ۽ ان اتحاد جو بنياد رکيو دين اسلام تي لڪل آهي. دين کي پٺ تي ڇڏڻ بعد مسلمان پنهنجي تنظيم تان هٿ ڌوئي ويهي رهندا، ۽ ان سان گڏ بقا ۽ استحڪام به. علامہ اقبال جو خيال هو تہ ملت اسلاميہ جي حفاظت ۽ پنهنجي اجتماعي نصب العين جي طرف اڳتي قدم وڌائڻ، هڪ ٻئي تي اتحاد ۽ بنيادي ڪانسراءِ محال آهي ۽ سڄي دنيا جي مسلمانن کي گهرجي تہ هو ان نصب العين تي حاصل ڪرڻ جي لاءِ هڪ صف ۾ بيهي وڃن ۽ ڪمر ڪشي وٺن(١).

علامہ اقبال چوي ٿو:

ایک ہوں مسلم حرم کی پاسبانی کے لئے
نیل کے ساحل سے لے کر تا بخاک کاشغر

عالم اسلام جو پاڻ ۾ اتحاد ۽ اتفاق نہ رڳو مسلم ملڪن جي لاءِ فائديمند ثابت ٿيندو، بلڪ ايشيا جي ملڪن جي حق ۾ بہ نعمت ثابت ٿيندو. حقيقت ۾ علامہ اقبال سمجھندو هو تہ هيءَ مسلمانن جي فرضن مان هڪ فرض آهي. ڇاڪاڻ تہ ائين ڪرڻ سان هو ايشيا کي مغرب جي ڦرلٽ کان بچائي وٺندا.

یہ نکتہ سرگذشت ملت بیضا سے ہے پیدا
کہ اقوام زمین ایشیا کا پاسبان تو ہے

ايشيا کي جيڪڏهن ان نڪتہ کان واقفيت ٿي ويئي تہ فقط اسلام جو تصور حيات ۽ نظريہ ملت ئي ڇوٽڪاري جو باعث آهي تہ پوءِ هو مغربي نو آبادي جي ظلم ۽ ستم جو نشان نہ بنجي سگھندو(٢).

ربط و ضبط ملت بیضا ہے مشرق کی نجات
ایشیا والے ہیں اس نکتے سے اب تک بے خبر

ربط و ضبط ملت بيضا جو ڇا مفهوم آهي؟ اهو ئي تہ مسلمان

---

(١) اتحاد اسلامی اور علامہ اقبال 'معارف' لاهور صفحہ ١٠-٤٢
(٢) ساڳيو

مادي امتيازات کان بالاتر ٿيڻ جي ڪوشش ڪن ۽ اسلام جي همه‌گير ۽ ابدي اصولن کي رهنما بنائين:

غبار آلودۀ رنگ و نسب ہیں بال و پر تیرے
تو اے مرغ حرم اڑنے سے پہلے پرفشاں ہوجا

اقبال کي پنهنجي قوم، يعني مسلمانن جي ٻچن سان ڪيتري قدر محبت ۽ پيار هو؟ تنهنجو حال هن جي هڪ دعا مان معلوم ٿي سگهي ٿو. اقبال پنجاب يا هندستان جي ٻچن لاءِ دعا نٿو گهري پر پنهنجن جوانن کي چوي ٿو، جنهن مان ظاهر آهي ته دنيا جي مسلمان ٻچن لاءِ چوي:

جوانوں کو مری آہ سحر دے
پھر ان شاہین بچوں کو بال و پر دے
خداوندا دعا میری یہی ہے
مرا نور بصیرت عام کردے

اقبال کي پنهنجي بصيرت تي ڪيترو اعتماد هو، سو هن جي دعا مان ظاهر ٿو ٿئي. تنهن ڪري هو الله کان دعا ٿو گهري ته يا الله تون منهنجي قوم جي نوجوانن کي فجر جي نماز جي توفيق عطا فرمائي جهڙي تو مون کي عطا ڪئي آهي.

علامه اقبال نماز کي نماز نه چيو آهي، بلڪ فجر جي نماز جي بجاءِ آهِ سحر چيو آهي: ظاهر آهي ته آهِ سحر جو سوز و گداز عبوديت جي اظهار جي لاءِ گهڻي اهم شيءِ آهي. پنهنجي قوم نوجوانن جي لاءِ آهِ سحر جي خيرات گهرڻ ڪانپوءِ جيڪي ڪي هو پنهنجي قوم جي نوجوانن کي سمجهي ٿو سا اسلامي تاريخ جو روح آهي. هو پنهنجي قوم جي نوجوان ٻارن کي شاهين ٻچو چوي ٿو، پر اهڙو شاهين ٻچو جنهن جا وار ۽ کنڀ طاقتور حڪومتن وڏي ڇڏيا آهن. اقبال پنهنجي دعا ۾ چوي ٿو ته منهنجي قوم جا نوجوان شاهين ٻچا يا الله! تون انهن کي اهڙائي وار ۽ کنڀ ٻيهر عطا فرمائي جهڙا تو اڳي ڏنا

هٿا. ان ڪاڻپوءِ چوي ٿو ته هي وار ۾ ڪنب انهن شاهين بچن کي ڪهڙيءَ طرح ملي سگهن ٿا ته ان جي لاءِ دعا ٿو ڪري ته اي خدا! منهنجي تو اڳيان اها ئي دعا آهي ته جيڪو نور بصيرت تو مون کي عطا ڪيو آهي، تنهن کي منهنجي قوم جي نوجوانن ۾ عام طور تي پيدا ڪري ڇڏ. اسان جو فلسفهٔ اسلام ٿو چوي:

رگ مسلم ز سوز من تپيد است
ز چشمش اشک بيتابم چکيد است
هنوز از محشر جانم ندارند
جهان را با نگاه من نديد است

ان قطعه ۾ هڪ اهڙو احساس آهي، جنهن کي ڪي هن کي گذيل هندستان جي لاءِ سمجهي، ڪي ته سڄي عالم اسلام جي لاءِ سمجهي، پر ان تي ذرو غور ۽ خوض جي ضرورت آهي. ان جي سمجهائي ائين ٿيندي ته مسلمانن جي رگ منهنجي دلي سوز جي سبب ڦڙڪي رهي آهي يعني مسلمانن جي دل ۾ اهو سوز پيدا ٿي ويو آهي، جيڪو خاص مون سان واسطو رکي ٿو ۽ مسلمانن جي اک مان جيڪي لڙڪ وهي رهيا آهن، سي مسلمان جا لڙڪ نه آهن، بلڪ اهي خاص منهنجا لڙڪ آهن، جي مسلمانن مان وهي رهيا آهن. پوءِ اقبال ان جو سبب بيان ڪري ٿو ته جيڪي لڙڪ مسلمانن جي اکين ۾ موجود آهن، سي مسلمانن جا ڳوڙها نه آهن: ان جو سبب هيءُ ظاهر ڪيو اٿس ته مسلمان اڃا هي نٿو ڄاڻي ته منهنجي جان ۾ ڪهڙي قيامت برپا آهي، ڇاڪاڻ ته مسلمان اڃا تائين سڄي دنيا کي ان نظر سان نه ڏٺو آهي، جنهن نظر سان مون ڏٺو آهي. ان مان هي نتيجو نڪري ٿو ته اقبال جنهن نظر سان دنيا کي ڏسي ٿو ته جيڪڏهن مسلمان به ان نظر سان ڏسڻ لڳي وڃي ته هن جي جان ۾ به محشر برپا ٿي ويندو ته پوءِ هن جي اک مان به جيڪي لڙڪ وهندا، سي انهن مسلمانن جا پنهنجا لڙڪ هوندا. ڇا اقبال جي برابر ڪو مسلمان جو خير طلب آهي؟

هو صاف صاف ٿو چوي تہ مان جنهن نظر سان عالم اسلامي جي بيڪسي ۽ مجبوري کي ڏسي رهيو آهيان ڪو مسلمان ان نظر سان نہ ڏسي رهيو آهي. جيڏهن هر مسلمان ۾ مون جهڙي نگاه هجي ها تہ هو مسلمانن جي لاءِ مون وانگر بيقرار ٿئي ها.

اسلامي اتحاد جا مبلغ:

اسان مٿي اقبال جي ڪلام مان ثابت ڪري ڏيکاريو آهي تہ هن کي پنهنجي مسلمان ڀائرن جي زبون حالت ڏسي ڪيترو نہ ڏک ۽ درد ٿيندو هو. اسلامي اتحاد جي جذبي ۾ اضافو ٻن محترم هستين بہ ڪيو هو، جن کان اقبال گهڻو متاثر ٿيو هو. اهي هستيون هيون ١- سيد جمال الدين افغاني (١٨٣٩ع کان ١٨٩٧ع تائين)، ٢- سعيد حليم پاشا (١٨٦٥ کان ١٩٢٣ع تائين) (١). اسلامي دنيا ۾ اقبال کان اڳي آهي بہ هستيون هيون جن پاڻ کي ڏاڍو پتوڙيو ۽ ڪوشش ڪئي تہ اسلامي دنيا جي ملڪن کي مغرب جي چالاڪين ۽ سازشن کان ڇوٽڪارو ڏيارجي، مسلم معاشرو جنهن اوزاه ۾ ڪري پيو هو، تنهن مان ان کي ڪڍجي ۽ اسلامي ملڪن جي نفاق کي دور ڪري انهن جو پاڻ ۾ اتحاد قائم ڪري ان کي مستحڪم بنائجي.

سيد جمال الدين افغاني اهو پهريون شخص هو، جنهن جو مسلمانن لاءِ ڏاڍو ڪم ڪيو. هن دردمند مسلمان رهنما ڏاڍي ڪوشش ڪئي تہ اسلامي تمدن نوڙي وڏن ملڪن کي مغرب جي اثر کان ٻاهر ڪڍي پاڻ ۾ هڪ ڪري ڇڏجي تا تہ هو آزاد ۽ خود مختار ملڪ بڻجي وڃن. سيد جمال الدين افغانيءَ ۾ وڏي خوبي اها هئي تہ هو عربي، فارسي، ترڪي، پشتو ۽ اردو ٻوليون تمام چڱي طرح ڄاڻندو هو ۽ انهن ملڪن جي ٻوليءَ ۾ تقريرون ڪري انهن کي سمجهائيندو هو، جنهن جي ڪري هن جي تقريرن جو انهن ماڻهن تي سٺو اثر ٿيو. هو سالن جا سال

(١) اتحاد اسلامي اور علامہ اقبال 'معارف' لاهور ١٩٧٦ع، صفحه ٣٧

مصر، ترڪي ۽ ايران ۾ رهيو پيو هو پنهنجي تبليغ جو ڪم پئي ڪيائين، هن مذهب ۾ دين جي تجديد لاءِ چاهه پيدا ڪيو، وطن جي آزاديءَ جو جذبو پيدا ڪيو ۽ لادينيت ۽ مغربي چالاڪين جي پنجو ڏئڻ لاءِ عالم اسلامي جي اتحاد تي زور ڏنو. علامہ اقبال جي سيد جمال الدين جي لاءِ بيحد عزت هئي، جو چوي ٿو: ”مولانا سيد جمال الدين افغاني جي شخصيت ڪجهه بي هئي. قدرت جا ڪرشما به عجيب و غريب ٿين ٿا، مذهبي فڪر ۽ عمل جي لحاظ کان اسان جي زماني جو سڀ کان ترقي يافته مسلمان افغانستان ۾ پيدا ٿو ٿئي. جمال الدين افغاني دنياءِ اسلام جي سڀني ٻولين کان واقف هو. هن جي فصاحت ۽ بلاغت ۾ سحرآفريني وديعت هئي. هن جو بي چين روح هڪ اسلامي ملڪ کان ٻئي اسلامي ملڪ جو سفر ڪندو رهيو ۽ هن ايران، مصر ۽ ترڪي جي ممتاز ترين ماڻهن کي متاثر ڪيو“(۱).

وري علامہ اقبال چوي ٿو:- ”ان جو روح هاڻي به اسلامي دنيا ۾ سرگرم عمل آهي ۽ ڪونہ ٿو ڄاڻي تہ ان جي پڄاڻي ڪٿي ٿيندي“ (۲).

سعيد حليم پاشا مصر جي بادشاه محمد علي جي خاندان مان هو. ترڪيءَ جو وزيرخارجہ ۽ وزيراعظم رهي چڪو آهي. ”مجلس اتحاد و ترقي“ جو معتمد اعليٰ هو. هن جو بنيادي نظريو هو تہ اسلام حياتيءَ جي اعليٰ ترين قدرن جو علمبردار هو ۽ اسلام ڪامل ۽ اڪمل دين آهي. موجوده زماني جي سڀني مسئلن جو حل اسلام ۾ مضمر آهي، مغرب جي وطنيت جي نظريہ جي سخت برخلاف هو ۽ عرب ۽ ترڪ جو نہ رکو قائل هو، بلڪہ ان جو زوردار پرچار ڪندو هو.

جيتوڻيڪ سيد جمال الدين افغاني ۽ سعيد حليم پاشا جي تحريڪ يڪدم پنهنجن مقصدن ۾ ڪامياب نہ ٿي، پر انهن

---

(۱) حرف اقبال صفحہ ۱۴۹

(۲) ساڳيو

پنهنجي پنيان اهڙا اثر ڇڏيا، جن اندر ئي اندر ملت اسلاميه جي روح کي انقلاب کان آشنا ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيو. ايتري قدر جو اقبال مغرب جي نظريه وطنيت جي خرابين کان واقف ٿيو، مسلمانن جي جدا ملت معين ٿيڻ، ملي تعمير، اسلامي اتحاد ۽ آزاديءَ جي تحريڪ کي رونق ڏني ۽ پنهنجي فڪر ۽ شاعري کي ذريعو بڻايو ته اهو انقلاب هڪ خاص منزل تي اچي پهتو هو. علامه اقبال جي شاعريءَ جي شعله بياني ان انقلاب ۾ وڌيڪ شدت ۽ تيزي پيدا ڪري ڇڏي"(١).

جيتوڻيڪ ٽيئي بزرگ سيد جمال الدين، سعيد حليم پاشا ۽ علامه اقبال هڪڙي ئي هدايت جي سرچشمي کان فيضياب هئا، تنهن ڪري انهن جي فڪر ۾ هڪ حد تائين هم آهنگي ڏسڻ ۾ اچي ٿي، تنهن ڪري ائين سمجهڻ ته هو هڪ ٻئي جا پيرو آهن غلط ٿيندو. حقيقت ۾ انهن ٽنهي جون تحريڪون پنهنجي سر هيون. علامه اقبال کي ان ڳالهه جو احساس هو، تنهن ڪري انهن شخصيتن جي پنهنجي سر تعريف ۽ واکاڻ ڪئي اٿس. سيد افغاني بابت اقبال جا خيال مٿي ڏنل آهن. ڏني سعيد حليم پاشا لاءِ جيڪي چوي ٿو سو هيٺ ڏيون ٿا(٢).

سعيد حليم پاشا لاءِ اقبال واضح ڪيو آهي ته هو ترڪ وطن پرستن جي خلاف هو ۽ دين ۽ دنيا جي دوئي جو قائل نه هو. هن جي خيال ۾ اسلام حقيقت و مجاز ۽ ماده و روح جي آميزش جو بيو نالو آهي"(٣).

"ان (اسلام) حريت، مساوات ۽ انسانيت جي استحڪام جي ابدي صداقتن کي، جنهن حالت ۾ هڪ وحدت ۾ سمايو آهي، تنهن ڪري هن جو ڪو وطن نه آهي، جيئن ته نه ڪا انگريزي رياضيات آهي نه فرينچ ڪيمياءِ. ترڪيءَ جي وزيراعظم

---

(١) اتحاد اسلامی اور اقبال صفحه ٣٨

(٢) ساڳيو صفحه ٣٨–٣٩

(٣) ساڳيو صفحه ٣٨–٣٩

جي اڳيان نه ته ڪنهن ترڪي اسلام جو وجود آهي، نه عربي، هندي ۽ ايراني اسلام جو"(١).

علامه اقبال سعيد حليم پاشا جي ان خيال سان به متفق آهي ته جديد تهذيب، انساني تاريخ جي وحشت جي دور ٺي جي هڪ شڪل آهي، تنهن ڪري لکي ٿو: "جديد تهذيب جنهن جو بنياد وطني انائيت (Egoism) تي آهي، انسان جي وحشت ۽ بربريت (جهنگلپڻي) جي دور ٺي جي هڪ شڪل تصور ڪرڻ گهرجي"(٢).

علامه اقبال جي خيال ۾ پاشا موصوف اسلامي دنيا جي مرض جو علاج اسلام کي، مقامي قيد کان آجو ڪرائڻ، ان جي عالمگيريت تي زور ڏيڻ ۾ مضمر ٺهرايو هو، ڇاڪاڻ ته سعيد حليم پاشا کي افسوس آهي ته: "اسلام جا اخلاقي ۽ اجتماعي مقاصد به بعض اهڙن وهمن جي اثر هيٺ، جي اسلامي امتن جي اندر قبل اسلام کان ڪم ڪري رهيا هئا، غير اسلامي شڪل اختيار ڪندا هليا ويا. انهن جا اسلامي مقصد به ته گهٽا گهٽ آهن، عجمي، عربي يا ترڪي وڌيڪ، توحيد جو صاف، سترو ۽ پاڪيزه چهرو ڪفر ۽ شرڪ جي لٽ کان محفوظ نه رهي سگهيو نه مقامي قيد جي روز وڌندڙ پابندين اسلام جي اخلاقي مقصدن جي غيرشخصي (انساني) ۽ عالمگير نوعيت کي قائم ۽ برقرار رهڻ ڏنو"(٣).

علامه اقبال پنهنجي تصنيف جاويد نامه ۾ انهن عظيم رهنمائن کي ڪين وساريو آهي. آسماني سير ڪندي فلڪ عطارد تي انهن هنهي جي پاڪيزه روحن سان ملاقات ٿي ته مولانا روم اقبال جو تعارف ڪرايو:

---

(١) تشڪيل جديد الهيات اسلاميه ترجمه سيد نيازي صفحه ٢٣٠ کان ٢٣٢

(٢) ساڳيو صفحه ١٣٠، ١٤١، ١٤٢

(٣) ساڳيو صفحه ١٣٠، ١٤١، ١٤٢

گفت مشرق زين دو کس بهتر نژاد
ناخن شان عقده هائے ما کشاد
سيد السادات مولانا جمال
زنده از گفتار او سنگ و سفال
ترک سالار آن حليم دردمند
به فکر او مثل مقام او بلند

عربن جو اتحاد:

اقبال جو خيال هو ته سچي اسلامي دنيا جي اتحاد جي لاءِ صحيح لائحه عمل هي ٿيڻ گهرجي، جيئن اسلام جي منڍ ۾ عرب حضور اکرم صلى الله عليه وسلم جي مهنداري ۾ هڪ جهنڊي جي هيٺ گڏ ٿي ويا هئا ۽ انهن کي ئي هي شرف حاصل هو، جو اسلام جو سر بلند ڪيائون تيئن هاڻي به نئين سر آٿي کڙا ٿين ۽ خودي جي معرفت ۽ ان جي ترقي سان گڏ وحدت ۽ اخوت جي ڏاڪي ۾ منسلڪ ٿي وڃن. سنه ١٩٣١ع ۾ جڏهن علامه اقبال ٻي گول ميز ڪانفرنس لاءِ چونڊجي بمبئي مان ڪانفرنس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ وڃي رهيو هو ته هن بمبئي ڪرانيڪل اخبار جي نمائندي کي ملاقات ۾ هڪ سوال جي جواب ۾ چيو ۽ پنهنجي خيالات جو ائين اظهار ڪيو، "جيڪڏهن مسلمان ملڪ اسلامي مقصدن ساڻ سچي دل سان منسلڪ رهن ته هو انسانيت جي عظيم خدمت ڪندا- منهنجي خيال ۾ اسلام اڄ دنيا جو واحد مثبت حياتيءَ جو نظام آهي، ان شرط سان ته مسلمان پنهنجي عمل سان ائين ثابت ڪري ڏيکارين ۽ نئين تصورات جي روشنيءَ ۾ اسلامي تعليمات جو جائزو وٺن"(١).

عرب موافقت جي قيام جو امڪان ان ڪري به وڌيڪ آهي جو زمين جي ان ٽڪري جا ماڻهو دين اسلام جا پوئلڳ هجڻ ڪانسواءِ ارضي، نسلي ۽ لساني اتحاد جي عمل ڪرڻ

(١) Letters and Writings of Iqbal صفحه ٦٠.

وارن سان به بهره ور آهن. انهيءَ انٽرويو ۾ وڌيڪ فرمايائون:
”مون کي عربي ٻوليءَ تي به گهڻو ڀروسو آهي، جو منهنجي خيال ۾ اڪيلي مشرقي ٻولي آهي، جا هڪ زنده ٻوليءَ جي حيثيت سان پنهنجي اڳيان شاندار مستقبل رکي ٿي، دين اسلام ڪانپوءِ هي ٻيو ايڪو آهي، جو عرب قومن جي اتحاد جو ضامن آهي“(١).

اقبال اهڙي اتحاد جو صفا قائل نه هو، جنهن ۾ دين کي شامل نه ڪيو وڃي، بلڪ هن جي خيال ۾ ته اتحاد جو اصل بنياد ته دين ئي آهي، باقي سڀئي ڳالهيون ضمني ۽ عارضي نوعيت جون آهن. ان انٽرويو ۾ جيتوڻيڪ اقبال عرب موافقت جي سلسلي ۾ ڪنهن اڳڪتيءَ کان معذوري ظاهر ڪئي. تنهن هوندي ائين چوڻ کانسواءِ نه رهي سگهيو: ”جيتوڻيڪ انءَ واٽ تي بي شمار مشڪل ڳالهيون آهن، تنهن هوندي به آئون عرب ملڪن جي موافقت جي اهميت جو قائل آهيان“(٢).

خلافت:

اقبال تڪڙو تڪڙو ڪنهن جذباتي فيصلي ڪرڻ جي فائدي ۾ نه هو، تنهن ڪري خلافت جي طرز جي اداري کي زنده ڪرڻ يا سڀني ملڪن ۽ علائقن کي ڀريائين هڪ وحدت جي صورت ۾ منظم ڪرڻ جي نظريه جي بجاءِ وفاق قائم ڪرڻ جي تجويز جو حامي هو، ڇاڪاڻ ته اقبال رڳو خيالن پچائڻ وارو شخص نه هو بلڪ عملي سياستدان هجڻ جي حيثيت ۾ غور ۽ فڪر کان ڪم وٺڻ وارو هو، تنهن ڪري هن سوچيو ته سڀني مسلم ملڪن جي متحده سلطنت شڪ نه آهي ته سٺي ڳالهه آهي، پر هر مسلمان ملڪ ۾ حالتون ڏاڍيون خراب ۽ منجهيل هيون، تنهن ڪري متحده سلطنت ناهڻ ۾ مغربي قومن

---

(١) Letters and Writings of Iqbal صفحو ٦.
(٢) ساڳيو

ڪي سازشن ڪرڻ ۽ انتشار ڦهلائڻ جو سنو موقعو ملي ويندو، تنهن ڪري بهتر ائين هو ته پهريائين سڀئي مسلمان ملڪ پنهنجن حدن جي اندر، اتفاق ۽ اتحاد جي رجحان کي قوت پهچائڻ لاءِ ساز و سامان گڏ ڪن ۽ پوءِ وڌيڪ ڪان وڏيڪ معاملن ۾ گڏيل حڪمت عملي اختيار ڪرڻ جي ڪوشش ڪن. ائين ڪرڻ سان مغربي سازشن کي ڀنجو اچي ويندو ۽ اهائي وحدت انهن ملڪن جي انفرادي حيثيت جي حفاظت ڪندي ۽ اجتماعي قوت جو به سرچشمو ٿيندي"(١).

اقبال چيو آهي ته "اهائي وحدت، اسلام جي دنيا ۾ هڪجهڙي روحاني فضا پيدا ڪرڻ جي ضامن آهي: اهائي وحدت اسلامي رياستن جي پيدا ڪري ٿي خواهه هي اتحاد عالمگير حڪومت جي صورت اختيار ڪري وڃي يا اسلامي رياستن جي جمعيت جي هڪ صورت يا ڪن آزاد رياستن جي صورت، جن جا معاهدا ۽ پيمان خالص معاشي ۽ سياسي مصلحت تي مبني هوندا"(٢).

مسلمانن جي گڏيل حڪومت:

علامه اقبال پنهنجي ليڪچرن ۾ چيو آهي ته ان حد تي عالمگير سلطنت جو قيام گهڻو مشڪل آهي. شروعاتي دور ۾ گڏيل حڪومت جي طرز جو اتحاد قائم ڪرڻ مناسب ٿيندو. علامه اقبال فرمائين ٿا، "اسلامي دنيا جو حقيقي ۽ مؤثر اتحاد اهڙو اتحاد نه آهي، جو رکو هڪ خليفي جي نمائشي مقرري سان وجود ۾ اچي. ان جو ظهور مسلمان ملڪن جي آزاد ۽ خود مختار وحدتن جي هڪ اهڙيءَ ڪثرت ئي جي ذريعي ٿيندو، جنهن جي نسلي رقابتن کي هڪ گڏيل روحاني نصب العين پاڻ ۾ موافق هجڻ، پاڻ ۾ مطابق هجڻ سان بدلائي ڇڏيو هجي. آئون

(١) اتحاد اسلامي اور علامه اقبال صفحه ٤٣

(٢) حرف اقبال صفحه ١٥٩

تہ ھي ڏسي رھيو آھيان تہ اللہ تعاليٰ جي پوري قدرت شايد اسان مسلمانن کي درجي بدرجي ھيءَ سمجھائي رھي آھي تہ اسلام نہ کو وطنيت جو حامل آھي ۽ نہ شھنشاھيت جو، بلک ھک گڏيل حڪومت آھي، جنھن اسان جي خود پيدا ڪيل حدون ۽ نسلي امتيازات کي قبول ڪيو آھي، پر رکو تعارف جي سھولت خاطر نہ ان لاءِ تہ ان جا ارڪان پنھنجو اجتماعي ۽ آفاقي مطمح نظر محدود ڪري وٺن"(١).

علامہ اقبال جو خيال آھي تہ اھو وقت اچا نہ آيو آھي جو مسلمان پنھنجي گڏيل حڪومت قائم ڪري سگھن، بلک مسلمانن جي قافلي جو انھيءَ ڏس ۾ اھو پھريون قدم آھي. مسلمانن جي ھر ملک کي پنھنجو پاڻ ان ڳالھہ تي ڌيان ڏيڻ گھرجي تہ اسان جو ملک مستحڪم ٿئي. پنھنجي ليڪچر ۾ علامہ اقبال چيو آھي، "موجوده حالت ۾ اھو ئي معلوم ٿو ٿئي تہ اسلامي امتن ۾ ھرھک کي پنھنجي ذات ۾ ٻڏي وڃڻ گھرجي. انھن کي گھرجي تہ پنھنجو سڄو ڌيان خود تي ھک ھنڌ ڪٺو ڪن، تا تہ انھن سيني ۾ ايتري طاقت پيدا ٿي وڃي جو پاڻ ۾ ملي اسلامي جمھوريتن جي ھک برادريءَ جي شڪل اختيار ڪري وٺن"(٢).

مغرب جون سازشون:

ان بابت ھر موقعي تي اسان ڪجھہ نہ ڪجھہ مٿي ٻڌائيندا آيا آھيون، جو انگريز ايشيا آھستہ آھستہ ھضم ڪري ويا، جبرالٽر، مالٽا ۽ عدن تي قبضو ڪري ورتائون. مصر تي بہ پنھنجو دخل خوب ڄمايائون، تاک سندن واپار جو رستو کليو رھي ۽ پنھنجيون فوجون جتي گھرن موڪلي سگھن. اھڙيءَ طرح ھندستان تي قابض ٿي ويا. ترڪيءَ ۽ عرب کي

---

(١) تشڪيل جديد الاھيات اسلاميہ ترجمہ سيد نذير نيازي ٫٣٠ کان ٢٤٦
(٢) ساڳيو

ويڙهائي ٻنهي کي ڏار ڪري، عربن کي ننڍن ننڍن ملڪن ۾ ورهائي ڇڏيائون. انهن کي اهڙيءَ طرح پاڻ ۾ ويڙهايائون جو عرب ملڪن جو اتحاد ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو ۽ اڄ تائين پاڻ ۾ پوريءَ طرح نه ٺهيا آهن. ترڪي ۽ يونان کي پاڻ ۾ ويڙهايائون پر مصطفيٰ ڪمال پاشا جي تدبر ترڪي کي بچائي ورتو ۽ ترقي تي پهچايو. متان عرب ملڪ وري اتحاد ڪري وٺن، تنهن ڪري انهن جي قوت کي ڪمزور ڪرڻ جي لاءِ فلسطين ۾ عربن جي اڪثريت کي مصنوعي طرح اقليت ۾ آڻي، يهودين جو فلسطين تي قبضو ڪرايو. هندستان به ان پاليسي تي اعتراض ورتو پر نقارخاني ۾ طوطي جو آواز ڪير ٿو ٻڌي. اقبال به هڪ دردمند مسلمان جي حيثيت ۾ ان حادثه ڪان متاثر ٿي لکيو:

ہے خاک فلسطین پہ یہودی کا اگر حق
ہسپانیہ پر حق نہیں کیوں اہل عرب کا
مقصد ہے ملوکیت انگلیس کا کچھ اور
قصہ نہیں تاریخ کا یا شہد و رطب کا

پر مسلمانن جي اصل خامي جي وضاحت به مناسب سمجهي لکيائين:

جلتا ہے مگر شام و فلسطیں پہ مرا دل
تدبیر سے کھلتا نہیں یہ عقدۂ دشوار
ترکان "جفا پیشہ" کے پنجے سے نکل کر
بے چارے ہیں تہذیب کے پھندے میں گرفتار

ايشيائي جمعيت اقوام:

ان تي اسان مٿي لکيو آهي، پر وڌيڪ ڪجهه اختصار سان هتي به لکون ٿا. اقبال هڪ زوردار بيان ۾ برطانوي پاليسي جي مذمت ڪئي. علامه اقبال ان خيال جو هو ته سامراجي طاقتن جو مقابلو ان حالت ۾ ٿي سگهي ٿو ته مسلمان پاڻ ۾ هڪ ٿي وڃن ۽ پنهنجي هڪ جدا جمعيت اقوام ٺاهن. علامه اقبال لکي ٿو، "موجوده زمانو ايشيا جي غير عربي حڪومتن

(ايران ۽ ترڪي) جي لاءِ به هڪ امتحان ۽ آزمائش جو دور آهي، ڇاڪاڻ ته خلافت متعجي وچڻ ڪانپوءِ مذهبي ۽ سياسي ٻنهي نوعيت جو هي ۽ پهريون بين الاقوامي مسئلو آهي، جو تاريخي قوتون انهن جي سامهون آڻي رهيون آهن. هي ۽ به ممڪن آهي ته فلسطين جو مسئلو مسلمانن کي آخر ۾ ان متحده انگريزي فرينچ اداري، جنهن کي رسمي طور تي جمعيت اقوام ٿو چئجي تنهن جي بابت غور سان سوچڻ ۽ هڪ ايشيائي جمعيت اقوام جي قائم ڪرڻ جي لاءِ عملي ذريعا تلاش ڪرڻ تي مجبور ڪري" (١).

ان جو سبب هي آهي ته جمعيت اقوام تي برطانيه غالب آهي ۽ برطانيه يهودي سرمايه دارن جي اثر هيٺ آهي، تنهن ڪري ان کان ڪنهن قسم جي انصاف واري فيصلي جي اميد رکڻ اجائي آهي.

ترى دوا نہ جنيوا ميں ہے نہ لندن ميں
فرنگ کى رگ جان پنجۂ يہود ميں ہے

اقبال جمعيت اقوام جي انصاف جي ٻٽي معيار جي مذمت ڪندي دنيا کي اسلامي تعليم جي طرف ڌيان ڏياريو آهي، جنهن تي عمل ڪري دنيا ۾ اخوت ۽ مساوات جي فضا پيدا ڪري سگهجي ٿي.

اس دور ميں اقوام کى صحبت بهى ہوئى عام
پوشيده نگاہوں سے رہى وحدت آدم
تفريق ملل حکمت افرنگ کا مقصود
ہے اسلام کا مقصود فقط ملت آدم
مکّے نے ديا خاک جنيوا کو يہ پيغام
جمعيت اقوام کہ جمعيت آدم

(١) حرف اقبال صفحه ٢٣١

مشرق جو اتحاد:

علامہ اقبال جنهن حالت ۾ هڪ پڪو مسلمان هو، سمجهي ورتو هو تہ مسلمانن، جي وڏي آبادي پين ملڪن جي مقابلي ۾ ايشيا کنڊ ۾ سڀ کان وڏي هئي جهڙوڪ: هندستان، انڊونيشيا، افغانستان، ايران ۽ عرب ملڪ ۽ جنهن حالت ۾ اهي ملڪ يورپ جي آيرنڊي ۾ آهن، تنهن ڪري انهن جي اتحاد کي مشرق جو اتحاد سڏيو ويو. جنهن حالت ۾ انهن ملڪن جو خدا هڪ آهي، ڪعبو هڪ آهي، ڪلمو هڪ آهي ۽ قرآن هڪ آهي ۽ مغرب جي ملڪن جي انهن سان ٿي مخالفت هئي، تنهن ڪري انهن سيني ملڪن کي هڪ مرڪز تي آڻي پاڻ ۾ متفق ڪرڻ اقبال جو خيال هو، پر پهريائين، اقبال ائين گهريو ٿي تہ جيڪي ملڪ غيرن جي غلاميءَ ۾ جڪڙيل آهن. سي ڇوٽڪارو حاصل ڪن، تنهن ڪري هو انهن کي طرح طرح جي نموني سان سمجهائڻ لڳو تہ غلاميءَ جا ڳُٽ نہ پايو، پر جڏهن غلاميءَ جي زنجيرن ۾ قابو ٿي پيا آهيو تہ آهي زنجيرون، جن سان اوهان کي پڌي ڇڏيو ويو آهي، سي ڪپي آجا ٿي وڃو ۽ وري انهن ۾ ڪنهن بہ صورت ۾ قابو نہ ٿيو. ملاحظ فرمايو تہ ڪيئن پنهنجي شعلہ بياني سان انهن کي متاثر ڪرڻ جي ڪوشش پيو ڪري:

رلاتا ہے ترا نظارہ اے ہندوستاں مجھکو
کہ عبرت خیز ہے تیرا فسانہ سب فسانوں میں

ڪيئن اڳيون شان شوڪت پنهنجي وطني پائرن کي ياد ڏياري ٿو ۽ شرمائي ٿو تہ اوهان جو اڳيون شان و شوڪت ڇا هو؟ ۽ هاڻي ڪيئن غلاميءَ ۾ قابو آهيو، وري چوي ٿو:

نہ سمجھوگے تو مٹ جاؤگے اے ہندوستاں والو
تمہاری داستاں تک بھی نہ ہوگی داستانوں میں

پنهنجي ملڪ جي ماڻهن کي چتاءُ ٿو ڪري تہ سمجهي وڃو

تہ اوهين غلاميءَ ۾ قابو ٿي ويا آهيو ۽ آزاد ٿيڻ جي ڪوشش نہ ڪندا تہ پوءِ دنيا جي پردي تان اوهان جو نالو ميٽجي ويندو ۽ تاريخن ۾ بہ اوهان جو داستان نہ هوندو:

وطن کی فکر کر ناداں مصیبت آنے والی ہے
تری بربادیوں کے مشورے ہیں آسمانوں میں

ڏسو ڪيئن نہ ملامت ڪري چتاءُ ٿو ڪري تہ توکي برباد ڪرڻ جون صلاحون ٿي رهيون آهن. اقبال ڏٺو تہ اهڙن ملامتي ڪلمن قوم تي اثر ڪرڻ شروع ڪيو آهي ۽ سجاڳيءَ جا اثر نظر پيا اچن. پنهنجي اثر کي ڪارائتو بنائڻ لاءِ پنهنجي ڪلام کي ڪجھہ وڌيڪ تيز ڪيو.

حاڪم قوم مغرب جا غلط نظريا هندستان آڻي اتي رائج ڪرڻ ٿي گهريا تہ مذهب کي سياست کان ڌار ڪري وطنيت ۽ قوميت جا نظريہ هندستاني قبول ڪن. ان مان سندن مطلب هو تہ هندن ۽ مسلمانن ۾ نفاق پيدا ٿئي، ڇاڪاڻ تہ مسلمانن لاءِ هيءُ مذهب جو مسئلو هو ۽ هندو ان کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا تہ اقبال زوردار لفظن ۾ حاڪم قوم کي چيو:

تمہاری تہذیب اپنے خنجر سے آپ ہی خودکشی کریگی
جو شاخ نازک پہ آشیانہ بنے گا ناپائیدار ہوگا

اقبال حاڪم قوم ۽ هندن ٻنهي کي چتاءُ ڪيو تہ اسلام جا قوانين سڄي دنيا جي لاءِ قبول ڪرڻ جي قابل آهن، تنهن ڪري ڪلي طرح چيائين:

حکومت کا تو کیا رونا کہ وہ اک عارضی شے ہے
نہیں دنیا کے ہے آئین مسلم سے کوئی چارا

اقبال هندن جي روش کان خوش نہ هو. انهيءَ ڳالھہ اقبال کي اڳتي هلي پاڪستان جي نظريہ پيش ڪرڻ تي مجبور ڪيو هو. اقبال پنهنجن مسلمانن کي هاڻي مخاطب ٿي چوڻ لڳو:

آنکھہ جو کچھہ دیکھتی ہے لب پہ آ سکتا نہیں
محو حیرت ہوں کہ دنیا کیا سے کیا ہوجائیگی

اک جيڪي ڏسي رهي آهي، سو ڇا بيان ڪريان. حيرت اٿم ته دنيا ڇا مان ڇا ٿي ويندي:

تمنا آبرو کی ہو اگر گلزار ہستی میں
تو کانٹوں میں الجھ کر زندگی کرنے کی خو کر لے

چوي ٿو ته جيڪڏهن آبرو جي زندگي گهرين ٿو ته ڪنڊن ۾ ڦاسي به زندگيءَ کي گذارڻ جي، طبيعت پيدا ڪري وٺ. وري اڳتي پنهنجي قوم کي ائين هلڻ جي صلاح ٿو ڏئي ته جتي سختي ڪان ڪم وٺڻ جي ڪوشش ڪري ته تون به طوفان وانگر تند ٿي پؤ، پر جيڪڏهن نرمي اختيار ڪن ٿا ته تون به نغمو ڳائيندڙ ندي وانگر ٿي پؤ:

گذر جا بن کے سیل تند رو کوہ و بیاباں سے
گلستاں راہ میں آئے تو جوئے نغمہ خواں ہو جا

اقبال ڏٺو ته قوم سجاڳ پئي ٿئي ته آزمائش لاءِ "شڪوه" نالي نظم لکي هڪ شور ۽ غل برپا ڪري ڇڏيائين ۽ واقعي سڄي ملڪ ۾ هڪ باهه لڳي ويئي ته يڪدم "جواب شڪوه" نالي هڪ نظم لکي ان باهه کي ٺڏو ڪيائين. اقبال جنهن حالت ۾ هڪ حاذق حڪيم وانگر قوم جي نبض سمجهي ويو هو، مسلمانن لاءِ بهترين مصالح ۽ ڏاڍو مفيد ثابت ٿيو ۽ جو ڪم ليڊرن جي وڏين وڏين تقريرن نه ڪيو سو هن جي هڪ شعر ڪري ڏيکاريو:

اس قوم کو شمشیر کی حاجت نہیں رہتی
ہو جس کے جوانوں کی خودی صورت فولاد

اقبال جو مطمع نظر اهو هو ته پهريائين هرهڪ اسلامي ملڪ جون اندروني حالتون درست ڪري جيڪي صراط المستقيم کان ڀٽڪي ويا هئا تن کي راه راست تي آڻي، هن جي ديني حالت درست ڪري، پوءِ انهن کي اتفاق ۽ اتحاد جي ڌاڳي ۾ پوئجي ۽ پوءِ بين اسلامي ملڪن کي اهڙيءَ طرح هڪ ٻئي سان ملائيندو وڃجي تان جو هڪ پوري اسلامي برادري ٺهي تيار ٿي وڃي.

مشرق جي قومن جي لاءِ جتي ڀريائين مذهبي ۽ روحاني بنياد قائم ڪري پاڻ ۾ اتحاد لازمي آهي، اتي مادي اعتبار کان بہ اتحاد هجڻ نهايت ضروري شيءِ آهي. جيڪڏهن انهيءَ نقطہ نظر کان مشرقي ملڪن کي ڏسبو تہ معلوم ٿيندو تہ ان ۾ بہ مشرقي ملڪن جا پاڻ ۾ اتحاد جا امڪان ڏاڍا روشن آهن. آبادي، زمين ۽ معاشي وسيلن جي اعتبار کان بہ مسلمان هڪ زبردست قوت جي حيثيت رکن ٿا.

پئن اسلامزم:

عالم اسلام جي تحريڪ مغربي طاقتن لاءِ هڪ چئلينج ثابت ٿي ويئي. حقيقت ۾ مسلم مشاعرو علامہ اقبال جي شعلہ بيان نظمن جي اثر کان سجاڳ ٿي پيو هو ۽ مسلمانن لاءِ ڪن مسئلن جو حل سامهون هو ۽ ضروري هو تہ اهڙا مسئلا مسلمان قوم سواءِ عالم اسلامي جي ٻئي ڪنهن جي اڳيان رکي نٿي سگهي، تنهن ڪري عالم اسلامي جي تحريڪ جو هجڻ ضروري هو. مغربي ملڪ ان کي ناڪام بنائڻ ۾ مصروف هئا، ڇاڪاڻ تہ انهن کي پنهن جي لاءِ خطرو محسوس ٿيڻ لڳو، تنهن ڪري جتي انهن فوجي ۽ سياسي قدم کنيا، سي پنهنجي جاءِ تي، پر انهن اخبارن جي ذريعي انهيءَ تحريڪ جي برخلاف پرچار شروع ڪيو ۽ ڏاڍي غلط بياني کان ڪم ورتو. مستشرقين ۽ مغربي پريس چوڻ لڳا تہ پئن اسلامزم يعني عالم اسلامي جو اتحاد مسلمانن جي مذهبي جوش جي وحشت آهي. ان تحريڪ جو اصل ۾ مطلب آهي يورپ يا مغربي دنيا کي نيست و نابود ڪرڻ جو. اهڙيءَ طرح اتحاد عالم اسلامي کي هڪ خوفائتي شيءِ ظاهر ڪري پيش ڪرڻ لڳا. علامہ اقبال مغربي ملڪن جي چالبازين کان چڱيءَ طرح واقف هو، تنهن پنهنجين تحريرن ۽ تقريرن ۾ پئن اسلام جو لفظ ڪڏهن نہ استعمال ڪيو. علامہ اقبال پنهنجي مقصد کان هڪ پل بہ ڪڏهن غافل نہ رهيو. هن جو چوڻ هو

، جيڪي ماڻهو مذهب جي بنياد تي عالم اسلام جي اتحاد جي مخالفت ڪن ٿا ۽ هر هنڌ مسلمانن تي ظلم ۽ ستم ڪرڻ ۾ مصروف آهن ته ڇا مسلمان پنهن جي بچاءُ لاءِ متحد ٿيا ته ڪو ڏوهه ٿي پيو؟ ترڪي ۽ يونان جي جنگ آهي يا عرب ۽ يهودين جو معاملو ته مغرب جا ماڻهو هميشه مسلمانن جي برخلاف وڃن ٿا ۽ جيڪو مذهبي تعصب جي بنياد تي ظلم جو شڪار ٿئي ته ڇو نه هو پاڻ کي تعصب جي بنياد تي ظلم کان بچائڻ جي لاءِ متحد ٿئي؟

برصغير ۾ جڏهن مسلم تحريڪ آزادي وڌندي ويئي ته هندن ڇيو ته اها پئن اسلامزم مخالفن کان انتقام وٺڻ لاءِ وجود ۾ آئي آهي ته سنه ١٩٣٣ع جي ڪائونسل آف اسٽيٽ ۾ سر فضل حسين جواب ڏنو ته پئن اسلامزم جو ڪڏهن وجود نه هو. علامه اقبال ١٩- سپٽمبر ١٩٣٣ع جو ان بيان جي وضاحت ۾ فرمايو ته ان قسم جي اتحاد جو وجود هڪ مفروضي کان وڌيڪ نه آهي، جو اڪثر ۽ بيشتر پئن اسلامزم جو اصطلاح ناهڻ وارن جي ذهن ۾ آهي، پر ان جو مطلب هيءُ به نه آهي ته مسلمان ان قسم جي پروپئگنبده کان ڊڄي ڪوششون ترڪ ڪري ڇڏين، جي هو پاڻ کي هڪ جدا قوم جي حيثيت سان مشهور ڪرڻ جي لاءِ ڪري رهيون آهن. پيو ان اصطلاح جي اوٽ ۾ برصغير جي مسلمانن جو حق مارڻ برطانوي سياست جي حق ۾ بيحد نقصان ڏيندڙ ثابت ٿيندو. ڇاڪاڻ ته هندستاني مسلمان آبادي جي لحاظ کان عالم اسلام ۾ خاص اهميت جا مالڪ آهن ۽ هو اسلام جو سڀ کان وڏو سرمايو آهن، تنهن ڪري هيءُ انهن جو فرض ئي نه آهي. بلڪ حق به آهي ته هو پنهنجي ڇڙوڇڙ ٿيل انتظام کي گڏ ڪن ۽ پنهنجن پيرن تي بيهڻ جي ڪوشش ڪن ۽ ان سلسلي ۾ ڪنهن به قسم جي مخالفت کي خاطر ۾ نه آڻين(١).

(١) حرف اقبال صفحه ٢٠٨—٢٠٩

٢٨- سپٽمبر سنه ١٩٣٣ع جو اقبال ”پئن اسلامزم“ جي وضاحت ڪندي فرمايو: ”پئن اسلامزم“ جو لفظ فرينچ صحافت جي ايجاد آهي ۽ هي لفظ اهڙي مفروضه سازش جي لاءِ استعمال ڪيو ويو هو، جو ان جي ٺاهڻ وارن جي خيال جي مطابق اسلامي ملڪ غيراسلامي قومن خاص ڪري يورپ جي خلاف ڪري رهيا هئا“(١).

ان جو ڇا مقصد هو؟ علامه اقبال فرمائي ٿو: ”پئن اسلامزم“ جو خوف پيدا ڪرڻ وارن جو ارادو رکيو هي هو، ته ان جي اوٽ ۾ يورپ جون زبردستيون جي اسلامي ملڪن ۾ ڪيون پئي ويون، سي جائز ٺهرايون وڃن“(٢).

”حالانڪ اسلامي اتحاد جو غرض ۽ انجام ڪجهه بيو آهي. ”پئن اسلامزم“ کسان اسلام جي عالمگير سلطنت گهڻو مختلف آهي. اسلام هڪ عالمگير سلطنت جو يقيناً منتظر آهي جا نسلي امتياز کان مٿي هوندي، جنهن ۾ شخصي ۽ خودمختار بادشاهن ۽ سرمايه دارن جي گنجائش نه هوندي. دنيا جو تجربو پاڻ، اهڙي سلطنت پيدا ڪري ڇڏيندو. غير مسلمانن جي نظر ۾ شايد هي رکيو خواب هجي، پر مسلمانن جو هيءُ ايمان آهي“(٣).

ان سان گڏ ئي علامه اقبال هيءُ واضح ڪرڻ به ضروري سمجهيو ته ”پئن اسلامزم“ جو اصطلاح استعمال ڪري مسلمانن جي خلاف پروپيگنڊا مسلمانن جي عالمگير اتحاد جي مثبت تحريڪ جو رستو هرگز روڪي نه سگهندي. هڪ مقامي هندو اخبار هندستان جي مسلمانن جي پاڻ ۾ اتحاد جي خواهش جو نالو ”پئن اسلامزم“ رکيو آهي. هيءُ هڪ اصطلاح جو غلط استعمال آهي، پر مسلمانن کي ان ڳالهه جو اعلان ڪري ڇڏڻ ۾ هرگز سوچ ويچار نه آهي ته هو پاڻ کي سيني منجهان بين

---

(١) گفتار اقبال صفحه ١٢٨

(٢) ساڳيو

(٣) ساڳيو

هندستاني قومن کان هڪ جدا قوم خيال ڪن ٿا ۽ اهڙيءَ طرح رهڻ جا خواهشمند آهن. هو پاڻ کي هڪ جدا معاشرتي جماعت جي حيثيت سان قائم رکڻ گهرن ٿا ۽ هڪ جدا اقليت جي حيثيت سان پنهنجن حقن جي حفاظت ڪرڻ گهرن ٿا، جي مسلمان قوم پرست سڏائيندا هئا، انهن ڪڏهن هيءَ نه چيو ته مسلمانن کي پنهنجي جدا متمدني حيثيت ڇڏي ڏيڻ کپي ۽ پنهنجي قسمت کي اهڙين طاقتن جي رحم تي ڇڏي ڏيڻ کپي، جي ان جي جدا هستيءَ کي مٽائي ڇڏين. جيڪڏهن ڪو مسلمان سياسي ليڊر ان جي برعڪس خيال ڪري ٿو ته، ان پنهنجي قوم جي جذبات جو صحيح اندازو نه ڪيو آهي"(١).

جڏهن علامه اقبال بمبئي مان ئي گول ميز ڪانفرنس لاءِ ولايت پئي ويو ته بمبئي ڪرانيڪل اخبار جي نمائندي کي "پئن اسلامزم" جي وضاحت ڪندي چيو "جيتري قدر مون کي خبر آهي ته هيءَ هڪ فرينچ صحافي جو گهڙيل اصطلاح آهي. ان جي مفهوم جو وجود هن جي پنهنجي ذهن ڪانسواءِ ڪٿي نه آهي. منهنجي خيال ۾ فرينچ صحافي هيءَ اصطلاح ان مفروضه خطري کان خبردار ڪرڻ جي لاءِ ناهيو هو، جو هن جي خيال ۾ اسلامي دنيا ۾ (يورپ جي برخلاف) پيدا ٿي رهيو هو ۽ وري هيءَ اصطلاح زرد خطري (Yellow Peril) جي اصطلاح ڪانپوءِ بنايو ويو هو، تاڪ مسلم ملڪن ۾ يورپين جارحيت کي حق بجانب ثابت ڪيو وڃي"(٢).

ان اصطلاح جي ٻئي مفهوم جي طرف علامه اقبال اشارو ٿو ڪري، "ان ڪانپوءِ منهنجي خيال جي مطابق، پئن اسلامزم جو مطلب هڪ قسم جي سازش ورتي ويئي، جنهن جو مرڪز قسطنطنيه ۾ هو. هيءَ خيال ڪيو ويو ته سڄي دنيا جا مسلمان يورپ جي رياستن جي برخلاف مسلم رياستن جو اتحاد ناهڻ جو

(١) گفتار اقبال صفحه ١٢٨-١٢٩

(٢) Letters and Writings of Iqbal صفحه ٥٥-٥٦

منصوبو گھڙي رهيا آهن، حالانڪ ڪئمبرج يونيورسٽيءَ جي پروفيسر برائون آنجهاني واضح طور تي ان قسم جي ”پئن اسلامزم“ جي موجودگيءَ جي ترديد ڪئي هئي“(١).

پڇيو ويو ته جمال الدين افغاني به اهوئي اصطلاح استعمال ڪيو هو؟ ته اقبال چيو، مون کي ان جي خبر ناهي ته انهن به اهو اصطلاح استعمال ڪيو هو، تڏهن هوندي به اها هڪ حقيقت آهي ته هن به افغانستان، ايران ۽ ترڪي کي يورپ جي جارحيت جي خلاف متحد ٿيڻ جي صلاح ڏني هئي. هيءَ خالص هڪ وفاقي قدم هو ۽ منهنجي ذاتي راءِ آهي ته جمال الدين جو هيءَ نقطهٔ نظر بالڪل درست هو“(٢).

انٽرويو جي پڇاڙيءَ ۾ علامه اقبال قرآن ڪريم جي روشني ۾ تشريح ڪئي ته ”ان لفظ کي هڪ ٻئي مفهوم ۾ به استعمال ڪري سگهجي ٿو، جو قرآني تعليمات جي عين مطابق آهي. انهيءَ صورت ۾ هيءَ هڪ سياسي منصوبو نه آهي، بلڪ هڪ سماجي تجربو آهي. اسلام ذات، رنگ يا نسل کي نٿو مڃي. حقيقت ۾ اسلام حياتيءَ جو واحد نظريو آهي، جنهن گهڻي ۾ گهڻي مسلم معاشري ۾ رنگ جي مسئلي کي تقريباً حل ڪري ڇڏيو آهي، جڏهن ته مغربي تمدن سڀني سائنسي ۽ فلسفيانه ڪاميابين جي باوجود ان جي حل ۾ ناڪام رهيو آهي. ان طرح جو ”پئن اسلامزم“ پيغمبر اسلام صلى الله عليه وسلم جي تعليمات جو نتيجو آهي ۽ هيءَ هميشه قائم رهندو. ان معنيٰ ۾ ”پئن اسلامزم“ فقط ”پئن هيومنزم“ اتحاد عالم انساني مقرر ٿو ٿئي ۽ اهڙيءَ طرح هر مسلمان پئن اسلامسٽ آهي ۽ هن کي هئڻ به کپي(٣).

پڇاڙيءَ ۾ علامه اقبال تجويز پيش ڪري ٿو: ”اصل ۾ پئن اسلامزم مان لفظ ’پئن‘ کي هٽائي ڇڏڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته

---

(١) Letters and Writings of Iqbal صفحه ٥٥-٥٦

(٢) ساڳيو

(٣) ساڳيو صفحه ٥٦

اسلامزم يا اسلاميت هڪ اهڙو اصطلاح آهي، جو پنهنجي اندر
اها سچي معنيٰ لڪل رکي ٿو ، جنهن جي طرف مون هيٺئر
اشارو ڪيو آهي"(١).

حب وطن:

عالم اسلامي جي اتحاد جي سلسلي ۾ هڪ ڳالهه هيءَ
به اکيان اچي ٿي ته جيڪڏهن مسلمانن کي عالمگير معاشري
قائم ڪرڻ جي دعوت ڏني ويندي ۽ پنهنجي جاگرافيائي سرحدن
سان محبت کي اسلام جي خلاف ٺهرايو ويندو ته پوءِ مسلم
معاشري جا علاقائي مرڪز ڪهڙي طرح مضبوط ٿي سگهندا؟
جڻ ته لامحدوديت ۽ آفاقيت هڪ مثالي ۽ خيالي منزل آهي،
جڏهن ته انسان کي عمليءَ طرح وطن جي محبت جي تقاضا سان
سامهون ٿيڻو ٿو پوي ته ڇا اسلام جي عالمگيريت تي زور ڏيڻ
جو هيءُ نتيجو نڪرندو ته ڪنهن کي پنهنجي وطن سان محبت
نه هوندي ۽ پنهنجي وطن سان محبت کي اسلام دشمني جي
مترادف خيال ڪيو ويندو؟

اصل ۾ غلطيءَ ڪان ائين سمجهيو ويو آهي ته اقبال
حب وطن جي برخلاف هو. اقبال وطن جي محبت جي اهميت ڪان
ڪڏهن ۽ ڪٿي انڪاري ٿيو آهي؟ اقبال جي اکيان زندگيءَ
۾ روحاني نصب العين کي اصل اهميت حاصل آهي. وطن ان
نصب العين تائين پهچڻ جو هڪ ذريعو آهي، تنهن ڪري جتي
وطن ۽ روحاني نصب العين جو پاڻ ۾ ٽڪر ٿيندو ته مسلمانن
کي روحاني نصب العين کي ترجيح ڏيڻ گهرجي"(٢).

علامه اقبال ٺو چوي: "حب الوطني بالڪل طبعي صفت
آهي ۽ انسان جي اخلاقي زندگيءَ ۾ ان جي لاءِ پوري جڳهه
آهي. پر اصل اهميت ان جي ايمان، ان جي تهذيب ۽ ان جي

---

(١) Letters and Writings of Iqbal صفحه ٥٦—٥٧
(٢) اتحاد اسلامي اور علامه اقبال 'معارف' لاهور جولاءِ ١٩٧٦ع صفحه ٥٢

روايتن کي حاصل آهي ۽ منهنجي نظر ۾ اهي ٿي قدر ان قابل آهن ته انسان انهن جي لاءِ رهي ۽ انهن جي ٿي لاءِ مري نه زمين جي ان ٽڪري جي لاءِ، جنهن سان ان جي روح کي ڪجهه عارضي ربط پيدا ٿي ويو آهي(١).

عالم اسلامي جو اتحاد:

اقبال جي حياتيءَ ۾ ٿي هن کان سوال ڪيو ويو هو، جنهن جو هن جواب ڏيئي ڇڏيو هو. عالم اسلامي جي اتحاد جي تصور جي سلسلي ۾ هڪ بحث ٿيو هو ته اقبال هڪ طرف ته عالمگير معاشري جي قائم ٿيڻ جو خواهشمند آهي ۽ ٻئي طرف هن جون ڪوششون رڳو مسلمانن جي اتحاد تائين محدود آهن. جڻ ته نظرياتي طور تي هن جو پيغام عالمگير آهي، پر پاڻ ۾ ملڻ جي اعتبار کان مخصوص ۽ محدود. نڪلسن جي خط ۾ لکيل هو ته "انسانيت جو نصب‌العين شعر ۽ فلسفه ۾ عالمگير حيثيت سان پيش ڪيو ويو آهي، پر جيڪڏهن ان کي اثرائتو نصب‌العين ٺاهڻو ۽ عملي زندگيءَ ۾ ڪم آڻڻ گهرو ته اوهين شاعرن ۽ فيلسوفن کي پنهنجا پهريان مخاطب نه مقرر ڪندا ۽ هڪ مخصوص سوسائٽي تائين پنهنجي خطاب ڪرڻ جو دائرو محدود ڪري ڇڏيندا، جا هڪ مستقل عقيدو ۽ مقرر عمل جي واٽ رکندي هجي، پر پنهنجا عملي نمونا ۽ ترغيب ۽ تبليغ سان هميشه پنهنجو دائرو وسيع ڪندي هليو وڃي منهنجي ويجهو ان قسم جي سوسائٽي اسلام آهي"(٢).

جڻ ته هڪ حڪيم جي لاءِ ضروري هوندو آهي ته هو پنهنجي ڳالهه سمجهائي ۽ ان کي عملي جامو پهرائڻ جي لاءِ هو هڪ اهڙو معاشرو چونڊيندو آهي، جيڪو هن جي نصب‌العين کان وڌيڪ ويجهو هوندو آهي، جنهن ۾ پيغام جي قبوليت ۽

---

(١) حرف اقبال صفحه ٥٧
(٢) اقبال نامه صفحه ٤٦٧—٤٦٨

صلاحيت وڏيڪ هوندي آهي ۽ حسن اتفاق سان هي معاشرو اهو ئي هو جنهن ۾ اقبال پيدا ٿيو ۽ ڪامياب ٿيو. اقبال جي اڳيان ان معاشري جا بنيادي اصول اهي ئي آهن، جي هن جي مثالي معاشري جا آهن.

اقبال فرمائين ٿا: ”منهنجي فارسي نظمن جو مقصد اسلام جي وڪالت نه آهي، بلڪ منهنجي طلب جي قوت ۽ جستجو ته رڳو ان شيءِ تي ڪتل رهي آهي ته هڪ جديد معاشرتي نظام تلاش ڪيو وڃي ۽ عقلاً هيءُ ناممڪن آهي، معلوم ٿو ٿئي ته ان ڪوشش ۾ هڪ اهڙي معاشرتي نظام سان لاڳاپو ڪپيو وڃي، جنهن جو مقصد ذات، مرتبي ۽ درجي، رنگ ۽ نسل جي سڀني فرقن کي مٽائي ڇڏڻو آهي. اسلام دنيوي لذتن ۽ نعمتن جي ايثار جو جذبو به پيدا ڪري ٿو ۽ معاملن جي خوبي جي تقاضا به اها ئي آهي ته پنهنجن پاڙيسرين بابت انهيءَ قسم جو طريقو اختيار ڪيو وڃي. يورپ ان قيمتي خزاني کان محروم آهي ۽ اها پونجي ان کي اسان جي نبي فيض صحبت سان حاصل ٿي سگهي ٿي“(١).

پاڪستان جي گهر:

اهو ئي مقصد هو جنهن جي هيٺ علامه اقبال برصغير جي لاءِ جدا خودمختار حڪومت جو تصور پيش ڪيو هو. هو بالڪل درست هو جو سمجهندو هو ته عرب ملڪن کانپوءِ دنيا ۾ سڀ کان وڏيڪ اهم هندستان جو مسلم خطو آهي، جتي مسلم آباديءَ جو تناسب دنيا جي سڀني مسلم ملڪن کان وڌيڪ آهي، تنهن ڪري اقبال چوي ٿو:

خاور کی امیدوں کا یہی خاک ہے مرکز
اقبال کے اشکوں سے یہی خاک ہے روشن

مسلمانن جي لاءِ جدا وطن جي گهر به انهيءَ لاءِ ڪئي

---

(١) اقبال نامہ اول صفحہ ٢٠٢

ويئي هئي ته ان طرح اسلام ۽ مسلمانن جي ترقي جا امڪان وسيع ٿي سگهن ٿا. ”جيڪڏهن اسين گهرون ٿا ته ان ملڪ ۾ اسلام هڪ تمدني قوت جي حيثيت سان جيئرو رهي ته ان جي لاءِ ضروري آهي ته هو هڪ مخصوص علائقي ۾ پنهنجي مرڪزيت قائم ڪري سگهي“ (١).

ان مان صاف ظاهر آهي ته جدا مسلم رياست قائم ڪرڻ جي گهر انهيءَ لاءِ نه هئي ته اقبال ان طرح اسلام کي هڪ مخصوص زمين جي ٽڪري ۾ محدود ڪرڻ ٿي گهريو. هو ته ان نظريه جو علمبردار آهي ته مشرق بلڪ سڄي دنيا خدا جي آهي تنهن ڪري مرد حق پاڻ کي محدود ڪيئن ٿو ڪري سگهي؟

مشرق سے ہو بیزار نہ مغرب سے حذر کر
فطرت کا اشارہ ہے کہ ہر شب کو سحر کر

علامه اقبال جي هيءَ خواهش هئي ته موجوده دور ۾ مسلمانن وٽ هڪ زمين جو ٽڪرو پنهنجو هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته هن جو خيال هو ته اسلام پنهنجو جدا ماحول پيدا ڪندو ته اثر واري قوت بڻجي سگهندو. مسلمانن کي جڏهن پنهنجو خطهٔ زمين هوندو ته بنان ڪنهن تڪليف ۽ ڏکيائي جي اسلامي اصولن جو نفاذ ڪري سگهندا. جڏهن ائين ڪرڻ ۾ مسلمان ڪامياب ٿي ويندا ته انهن کي پنهنجي امن، انصاف ۽ خوشحالي ۽ ترقي جون منزلون طيءِ ڪرڻ جو آساني سان موقعو ملي ويندو ۽ عروج تي پهچندا. اهڙيءَ طرح عالم اسلامي جي قوت جو سبب به ثابت ٿيندا. جڏهن عالم اسلام طاقتور ٿيندو ته پوءِ دنيا جي ٻين محڪوم ۽ پٺ تي رهيل قومن لاءِ قوت جو سرچشمو ثابت ٿيندا. تنهن ڪري پاڪستان جو حاصل ٿيڻ رڳو خطهٔ زمين حاصل ٿيڻ نه هو بلڪ اسلام جي غلبي جي مرڪز قائم ٿيڻ جو سوال هو. جيتوڻيڪ پاڪستان کي ڪيترن حادثن کي منهن ڏيڻو پيو تنهن هوندي به پاڪستان پنهنجي منزل جي طرف

---

(١) حرف اقبال صفحه ٣٠.

علامہ اقبال جي ڏسيل واٽ تي قدم وڌائي رهيو آهي. اسان جي وزيراعظم جي تدبر دنيا جي اسلامي ملڪن سان گڏ ٻين غير اسلامي ملڪن ۾ به پاڪستان جو گهڻو وقار وڌائي ڇڏيو آهي. اسلامي نظام جي نفاذ جا امڪان وڌندڙ نظر اچي رهيا آهن. ان کانسواءِ عالم اسلام جي ڪيترن ملڪن جي غلاميءَ کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ جا موقعا وڌي ويا آهن ۽ اسلامي دنيا کي متحد ڪرڻ ۾ پاڪستان اهم ڪردار ادا ڪري رهيو آهي. اقبال ڪجهه خواب ڏٺا هئا، تنهن جو تعبير آهستي آهستي ظاهر ٿي رهيو آهي. پاڪستان وجود ۾ اچي چڪو آهي. اقبال سڄي اسلامي دنيا جي اتحاد جي تبليغ ڪندي گذاري ويو. ڏسجي سندس انهي خواب جو تعبير ڪڏهن ٿو ظاهر ٿئي. پر اقبال جيڪي لکي ويو آهي، تنهن مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته دنيا جي مسلمانن جو فائدو ان ۾ آهي ته سڀ گڏجي اتحاد جي رشتي ۾ پوئجي وڃن.

ٿورو هڪ حقيقت تي غور ڪرڻ اسان جي لاءِ ضروري آهي ته الله تعاليٰ عربن کي تيل جي دولت سان مالامال ڪيو آهي ۽ ايران به تيل پيدا ڪرڻ ۾ مقام رکي ٿو. عربن ٻه سال اڳي تيل کي سياسي حربو ڪري استعمال ڪيو ۽ هيءُ حربو ڏاڍو ڪامياب رهيو. ايتري قدر ڪامياب رهيو جو دنيا جا معاشي ۽ اقتصادي بنياد ڏڪي ويا. امريڪا ايترو گهبرائجي ويو، جو دڙڪو ڏنائين ته اسين اهو تيل کسي وٺنداسين. سفيد قومن جو اهو دڙڪو عربن کي هڪ چتاءُ آهي ته انهن جي لاءِ اتحاد پنهنجي حفاظت لاءِ ڪيترو ضروري آهي.

جڏهن تيل جي مالڪ مسلمانن تي دنيا جو دباءُ حد کان وڌيڪ پيو ته مسلمان دنيا وڏين وڏين طاقتن سان جي ٽيڪنالاجيءَ جا مالڪ آهن محاذ آرائي ڪرڻ نٿي گهربو، تنهن ڪري صلح سانت سان معاملو طئي ڪرڻ گهربو ته ترقي يافته ملڪ ٽيڪنالاجي ۾ تيل رکڻ وارن ملڪن جي مدد ڪن ۽ انهن جي

لاءِ اعليٰ درجي جي ٽيڪنالاجيءَ جو انتظام ڪن ته انهن ترقي يافته ملڪن کي اڃا ئي هي ڊپ پيدا ٿيو ته تيل جا مالڪ ته هي ملڪ اڳيئي آهن، تنهن ڪري باقي جيڪڏهن ٽيڪنالاجي به انهن کي مهيا ڪري ڏني ويئي ته اسان جي عيش و عشرت ۾ خلل پئجي ويندو، تنهن ڪري اهو بحث اڃا تائين پيو هلي ۽ ترقي يافته ملڪن جا اجتماعات مسلسل ٿي رهيا آهن، پر اڃا تائين ڪا ڳالهه طئي نٿي ٿئي. انهيءَ قسم جي حالت جي لاءِ اقبال صاف چئي ڇڏيو آهي:

عروج آدم خاکی سے انجم سہمے جاتے ہیں
کہ یہ ٹوٹا ہوا تارا مہِ کامل نہ بن جائے

١- آدم خاڪي مان مطلب مسلمان تيل پيدا ڪرڻ وارن ملڪن جو ميڙ آهي.

٢- انجم مان مطلب ترقي يافته ملڪ آهن.

٣- ٽوٽا هوا تارا: مسلمانن کي ٽُٽي چيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته هي پنهنجي ترقي جي زماني ۾ ٽيڪنالاجيءَ جا اهڙا ئي مالڪ هئا جهڙا ترقي يافته ملڪ آهن، پر زماني جي گردش ڪان اڄ مسلمان ٽيڪنالاجيءَ کان محروم آهن.

٤- مهِ ڪامل مان مطلب اهڙي ترقي آهي، جو ٻين ترقي يافته ملڪن کان وڌي وڃي. ٻين لفظن ۾ علامه اقبال هيءَ فرمايو آهي ته هاڻي ترقي يافته ملڪ ڇوڻ لڳا آهن ته هيءَ ڪٿي ترقي ڪري اسان کان اڳتي نه نڪري وڃن.

اقبال جي شعر جو تاويل جيڪو اسان پيش ڪيو آهي سو اقبال جي اسلامي فڪر ۽ ان جي فطرت جي لحاظ کان بالڪل صحيح آهي. هڪ مومن جي سمجهه رکڻ وارو شاعر پيشن گوئي جي طور تي پنهنجي شعر ۾ جيڪي ڪي چوندو، سو اصول واقعو هوندو ۽ ان جو تفصيل ان زماني جي واقعات جي لحاظ کان دنيا جي سامهون ايندو، اهو ئي سبب آهي، جو

اسان چند لفظن جي تشريح ڪري ڇڏي آهي ۽ مسلمانن جي تيل جو مالڪ هجڻ جي واقع ڪان اجمال جو تفصيل ڪيو آهي.

ان حقيقت کي ته اسلام، مساوات مسلم، بلڪ مساوات انساني جو علمبردار آهي. حڪمران مسلم قومن پنهنجي فرمانروايانه حيثيت کي ميڙڻ جي لاءِ ان مساوات اسلاميه جا ٽڪر اڏائي ڇڏيا. ڪنهن کي پنهنجي عربي هجڻ تي فخر ته، ڪنهن کي ايراني هجڻ تي. جيڪڏهن هڪ افغان هجڻ تي مغرور آهي ته ٻيو پنهنجي تاتاري، انڊونيشي ۽ حجازي هجڻ تي فخر ٿو ڪري. انهيءَ جدا جدا قومي جذبي اسلامي اخوت جا پرزا اڏائي ڇڏيا. ان احساس ڪان اسان جو مفڪر اسلامي فرمائي ٿو:

هنوز از بند آب و گل نه رستی
تو گوئی رومی و افغانیم من
من اول آدم بی‌رنگ و بویم
ازان پس هندی و تورانیم من

اي مسلمان تون اڃا تائين آب و گل جي قيد ڪان آزاد نه ٿيو آهين. تون چوين ٿو ته مان رومي آهيان ۽ مان افغاني آهيان. مان آدم جي حقيقت هي آهي ته پهرين هو خالص آدم آهي ۽ ان کانپوءِ هو توراني ۽ هندي آهي.

قائداعظم محمد علي جناح پاڪستان حاصل ڪرڻ جي جنگ جي زماني ۾ بار بار هيءَ فرمايو هو ته اسين پهرين مسلمان آهيون ۽ ان کانپوءِ هندستاني. ڪانگريس جو چوڻ هو ته اسين پهرين پارٽي آهيون، ان کانپوءِ هندو يا مسلمان آهيون. قائداعظم جي قول جو بنياد اقبال جي ان قطعه تي هو، جنهن کي مٿي نقل ڪري چڪا آهيون ته "نه افغانیم نے ترک و تتاریم" ۽ ان تي مفصل بحث ڪيو ويو آهي ۽ حقيقت ۾ مسلمانن جي قوميت جو بنياد ئي اسلام تي آهي يعني لا اله الا الله چوڻ وارا سڀ جا سڀ مسلمان آهن ۽ انهن جي قوميت اسلام آهي. ان مضمون کي مفڪر اسلام ڊاڪٽر اقبال مٿي نقل ڪيل قطعه ۾

هڪ نشين‌انداز ۾ چيو آهي ۽ ان مان اقبال جو غرض آهي ته هو ڏاڪڻي ايشيا جي ماڻهن جي ۽ خصوصيت سان مسلمانن جي آزاديءَ جي وڪالت ڪري. زبور عجم جي هڪ غزل‌جو مطلع آهي:

غــزل سرائے و نواہائے رفته بــاز آور
بايں فسرده دلاں حــرف دل‌نواز آور

غزل سرائي ترقي ۽ عيش و آرام جي علامت آهي، تنهن ڪري علامه اقبال فرمائي ٿو:

میں تجھکو بتاتا ہوں تقدیر امم کیا ہے
شمشیر و سناں اول طاؤس و رباب آخر

طائوس ۽ رباب غزل سرائي سان ٿي واسطو رکن ٿا.

اسان جو قومي شاعر دعا ٿو ڪري ته اي خدا! اها غزل سرائي ۽ انهيءَ نغمه سرائي جا آواز وري واپس وٺي اچ ۽ منهنجي قوم جي انهن مايوس نوجوانن جي لاءِ اهو ٿي دل افروز راڳ وري وٺي اچ، جيڪو پنهنجي ترقي جي زماني ۾ آلاپيندا هئا. ان کان اڳتي فرمائي ٿو ۽ اهو شعر دعائيه آهي.

زبادهٔ که بخاک مــن آتشے آمیخت
پیالهٔ بجوانــانِ نــو نیــاز آور

يا الله! منهنجن انهن نوجوانن جي لاءِ جن اها شعور جي دنيا ۾ پهريون قدم ٿي رکيو آهي، منهنجي ان شراب جو هڪ پيالو عطا فرمائي، جنهن منهنجي لپ خاڪ ۾ باهه لڳائي ڇڏي آهي. ان شعر ۾ شراب سان مطلب قوم ۽ اسلام جي محبت آهي. مطلع ۾ اقبال دعا گهري آهي ته يا الله! مسلمانن جي ترقي ۽ خوشحالي جو زمانو وري واپس اچي وڃي ۽ ٻئي شعر ۾ هن هيءَ دعا ڪئي آهي ته مسلمان نوجوانن ۾ اسلام لاءِ هڪ محبت پيدا ٿي پوي. محبت جو جذبو ۽ ولولو ترقي ۽ خوشحالي جو بنياد ٿيندو آهي.

اشک چکیده ام ببین هم به نگاه خود نگر
ریز به نیستان من برق و شرار این چنین

نيستان مان مطلب ملت اسلاميہ آهي. ان جي سڀجھائي اٿين ٿيندي تہ منهنجن وهندڙ لڙڪن کي ڏس ۽ پنهنجي نظر کي ڏس. اي مخاطب! تون منهنجي بيلي ۾ ان طرح باهہ لڳائي ڇڏ. هي شعر زبور عجم مان آهي. مفهوم ان شعر جو هيءُ آهي تہ اقبال مخاطب کي چوي ٿو تہ تون منهنجي حالت کي ڏس ۽ پاڻ کي ڏس. تنهن جي ان عمل کان منهنجي قوم ۾ باهہ لڳي ويندي ان خيال جي تشريح هيءَ آهي تہ اقبال مخاطب کي قوم جي درد ۾ پنهنجو رئڻ ڏيکاري ٿو ۽ مخاطب جي ڏسڻ جي انداز جي تشريح ڪري ٿو تہ هو ڏاڍي اطمينان سان هن جي حالت کي ڏسي رهيو آهي. اقبال جي خيال ۾ جيڪڏهن مخاطب اقبال جي ۽ پنهنجي ڏسڻ جي فرق کي سمجهي وٺي تہ هو ان کان ضرور متاثر ٿيندو. هو سمجهندو تہ مان بالڪل پٿر ٿي ويو آهيان ۽ مون ۾ قوم جو ڪو درد موجود نہ آهي ۽ ان جي برخلاف اقبال ان دور ۾ روئي رهيو آهي. ان مان بہ قوم جي همدردي ۽ ان جي تبليغ جو نشان ملي ٿو.

—

باب ستون

اقبال نوآباديءاتي نظام ۽ ان جي ردعمل جي برخلاف ٽين دنيا جي اتحاد ۽ آزاديءَ جو علمبردار

پئن اسلامزم ۽ بين الاقوامي اتحاد:

ان موضوع جي مناسبت جي لحاظ کان علامه اقبال جي بعض فيصلن جي طرف اشارن ڪرڻ جي ضرورت آهي. علامه جي تحريرن جي مطالعه مان معلوم ٿو ٿئي ته جمال الدين افغاني جي تحريڪ کي تعصب جي سبب اخبار جي هڪ فرينچ نمائندي ”پئن اسلامزم“ جي نالي سان سڏيو ۽ مسلمانن جي حريفن ان کي پنهنجو ڪري ورتو ۽ ان جو خوب پروپئگندا ڪيو، پر اصل ۾ واقعو هيءُ آهي ته جمال الدين افغاني جي تحريڪ اتحادي هئي، جنهن کي ”پئن اسلامزم“ جي نالي سان سڏڻ سراسر غلط آهي.

علامه اقبال جي خيال ۾ جمال الدين افغانيءَ جي تحريڪ جو مطلب هيءُ هو ته جنهن حالت ۾ عيسائي حڪومتون مسلمانن کي برابر ڪمزور ڪنديون پئي وييون ۽ انهن کي غلام بڻائينديون پئي وييون، تنهن ڪري جمال الدين افغانيءَ هيءُ گهريو ٿي ته هر مسلمان سلطنت پنهنجي جڳهه تي آزاديءَ جي ڪوشش ڪري ۽ سڀ کان پهرين سياسي استحڪام حاصل ڪري.

ان ڪانپوءِ ھو ٻين سلطنتن سان تعلقات ھڪ جھڙيءَ حيثيت سان سان قائم ڪري، ظاھر آھي تہ ھيءَ تحريڪ ”پئن اسلامزم“ ڪين ھئي، بلڪ ھڪ بين الاقوامي يا آفاقي تحريڪ ھئي.

اڄ صورتحال ھيءَ آھي تہ دنيا جي قومن مان نہ رڳو ھي مسلمان سلطنتون آزاد ٿي چڪيون آھن، بلڪ افريڪا جون غيرمسلم حڪومتون ۽ مشرقي ايشيا جا ٻيٽ ۽ لاطيني امريڪا جون سيئي رياستون خودمختار ٿي چڪيون آھن، پر اقتصادي ۽ معاشي نقطہ نظر کان اڄ بہ اھي سيئي سلطنتون ترقي يافتہ ملڪن جون غلام آھن، تنھن ڪري انھن سينی سلطنتن ۾ ھڪ بين الاقوامي، سياسي ۽ معاشي آزاديءَ جو عام تصور موجود آھي ۽ ايشيا، امريڪا ۽ افريڪا جي اھڙين سيني سلطنتن جو اتحاد ٽينءَ دنيا جو اتحاد سمجھيو وڃي ٿو ۽ ھاڻي ھيءَ ڪوشش جاري آھي تہ ٽين دنيا متحد ۽ متفق ٿي وڃي. ان ٽينءَ دنيا ۾ عرب ۽ ٻيا سيئي مسلمان ملڪ ۽ ايشيا ۽ مشرقي ايشيا ۽ ڏاکڻو مشرقي ايشيا ۽ افريڪا جا غيرمسلمان ملڪ ۽ ڏاکڻو امريڪا آھن. مطلب تہ ھي سيئي ملي، ٽينءَ دنيا جو تصور پيدا ٿا ڪن، تنھن ڪري اھو تصور ”پئن اسلامزم“ جو منصوبو ھرگز نہ آھي، بلڪ ھيءَ بين الاقوامي يا آفاقي اتحاد آھي، جو پنھنجي پنھنجي جاءِ تي ھرھڪ سلطنت منظور ڪري چڪي آھي. جيڪڏھن اھو اتحاد ”پئن اسلامزم“ ھجي ھا تہ افريڪا جا غير مسلم ملڪ، ڏاکڻي امريڪا ۽ مشرقي ايشيا جون سلطنتون ۽ ٻيٽ ان کي ھرگز منظور نہ ڪن ھا. اقبال انھيءَ ٽينءَ دنيا جي نو آبادياتي نظام جو مخالف ۽ ٽينءَ دنيا جي مقصد جو زبردست علمبردار آھي.

قوميت ۽ وطنيت جو مسئلو:

اقبال حقيقت ۾ قوميت ۽ وطنيت جو مخالف نہ ھو، بلڪ ھو لادينيءَ جو سخت دشمن ھو.

جرمنيءَ ۾ ليوٿر ۽ فرانس ۾ روسو ديول يعني مسيحيت کي سياسي نظم ۽ نسق کان ٻاهر ڪڍي اڇلايو ۽ مسيحيت جو جيڪو ديني عقيدو هو، تنهن کي سياست کان ڪپي جدا ڪري ڇڏيو. اقبال جو ان مصرع جو اهوئي مطلب آهي، جدا هو دين سياست سے تو رهجاتی ہے چنگیزی، قوميت ۽ وطنيت ۾ جيڪڏهن دين جو تصور يعني روحانيت موجود آهي ته اهو علامه اقبال جي اکيان اختلاف جي قابل نه آهي ۽ جيڪڏهن دين وطن کان آفاقي تصور ۾ يعني روحانيت کي ڪڍيو وڃي ته اهو اقبال جيءَ اکيان مردود آهي.

باقي رهيا ٽينءَ دنيا جا اقتصادي ۽ معاشي مسئلا ته ان جي لاءِ اقبال جو هيءُ فيصلو معلوم ٿو ٿئي ته ان جي تدبير اهل مغرب ۽ امريڪا وارا نٿا ڪري سگهن، بلڪ ٽين دنيا جي ماڻهن کي پاڻ ۾ متو جوڙي وهلو پوندو ۽ ان جو حل تلاش ڪرڻو پوندو، ڇاڪاڻ ته ان ٽينءَ دنيا جي معاشي ۽ اقتصادي مشڪلات جو حل ترقي يافته دنيا وٽ نه آهي. ان حقيقت کي اقبال هيٺئين شعر ۾ صاف صاف ظاهر ڪري ڇڏيو آهي. ڪارل مارڪس جي معاشيت تي طنز ڪندي اقبال چيو آهي:

تری کتابوں میں اے حکیم معاش رکھا ہی کیا ہے آخر
خطوط خمدار کی نمائش مریز و کجدار کی نمائش

اقبال جي اکيان ڪارل مارڪس جا معاشي اصول ان ڪري قبول ڪرڻ جي قابل نه آهن جو اهي ناممڪن اصولن تي مبني آهن، جن کي ڪجدار ۽ مريز ئي چئي سگهجي ٿو. هي انهي ڪري آهي ته ڪارل مارڪس جو نظام خدا جي عقيدي ۽ روحانيت کان خالي آهي. اقبال گهڙهو مطالعو ڪري ۽ ان جي مڪمل جائزي وٺڻ کانپوءِ هيءُ فيصلو صادر ڪيو آهي ته ڪارل مارڪس جو معاشي نظام عمل ڪرڻ جي لائق ئي نه آهي.

ٽئين دنيا جي طرف اشارا:

اسين اقبال جي ڪلام جو مطالعو ڪرڻ وارا جو هن ڪي مفڪر اسلام ڇو ٿا ڄاڻون ته سبب هي آهي ته هو عالم اسلام سان گڏوگڏ بني نوع آدم ۽ عالم انساني تي به نظر رکي ٿو ۽ ان جي بقا و ارتقا ۽ سلامتيءَ جو پڻ خواهشمند آهي. ان جو سبب هيءُ آهي ته اقبال ان پيغمبر جي مڃڻ وارو آهي، جو عالم انساني جي طرف مبعوث ٿيو ۽ جنهن جو پيغام هن جي مڃڻ وارن جي ذريعي سان هر متنفس جي لاءِ، بلڪ هر اجتماعيت جي بهبوديءَ جي لاءِ امن و امان جو ذريعو آهي. جڏهن اسين ان نقطهءِ نظر کان اقبال جي ڪلام جو مطالعو ڪريون ٿا ته اسان جي سامهون اهڙيون حقيقتون اچن ٿيون جن مان غيرمبهم طريقي تي هيءُ ثابت ٿو ٿئي ته ڇڻ اقبال جي پوري ڪلام جو مرڪز ٽين دنيا آهي ۽ هيءُ ڪا اهڙي ڳالهه نه آهي جا انسان تاويل جي طور تي چئي هجي، بلڪ هن صاف صاف چئي ڇڏيو آهي:

حادثہ وہ جو ابھی پردۂ افلاک میں ہے
عکس اسکا میرے آئینۂ ادارک میں ہے

فارسيءَ ۾ چوي ٿو:

تو بروئی بےنوائے در آن جہاں کشادے
کہ ہنوز آرزویش نہ دمیدہ در ضمیرے

ان جو هي مطلب آهي ته اقبال حضرت حق جل مجده کي عرض ڪري ٿو ته اي خدا تو منهنجي دل ۾ ان جهان جو شوق پيدا ڪري ڇڏيو آهي، جنهن جو خيال به اڃا پيدا نه ٿيو آهي. ظاهر آهي ته اقبال جي وفات سنه ١٩٣٨ع ۾ ٿي هئي ۽ ان وقت ٽينءَ دنيا جو تصور موجود نه هو پر اقبال دنيا جي حالات جو گهوڙهو مطالعو ڪري رهيو هو ۽ هن جو مشاهدو هو ته سائنس جي دنيا يعني ملڪ جا وڏا وڏا ترقي يافته ملڪ دنيا تي ڇانئجي

وچڻ ۾ هن کي غلام بنائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. غير فني ملڪ، جي سائنس ۽ ٽيڪنالاجي ۾ ترقي يافته ملڪن جا محتاج آهن، تن جي دولت سميٽجي سميٽجي ترقي يافته ملڪن ۾ پهچي رهي آهي ۽ اهي ئي ڪمزور ملڪ آخر ۾ اهڙا رهجي ويندا، جو انهن کي پنهنجي قومي ۽ ملڪي زندگيءَ جو بچائڻ ناممڪن ٿي ويندو. ان طرح اقبال جي ذهن ۾ هي تصور بالڪل صاف هو ته ڪمزور قومون سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي مالڪ قومن جون غلام بنجي رهجي وينديون ۽ اهو ئي ٽينءَ دنيا جو بنيادي خيال آهي.

اقبال جي مٿي لکيل شعرن جي روشنيءَ ۾ اسان هيءَ سمجهي ورتو ته اقبال جي شعور ۾ ٽينءَ دنيا جو احساس موجود هو. هاڻي اسين ان جي ثبوت ۾ اقبال جو ڪلام پيش ڪريون ٿا:

میں تجھکو بتاتا ہوں تقدیر امم کیا ہے
شمشیر و سنان اول طاؤس و رباب آخر

شمشير و سنان مان مطلب ٽينءَ دنيا جي اجتماعي طاقت آهي. اسان کي خبر پيئي ته اوپيڪ جي ملڪن يعني پيٽرول پيدا ڪرڻ وارن ملڪن تيل کي جنگي حربه جي طور تي استعمال ڪيو هو، جاڪاڻ ته هو ان حربه کي استعمال ڪرڻ تي مجبور ڪيا ويا هئا، تنهن ڪري ٽينءَ دنيا جي ملڪن هيءَ ڏٺو ته انهن جي شمشير ۽ سنان جو وار جيڪو پيٽرول جي صورت ۾ هو ڪارگر ثابت ٿيو آهي ته انهن اجتماعي طور تي سوچڻ شروع ڪيو ته بهتر ائين ٿيندو جو اسين سائنس ۽ ٽڪنالاجيءَ جي مقابلي ۾ صف آرا نه ٿيون، تنهن ڪري انهن باقي ٻنهي طبقن سان گفتگو ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڳالهيون ڇوريون ۽ اصول اهو طئي ڪيو ويو ته ڳالهه ٻولهه جي ذريعي پنهنجي ڪچي مال جي قيمت اينتري وصول ڪريون جنهن ڪان انهن جو ملڪ نقصان ۾ نه رهي، تنهن ڪري اج جو سڀ کان اهم مسئلو هي آهي ته ٽينءَ دنيا هيءَ گهري ٿي ته هو پنهنجي تيل ۽ خام شين جي قيمت

ايتري وصول ڪري، جا انهن جي بقا ۽ ارتقا جي لاءِ ضروري آهي، پر سائنس ۽ ٽيڪنالاجي ۽ مشينن جا مالڪ ملڪ، انهن شين جي قيمت، جي هو پيٽرول ۽ خام شين مان ناهن ٿا، وڌيڪ وڌائي رهيا آهن، جيترو ٽين ءِ دنيا جا ملڪ پنهنجي خام مال جي قيمت وڌائين ٿا، تن ڪان سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جي مالڪ مالڪن جي انهيءَ طريقي محاذ آرائي جي صورت اختيار ڪري ورتي آهي، جا ٽين ءِ دنيا جي ارادن جي بالڪل برخلاف آهي.

مختصر هيءَ آهي ته يو-اين-او جي نگراني هيٺ هيءَ حقيقت سنئين سڌي سامهون اچي چڪي آهي ته ٽين ءِ دنيا جي ملڪن کي جيڪڏهن ڏهن اربن جي مدد ڏني ٿي وڃي ته انهن ڪان ٻارهن ۽ پندرهن ارب رپيا وصول ڪيا وڃن ٿا. اقبال جي فڪر ۾ اها ڪشمڪش بالڪل صاف ۽ واضح طور تي موجود هئي. جڏهن ته هن چيو آهي ته:

> کبھی چھوڑی ہوئی منزل بھی یاد آتی ہے راہی کو
>
> کھٹک سی ہے جو سینے میں غم منزل نہ بن جائے

بال جبريل سنه ۱۹۳۵ع ۾ پهريون ڀيرو ڇپيو آهي، تنهن جي هي معنيٰ ٿي ته ان مان جيڪي شعر نقل ڪيا ويندا، سي پهرين ڇپيا ويا آهن، ڇاڪاڻ ته ان ڪان ٽي سال پوءِ اقبال جو انتقال سنه ۱۹۳۸ع ۾ ٿيو هو. هاڻي مٿي ڏنل شعر تي غور ڪرڻ گهرجي.

ائين ته معلوم ٿئي ٿو ته راهي مان مطلب ايشيا ۽ افريڪا جا بعض آهي ملڪ آهن، جي ڪنهن زماني ۾ سياسي، اقتصادي ۽ سماجي آزاديءَ ڪان مستفيد هئا ۽ انهن جي ذاتي هڪ تهذيب به هئي ۽ هڪ ممتاز علمي ۽ سائنسي نظام به موجود هئا. انهن ۾ گڏيل هندستان يعني پاڪستان ۽ ڀارت، ايران، چين، عراق، شام ۽ مصر وغيره سڀئي شامل آهن. پر اڄ انهن ملڪن جو ڇا حال آهي؟ اهو ڪنهن ڪان ڳجهو نه آهي.

هي سيئي ملڪ آهي آهن جي ٽين دنيا ۾ شمار ٿا ٿين.
اڄ هي ملڪ راهي آهن ۽ انهن کي پنهنجو اڳيون زمانو ياد اچي رهيو آهي، جڏهن هو سياسي ۽ معاشي اعتبار کان خوشحال هئا. اڄ انهن سيئي ملڪن جي اها ئي ڪوشش آهي ته هو پنهنجو اڳيون مقام حاصل ڪري وٺن.

خوشحال سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي مالڪ ملڪن ۽ ٽينءَ دنيا جي ملڪن جي وچ ۾ جيڪا ڪشمڪش آهي سا اها ئي آهي ته راهي کي پنهنجي وڃايل منزل ياد اچي.

عروج آدم خاکی، سے انجم سہمے جاتے ہیں
کہ یہ ٹوٹا ہوا تارا مہِ کامل نہ بن جائے

”ٽوٽا ہوا تارا“ اقبال ٽينءَ دنيا جي بلاڪ کي چيو آهي ۽ آهي ستارا جي ٻڌپ کان ٻڇيو پيا وڃن، سي آهي سيئي ملڪ آهن، جي پهرين ۽ ٻيءَ دنيا سان واسطو رکن ٿا ۽ جن ۾ اڄ ٽينءَ دنيا جي بيداريءَ کان ۽ ڪوشش کان طرح طرح جا انديشا پيدا ٿيڻ شروع ٿي ويا آهن ۽ انهن پنهي بلاڪن کي ٻڌپ هيءَ آهي ته ڪٿي ٽينءَ دنيا وارا ٽيڪنالاجي ۾ ترقي ڪري ۽ مشين وغيره ٺاهڻ ۾ خودمختار نه ٿي وڃن ۽ ترقي يافته ملڪن جي ٽيڪنالاجي ٽينءَ دنيا ۾ نه پهچي وڃي، انهيءَ ڪري ئي اقبال چيو آهي ته:

”عروج آدم خاکی سے انجم سہمے جاتے ہیں“

بال جبريل جي صفحه ۱۵ تي هڪ غزل آهي، جنهن جو مطلع آهي.

دگرگوں ہے جہاں تاروں کی گردش تیز ہے ساقی
دل ہر ذرہ میں غوغائے رستا خیز ہے ساقی

ان غزل تسي نظر وجهڻ سان اڻين ٿو معلوم ٿئي ته اڄ جي حالتن کي اقبال سنه ۱۹۳۵ع کان اڳيئي سمجهي ورتو هو ۽ تقريباً ۴۰ سال اڳي هن هيءَ اندازو لڳائي ورتو هو ته جيڪي قومون سنه ۱۹۳۵ع ۾ سڄي ڪرهٔ ارضي تي ڇانيل آهن ۽ غريب

۽ ڪمزور قومن تي جيڪو ظلم ۽ ستم ٿي رهيو آهي، تنهن جو رد عمل ٿيڻ وارو آهي، تنهن ڪري اڄ اسين ڏسون ٿا ته ننڍي کان ننڍو ملڪ خواه اهو گهٽ آبادي وارو ننڍو هيٺ ئي ڇونه هجي غالب ۽ جابر قومن جي ظلم ۽ ستم کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ جي لاءِ دل ۽ جان سان ڪوشش ڪري رهيو آهي ۽ گهڻي بيقراريءَ سان ان جدوجهد ۾ مصروف آهي ته ڪنهن طرح سان سياسي ۽ معاشي آزادي حاصل ڪري وٺي.

”دل ہر ذرہ میں غوغاۓ رستا خیز ہے ساقی“

هاڻي ان حقيقت سان بحث ڪرڻ مناسب سمجهيو وڃي ٿو ته اقبال جي مٿي لکيل مطلع جي متعلق جيڪي خيالات ظاهر ڪيا ويا آهن، سي صحيح آهن يا غلط، هين لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو ته جيڪي خيالات لکي چڪو آهيان، سي منهنجا ذاتي خيال آهن يا سچ پچ اهي اقبال جا ئي خيالات آهن.

”دگر گوں ہے جہاں“ انهن لفظن مان ائين ٿو معلوم ٿئي ته دنيا بدلجي رهي آهي ۽ ڪو انقلاب اچڻ وارو آهي. اقبال جي لفظن مان ان مطلب جو سمجهڻ گهڻو آسان آهي:

تاروں کی گردش تیز ہے

انهن لفظن مان سمجهه ۾ اچي ٿو ته تارن مان مطلب ان عبارت ۾ آسمان جا تارا نه آهن. ڇو؟

ان سبب جي ڪري ته تارن جي هڪ گردش مقرر آهي، تنهن ڪري گردش کي نه تيز چئي سگهجي ٿو نه ان کي آهسته چئي سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ ته آسمان جا تارا هڪ خاص رفتار سان آسماني فضا طئي ڪري رهيا آهن، تنهن ڪري هيءُ سوال ئي پيدا نٿو ٿئي ته تارن جي گردش تيز آهي. ان مان ثابت ٿو ٿئي ته اقبال جي مصرع ۾ تارن مان مطلب تارا نه آهن، بلڪ هتي تارا ڪنهن حقيقت جي تشبيه سان واسطو رکن ٿا. ان مان هي ثابت ٿي پيو ته تارن جو لفظ حقيقي معنيٰ ۾ استعمال نه

ٿيو آهي. ساڳيءَ طرح لفظ گردش تي به غور ڪرڻ گهرجي. گردش جي عام معنيٰ گهمڻ ۽ چڪر لڳائڻ جي آهي. ان مان مطلب رفتار جي آهي ۽ رفتار جو مطلب هيءُ آهي ته ڪنهن شيءِ جي حالت ان حيثيت سان بدلجي چڪي هجي، جا پهرين کان ان جي حيثيت هئي.

هاڻي گردش سان گڏ تيز جو لفظ به موجود آهي، جنهن جو هيءُ مطلب آهي ته رفتار ۾ تيزي اچي ويئي آهي ۽ حالت ۾ تيزيءَ جي ڪري تبديلي ٿي رهي آهي. هيءُ آهي اقبال جي عبارت جي لڻ ٽڪرن جو تجزيو.

هاڻي هيءُ معلوم ڪرڻ ضروري آهي ته، اقبال ڪهڙي شيءِ سان تارن کي تشبيهه ڏني آهي. جيڪڏهن غور ڪري ڏٺو ويندو ته تارن مان مطلب اقبال جي شعر ۾ اهي ملڪ آهن ۽ اهي قومون آهن، جن ۾ شدت سان بيچيني نظر اچي ٿي ۽ هو پنهنجي موجوده حالت کان مطمئن نه آهن ۽ پنهنجي بقا جي لاءِ ڏاڍي تيزي ۽ شدت سان اهڙيءَ ڪوشش ۾ مصروف آهن، جو ان جي امتيازي وحدت نه فقط هيءَ ته قائم رهي سگهي، بلڪ ان ۾ هڪ ارتقائي فائدو به موجود هجي.

اڄ سڄي دنيا روسي ۽ امريڪي بلاڪ ۾ ورهايل آهي ۽ انهن ٻنهي زبردست بلاڪن جي ڪوشش آهي ته هو دنيا جي گهڻي کان گهڻي ڀاڱي تي قابض رهن. انهن ٻنهي بلاڪن کانسواءِ ڪرهٔ ارضيءَ جا گهڻا ڀاڱا اهڙا آهن، جي هيءُ سمجهن ٿا ته اهي ٻئي زبردست بلاڪ باقي ساٿين کي پيهي رهيا آهن ۽ پنهنجن مقصدن جي لاءِ استعمال ڪري رهيا آهن. اهي سبب کان انهن قومن ۽ ملڪن ۾ پنهنجي بقا ۽ ارتقا جو احساس پيدا ٿي پيو آهي. انهيءَ کي اسين ٽينءَ دنيا سان تعبير ڪريون ٿا.

اسان کي معلوم نه آهي ته اقبال جي شعر ۾ تارن سان ۽ تارن جي گردش جي تيز هئڻ کانسواءِ ٻي ڪهڙي شيءِ مطلب ٿي سگهي ٿي، ڇاڪاڻ ته "دگرگون هے جهان". هن

جملي جا ٻيئي لفظ پنهنجي حقيقي معنائن ۾ استعمال ٿيا آهن ۽ "تارن ۾ گردش تيز آهي"، پنهنجي حقيقي معنيٰ ۾ استعمال نه ٿيا آهن، تنهن ڪري تارن ۾ گردش تيز آهي جو اطلاق سواءِ ٻين جي دنيا جي هيو ڪنهن تي صادق ڪونه اچي.

جيڪڏهن اسين اقبال جي متي نقل ڪيل شعر کي غور سان ڏسون ته:

حادثہ وہ جو ابھی پردۂ افلاک میں ہے
عکس اسکا میرے آئینۂ ادراک میں ہے

اقبال جو هي تصور ٻي مهاڀاري جنگ کان گهڻو اڳي جو آهي اقبال هيءَ ڏسي چڪو هو ته لينن ۽ ڪارل مارڪس جا پوئلڳ اخلاقي طور تي انساني همدرديءَ کان بي نياز ۽ بيزار ٿي چڪا آهن، روس جي زار جو خاتمو ڪيو ويو آهي ۽ پوري قوم هڪ خود غرضانه مقصد کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ شدت سان عمل ڪرڻ ۾ گرم جوش آهي.

هئي پاسي مسيحيت جي مڃڻ وارا مسيحيت جي اعليٰ اخلاقي قدرن کي پلتي وجهي هڪ اهڙي منصوبي تي عمل ڪري رهيا آهن، جنهن جي ته ۾ خود غرضي کانسواءِ ڪو اعليٰ مقصد موجود نه آهي ۽ انهن پنهي منصوبن تي عمل ڪندڙ پاڻ ۾ ٽڪر کائڻ جا بندوبست ڪري رهيا آهن. اقبال ان تي طرح طرح سان روشني وڌي آهي جيئن ته:

تمہاری تہذیب اپنے خنجر سے آپ ہی خودکشی کریگی
جو شاخ نازک پہ آشیانہ بنےگا ناپائیدار ہوگا

انهيءَ مضمون کي هئي طرح به چيو اٿس:

دبا رکھا ہے اس کو نغمہ ور کی تیزدستی نے
بہت نیچے سروں میں ہے ابھی مغرب کا واویلا

مغرب جي لفظ ۾ مغرب جو هر خيال ملڪ امريڪا به آهي، پر لاطيني امريڪا ان کان مستثنيٰ آهي:

اقبال جي وفات کانپوءِ ٻي مهاڀاري جنگ شروع ٿي. هٽلر جي مقابلي ۾ ٻه مخالف ڌريون متحد ٿي ويون يعني امريڪا ۽ روس، جنهن ۾ هٽلر کي شڪست ٿي. هٽلر جي پڇاڙي نامعلوم رهي ۽ هن جي چوٽيءَ جي چوڌهن ساٿين کي امريڪا ۾ ڦاهي ڏني ويئي ۽ ان کانپوءِ امريڪا ۽ روس پاڻ ۾ جنهن حالت ۾ مخالف هئا، تنهن ڪري الڳ الڳ سائنس ۽ ٽيڪنالاجي ۾ ترقي ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويا، ائٽم بم ايجاد ڪيو ويو. جپان جا ٻه شهر هيروشيما ۽ ناگاساڪي ۾ ائٽم بم جو پهرياڻين استعمال ڪيو ويو ۽ پوءِ ٻنهي قوتن ائٽم جو خطرناڪ کان خطرناڪ تر استعمال معلوم ڪري ورتو ۽ اڄ هي حال آهي ته ٻئي انهيءَ تاڪ ۾ لڳل آهن ته حريف ٿورو به غافل ٿئي ته ان کي برباد ڪيو وڃي.

انهيءَ اجمالي علم ۽ ان جي نتيجي جو اندازو اقبال ڪري ورتو هو ۽ هن هيءَ به ڏسي ورتو هو ته غريب ملڪ ۽ هلندي پيل قومون انهن ٻنهي بلاڪن جي ڪشمڪش ۽ غلاميءَ جي بدترين حالت ۾ مبتلا ٿي وينديون ۽ ضرور پنهنجي بقا ۽ ارتقا جي لاءِ ڪوشش ڪنديون.

اقبال جي [illegible]راڪ ۾ هي تصور جنهن طرح منعڪس هو اقبال ان کي شعر [illegible]ي قالب ۾ هلندي ڇڏيو:

دگرگوں ہے جہاں تاروں کی گردش تیز ہے ساقی
دل ہر ذرہ میں غوغائے رستاخیز ہے ساقی

پهرين مصرع جي اسان جيڪا تشريح پيش ڪئي آهي، تنهن جي تائيد ٻي مصرع سان غيرمبهم طور تي ٿي وڃي ٿي. ڇو؟

ذره مان مطلب ذرو نه آهي، ڇاڪاڻ ته اقبال جي ٻي مصرع ۾ آهي سڀئي قومون مطلب آهن، جي پنهنجي بقا ۽ ارتقا جي لاءِ ڪوشش ڪري رهيون آهن يعني تين دنيا. ذره جي دل ۾ غوغا يعني شور ۽ فرياد ناممڪن آهي، پر اقبال چوي ٿو ته هر ذري جي دل ۾ حد کان وڌيڪ شور ۽ غوغا

۽ فرياد پيدا ٿي چڪو آهي، تنهن ڪري ذره مان مطلب دل وارو انسان آهي ۽ ان دل واري انسان کان ٽين دنيا جو هر فرد ۽ هر اجتماع آهي يعني ٽين دنيا جي دل ۾ پنهنجي بقا ۽ ارتقا جي لاءِ هڪ زبردست هنگامو پيدا ٿي چڪو آهي.

عرب، ايران ۽ لاطيني امريڪا ۾ جيڪو زبردست تيل پيدا ٿو ٿئي، تن مان هرهڪ ٽين دنيا سان واسطو رکي ٿو ۽ تيل هڪ اهڙي شيءِ آهي، جنهن جو محتاج امريڪا به آهي ۽ روس پڻ. جيتوڻيڪ انهن پنهي بلاڪن ۾ تيل جي پيداوار ڪافي آهي، پر انهن جي غرض ۽ مقصدن ۾ جنهن حالت ۾ فطور آهي، تنهن ڪري هو تيل جي معاملي ۾ ٽين دنيا جا محتاج آهن ۽ ٽين دنيا جڏهن پنهنجي تيل جي اهميت سمجهي ورتي آهي ته انهن سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي حاصل ڪرڻ جي لاءِ تيل کي حربي جي طور تي استعمال ڪرڻ جو تجربو ڪيو ۽ اهو ڏاڍو ڪامياب رهيو، تنهن ڪري اڄ ٽين دنيا جي حالت هيءَ آهي جا اقبال پنهنجي مٿي لکيل شعر ۾ بيان ڪئي آهي.

انهيءَ جي تائيد ڪن ٿا اقبال جي ان نظم ۾ هيٺيان لکيل شعر:

حرم کے دل میں سوز آرزو نہیں ہوتا
کہ پیدا ئی تری اب تک حجاب آمیز ہے ساقی

ان شعر ۾ اقبال عربن جي پاڻ ۾ اختلاف جي طرف اشارو ڪيو آهي، جو اڄ جو واقعو آهي ۽ ان اشاري ڪانپوءِ اقبال عربن جي پاڻ ۾ اختلاف کي رفع ڪرڻ جي تدبير ڏيکاري آهي، جا هيءَ آهي ته حرم وارن کي يعني مسلمانن يا عربن کي پيغمبر صلعم جي ذات تي اتفاق ڪري وٺڻ گهرجي ۽ انهن جي اسوه حسنه جي پابندي ڪرڻ گهرجي تا ته هڪ ٻئي ۾ اخوت ۽ اتحاد پيدا ٿئي. ساقيءَ مان اقبال جو مطلب پيغمبر اسلام صلي الله عليه وسلم مان آهي:

نہ اُٹھا پھر کوئی رومی عجم کے لالہ زاروں سے
وہی آب و گل ایران وہی تبریز ہے ساقي

اقبال روميءَ جو وڏو زبردست معتقد وارو آهي ۽ اقبال جي اکيان عرب ۽ عجم جي مسلمانن جو پاڻ ۾ اتفاق رومي جي فلسفہ تي عمل ڪرڻ سان ئي ممڪن آهي، ڇاڪاڻ تہ رومي جو فلسفو اصل ۾ لا الہ الا اللّٰہ تي مبني آهي.

خودی کا سر نہاں لا الہ الا اللّٰہ
خودی ہے تیغ فساں لا الہ الا اللّٰہ
یہ مال و دولت دنیا یہ رشتہ و پیوند
بتان وہم و گمان لا الہ الا اللّٰہ

فارسيءَ جي هڪ قطعہ ۾ علامہ اقبال فرمايو آهي:

تو اے کودک منش خود را ادب کن
مسلمان زادهٔ ترک نسب کن
برنگ احمر و خون و رگ و پوست
اگر نازد عرب ترک عرب کن

ان ڪانپوءِ فرمايو اٿس:

نہیں ہے نا امید اقبال اپنی کشت ویراں سے
ذرا نم ہو تو یہ مٹی بہت زرخیز ہے ساقی

اقبال جي ڪشت ويران سان مطلب عالم اسلامي آهي پر ان ۾ بہ شڪ ناهي تہ اسلام سڄي دنيا جي انسانن جي لاءِ آهي.

پس چہ باید کرد:

علامہ اقبال پنهنجي هڪ مثنوي لکي آهي، جنهن جو نالو آهي، "پس چہ باید کرد اے اقوام شرق؟" اقوام شرق مان مطلب آهي تہ ان مان سڄو عالم اسلام سمجهيو وڃي ٿو يا اسلام کانسواءِ ٻيون قومون بہ ان ۾ شامل آهن.

انهن سوالن جو جواب هيءَ آهي تہ مغرب وارا يعني

يورپ وارا ايشيا کي مشرق يا شرق سان تعبير ڪن ٿا، ڇاڪاڻ ته ايشيا يورپ جي اڀرندي ۾ واقع ٿيو آهي.

ايشيا ڪرهٔ ارضي جو گهڻو وڏو ڪنڊ آهي. جنهن ۾ وسندڙ قومون ٻه هر اعتبار کان هڪ ٻئي کان الڳ آهن، جهڙوڪ روس، چين، جاپان، ايران، افغانستان، عراق، شام، سعوديعرب، پاڪستان ۽ هندستان وغيره. اهي سڀئي ملڪ خاص خاص قومن جا گهر آهن: ڪٿي تهذيب ۽ تمدن جو فرق آهي ۽ ڪٿي ٻوليءَ جو. ان لحاظ کان اقوام شرق جو مطلب رکو اسلامي ملڪ ئي نه آهن، بلڪ اقوام شرق ۾ اهي سڀئي پنهنجي پيل قومون شامل آهن جي سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۾ يورپ کان پٺتي آهن. انهيءَ بنياد تي اقبال چيو آهي، "پس چه بايد کرد اے اقوام شرق". اقبال سوال ڪري ٿو: اي ايشيا جا قوم وارا، هاڻي ڇا ڪرڻ گهرجي؟ ظاهر آهي ته ان مان مطلب ته سڀئي پٺتي پيل ايشيائي قومون آهن.

جنهن حالت ۾ اقبال خود اقوام شرق مان هڪ قوم سان واسطو رکي ٿو ۽ هن جي قوم ٻه پٺتي پيل هجڻ جي ڪري، انهيءَ حالت ۾ مبتلا آهي، جنهن ۾ ايشيا جون سڀئي قومون مبتلا آهن، تنهن ڪري اقبال جي پيغام ۾ آفاقيت ۽ همگيري آهي ۽ جنهن حالت ۾ اسلام هڪ آفاقي مذهب آهي ۽ اقبال جو واسطو اسلام سان آهي، تنهن ڪري هن جي پيغام ۾ به آفاقيت آهي.

جنهن حالت ۾ اقبال ايشيائي قومن جي آزاديءَ جو علمبردار آهي، تنهن ڪري هو پنهنجي مثنوي "پس چه بايد کرد" ۾ چوي ٿو:

آدميت زار ناليد از فرنگ
زندگی هنگامه برچيد از فرنگ
پس چه بايد کرد اے اقوام شرق
باز روشن می شود ايام شرق

انسانيت يورپ جي هٿن ۾ آهون ڀيئي ڪري. يورپ جي ڪري زندگيءَ ۾ هنگامہ برپا آهن. هاڻي اي مشرق جون قومون ڇا ڪرڻ گهرجي جو مشرق جا ذهن وري روشن ٿين؟

اردو ۽ فارسيءَ وارن جو قاعدو آهي ته هو فرنگ چئي مغربي يا يورپ جو رهاڪو مطلب وٺن ٿا، خواه هو جرمن هجي يا انگريز، فرينچ هجي يا اٽلي جو يا يوناني. غرض هيءَ ته هرهڪ سفيد فام کي فرنگي چوڻ جو رواج عام رهيو آهي.

مٿي بيان ڪيل ٻن شعرن ۾ اقبال يورپين جي توسيع پسندي ۽ ترقي‌يافته قومن تي انهن ماڻهن جي غلبي جو ذڪر ڪيو آهي جو يورپ جي ڪا قوم اهڙي نه هئي، جا افريڪا ڪنڊ ۽ ايشيا تي پنهجو نو آبادياتي قبضو نه رکندي هجي ۽ غلاميءَ ۾ مبتلا نه هجي. هاڻي اقبال مشرقي قومن کي مخاطب ڪري چوي ٿو ته آدميت مغرب يا يورپ جي ڪري فرياد ۽ فغان ۾ مبتلا آهي ۽ غريبن جي زندگيءَ ۾ يورپ هنگامو برپا ڪري ڇڏيو آهي، تنهن ڪري هو ايشيائي قومن کان سوال ٿو ڪري ته هاڻي ڇا ڪرڻ گهرجي، جو مشرق جا ذهن ڦري وڃن ۽ ايشيائي قومون خودمختار ۽ آزاد ٿي وڃن. ظاهر آهي ته هي سوال پاڻ ٿو ڏيکاري ته ايشيا وارن کي ڇا ڪرڻ گهرجي، جنهن جي ڪري انهن جون غلاميءَ جون زنجيرون ٽٽي پون تاڪہ هو آزاديءَ جي فضا ۾ ساہ کڻي سگهن:

در ضميرش انقلاب آمد پديد
شب گذشت و آفتاب آمد پديد

يورپ از شمشير خود بسمل فتاد
زير گردون رسم لاديني نهاد

گرگے اندر پوستين برهٔ
هر زمان اندر کمين برهٔ

مشکلات حضرت انسان ازوست
آدميت را غم پنهان ازوست

درنگاهش آدمی آب و گل است
کاروان زندگی بے منزل است
هرچه می بیني ز انوار حق است
حکمت اشیا ز اسرار حق است
هر که آیات خدا بیند حر است
اصل این حکمت ز حکم اُنظر است
بندۂ مومن ازو بهروز تر
هم به حال دیگران دلسوز تر
علم چون روشن کند آب و گلش
از خدا ترسنده تر گردد دلش
علم اشیا خاک ما را کیمیا ست
آه! در افرنگ تاثیرش جدا ست
عقل فکرش بےعیار خوب و زشت
چشم اوبے نم، دل اوسنگ و خشت
علم ازو رسوا ست اندر شهر و دشت
جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت
دانش افرنگیان تیغ بدوش
در هلاک نوعِ انسان سخت کوش
آه از افرنگ و از آئین او
آه از اندیشۂ لا دین او
علم حق را ساحری آموختند
ساحری نے کافری آموختند

يورپ جي نگاه ۾ ماڻهو مٽي ۽ پاڻي جو نالو آهي ۽ يورپ جي ويچهو زندگيءَ جو قافلو بنان مقصد جي سفر طئي ڪري رهيو آهي.

اي مخاطب جيڪي ڪي تون ڏسي رهيو آهين سي خدا جا انوار آهن ۽ شين جي حڪمت خدا جا اسرار آهن.

جيڪو الله جي نشانن کي ڏسي ٿو، سو ئي حقيقي آزاد

آهي. انهيءَ حڪمت جي اصليت قرآن جي آيت مان ظاهر پيئي ٿئي جا آيت اُنظر سان شروع ٿئي ٿي، سا آيت هيءَ آهي:

فا انظر الى الا بل كيف خلقت

بس توهين بادان جي طرف ڏسو آهي ڪهڙيءَ طرح پيدا ڪيا ويا آهن— الخ.

انهن شعرن ۾ اقبال ليوٿر ۽ روسو جي لاديني نظام جي طرف اشارو ڪيو آهي ۽ چيو آهي ته سياست مان دين کي ڪڍي، يورپ لاديني کي عام ڪري ڇڏيو آهي، جنهن مان خود يورپ کي هي نقصان پهتو ته ان پنهنجي پيرن تي خود ڪهاڙو هڻي ورتو. اڄ ڪلهه يورپ جي اخلاقي ۽ روحاني حالت برباد ٿي چڪي آهي ۽ انهن ۾ اهڙا مسئلا پيدا ٿي چڪا آهن، جن جو ڪو حل بنان ڪنهن زبردست انقلاب جي ناممڪن آهي.

ان ڪانپوءِ اقبال حقيقي آزاديءَ جي طرف اشارو ڪندي، چوي ٿو ته حقيقت ۾ آزاد اهو ئي آهي، جيڪو خدا جي آيتن کي غور سان ڏسي ٿو ۽ ڪائنات جي نظام تي غور و فڪر ڪري ٿو. اقبال جي ٣١ ان ڪائنات جي نظام کي، غور سان ڏسڻ ڪانپوءِ هي حقيقت واضح طور تي سامهون اچي وڃي ٿي ته فطرت جي نظام ۾ جيترا قانون ملن ٿا، سي سڀئي ڪنهن وڏي حڪيم هستيءَ جا ايجاد ڪيل معلوم ٿا ٿين. دنيا ۾ ٻه شيون ٻه اهڙيون نه آهن، جن جو پاڻ ۾ واسطو بنان خدا جي ملندو هجي ته ايڏي وڏي ڪائنات ۾ خدا ڪانسواءِ پاڻ ۾ ربط هجڻ ناممڪن آهي، تنهن ڪري اهو به ممڪن نه آهي ته سياست کي دين کان جدا ڪري ڇڏجي.

ان مان اقبال جو مطلب اهو آهي ته مشرقي قومون هي سمجهي وٺن ته يورپ غلط واٽ تي وڃي رهيو آهي. ان جون مشينون، ان جو انتظام، ان جو چنڊ تي پهچي وڃڻ هڪ حيرت‌انگيز ڪارنامو ضرور آهي، پر هن ته ان کان گهڻو اڳي، چئي ڇڏيو آهي ته آدميت يورپ جي هٿن ۾ دانهون ڪري

رهي آهي، اهڙي ترقيءَ کي ڪيئن ترقي سڏي سگهجي ٿو، جنهن ڪان بني نوع انسان مري رهيو هجي ۽ ڪروڙين انسان ڏهاڙي ماني لاءِ بکيا سمهندا هجن. ظاهر آهي ته يورپ جي انهيءَ ظلم پسنديءَ کي ڏسندي، ڪو ان جي طرف ڌيان نه ڏيندو هو ۽ غلام قومون نيٺ پنهنجي جدوجهد سان غلاميءَ جون زنجيرون ٽوڙي ڇڏينديون ۽ آزاد ٿي وينديون. افريڪا، ڏاکڻو افريڪا ۽ روڊيشيا جون قومون اڄ به سفيد قومن جون غلام آهن ۽ اهو زمانو ويجهو آهي جو افريڪا جا پٽي ملڪ سفيدفام قومن جي غلاميءَ کان آزاد ٿي ويندا.

عرض هيءَ آهي ته اقوام مشرق جي آزاديءَ جو علمبردار سڀکان پهرين علامه اقبال آهي، جنهن قوم لاءِ آزادي جو نعرو لڳايو. "پس چه بايد کرد اے اقوام شرق" ۾ ٿي هڪ عنوان آهي لا اله الا الله. ان عنوان جي مضمون مان معلوم ٿو ٿئي ته اقبال رڳو مرض ئي جي تشخيص نٿو ڪري، بلڪ ان جي لاءِ به تجويز ٿو ڪري، تنهن ڪري علامه فرمائي ٿو:

نکته مي گويم از مردان حال
امتان را لاجلال الا جمال
لا الا احتساب کائنات
لا و الا فتح باب کائنات
هر دو تقدير جهان کاف و نون
حرکت از لا زايد از الا سکون
تانه رمز لا اله آيد بدست
بند غير الله را نتوان شکست
درجهان آغاز کار از حرف لا ست
اين نخستين منزل مرد خدا ست
ملتے کز سوز او يک دم تپيد
از گل خود خويش را باز آفريد
پيش غيرالله لا گفتن حيات
تازه از هنگامهٔ او کائنات

از جنونش هر گریبان چاک نیست
در خور این شعله هر خاشاک نیست
جذبهٔ او در دل یک زنده مرد
می کند صد ره نشین را ره نورد
بنده را با خواجه خواهی در ستیز؟
تخم لا در مشت خاک او اِبریز
هر که را این سوز باشد در جگر
هولش از هول قیامت بیشتر

اي مخاطب مان توکي الله وارن جو هڪ نڪتو ڏسيان ٿو. دنيا ۾ قومن جي لاءِ، سلطنت جو شان و شوڪت، عظمت و ثروت، انهن جي نرمي ۽ اخلاق جي حسن جي سبب ڪان آهي. لا ۽ الا ڪائنات يعني سڄي دنيا جو حساب آهي ۽ لا ۽ الا ئي هر قسم جي فتحيابي جي ڪنجي آهي.

عنوان ۾ لا الـه الا الله لکيل آهي. ان ڪلمه جا ٻه ٽڪرا آهن هڪڙو لا سان شروع ٿو ٿئي ۽ ٻيو الا سان يعني لا الـه پهريون ٽڪرو آهي جو لا سان شروع ٿيو آهي ۽ ٻيو ٽڪرو الا الله آهي جو الا سان شروع ٿو ٿئي.

لا الـه الا الله جي معنيٰ ڪو الاهه موجود نه آهي مگر الله ئي آهي، ان جي تشريح اڳتي ايندي. هيءَ ٻئي يعني لا ۽ الا حرف ڪن مان پيدا ٿيڻ واري جهان جي قسمت آهن، چاڪاڻ ته عمل يعني حرڪت حرف لا سان پيدا ٿئي ٿي ۽ الا مان اطمينان ۽ سڪون حاصل ٿين ٿا.

جيسين لا الـه جو ٻيڊ همت نه ايندو غيرالله جي قيد کي ٽوڙي نه سگهبو. ان شعر ۾ اقبال لا ۽ الـه جي تشريح ڪري ان جو فرق ٻڌائي ڇڏيو آهي. اقبال ان شعر ۾ پنهنجي فلسفهٔ خودي کي هڪ نئين انداز سان بيان ڪيو آهي، جو هيءَ آهي ته جيسين تون ان سڄي ڪائنات کي پنهنجي پاڻ جي ذات ۾ لا جي حڪم سان فنا نه ڪندين ته غيرالله جي قيد کي ٽوڙي

نہ سگھندين. يعني الله کي ثابت ڪري نہ سگھندين_ يعني پنهنجي شخصيت ۽ ڪائنات جي شخصيت جا جدا جدا ٻہ انا آهن، تن کي هڪ انائے اعظم ۾ فنا نہ ڪندين تہ توکي ڪاميابي نہ ٿيندي ۽ غيرالله جو طلسم نہ ٽٽندو. ٻين لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو تہ ڪائنات جي هر شيءِ جا محسوس هجي يا معقول، هڪ اناء اعظم جو ظهور آهي، جو ننڍين ننڍين شين مان ظاهر ٿي رهيو آهي. ان کي اناء اعظم ۾ فنا ڪرڻ جو طريقو هيءُ آهي تہ هرهڪ ننڍي انا کان انڪار ڪري ڇڏجي ۽ اناءاعظم جو ٿي هر انا سان اثبات ڪيو وڃي. هر ننڍي انا جو انڪار غيرالله جو انڪار ٿيندو ۽ هر حالت ۾ اناء اعظم کي مڃڻ غيرالله کي فنا ڪرڻ جي هم معنيٰ هوندو.

جڏهن اقبال هي چيو تہ جيسين تون لا الٰہ جو پابند نہ ٿيندين يعني هر ننڍي انا جو انڪار نہ ڪندين تہ تون غيريت جي قيد کان نڪري نہ سگھندين ۽ تون الله کي نہ سمجهي سگهندين ۽ الله جو سمجهڻ ٿي اناء اعظم جو اثبات آهي. هي مٿي لکيل شعر جي تشريح آهي.

دنيا ۾ ڪائنات جو آغاز ٿي حرف لا سان آهي جو حرف نفي آهي ۽ هي الله واري جي پهرئين منزل آهي يعني عارف جي پهرين منزل لا الٰہ آهي، جا قوم لا الٰہ جي باهہ ۾ ٿوري دير بہ سڙي تہ ان پنهنجي قلهيار مان پاڻ کي بيو پرو پيدا ڪري ورتو يعني هو هڪ ننڍي انا هو، جڏهن هن پاڻ کي فنا ڪري ورتو تہ هن جي ان فنا کان اناء اعظم ثابت ٿي ويئي. ان اناء اعظم جو ثابت ٿيڻ ٿي قوم جي عارف جي بي زندگي آهي.

غيرالله جي مقابلي ۾ لا الٰہ چوڻ دائمي زندگي آهي. ان جي لا الٰہ جي هنگامي کان ڪائنات هميشہ ترو تازہ آهي. ان کان پهرين شعر جو شرح آهي، جنهن جي تشريح ڪئي ويئي آهي.

لا الٰہ جي عشق کان هر شخص جنوني نہ آهي، ڇاڪاڻ

تہ ھي اھڑو شعلو آھي، جنھن جي ساڙڻ جي لاءِ خاص قسم جون ڪاٺيون گھرجن. ان جو ھيءُ مطلب آھي تہ لا الٰہ جا سمجھڻ وارا گھٽ آھن. ان جو ھي ثبوت آھي تہ اقبال پاڻ لا الٰہ جي باھہ ۾ سڙيو آھي ۽ ان جو ھيءُ نتيجو ٿيو آھي تہ اڄ ھن جو ھڪ ھڪ شعر آبحيات جو ھڪ ھڪ ڍڪ آھي. ان جو جذبو يعني لا الٰہ جو جذبو ھڪ زندہ جوان مرد جي دل ۾ اھڙو تکو ٿو ٿئي، جو جيڪي ماڻھو ٽڪجي واٽ تي ويھي رھيا آھن، تن ۾ رہ نوردي جو جوش پيدا ڪري ٿو ڇڏي.

اي مخاطب جيڪڏھن تون غلام کي آقا سان ويڙھائڻ گھرين ٿو تہ لا الٰہ جو ٻج ھن جي لپ مٽيءَ ۾ وجھي ڇڏ. اقبال ڏيکاري ٿو تہ جيڪڏھن ڪا قوم غلاميءَ کان آزاد ٿيڻ گھري تہ ان جي فقط ھڪ تدبير آھي تہ ان کي لا الٰہ تي غور ڪرڻ گھرجي يعني جڏھن ھو لا الٰہ تي غور ڪندو تہ وڏي کان وڏي طاقت ھن کي ھيچ معلوم ٿيندي ۽ جڏھن ھي جذبو قوم جي ھرھڪ فرد ۾ پيدا ٿي ويندو تہ ان قوم کي غلام بڻائي رکڻ ناممڪن ٿي پوندو.

جنھن جي جگر ۾ لا الٰہ جي باھہ لڳل ھوندي تہ ان جو دٻپ قيامت جي دٻپ کان بہ وڌيڪ ھوندو يعني ڪو آقا يا زبردست طاقت ان کي غلام رکي نہ سگھندي، بلڪ ان کان ڊڄڻ لڳندي.

پاڪستان ڪيئن قائم ٿيو؟ ساڳي ريت جيئن انگريزن ۽ ھندن جي زبردست طاقت ۽ اڪثريت کي قوم جي ھڪ ھڪ فرد لا الٰہ جي نذر ڪري ڇڏيو، پوءِ آقا يعني انگريز ۽ ھندو اڪثريت مسلمانن جي طاقت مڃي ورتي ۽ پاڪستان قائم ڪري ورتو، مٿين سٽن ۾ اقبال جي فلسفہٴ خودي يا فلسفہٴ انا جو بيان ڪيو ويو آھي، تنھن جو تفصيل مولوي روم جي فلسفہٴ وحدت وجود بيان ۾ ڪيو ويو آھي.

مٿي لکيل شعر جو اھوئي مطلب آھي. جنھن حالت ۾

اقبال جي نظر ۾ مستقبل جي جيڪا تصوير هئي، تنهن جو اقبال اندازو لڳايو هو تہ جيسين ايشيا جون سڀئي قومون متحد ۽ متفق نہ ٿي وينديون، غلاميءَ کان ڇوٽڪارو پائڻ مشڪل آهي. اقبال ان جي لاءِ ٻہ تدبيرون ڪيون آهن.

١- پهرين تدبير هيءَ آهي تہ آقائن جي جبر و تشدد کي کولي بيان ڪيو وڃي. ان جو هي فائدو هو تہ غلام قوم جا جيڪي افراد آقائن جي هٿن ۾ وڪامجي چڪا آهن ۽ ان حالت ۾ خوش بہ آهن، تنهن ڪري انهن کي، آقائن جي جي طرفان نفرت ڏياري وڃي.

٢- ٻي تدبير هيءَ تہ غلام قومن کي، انهن جي آزاديءَ جو زمانو ياد ڏياريو وڃي ۽ انهن ۾ آزاديءَ جي نئين امنگ پيدا ڪئي وڃي ۽ انهن جي جذبات ۾ جوش پيدا ڪيو وڃي، تاڪہ هو هر قسم جي قربانيءَ جي لاءِ تيار رهن ۽ پاڻ ۾ متحد ٿي وڃن. ظاهر آهي تہ هن جذبي ۾ بہ آفاقيت ملي ٿي:

علامہ اقبال هائي پنهنجي مسلم قوم جي طرف ڌيان ڏئي ٿو ۽ هو مسلم نوجوانن کي ئي خطاب ڪري ٿو، پر ان ۾ غيرمسلم غلام قومن جا نوجوان بہ شامل آهن:

ان ساقي مثنويءَ ۾ هڪ عنوان آهي ”فقر“. انهيءَ عنوان ۾ علامہ اقبال فرمائي ٿو:

چيست فقر اے بندگان آب و گل
يک نگاه راه بين، يک زنده دل
فقر کار خويش را سنجيدن است
بر دو حرف لا اله پيچيدن است
فقر خيبرگير با نان شعير
بستهٔ فتراک او سلطان و مير
فقر ذوق و شوق و تسليم و رضاست
ما امينيم متاع مصطفيٰ است

فقر بر کرو بیان شبخون زند
بر نوامیس جهان شبخون زند
بر مقام دیگر اندازد ترا
از زجاج الماس می سازد ترا
برگ و ساز او ز قرآن عظیم
مرد درویشی نه گنجد در گلیم

اي مخاطب توکي معلوم آهي ته فقر ڇا شيءِ آهي؟ فقر جو مطلب آهي، هڪ اهڙي نگاهه جا صراط المستقيم کي ڏسي ۽ هڪ اهڙي دل جنهن ۾ حياتيءَ جي جد وجهد جو جوش ملي، ۽ فقر نالو آهي پنهنجي عملن جي جائزي وٺڻ جو ۽ فقر نالو آهي لا اله الا الله ۾ مشغول رهڻ جو، فقر اهڙي شيءِ آهي جو فقير جوڳر جون مانيون کائي کائي خيبر جي قلعه کي فتح ڪري ٿو ۽ فقر جي شڪار بند ۾ وڏا جبار ۽ قهار حڪمران پڌل نظر اچن ٿا.

علامه اقبال فرمائي ٿو ته فقر ذوق ۽ شوق جي مستي ۽ الاهي رضا تي راضي رهڻ جو نالو آهي. اسين فقر جا امانت دار آهيون ۽ فقر جناب محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم جي امانت آهي.

فقر فرشتن تي به شبخون هڻي ٿو ۽ فقر دنيا جي غير الاهي لڪل قوتن تي راتاهو ڏئي ٿو.

علامه اقبال هاڻي هي ڏيکارڻ گهري ٿو ته فقر جو ڇا فائدو آهي؟ تنهن ڪري فرمائي ٿو ته ”اي مخاطب جيڪڏهن تون فقر اختيار ڪري وٺندين ته هي فقر توکي تنهن جي مقام تي پهچائيندو ۽ تنهن جي شيشي جهڙي هستيءَ يعني ڪمزور هستيءَ کي هيري وانگر سخت بنائي ڇڏيندو يعني توکي بهادر ۽ بي خوف ائتو بنائي ڇڏيندو. فقر قرآن حڪيم جو ساز ۽ سامان آهي ۽ مرد فقير پنهنجي ڪمبل ۾ نه سمائيندو. فقر جي تعريف ڪرڻ ڪانپوءِ علامه اقبال ڏيکاريو آهي ته فقر جناب محمدؐ رسول ﷺ جي دولت آهي ۽ فقر جو ماخذ قرآن حڪيم آهي. هي

۽ نڪتا اقبال اهڙا ڏسيا آهن، جي زندگيءَ جي سڀني ضرورتن تي حاوي آهن، ڇاڪاڻ تہ اسوهٔ رسول ۾ اهي سڀئي اصولي ڳالهيون موجود آهن، جي ضرورتن تي حاوي آهن، جي ضروريات زندگيءَ ۾ انسان کي پيش اينديون رهيون آهن ۽ اڳتي بہ پيش اينديون رهنديون. انهن سڀني ضروريات جا اصول قيامت تائين اسوهٔ مصطفويءَ ۾ غيرمبهم طور تي موجود آهن. علامہ شبلي رحہ جي سيرت النبي ۽ سيد سليمان ندوي رحہ جا خطبات مدراس ان جي گواهي ڏين ٿا.

ان ڪانپوءِ علامہ اقبال اسوهٔ حسنہٗ مصطفوي جو ماخذ ڏيکاريو آهي، جو قرآن حڪيم آهي ۽ قرآن حڪيم اهڙو آسماني ڪتاب آهي، جنهن ۾ دين جي تڪميل ڪئي ويئي آهي ۽ دين جي تڪميل جو مطلب آهي تہ انساني نظام حيات کي اهڙو مڪمل بنائي ڇڏڻ جو زمين تي وسڻ وارن يا چنڊ يا ٻين ستارن تي پهچي وڃڻ وارن انسانن جي لاءِ انهن جي دماغي ۽ جسماني صحت ۽ ارتقا ۽ انهن جي نسل جي بقا ۽ حفاظت ۽ انهن جي علمي ۽ فني ترقي جي لاءِ هر طرح مفيد ۽ ڪارآمد هجي.

فقر ڪا اهڙي شيءِ نہ آهي جو انسان جي لاءِ حاصل ڪرڻ جي ناقابل هجي، بلڪ فقر هر انسان جي ذاتي صلاحيت سان مطابقت رکي ٿو. واقعو هيءُ آهي تہ لا الہ الا الله جي قالب ۾ پلتجي وڃڻ جو نالو فقر آهي. فقر اختيار ڪرڻ سان نہ ڪو دنيا جو ترڪ لازم اچي ٿو ۽ نہ علم ۽ فن حاصل ڪرڻ ۾ روڪ پيدا ٿئي ٿي ۽ نہ زندگيءَ جي ڪنهن شعبي ۾ فقر خارج ٿئي ٿو. مولانا روم ارشاد فرمائين ٿا:

چيست دنيا از خدا غافل بدن   نے زر و املاک نے فرزند و زن

دنيا ڇا آهي؟ ان سوال جو جواب مولانا روم هيءُ ڏنو آهي تہ خدا کان غافل ٿيڻ جو نالو دنيا آهي يعني اقبال جي لفظن ۾ لا الہ الا الله کان غفلت جو نالو دنيا آهي. دولت ۽ جائيداد جو نالو دنيا نہ آهي ۽ نہ زال ۽ ٻارن جو نالو دنيا آهي.

دنيا جي ان تعريف کان رهبانيت جي پاڙ پٽجي ويئي ۽ سنياس جو بنياد ناس ٿي ويو. هيءَ نہ پلجڻ گهرجي تہ فقر ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ دنيا جي هر مذهب ۾ ملي ٿو، جهڙوڪ عيسائيت جي رهبانيت فقر آهي ۽ هندن جو سنياس وغيره پر اهي سڀ غيرفطري شيون آهن ۽ انساني ضرورتن جي تقاضائن سان مطابقت نٿيون رکن، باڪ اصل فقر اهو ئي آهي جنهن کي اقبال بهشت ڪمو آهي، جنهن جو نمونو رسول الله ﷺ جي حيات طيبہ آهي ۽ حيات طيبہ جو ماخذ قرآن حڪيم آهي.

اقبال جي اُنهن شعرن مان بہ ظاهر آهي تہ غلام قومن جي حق ۾ فقر بيحد ضروري شيء آهي. فقر کانسواءِ ڪا قوم بي بسي ۽ غلاميءَ جي حالت ۾ طاقتور آقائن جو مقابلو نٿي ڪري سگهي. فقر ئي آزاديءَ جي ڪنجي آهي.

انهيءَ مثنويءَ ۾ هڪ عنوان آهي، ”اشڪ چند بر افتراق هنديان“ يعني ڳوڙها هندستان جي رهاڪن ۾ جيڪو اختلاف ۽ ڦوٽ ملي ٿي، ان تي اقبال ڳوڙها وهايا آهن.

قرآن شريف جي هڪ آيت جو مفهوم هيءُ آهي تہ توهين پاڻ ۾ اتحاد ۽ اتفاق رکو ۽ الله جي رسي کي مضبوطي سان جهليو ۽ جيڪڏهن اوهان نفاق ۽ تفرقي جي واٽ اختيار ڪئي تہ اوهان جي هوا بگڙجي ويندي. اقبال جو مٿي لکيل عنوان انهيءَ آيت جي مفهوم جو ماخوذ آهي، تنهن ڪري چوي ٿو:

اے ہمالہ! اے اطک! اے رود گنگ
زیستن تا کے چناں بے آب و رنگ
پیر مردان از فراست بے نصیب
نوجوانان از محبت بے نصیب
شرق و غرب آزاد و نخچیر غیر
خشت ما سرمایہ تعمیر غیر
زندگانی بر مراد دیگران
جاودان مرگ است نے خواب گران

نيست اين مرگے کہ آيد ز آسمان
تخم اوسي بسالد از اعماق جان
صيد او نے مرده شو خواهد نہ گور
نے ہجوم دوستان از نزد و دور
جامہ کس در غم او چاک نيست
دوزخ او آن سوئے افلاک نيست
در ہجوم روز حشر او را مجو
ہست در امروز او فردائے او

علامہ اقبال همالہ، اٽڪ نديءَ ۽ گنگا نديءَ کي مخاطب ڪري فرمائي ٿو ته. بي آب و رنگ جيئڻ يعني بي عزتي جي زندگي ڪيسين برداشت ڪئي وڃي.

برصغير پاڪ ۽ هند يعني گڏيل هندستان، همالہ جبل جي ڏکڻ ۾ واقع آهي ۽ ان جي ڏيگهہ همالہ جبل کان ويندي راس ڪماري تائين ۽ ان جي وڪر اٽڪ نديءَ ۽ گنگا نديءَ جي وادين تي مشتمل آهي. ٽين لفظن ۾ ان جو مطلب هيءَ آهي ته علامہ اقبال پوري هندستان کي مخاطب ڪيو آهي، تنهن ڪري اڳتي فرمايو آهي. اسان جي ملڪ جا وڏا بزرگ دانائي کان محروم آهن ۽ نوجوان جوش محبت کان خالي آهن. مشرق ۽ مغرب آزاد آهن ۽ اسين ڌارين جا غلام آهيون ۽ اسان جو ساز ۽ سامان ڌارين جي خوشحاليءَ جي تعمير ۾ صرف ٿي رهيو آهي.

ان شعر ۾ مشرق سان مطلب، جاپان ۽ روس وغيره جون قومون آهن ۽ غرب سان مطلب يورپ آهي جي سڀ آزاد آهن، پر هندستان غلام آهي.

اسين هندستاني ڌاري قوم جي مقصد جي مطابق حياتي گذاري رهيا آهيون. اسان جي ڪوڙهي ننڊ هميشه جو موت آهي، جنهن کي ننڊ چئي نٿو سگهجي.

هي اهڙو موت نہ آهي، جو آسمان مان لٿو هجي، بلڪ

هي موت ته اسان جي جان جي اونهاين سان پيدا ٿيو آهي يعني اسان جو غلامي تي راضي ٿيڻ، نائيٽ هڊ، خان بهادر ۽ راءِ بهادر جي خطابن کان خوش ٿيڻ ۽ مطمئن رهڻ، اهو ئي اسان جو اصلي موت آهي. هيءُ موت ڪٿان ٻاهريان نه آيو آهي.

ان غلاميءَ جو شڪار نه ته مردي کي وهنجارڻ واري جو مطالبو ڪري ٿو نه قبر جو ۽ نه هيءُ دور يا ويجهن دوستن جي تقاضا ڪري ٿو.

هندستانين ۾ ڪنهن جو لباس به پنهنجي غم کان چاڪ نه آهي. انهن جو دوزخ انهن کان ڪٿي پري نه آهي. هو ته پنهنجي غلاميءَ جي دوزخ ۾ پنهن جو پاڻ سڙي رهيا آهن.

مٿي لکيل شعرن ۾ علامه اقبال پاڻ ۾ قوت ۽ افتراق جو بيان ڪيو آهي ۽ چيو آهي ته هندستان جي سيني قومن جا بزرگ ۽ نوجوان پاڻ ۾ سيئي وڙهي رهيا آهن ۽ هڪ ٻئي جي خون جا اڃايل آهن. اقبال جي اکيان انهن جي هيءَ حالت افسوس جي قابل آهي، بلڪ ان افسوس جي تشريح به اقبال ڪري ڇڏي آهي ۽ صاف صاف ڏيکاري ڇڏيو آهي ته گڏيل هندستان جي مشرق ۽ مغرب جي ٻنهي پاسن کان هرهڪ قوم آزاد آهي ۽ هندستان وارا آبادي جي ڪثرت جي پاڻ ۾ جنگ جوئي ڪرڻ جي سبب ڌاري قوم جا غلام آهن.

ڏاڪٽي مشرقي ايشيا جي آزاديءَ جي علمبردار جو سڀ کان وڏو ۽ پهريون فرض هيءُ هو ته هو انهن ۾ آزاديءَ جو احساس پيدا ڪري ۽ غلاميءَ تي رضامنديءَ جي مذمت ڪري ۽ ٻين آزاد قومن جو مثال ڏيئي، انهن جي آزادي جي جذبي کي اڀاري. مٿي نقل ڪيل شعرن ۾ اقبال پنهنجو اهوئي فرض ادا ڪيو آهي.

انهيءَ مثنويءَ ۾ هڪ ٻيو عنوان آهي ”سياسيات حاضره“ يعني اها سياسيات جا اقبال جي زماني ۾ تجربي ۾ آئي، پر اسين ڏسون ٿا ته اسان جي اڄ جي زماني ۾ به اها انهيءَ طرح صادق اچي ٿي. جهڙيءَ طرح اقبال پنهنجي زماني ۾ تجربو ڪيو هو، تنهن ڪري فرمائي ٿو:

می کند بند غلامان سخت تر
حریت می خواند او را بی بصر
گرمیٔ هنگامهٔ جمهور دید
پرده بر روئی ملوکیت کشید
سلطنت را جامع اقوام گفت
کار خود را پخته کرد و خام گفت
در فضایش بال و پر نتوان کشود
با کلیدش هیچ در نتوان کشود
گفت با مرغ قفس ای دردمند
آشیان در خانهٔ صیاد بند
هرکه سازد آشیان در دشت و مرغ
او نباشد ایمن از شاهین و چرغ
از فسونش مرغ زیرک دانه مست
ناله ها اندر گلوئی خود شکست
حریت خواهی به پیچاکش میفت
تشنه میرو بر نم تاکش میفت
الحذر از گرمیٔ گفتار او
الحذر از حرف پهلودار او
چشم ها از سرمه اش بی نور تر
بندهٔ مجبور ازو مجبور تر
از شراب ساتگینش الحذر
از قمار بدنشینش الحذر
از خودی غافل نه گردد مرد حر
حفظ خود کن حب افیونش مخور
پیش فرعونان بگو حرف کلیم
تا کند ضرب تو دریا را دونیم
داغم از رسوائی این کاروان
در امیر او ندیدم نور جان

تن پرست و جاه مست و کم نگر
اندرونش بے نصیب از لا الٰہ
دامن او را گرفتن ابلہی است
سینۂ او از دل روشن تہی است
اندریں رہ تکیہ بر خود کن کہ مرد
صید آہو با سگ کورے نکرد

موجوده زماني جي سياسيات غلامن جي قيد کي وڌيڪ سخت بڻائي ٿي ته انڌا ان کي آزادي سڏين ٿا.

انهن سياسي انڌن جمهور جي هنگامن جي رونق ڏٺي ۽ ملوڪيت تي پردو وجهي ڇڏيو.

سلطنت جو نالو اقوام جي انجمن رکيو آهي ۽ پنهنجو ڪم پختو ڪري ورتو مگر حقيقت ۾ اجا پختو نه آهي بلڪ خام آهي، اهڙيءَ جمهوريت ۾ جا شخصي سلطنت کان ڪنهن حالت ۾ به وڌيڪ نه آهي، آزاديءَ جو ساهه ڪٿي نٿو سگهجي. ان اصول سان ڪو مشڪل به آسان ٿي نٿو سگهي.

پڃري ۾ قيد ٿيل پکيءَ کي ڇيو وڃي ٿو ته تون صياد جي گهر ۾ ئي آکيرو ٺاهي ڇڏ، جنهن جو دليل هي ڏنو وڃي ٿو ته جيڪو آزاد جهنگل ۾ آکيرو ٺاهي ٿو شاهين ۽ ٻين دشمنن جي خوف کان محفوظ نٿو رهي.

ان جادو کان عقلمند پکي به پڃري ۾ داڻو چڪي چڪي مست رهي ٿو ۽ هو پنهنجي فرياد کي پنهنجي نڙيءَ ۾ ئي روڪي ڇڏي ٿو.

پوءِ علامه اقبال صلاح ڏئي ٿو ته جيڪڏهن توهين آزادي گهرو ٿا ته ان سياست جي قريب نه اچو. اوهين آڃايل ئي هلندا رهو پر ان جي انگورن جو رس نه پيو.

ان زماني جي سياسيات جي گفتار جي گرميءَ کان خدا محفوظ رکي ۽ خدا ان جي پهلودار ڳالهين کان پناهه ۾ رکي. ان سياسيات جي سرمي کان اکيون وڌيڪ انڌيون ٿيو پون ۽ مجبور غلام ان کان وڌيڪ مجبور ٿيو پوي.

ان زماني جي شراب جي پيالي کان پرهيز ڪرڻ گهرجي ۽ ان بي ايمان جواريءَ جي همنشيني کان بچڻ گهرجي.

هاڻي علامه فرمائي ٿو ته جيڪي ماڻهو پيدائشي آزاد آهن سي خوديءَ کان غافل نٿا رهن. اي مخاطب تون پاڻ کي بچائي ۽ انجمن اقوام جي سياسيات جي آفيم جي گوري نه کاءُ.

ان زماني جي فرعونن جي اڳيان حضرت موسيٰ جهڙيون ڳالهيون ڪر تا ته موجوده دور جي سياسيات جي دريا جا ڀ ڀاڱا ڪري ڇڏين (۽ تون آساني سان پار لنگهي وڃين).

اٿون ان قافلي جي بدناميءَ کان باهه ۾ سڙي رهيو آهيان ڇاڪاڻ ته ان قافلي جي رهنما ۾ اٿون روحاني نور نٿو ڏسان.

ان زماني جي قافلي جو امير تن پرست ۽ پنهنجي شان و شوڪت کي وڌائڻ وارو آهي ۽ ڪم نظر آهي يعني خود غرض آهي ۽ ان جي دل لا اله جي نور کان محروم آهي.

مڪه معظمه ۾ پيدا ٿيو آهي ۽ تثليث جو غلام آهي.

ان اسان جي عزت جو پردو ڦاڙي ڇڏيو. هن جي پٺيان هلڻ بي وقوفي آهي، ڇاڪاڻ ته هن جي سيني ۾ روشن دل آهي ئي ڪانه. ان واٽ تي يعني آزاديءَ جي واٽ تي پنهنجي ئي ذات تي ڀروسو ڪر، ڇاڪاڻ ته بهادر جوان مرد انڌي ڪتي سان شڪار جهلي نٿو سگهي.

انهيءَ پڇاڙيءَ جي شعر ۾ علامه اقبال قافلي جي امير کي انڌو ڪتو سڏيو آهي، جو آزادي وڪڻي غلاميءَ تي رضامند ٿي ويو هجي. هيءَ تشبيه مقصد حاصل ڪرڻ جي لاءِ نهايت مڪمل آهي. جيڪڏهن علامه اقبال جي سڄي ڪلام تي اچا رڌيڪ نظر وڌي ويندي ته اڄ جي ٿينءَ دنيا جي حالت ان ۾ تفصيل سان ملي سگهي ٿي. علامه اقبال سنه ١٩٣٨ع کان اڳي پيشن گوئي ڪري ڇڏي هئي ۽ اسين به اڄ ڏسون پيا ته اقبال جي پيشن گوئي يا اقبال جو تجرباتي اندازو صحيح ثابت ٿيو آهي ۽ هن جي ڪلام مان هي به صاف صاف ثابت ٿيو

آهي ته هو ٽينءَ دنيا جي آزاديءَ جو زبردست علمبردار آهي ۽ وڏيڪ هيءَ ته هو نوآبادياتي نظام کي صفحه هستي تان هٽائي ڇڏڻ گهري ٿو. ان مفهوم کي جيڪڏهن مضمون جي گهٽو وڌي وڃڻ جو انديشو نه هجي ها ته سندس ٻئي ڪلام مان جهڙوڪ جاويدنامه، اسرار خودي، رموز بيخودي ۽ پيام مشرق جي ڪيترن مثالن مان چونڊي وڌيڪ تفصيل سان بيان ڪري سگهجي ها. جيڪي ڪي هيل تائين لکيو ويو آهي، سو پنهنجي جاءِ تي ڪنهن وڌيڪ تفصيل جو محتاج نظر نٿو اچي.

آخر ۾ ٽينءَ دنيا جي آزادي ۽ غلاميءَ کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ جي جدوجهد بابت جيڪو علامه اقبال جي تصور ۾ هو ۽ ان جي بروئي ڪار اچڻ جي اميد ۾ خود اقبال جيڪي ڪي چيو اڄ به حيرت جي قابل آهي. اڄ دنيا جو هڪ وڏو ڀاڱو آزاد ٿي چڪو آهي ۽ جيترو باقي رهيل ڀاڱو غلام آهي سو به آزاد ٿيڻ وارو آهي. انهيءَ احساس هيٺ علامه اقبال جيڪي ڪي چيو آهي، سو اسين سندس ئي لفظن ۾ ورجائي ان مقالي کي ختم ڪريون ٿا:

آنکھ جو کچھ دیکھتی ہے لب پہ آ سکتا نہیں
محو حیرت ہوں کہ دنیا کیا سے کیا ہوجائیگی

—